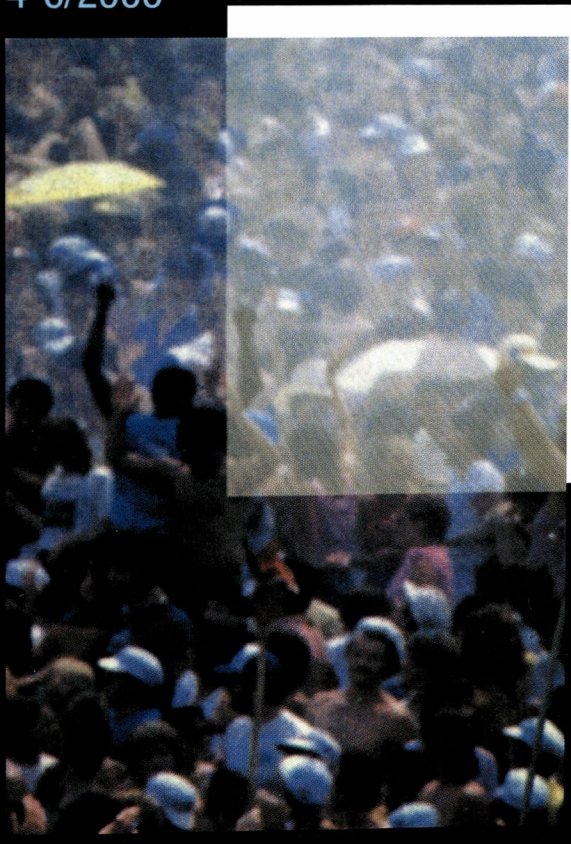
TEORIJA IN PRAKSA

4-6/2005

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA
Družboslovna revija

Let. XLII št. 4-6
Julij-december 2005,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede
v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC/Designer
Ismar Mujezinović

PRELOM
B&V. Co.

TISK
Premiere d.o.o.

UREDNIKI/Associate Editors
Anton Grizold, Marko Lah,
Igor Lukšič, Breda Luthar,
Peter Stanković, Zdenka Šadl
Tomaž Krpič (recenzije)

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory Board
Milan Balažic, Ivan Bernik,
Marjan Brezovšek, Miro Cerar, ml.
Ljubica Jelušič, Maca Jogan,
Stane Južnič, Andrej Kirn,
Miran Komac, Vlado Miheljak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Rudi Rizman, Tine Stanovnik,
Marjan Svetličič, Zlatko Šabič,
Metka Tekavčič, Niko Toš,
Mirjana Ule, Vasja Vehovar,
France Vreg, Pavel Zgaga

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory Board
Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija)
Arendt Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Revija Teorija in praksa v bibliografskih in besedilnih zbirkah podatkov
Zbirka celotnih besedil: *Družboslovna besedila*
Bibliografske zbirke podatkov: COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZ-Online, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA)

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 01/5805-147, faks: 01/5805-108
E-pošta: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si
Teorija in praksa je dostopna na internetu http://www.uni-lj.si/ ~fd_tip/index.html

Naročnina za I. polletje 2005: za študente in dijake 4.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 5.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 10.000,00 SIT, za tujino 50 EUR.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 4.000,00 SIT.

Revija izhaja ob podpori Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Narodna in univerzitetna knjižnica
LJUBLJANA

TEORIJA IN PRAKSA
Družboslovna revija
Letnik XLII, št. 4-6, str. 553-819

Ljubljana, julij-december 2005

VSEBINA

ČLANKI

Slavko SPLICHAL: MNOŽIČNI MEDIJI MED POBLAGOVLJENO POLITIKO IN SLUŽENJEM JAVNOSTI 557–578
Rudi RIZMAN: GLOBALIZACIJA IN NACIONALNA DRŽAVA – RAZSEŽNOSTI IN PARADOKSI NJUNEGA MEDSEBOJNEGA RAZMERJA 579–593
Maca JOGAN: KATOLIŠKA CERKEV IN DISKRIMINACIJA ŽENSK 594–605
Viljem MERHAR: POGLABLJANJE KAPITALISTIČNIH PROTISLOVIJ Z NEOLIBERALISTIČNIM UMIKOM DRŽAVE IZ GOSPODARSTVA 606–621
Hilmar ROMMETVEDT, Drago ZAJC: INTERNACIONALIZACIJA NACIONALNIH PARLAMENTOV 622–643
Jernej PIKALO: METAFORE NARAVE V POLITIČNI ZNANOSTI 644–657
Marjan SMRKE: ATEIZEM IN MORALA V POSTSOCIALIZMU 658–673
Aleš ČRNIČ: PRIMERJAVA RELIGIJSKIH PRAKS PRIPADNIKOV GIBANJA HARE KRIŠNA IN KATOLIKOV 674–690
Boris ŽNIDARIČ: ODNOS ANKETIRANIH DO ZAVAROVALNIŠTVA IN ZAVAROVANOSTI V SLOVENIJI 691–703
Srna MANDIČ, Maša FILIPOVIĆ: STANOVANJSKI PRIMANJKLJAJ V SLOVENIJI: PROBLEM, KI GA NI? 704–718
Samo PAVLIN, Ivan SVETLIK: NASPROTI MERJENJU ZNANJA 719–729
Sergej FLERE, Miran LAVRIČ: DRUŽBENE NEENAKOSTI IN TERCIARNO IZOBRAŽEVANJE NA SLOVENSKEM 730–744
Todor KULJIĆ: SODOBNA MONUMENTALIZACIJA SRBSKE MONARHIJE 745–758
Miro HAČEK: POSKUSI POLITIZACIJE SLOVENSKE JAVNE UPRAVE? 759–770
Anja KOPAČ: AKTIVACIJA KOT KONVERGENTNI IN DIVERGENTNI PROCES REFORME DRŽAVE BLAGINJE 771–786

PRIKAZI, RECENZIJE

Marko KERŠEVAN: Svoboda za cerkev, svoboda od cerkve (Srečo Dragoš) 787–791
Drago ZAJC: Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov (Jerzy W. Wiatr) 791–792
Drago ZAJC: Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov (Simona Kustec Lipicer) 792–795
Jožef KUNIČ: Ambasador vseh (Milan Jazbec) 796–798
Slavko SPLICHAL: Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju (Tomaž Krpič) 798–802
Maja MAKOVEC BRENČIČ in Tone HRASTELJ: Mednarodno trženje (Malči Grivec) 802–804

AVTORSKI POVZETKI 805–813

KAZALO LETNIKA XLII 814–806

CONTENTS

ARTICLES

Slavko SPLICHAL: MASS MEDIA BETWEEN COMMODIFIED POLITICS AND SERVICE TO THE PUBLIC REJOINDER TO CURRENT PUBLIC DEBATES ON THE NEW LAW ON RADIO-TELEVISION SLOVENIA 557-578

Rudi RIZMAN: GLOBALISATION AND THE NATION-STATE - DIMENSIONS AND PARADOXES OF THEIR RELATIONSHIP 579-593

Maca JOGAN: CATHOLIC CHURCH AND DISCRIMINATION AGAINST WOMEN 594-605

Viljem MERHAR: DEEPENING CAPITALIST CONTRADICIONS WITH NEOLIBERALIST WITHDRAWAL OF THE STATE FROM ECONOMY 606-621

Hilmar ROMMETVEDT, Drago ZAJC: INTERNATIONALISATION OF NATIONAL PARLIAMENTS 622-643

Jernej PIKALO: METAPHORS OF NATURE IN POLITICAL SCIENCE 644-657

Marjan SMRKE: ATHEISM AND MORALITY IN POST-SOCIALISM 658-673

Aleš ČRNIČ: COMPARISON OF RELIGIOUS PRACTICES BETWEEN ADHERENTS OF HARE KRISHNA MOVEMENT AND CATHOLICS 674-690

Boris ŽNIDARIČ: ATTITUDES OF RESPONDENTS TOWARDS INSURANCE IN SLOVENIA 691-703

Srna MANDIČ, Maša FILIPOVIĆ: LACK OF ADEQUATE HOUSING IN SLOVENIA: AN UNEXISTENT PROBLEM? 704-718

Samo PAVLIN, Ivan SVETLIK: AGAINST THE KNOWLEDGE MEASUREMENT 719-729

Sergej FLERE, Miran LAVRIČ: SOCIAL INEQUALITY AND TERTIARY EDUCATION IN SLOVENIA 730-744

Todor KULJIĆ: MODERN MONUMENTALISATION OF SERBIAN MONARCHY 745-758

Miro HAČEK: ATTEMPTS OF POLITICISATION OF SLOVENIAN PUBLIC ADMINISTRATION? 759-770

Anja KOPAČ: ACTIVATION AS CONVERGENT AND DIVERGENT PROCESS OF THE WELLFARE STATE REFORM 771-786

REVIEWS

Marko KERŠEVAN: SFreedom for Church, Freedom From Church (Srečo Dragoš) 787-791

Drago ZAJC: Development of Parliamentarism: modern parliament's (Jerzy W. Wiatr) 791-792

Drago ZAJC: Development of Parliamentarism: modern parliament's functions (Simona Kustec Lipicer) 792-795

Jožef KUNIČ: Ambassador of all people (Milan Jazbec) 796-798

Slavko SPLICHAL: Public Opinion: Theoretical Development and conflict in the 20th Century (Tomaž Krpič) 798-802

Maja MAKOVEC BRENČIČ in Tone HRASTELJ: International Marketing (Malči Grivec) 802-804

ABSTRACTS 805-813

CONTENTS – VOLUME XLII 814-806

*Slavko SPLICHAL**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

MNOŽIČNI MEDIJI MED POBLAGOVLJENO POLITIKO IN SLUŽENJEM JAVNOSTI

Na rob aktualnim razpravam o novem zakonu o RTV Slovenija

Povzetek. *Članek obravnava specifične značilnosti in probleme regulacije medijev kot javne službe in jih povezuje s temeljnimi, predvsem komunikacijskimi pravicami človeka in državljana. Ideja javne radiotelevizije oz. javnih medijev sploh postavlja v ospredje ideal kulturno in duhovno razsvetljene družbe, v kateri kulturno in duhovno bogastvo ni zvedeno na individualno materialno bogastvo. Da bi ohranili javni značaj in javno odgovornost medijev, je treba zagotoviti sodelovanje civilnodružbenih akterjev pri odločitvah, ki jih sprejemajo javni komunikacijski zavodi, in o njih – sicer so mediji v nevarnosti, da bodo podrejeni političnim oblastem in/ali komercialnim pritiskom.*

Ključni pojmi: *množični mediji, javna služba, civilna družba, javnost, RTV Slovenija.*

Po osemdesetih letih razvoja od prvih začetkov v Veliki Britaniji je javna radiotelevizija v Evropi v turbulentnem stanju, če ne že kar v krizi. Razvoj javne RTV je dosegel zenit v Zahodni Evropi v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je bila ideja komunikacijske blaginje tudi v svetu močno navzoča, kot dobro kaže znamenito poročilo MacBridove komisije (MacBride, 1980/2005), toda prizadevanja za omejevanje moči nacionalnih medijskih monopolov in vpliva države ob hitrih tehnoloških spremembah (digitalizacija) so sprožila nasprotne »deregulacijske« pritiske, ki tako kot na nekaterih drugih infrastrukturnih področjih tudi na področju radiodifuzije v procesih globalizacije poskušajo omejiti javni sektor. Na medijskem in posebej radiodifuznem trgu je prišlo do dramatičnih sprememb, ki so sprožile krizo identitete in legitimnosti javne radiotelevizije; z njimi se je vnovič odprlo vprašanje o pomenu in potrebnosti javne službe na področju radiodifuzije. Medijske politike postavljajo *ekonomske* cilje pred *socialno in politično blaginjo* in so usmerjene predvsem na vprašanja konkurenčnosti, tehnološke inovativnosti, transparentnosti lastništva in nadzora ter pravic potrošnikov. Regulatorji na evropski in nacionalnih ravneh ne nasprotujejo *komercializaciji* in *poblagovljenju* medijev ali ju celo podpirajo, ker naj bi prispevala k hitrejši splošni ekonomski in tehnološki rasti ter učinkovitejšemu zadovoljevanju potreb medijskih potrošnikov (Ostergaard, 1998; Jakubowicz, 2003).

Skladno s tem se spreminja tudi odnos do javne radiotelevizije. Za novodobni *politični kapitalizem*, iz katerega raste tudi Evropa političnih in gospodarskih elit, videti podpora javnim medijem predvsem ekonomsko neutemeljena, ker omejuje svobodo zasebne lastnine in neposredno ali posredno bremeni državni proračun.

* *Akademik dr. Slavko Splichal, redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

K dramatičnosti sprememb na področju radiodifuzije so dodatno prispevale spremembe v nekdanjih socialističnih državah, v katerih se je po letu 1990 začel boj za politični in ekonomski prevzem nekdanjih državnih radijskih in televizijskih postaj. V tem delu Evrope ta faza razvoja očitno še ni končana in tudi Slovenija pri tem ni izjema. Če v zahodni različici političnega kapitalizma kapital kroji politiko in prevzema nadzor nad mediji, je za postsocialistično različico značilno, da politična oblast svojo politično moč uporablja (zlorablja) za akumuliranje kapitala in nadzorovanje javnih institucij. V obeh primerih je avtonomija javne radiotelevizije ogrožena.

Sodobne teoretske ali zgolj ideološke kritike javne radiotelevizije ter praktični poskusi njene privatizacije ali - redkeje (npr. v Sloveniji) - podržavljenja pravilo-ma spregledujejo racionalne temelje javne službe na področju množičnih medijev ter njeno tesno povezanost s človekovimi pravicami. Čas racionalizma in razsvetljenstva ni uveljavil le človekove pravice do svobodnega mišljenja in izražanja, ki kot pravica in dolžnost vsakega državljana konstituirata Kantovo »javno rabo uma«, ampak je prinesel tudi praktično oblikovanje - in ne le teoretsko zamisel - civilne družbe in javnosti, ki sta postala ključna elementa v konceptualizacijah in praktičnem konstituiranju demokracije. Naj sta »civilna družba« in »javnost« tako v teoriji kot v praksi še tako kontroverzni, brez njiju preprosto ni mogoče misliti razvoja (zahodne) civilizacije od konca 18. stoletja naprej.

Z razvojem množičnih medijev državljani pravice do svobodnega izražanja, ki jo je uveljavilo razsvetljenstvo kot individualno pravico, ne morejo več uveljavljati v polnem obsegu brez sodelovanja drugih državljanov in medijev. Da lahko svoje mnenje javno izrazim, moram imeti dostop do kompleksnih in zelo dragih komunikacijskih sredstev, ki so lahko v zasebni, državni ali javni lasti; ta dostop pa je vse pogosteje omejevan in omogočen le privilegiranim posameznikom in skupinam. »Svoboda tiska« je bila izvorno opredeljena kot svoboda tiskanja, torej kot posameznikova pravica, da tiska. Z razvojem tiska se je pravica zlagoma korporativizirala in danes je svoboda tiska pogosto zmotno razumljena in uzakonjena kot svoboda novinarjev in urednikov ali pa celo kot svoboda lastnikov medijev. Če postane svoboda tiska v celoti podrejena lastninski svobodi (državnemu ali zasebnemu kapitalu), potem v strogem smislu ni nikakršnega razloga več, da bi bila sploh še ustavno varovana, saj v tem primeru ne gre več za pravice in svoboščine državljanov (ki uživajo ustavno varstvo), pač pa za posebno pravico podjetij (ki ne morejo uživati posebnega ustavnega varstva). Zato je izjemnega pomena, da demokratična država zagotavlja obstoj in razvoj t. i. skupnostnih medijev (community media) in še zlasti javnih medijev (public service media), katerih delovanje mora temeljiti na človekovi pravici do svobodnega izražanja. Le v tem primeru so to mediji, ki so »od javnosti in za javnost«, in zato eden od temeljev demokracije, kot pravi Unescova definicija javne radiotelevizije:

> *Javna radiotelevizija (Public Service Broadcasting)je ustvarjena za javnost, ki jo tudi financira in nadzoruje. Ni ne v lasti kapitala ne države in je svobodna od političnega vmešavanja in komercialnih pritiskov. S pomočjo javne RTV se državljani informirajo, izobražujejo in tudi zabavajo. Če jav-*

na RTV zagotavlja pluralizem, programsko raznovrstnost, uredniško neodvisnost, odgovornost in transparentnost, lahko služi kot temeljni kamen demokracije (<http://unescodelhi.nic.in/ci/ci_com/prog_body.htm>).

Razlikovanje med »zasebnim« in »javnim« je konstitutivno za življenje v sodobnih kompleksnih družbah ter izrazito kulturno in zgodovinsko določeno. Sodobno razlikovanje je tesno povezano z razsvetljenstvom, vzponom civilne (meščanske) družbe, tržno ekonomijo in političnim predstavništvom (demokracijo). V tem okviru se je izoblikovala tudi ideja javne službe, ki je tesno povezana s človekovimi pravicami in je zgodovinsko utemeljena na idejah razsvetljenstva in racionalizma, čeprav se je začela udejanjati šele v drugi polovici 19. stoletja (najprej z dobavo vode in plina v mestih, kasneje z električno energijo in zdravstveno oskrbo).

Na področju komuniciranja je »javno službo« treba razumeti v najtesnejši povezavi z idejo javnosti kot načela, ki posreduje med politiko in pravom ter zagotavlja pravičnost, kot ga je razumel Kant v svojem »transcendentalnem načelu javnega prava« - da so namreč vsa dejanja, ki se nanašajo na pravico drugih ljudi in se njih vodilo ne sklada s publiciteto, napačna (1795/1937: 94) - in s tem pomembno vplival vsaj na evropske razprave o tisku in svobodi tiska v 19. in 20. stoletju. Prve ideje o »javnih medijih«, ki naj bi bili osvobojeni tako politične cenzure kot podjetniških oz. lastninskih pritiskov, najdemo že v Marxovih razpravah o svobodi tiska sredi 19. stoletja; ob koncu 19. stoletja se podobne ideje pojavijo v Združenih državah in od tam jih je v začetku 20. stoletja prevzel tudi Ferdinand Tönnies. Tako je Tönnies zagovarjal idejo, naj bi »v vsakem mestu najbolj razgledani in izobraženi možje ustanovili popolnoma neodvisen dnevni časopis«, v katerem bi imele vse uveljavljene politične stranke možnost predstavljati svoje poglede in ki bi bil neodvisen od oglaševalcev; v takem časopisu bi »glasovi ljudstva našli neposreden izraz« (Tönnies, 1922: 575). Podobno (neuspešno) je v istem času Edward C. Hayes v ZDA predlagal, naj bi uzakonili dolžnost časopisov, da dajo enako količino prostora vsaki od štirih najmočnejših strank na zadnjih volitvah (Wilson, 1962: 81). To, kar v praksi ni uspelo pri časopisih, je uspelo pri radiu in kasneje televiziji, vsaj v Evropi. Ko je leta 1926 potekla prva štiriletna licenca Marconijevi zasebni radijski mreži British Broadcasting Company, je britanski parlament sprejel zakon o njeni nacionalizaciji in preimenovanju v British Broadcasting Corporation ter ji podelil prvo desetletno koncesijo. Koncesija naj bi zagotovila korporaciji, ki sta jo vodila svet guvernerjev (Board of Governors) in od sveta imenovani generalni direktor - prvi je bil znameniti John Reith -, neodvisnost od državne oblasti in dobičkonosnih motivov. BBC je tako postala zgled javnopravne regulacije radia in kasneje televizije ne le v Evropi, ampak v večjem delu sveta - z izjemo Združenih držav.

Med javno službo in javnostjo

Ideje javne službe, ki jih že zgodaj srečamo med kritičnimi proučevalci tiska in jih je na področju medijev prvič uzakonil britanski parlament, so - samo na prvi pogled presenetljivo - zagovarjali že utemeljitelji siceršnjega nevmešavanja države v ekonomijo in zasebno lastnino. John Stuart Mill, eden izmed najžlahtnejših in

najbolj strastnih zagovornikov človekove individualne svobode in načela nevmešavanja države v svobodno podjetništvo, je v sklepu pete knjige *Načel politične ekonomije* opozarjal, da je treba »javne službe«, ki jih organizira država, opravljati ne samo na tistih področjih, kjer posamezniki zanje ne kažejo zanimanja, ker niso (dovolj) donosne, ampak tudi tam, kjer delovanja v prid skupnega dobrega ni mogoče financirati na temelju individualnega povpraševanja, ker splošnega interesa ni mogoče zvesti na seštevek posamičnih interesov. Ni dvoma, da so na primer znanstvena odkritja in razvoj znanosti največ prispevali k skupnemu dobremu vsega človeštva, pa vendar bi bilo naivno pričakovati, da je mogoče temeljne raziskave financirati prek povpraševanja na »trgu znanstvenih storitev«, saj posamezniki za razvoj znanosti niso posebej zainteresirani in niti nimajo zadostnih sredstev za (finančno) zahtevne raziskovalne projekte, kot je poudarjal Mill.

Med področji, na katerih ne more veljati splošno načelo »nevmešavanja« in mora - ne le sme - država intervenirati, je Mill posebej poudarjal tudi pomen izobraževanja. Mill je nasprotoval zahtevi, naj tako kot za vsako podjetniško dejavnost tudi za izobraževanje velja, da je najboljši dokaz njegove kakovosti skladnost s potrebami in željami uporabnikov. Tako prepričanje je primerjal z zahtevo, naj bi bolnik sam izbiral zdravilo brez vsakega zdravnikovega priporočila ali navodila. Kar zdravstvo počne za telo, to izobraževanje počne za duha: ne v enem ne v drugem primeru pa izbira ne more biti prepuščena spontanemu odločanju posameznikov, saj za to, da bi izbirali sebi v korist, večinoma nimajo dovolj znanja. Če velja, da zna vsak rokodelec najbolje izbrati primerna sredstva za svoje delo, ne velja hkrati, da lahko vsak kupec najbolj merodajno presoja kakovost dobrine, ki jo kupi. Večina posameznikov bi se tako lahko celo odločila, da sploh ne bo povpraševala na trgu znanja.

A ker je izobraževanje nasploh pogoj človekove neodvisnosti - kot »pomoč za delovanje brez pomoči« - je treba vsakega posameznika prepričati v nujnost izobraževanja. Izobraževanje je za Milla eno tistih področij, kjer povpraševanje po njem na trgu ni ustrezen izkaz njegove uporabnosti predvsem iz dveh razlogov: 1. ker izobraževanje ne sme biti podrejeno trenutnim nagnjenjem in potrebam; 2. ker je povpraševanje po znanju najmanjše med tistimi, ki bi ga najbolj potrebovali.

Mill nujnost »vmešavanja« države v izobraževanje ni utemeljeval le z nezadostnim znanjem potencialnih uporabnikov, ampak tudi s tem, da je izobraževanje splošna dobrina, tudi če ga mnogi posamezniki neposredno niso deležni. Namreč: čeprav izobraževalni sistem zagotavlja najkakovostnejšo izobrazbo le manjšini, s tem »vzdržuje nepretrgano nasledstvo najboljših mislecev, ki spodbujajo razvoj znanja in civilizacije nasploh«, kar je dragoceno za celotno prebivalstvo. In ker raznovrstne oblike izobraževanja po Millovem prepričanju ne bodo nikoli tako množično razširjene, da bi lahko organizatorjem (podjetnikom) z dobičkom povrnile vložena sredstva, je prav, da jih plačuje skupnost kot celota.. »Pri izobraževanju je ključna točka razprave naslednja: Nedvomno šolanje, ki je tako oddaljeno v prihodnost, da se ljudje ne morejo prepričati v njegovo koristnost, zanje ni vredno nič več, kot če ga sploh ne bi bilo« (Mill, 1847).

Podobno kot je Mill pred skoraj dvema stoletjema ugotavljal za znanost in izobraževanje, da njuna dejanska (splošna družbena) koristnost ni merljiva z indivi-

dualnim povpraševanjem na trgu, ideja javne radiotelevizije oz. javnih medijev sploh postavlja v ospredje ideal *kulturno in duhovno razsvetljene družbe*, v kateri kulturno in duhovno bogastvo ni zvedeno na individualno materialno bogastvo. Izobraževalne vsebine in vsebine, ki obravnavajo javne zadeve, spodbujajo prizadevanja za razvoj demokracije, česar prav gotovo ne zagotavlja prepuščanje medijev »dereguliranemu trgu«, za kar se zavzema sodobni ekonomistični liberalizem (v nasprotju s klasiki, kot je bil Mill). Javna RTV temelji na načelih univerzalnosti dostopa, raznovrstnosti programov, zadovoljevanja potreb manjšin in deprivilegiranih skupin, spodbujanja informiranega volilnega telesa ter dvigovanja kulturne in izobrazbene ravni.

Javnost v negativni opredelitvi pojmujemo kot nasprotje zasebnosti in tajnosti: torej je javno tisto, kar ni bodisi zasebno bodisi tajno. V demokratičnih družbah je videti, da so zahteve po transparentnosti delovanja, odprtosti institucij in dostopnosti informacij v političnem življenju deležne tako rekoč soglasne podpore in da je njihovo uresničevanje povsem neproblematično, pa čeprav razlogi, zaradi katerih naj bi bilo načelo javnosti moralno in pravno superiorno nad varovanjem tajnosti, niso samoumevni. Nasprotno se zdi, da uveljavljanje zahteve po javnosti nasproti pravici do zasebnosti povzroča mnogo več dilem in sporov, zlasti ko gre v nekem konkretnem primeru za vprašanje določitve meje med dosegom javnega nadzora in pravice vedeti ter nedotakljivim območjem uživanja človekove pravice do zasebnosti.

Vendar je videz varljiv. Tako kot v obdobju racionalizma in razsvetljenstva, ko se je bil boj za odpravo cenzure, je tudi danes načelo javnosti še vedno bolj ogroženo zaradi varovanja tajnosti (torej prikrivanja informacij in cenzure iz političnih, vojaških in komercialnih razlogov) kot pa zaradi varovanja zasebnosti. Paradoksalno je, da je v imenu pravice javnosti, da je obveščena, več pozornosti namenjene omejevanju človekove pravice do zasebnosti kot pa omejevanju tajnega delovanja državnih institucij in gospodarskih družb. Z vidika varovanja zasebnosti in tajnosti je problem videti predvsem pravne narave, a dejansko je problem javnosti prvovrstno filozofsko-etično in komunikacijsko-teoretsko, seveda pa tudi eminentno praktično politično vprašanje demokratičnih družb zlasti v tistih razsežnostih, ki zadevajo dostop državljanov do sodobnih komunikacijskih sredstev, deprivilegirane družbene skupine ter dvig (politično)kulturne in splošne izobrazbene ravni prebivalstva, to pa so hkrati natančno tiste razsežnosti, s katerimi so opredeljene funkcije javnih medijev.

Razlogi in pasti regulacije

Ko govorimo o javni radioteleviziji, torej ne gre za *kakršnokoli* »državno vmešavanje«, ki naj zagotovi državljanom določeno vrsto storitev, po katerih posamezniki efektivno ne povprašujejo v zadostni meri, da bi jih lahko prepustili trgu. Javni mediji bi morali v največji možni meri prispevati k realizaciji človekove pravice do svobodnega izražanja. Delovanje medijev ne razširja samoumevno človekove individualne pravice do svobodnega izražanja, s čimer mediji postajajo temelj demokracije, ampak je v lahko tudi njena omejitev, ker omogoča nastajanje privilegijev.

Obstaja namreč bistvena razlika med osebno svobodo izražanja, ki jo vsak posameznik lahko uresničuje povsem individualno (ko govori, piše, »tiska« letake ali komunicira prek interneta) in mu je osebno tudi zagotovljena, ter svobodo izražanja, ki jo posameznik lahko uresničuje samo v sodelovanju z drugimi in v odvisnosti od njih (npr. s tiskom, radiom, televizijo) in mu ne pripada osebno. Kot poudarja nemški ustavni sodnik Wolfgang Hoffmann-Riem (1984), je v drugem primeru nujno treba zakonsko določiti pravila dostopa do medijev ter njihove naloge in odgovornost v odnosu do javnosti, da bi svobodo medijev lahko interpretirali kot razširitev človekovih pravic; v nasprotnem primeru ni več nikakršnega razloga, da bi svoboda tiska uživala ustavno varstvo kot posebna *človekova pravica*. Zaradi tega tudi je delovanje množičnih medijev tako kot vseh drugih pomembnih kulturnih, političnih in ekonomskih institucij podvrženo zakonski regulaciji.

Da demokratizacija komuniciranja in medijev nujno zadeva tudi ali predvsem njihovo *regulacijo*, danes ni več sporno ne v administrativno-političnih ne v akademskih razpravah. Razlogi za regulacijo so številni. Množični mediji pomembno prispevajo k družbeni integraciji, obenem pa so za večino ljudi najpomembnejši vir informacij, socializacije in razvedrila. Hkrati jih močne družbene skupine uporabljajo kot učinkovito sredstvo prepričevanja in propagande. Vloga medijev v razvoju demokracije je tako pomembna, da mnogi avtorji utemeljeno poudarjajo nujnost vnovičnega premisleka o načelu svobode tiska z vidika dejanskega delovanja medijev in v luči prepričanja, da je demokratični politični sistem preveč pomemben, da bi ga smeli žrtvovati za medije, ki služijo le še razvedrilu kupcev in/ali dobičku lastnikov. Komercialno utemeljena svoboda izražanja in v tem okviru razumljena svoboda tiska, ki je v bistvu utemeljena v lastninski pravici, se namreč ne moreta upravičevati z ustavnim varstvom človekovih in državljanskih pravic.

Ključni problem medijske regulacije je v tem, da posega v številne interese konkurenčnih nosilcev družbene moči. Najti nekakšno ravnotežje med pogosto izključujočimi se interesi močno različnih akterjev - kot so na primer medijski lastniki, ki jim mediji služijo kot sredstvo maksimiranja dobička, oglaševalci, politične in oblastne institucije ter civilnodružbene skupine - je temeljni problem regulacije, ki zaradi tega nujno sproža tudi konflikte nasploh in še zlasti v procesih (re)regulacije.

V večini kapitalističnih družb obstaja najostrejši konflikt med zagovorniki svobodnega trga in primata zasebne lastnine kot najustreznejšega regulacijskega mehanizma ter zahtevami po organizaciji medijev kot javne službe. Fowler in Brenner na primer dokazujeta, da je trg najboljši regulator radiotelevizije, ker povsem zadošča načelom svobodnega iskanja informacij in izražanja, kajti »tisti, ki govorijo popularno in sprejemljivo, nimajo razloga za strah, da jih bo večina obsojala. Samo besede in ideje, ki vznemirjajo in šokirajo, rabijo posebno pomoč ustavnega varstva« (1983: 667). Z drugimi besedami, »svobodni« trg zanesljivo poskrbi, da so izločeni vsi neprijetni in nadležni glasovi.

Bistveni problem tržne regulacije je v tem, da je diskriminacijska do vseh tistih (in to je lahko celo večina) posameznikov in skupin, ki imajo relativno nizko kupno moč. Za obstoj javnosti je v tradicionalnih demokracijah nevarnost podreditve medijev komercialnim interesom videti hujša od političnih pritiskov: prihaja iz sveta velikih gospodarskih korporacij, ki si hočejo v prizadevanjih za čim večji profit

kot učinkovito sredstvo podrediti množične medije. Ti pritiski imajo za posledico táko oblikovanje medijskih vsebin, da: 1. je skladno z interesi oglaševalcev (ne pa občinstev), 2. zagotavlja čim večje naklade, poslušanost in gledanost ter s tem profit (ne glede na družbene funkcije in odgovornost medijev), 3. »dobavlja« soglasje javnosti za korporacijske odločitve, ki so dejansko na škodo večine državljanov (kar je pomembna naloga t. i. »spin doktorjev« v komuniciranju z javnostmi).[1]

Ključni problem tržne regulacije je, do človekovo osebno pravico do svobodnega izražanja podreja lastninski pravici: lastnik komunikacijskih *sredstev* (časopisa, radijske ali televizijske postaje) ima s tem, torej kot lastnik, pravico nadzorovati tudi *vsebino*. Zakaj bi zasebni lastnik s svojimi komunikacijskimi sredstvi raje skrbel za javno dobro kot zasebni dobiček, če bi bila to samo njegova moralno dolžnost, vendar pa take dolžnosti nimajo lastniki drugih produkcijskih sredstev? Zakaj bi celo spodbujal objavo manjšinskih mnenj in pogledov, kot so zahtevali razsvetljenski avtorji, če bi to ogrožalo njegov dobiček? Odgovor je seveda preprost, kot sta pokazala Fowler in Brenner - noben lastnik tega sploh ne bi storil. Jan van Cuilenburg je v empirični raziskavi dokazal, do so »medijski trgi mnogo boljši v odražanju *večinskih državljanskih interesov* in *preferenc potrošnikov* kot pa v enaki odprtosti do političnih in kulturnih inovacij, ki prihajajo iz manjšinskih vrst«, kar ga je pripeljalo do zaključka, da »v demokratičnih družbah mnenjska dominacija, pomanjkanje politične in kulturne konkurence in druge oblike »tržnih pomanjkljivosti« neizbežno zahtevajo *vladno politiko*, ki omogoča prodor novih in konkurenčnih idej in mnenj« (1998; poudarki dodani).

Nasprotovanje izključno tržni regulaciji medijev ni močno uveljavljeno le v Evropi, ampak tudi drugod po svetu, vključno v ZDA. Cass R. Sunstein, zaslužni profesor Univerze v Čikagu in član ekspertne skupine, ki je v letih 1997 in 1998 proučevala naloge televizijskih postaj v odnosu do javnosti v ZDA, je na primer prepričan, da tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, ni samo nezadostna, ampak je povsem neprimerna za »medijski trg«. Izobraževalni programi in programi, ki obravnavajo javne zadeve, spodbujajo prizadevanja za razvoj posvetovalne demokracije; tega pa prepuščanje medijev »dereguliranemu trgu« nikakor ne more zagotoviti (Sunstein, 1999).[2]

Vendar tudi zakonska regulacija medijev prinaša s seboj mnoge nevarnosti in pasti, ki izhajajo iz moči oblastnih in regulacijskih teles, a katerimi lahko država neposredno posega v medije in novinarstvo ter zmanjšuje njihovo avtonomijo.

[1] *Ne gre se zato čuditi, da je na primer novinarstvo (ne le v ZDA) bolj kot Bushev poziv k patriotski solidarnosti novinarjev pretresla afera z Los Angeles Timesom, v kateri so prišle na dan vse bolezni sodobnega novinarstva. Los Angeles Times je oktobra 1999 »posvetil« (torej prodal) 116 strani nedeljske priloge otvoritvi novega športnega centra, katerega glavni lastnik je Staples, največji proizvajalec pisarniške opreme. Škandal je razkril alternativni lokalni tednik New Times: lastniki Los Angeles Timesa so se s koncernom Staples dogovorili za delitev dobička od reklam, ki so jih morali podizvajalci pri gradnji športnega centra objavljati v Los Angeles Timesu!*

[2] *Med Sunsteinovimi najzanimivejšimi predlogi je ideja »play or pay« (igraj po pravilih ali plačaj) po zgledu ekoloških regulacijskih posegov. Radijske in televizijske postaje naj bi imele možnost izbire med izpolnjevanjem zahtev po neposrednem služenju javnim interesom in financiranjem druge organizacije, ki bi proizvajale take programe, s čimer bi se npr. »odkupile« za svojo pretirano komercialno usmerjenost, ne da bi posebni davki izginjali v katakombah državne administracije.*

Že Mill je poudarjal, da demokracije ni mogoče zvesti na demokratično izvoljeno politično oblast in da je bistvenega pomena zagotoviti pluralistično in decentralizirano izvajanje oblasti:

> *Demokratična ustava, ki je ne podpirajo izčrpno [*in detail*] demokratične institucije, temveč je omejena na osrednjo vlado, ne samo da ni politična svoboda, ampak pogosto ustvarja prav nasprotnega duha, ki vse do najnižjih razredov prinaša poželenje in ambicijo po politični dominaciji* (Mill, 1847: 5. knjiga).

Za najpomembnejše negativne težnje državnih posegov v delovanje medijev, ki jih najdemo tudi v Sloveniji, lahko štejemo naslednje:

1. neposredne ali posredne oblike državnega nadzora medijev: neposredne v primeru državne televizije, posredno prek različnih oblik državnega lastništva in/ali ekonomske podpore;
2. pristranskost množičnih medijev kot posledica vpletenosti političnih strank v izbiro urednikov in strukturo množičnih medijev;
3. visoka stopnja integracije medijskih in političnih elit, ki vključuje veliko profesionalno mobilnost med politiko in novinarstvom.

Negativne posledice tržne regulacije medijev ali tako imenovane »deregulacije« in državno nadzorovanih medijev naj bi pomagala odpraviti socializacija medijev, značilno izoblikovana v modelu javne oz. javnopravne radiotelevizije. Javna služba na področju radiotelevizije oz. medijev sploh postavlja v ospredje nekomercialne komunikacijske storitve in vsebine, ki naj prispevajo k uresničevanju človekovih pravic in spodbujajo prizadevanja za razvoj demokracije s tem, ko ljudem kot posameznikom, članom specifičnih skupin in državljanom na nekomercialni osnovi zagotavljajo ustrezne informativne, kulturno-umetniške, izobraževalne, znanstvene in poljudno znanstvene programe ter programe, ki obravnavajo javne zadeve. Prepuščanje medijev »dereguliranemu trgu«, za kar se zavzema ekonomistični liberalizem, prav gotovo ne more zagotavljati take programske univerzalnosti in raznovrstnosti. To pa seveda ne pomeni, da vsaka konkretna oblika javne službe dejansko izpolnjuje vse te zahteve. Že zaradi tega, ker je velik del dejavnosti javnih medijev povezan oz. odvisen od komercialnih ponudnikov (tehnologije in programov), tekmecev na trgu in oglaševalcev, se ne morejo povsem izogniti komercialnim pritiskom sodobnega dominantnega regulatorja - trga.

RTV kot javna služba

V ekonomističnem razumevanju se ideja javne službe povezuje predvsem z naravno redkostjo dobrine ali storitve ali kompleksnostjo storitve, ki presega individualne investicijske zmožnosti (npr. obramba), ali njeno nedonosnostjo za posameznega izvajalca, kar naj bi upravičevalo nujnost monopola v rokah države. Od tod tudi pogoste poenostavljene predstave, da je javni radijski in kasneje televizijski servis nastal samo zaradi omejene razpoložljivosti frekvenc in da torej s spre-

membami, ki jih prinašajo nove tehnologije, zlasti digitalizacija, in s tem omogočajo nastanek novih komunikacijskih kanalov ter omogočajo publikam večje možnosti izbire, izginja edini razlog organiziranja radiodifuzije kot javne službe (Garnham, 1994: 12).

Toda tako gledanje je močno pristransko. Pri storitvah, ki so neposredno povezane s *temeljnimi človekovimi pravicami*, je pojem javne službe mnogo kompleksnejši, kot je njegov splošnejši ali običajnejši pomen.

1. Univerzalna dostopnost storitve, bistvene za realizacijo temeljnih človekovih pravic, se postavlja kot *etično načelo in imperativ*.
2. Povezuje se z *družbenim konsenzom*, da je treba take storitve zagotoviti vsem ljudem - ne glede na dohodek ali druge razlike med njimi.
3. Tak konsenz temelji na spoznanju, da gre za storitve, ki so *bistvene za človekovo življenje* in morajo zato biti univerzalno zagotovljene.

Za take storitve lahko trdimo s Kantom, da so bistvenega pomena za oblikovanje »civilnega stanja družbe« v nasprotju z naravnimi pogoji človeštva ali, kot bi danes preprosto rekli, civilne družbe. Tri temeljna načela civilnega stanje družbe, udejanjenega z republikansko ustavo, ki naj bi po Kantovem dokazovanju v razpravi *K večnemu miru* edina omogočala večni mir, lahko postavimo tudi za temelj javnega zagotavljanja storitev za zadovoljevanje temeljnih človekovih pravic: 1. svoboda vsakega člana družbe kot človeka, 2. odvisnost vseh članov družbe od ene, skupne zakonodaje, 3. enakost med njimi kot državljani (Kant, 1793/1937: 60; primerjaj Kant, 1793/1917: 235).

Še dodatno razsežnost pa ima javna služba, ko gre za uresničevanje *komunikacijskih pravic*. Že z nastankom pisave je komuniciranje kot človekova generična sposobnost in potreba prenehalo obstajati kot *naravna* pravica. Že pisava je preoblikovala komuniciranje iz poprejšnjega naravnega odnosa v primitivni skupnosti v družbeni oziroma »*civilni*« odnos. Toda s tem ni le nastala civilizacija. S pisavo se je komuniciranje tudi preselilo iz sfere nelastnine - gole sposobnosti govora ni mogoče odtujiti in torej si je ni mogoče eksterno prilastiti - v sfero lastnine. Več tehničnih komunikacijskih sredstev je vključenih v človeško komuniciranje, večja je potreba tudi po kompleksni socialni organizaciji, ki omogoča učinkovito uporabo teh sredstev, in bolj je možnost komuniciranja odvisna ne le od individualne komunikativne kompetentnosti, ampak tudi (in celo bolj) od dejanskega razpolaganja s komunikacijskimi sredstvi.

Dostop do kompleksnih družbenih oblik komuniciranja postaja tako vse bolj odvisen od lastninske pravice. Z razvojem sodobnih elektronskih množičnih medijev, ki zahtevajo ne le obsežna produkcijska sredstva v komunikacijskih organizacijah in tehnične posrednike, ampak tudi konsumpcijske aparate oziroma kompleksne dekoderje (radijske in televizijske sprejemnike, računalnike, tiskalnike, satelitske sprejemne antene, kabelske priključke in modeme ...) pri recipientih oz. uporabnikih, postaja vprašanje *dostopa* v najširšem pomenu usodno z vidika vseh treh Kantovih načel civilnega stanja družbe. Storitve, povezane s človekovo temeljno pravico do komuniciranja, je tako mogoče učinkovito zagotavljati le z državno intervencijo, ki zmanjšuje neenakosti med državljani glede možnosti uporabe najrazličnejših (množično)komunikacijskih storitev.

Kot je poudarjala MacBridova komisija:

Obstajajo bistvene razlike med proizvodnjo vsakdanjih dobrin (hrane, obleke itd) in proizvodnjo informacij in kulturnih dobrin. Obeh vrst proizvodnje ne bi smela voditi ista komercialna logika. Cirkulacije sporočil ni mogoče ločiti od etičnih in družbenih norm, duhovnih in kulturnih vrednot. Zato se ukvarjamo z vprašanji, ki zadevajo strukture lastništva, upravljanja in nadzorovanja ter njihove posledice na nacionalni in transnacionalni ravni (MacBride, 1980/2005: 199-20).

Nasploh lahko javne storitve vlada zagotavlja državljanom neposredno (skozi javni sektor) ali posredno s financiranjem zasebnega zagotavljanja storitev. Tudi v primerih, ko zagotavljanje storitev, povezanih z uresničevanjem temeljnih človekovih pravic, ni javno financirano, je podvrženo *strožji zakonski regulaciji*, kot pa velja za večino »čistih« komercialnih sektorjev. To tipično velja za množične medije: Ker ima vsaka vrsta objavljanja oz. publiciranja s pomočjo množičnih medijev v končni posledici *javni značaj in javni pomen*, zahteva posebno regulacijo, ki mora imeti pred očmi zlasti uresničevanje načela javnosti in varovanje pravice do zasebnosti.

V Evropi obstaja več sistemov odgovornosti in modelov javne radiotelevizije (gl. npr. Jakubowicz 2003), kar otežuje postavitev enotne definicije in ima za posledico protislovne poglede na »proizvod«, ki naj bi ga ustvarjala javna RTV. Različnim modelom pa sta skupna vsaj dva osnovna cilja - (1) uveljavljanje in varovanje interesov javnosti ter (2) spodbujanje razvoja demokracije, ki ju ni mogoče uresničiti v komercialnih sistemih.

Bistvena posebnost regulacije medijev kot javne službe je v tem, da ne gre le za neprofitno organizacijo radiodifuzne dejavnosti za zadovoljevanje splošnih interesov prebivalstva, ampak naj bi medije v strogem pomenu postavila v *službo javnosti*, in s tem bistveno prispevala k oblikovanju in zavarovanju javne sfere. Komunikacijskih pravic, katerih uresničevanju je zavezana javna radiotelevizija, ni mogoče prepustiti ponudbi in povpraševanju na trgu, saj so z njimi določeni normativni pogoji demokracije. Iz tega vidika je tržna regulacija, ki izhaja iz ekonomističnega ideala »suverenosti potrošnika«, ne samo neustrezna, ampak tudi povsem neprimerna kot dominanten način regulacije množičnih medijev.

Po drugi strani lahko ne le odsotnost zakonodaje in primat tržne regulacije, ampak tudi omejujoča zakonodaja (posegi države) učinkovito *omejuje avtonomijo* medijev in novinarstva. Ne velja - žal - tudi obratno: nobena (ne zakonska ne tržna) regulacija sama po sebi še *ne more zagotoviti svobode in avtonomije*. Zanju je potrebna tudi ustrezna *demokratična kultura*. Če javno sfero razumemo kot način družbene integracije skozi javni diskurz, torej kot duhovni prostor, ki omogoča integracijo na temelju odprte, javne razprave o zadevah splošnega interesa, moramo pogoje komuniciranja obravnavati kot neke vrste infrastrukturo (politične) javne sfere. Ob tehnološki infrastrukturi za obstoj javne sfere ne zadostujejo samo institucionalna zagotovila avtonomnosti javne sfere, ki jih daje pravna država; potreben je tudi »podporni duh« kulturnih tradicij in vzorcev socializacije, politične

kulture in svobode. Če taka kultura ne obstaja, se težave z regulacijo lahko samo še stopnjujejo. Za neke vrste preskusni kamen demokratične kulture na področju medijev lahko štejemo obstoj *utrjene profesionalne etike v novinarstvu in medijskih poklicih*; brez nje umanjka univerzalni etični temelj javne službe.

Poklicna etika in kriza zaupanja

Verjetno najobsežnejše raziskave položaja in vloge novinarstva v ZDA po znameniti Hutchinsovi komisiji, ki je leta 1947 opredelila načela javne odgovornosti novinarjev in temeljne družbene funkcije javnih medijev, se je konec devetdesetih let lotilo 25 uglednih urednikov in novinarjev, ki so se poimenovali za »komite zaskrbljenih novinarjev«. Novinarja Bill Kovach in Tom Rosenstiel, dva izmed 25 članov te skupine, sta v knjigi *The Elements of Journalism* (2001) objavila devet temeljnih načel, na katerih bi po mnenju skupine moralo temeljiti novinarstvo, da bi uveljavilo avtonomen položaj v družbi: 1. Prva zavezanost novinarstva je resnici. 2. Prva lojalnost je do državljanov. 3. Bistvo novinarstva je strogo preverjanje. 4. Poklicni novinarji morajo ohranjati neodvisnost do tistih, o katerih pišejo. 5. Novinarstvo mora biti neodvisen nadzornik oblasti. 6. Zagotavljati mora prostor za javno kritiko in dogovarjanje. 7. Pomembno mora napraviti zanimivo in relevantno. 8. Skrbeti mora za razumljivost in uravnoteženost novic. 9. Poklicnim novinarjem mora biti dovoljeno izražati osebno prepričanje.

V devetih načelih je povedano malo novega, česar ne bi zagovarjal že teoretski utemeljitelj ideje tiska kot nadzornika oblasti Jeremy Bentham (1791/1994). Idealizirana podoba tiska in novinarstva se v dveh stoletjih ni bistveno spremenila. Kaj pa praksa? Idealistični novinarski pogled se ne ujema z oceno nepristranskega opazovalca novinarskih dogajanj. Pred petimi leti je Philip Judy (1997) ironično ugotovil, da so se predvsem na temelju sodne prakse v novinarstvu izoblikovala načela, ki so v popolnem nasprotju z idealom družbene odgovornosti. Če namreč hočejo novinarji zmanjšati verjetnost, da bi bili v primeru tožbe obsojeni zaradi naklepne žalitve, se morajo ravnati po pravilih, ki so povsem v nasprotju z deklariranimi etičnimi načeli. *Varneje je pisati o pomembnih ljudeh kot o pomembnih zadevah*, saj v razžalitvenih sodbah uživa tisk višjo stopnjo varovanja svobode, če piše o javnih osebah, ne glede na to, ali gre za pomembne družbene zadeve ali seksualne afere. *Preverjanje informacij lahko samo škoduje*, saj bi v morebitni tožbi že pogovor s kolegom novinarjem ali urednikom lahko štel za dokaz, da se je novinar zavedal možnosti zmote ali napake. Naklepnost žalitve se dokazuje z ugotavljanjem, ali je obtoženi novinar nekaj dejansko vedel, pa je zamolčal ali potvoril. Blaženo stanje nevednosti je najlaže doseči oz. ohraniti tako, da ničesar *ne raziskujemo. Izogibati se je treba predstavljanju dejstev*, saj so sodišča bolj popustljiva do mnenj kot do dejstev.

Razkorak med idealizmom komiteja zaskrbljenih novinarjev in Judyjevim ciničnim pragmatizmom razkriva globino krize načela svobode tiska, ki jo po prepričanju mnogih kritikov posebej spodbuja »doktrina komercialnega izražanja«, s katero postaja ideja svobode medijev neposredno podrejena ideologiji svobodnega trga. Nič manj od zunanjih (ekonomskih in političnih) pritiskov na neodvisnost novi-

narjev in medijev ne ogroža demokratičnega komuniciranja cehovska zaprtost profesionalnih komunikatorjev (»publicistov«[3]). Ker za vstop v novinarstvo v veliki večini držav nista potrebni niti formalna izobrazba niti licenca (kot to velja za klasične profesije, kakršni sta pravniška in zdravniška), je sklicevanje na službo javnosti edini temelj, na katerem se legitimira novinarska profesionalizacija: za prave profesije je namreč značilno, da je treba delo opravljati v interesu klientov in ne zaradi svojega lastnega interesa. Vendar se novinarji enako kot lastniki medijev v utemeljevanju svoje profesije pogosto sklicujejo le na tisti del interesov klientov, ki jih je mogoče zadovoljevati z dobičkom, t. j. na človekovo pravico biti obveščen, ne pa tudi na sicer pomembnejšo in izvornejšo pravico svobodnega objavljanja mnenj.

Skoraj isti čas, ko so Američani sprejemali ustavna dopolnila o človekovih pravicah in je Bentham pisal o publiciteti, je Immanuel Kant v *Berlinische Monatsschrift* zapisal: »Državljanu mora biti s suverenovim soglasjem dana pravica, da lahko javno sporoči svoje mnenje glede tega, kar se mu zdi napačno dejanje zoper skupnost ... *Svoboda peresa* je torej edini varuh človekovih pravic« (1793/1914). Kantovska etika je napotilo k drugačnemu novinarstvu, kot pa ga utemeljuje danes v svetu prevladujoča ameriška filozofija prvega ustavnega dopolnila in svobode tiska na temelju zlasti Benthamovih idej o »sodišču javnega mnenja«, katerega organ - tisk - ima za nalogo nadzorovati oblast. Kantova etika javnosti postavlja v ospredje državljana kot moralno osebo, katere dolžnost je javno uporabljati svoj um in ji gre zato tudi pravica javne uporabe peresa. Tisk in novinarji naj sicer tudi preverjajo, ali oblast deluje skladno z maksimo javnosti, in to vzamejo za svojo dolžnost (in so pri tem v resnici v službi javnosti), a to jih ne more odvezati delovanja za realizacijo po Kantu temeljne pravice državljana, da lahko kritično vihti pero v javnosti. Seveda to ni le vprašanje novinarske etike, ampak je hkrati, kot poudarja že Kant, pravno vprašanje.

Sodobni paradoks je sicer v tem, da dostopa do medijev *ne omogočajo* novinarji ali uredniki, ampak ga *prodajajo* lastniki - in sicer oglaševalcem, ne državljanom. Vloga medijskih profesionalcev v konstituiranju in delovanju javne sfere je še vedno pomembna, a manj odločilna kot v preteklosti. Njihova prizadevanja zmanjšujejo vpliv posameznikov in skupin, ki so izvorno izoblikovali javnost in jih običajno označujemo za »civilno družbo«. Če uporabimo Habermasovo tipologijo akterjev v javni sferi (1992: 440, 453-4), lahko za sodobne razmere ugotavljamo, da odločilne vloge igrajo tisti akterji, ki se samo »pojavljajo pred javnostjo« in ki samo zasedajo že konstituirano javnost, da bi jo izkoristili - politične stranke, interesne skupine, državne institucije in podobni akterji. Drugo skupino akterjev tvorijo publicisti v medijih, ki nastopajo kot odbiralci tem, določajo prednostne teme razpravljanja in neposredno nadzirajo pritok prispevkov in dostop avtorjev do medijev. Ta skupina akterjev je prvotno vzpostavila javno sfero (v času liberalne meščanske javnosti v Evropi), sodobni razvoj medijev pa je relativno zmanjšal njen vpliv na javno razpravljanje v primerjavi s prvo skupino akterjev, ki jo opredeljuje-

[3] *»Publicist« je oseba, ki obravnava javne zadeve, zlasti tiste v odnosu do javnega prava, in kot avtor predstavlja svoja politična prepričanja (Noelle-Neumann and Schulz 1971, 11); publicist se torej bistveno razlikuje od novinarja kot zgolj zapisovalca ali »novičarske delavca« (news worker). Glagol »publicirn« (v tej obliki) se je prvič pojavil v nemščini leta 1472; izhaja iz latinskega glagola »publicare« in pomeni objaviti.*

ta politična in ekonomska moč. V podobnem položaju kot publicisti se je znašla tudi tretja skupina akterjev - »tisti, ki izhajajo iz javnosti in participirajo v reprodukciji javnosti«, to so predvsem akterji civilne družbe.

Ob vsem tem ni presenetljivo, da množični mediji izgubljajo verodostojnost v očeh svojih »klientov« in njihovo zaupanje. Kot opozarja cela vrsta empiričnih raziskav, se to dogaja v največji meri prav tam, kjer se ta doktrina najbolj uveljavlja, torej v ZDA. V Evropi je raven zaupanja v medije še vedno relativno visoka. Seveda je vprašanje, koliko zaslug ima za to sistem javne radiotelevizije. Po podatkih iz novembra 2001 je v povprečju 64 odstotkov ljudi v tedanji EU zaupalo radiu, 58 odstotkov televiziji ter 46 odstotkov tisku. V novih članicah EU je bila izmerjena stopnja zaupanja v množične medije v povprečju nekoliko nižja, vendar v njih celo bolj zaupajo televiziji kot v stari EU (66 % proti 58 %), manj pa radiu (61 proti 64) in tisku (42 proti 45). Slovenija je po zaupanju v medije nekoliko zaostaja za Litvo, Estonijo, Češko, Slovaško in Latvijo, vendar je zaupanje v povprečju večje kot v »stari« Evropski uniji. Vsaj delno lahko večje zaupanje radiu in televiziji kot tisku v Evropi pripišemo tudi javnopravni ureditvi, čeprav seveda za to ni trdnih dokazov.[4]

Empirični podatki pa nedvoumno kažejo tudi, da *Slovenci mnogo bolj zaupajo množičnim medijem kot večini političnih institucij.* To kažejo tudi podatki iz letošnjega aprila. Predsednika republike in vlade, vojska, Banka Slovenije, šolstvo in varuh človekovih pravic so za večino Slovencev bolj zaupanja vredni kot mediji, a mnogo manj kot medijem ljudje zaupajo vladi, cerkvi, policiji, državnemu zboru, državni upravi, sodiščem in, najmanj med vsemi, političnim strankam, ki jim »popolnoma zaupa« ali »delno zaupa« vsega 11 odstotkov polnoletnih prebivalcev Slovenije.

Lahko vsaj domnevamo, da je relativno visoko zaupanje v medije verjetno povezano z njihovo kakovostjo. V raziskavi slovenskih dnevnikov med letoma 1990 in 2000 smo na primer ugotovili, da je manj kot petina trditev o akterjih, o katerih so dnevniki poročali, vsebovala vrednotenje. Večine teh trditev niso izrekli novinarji, ampak drugi viri, ki so jih novinarji navajali. Večji delež vrednotnih trditev sta imela v letu 1995 dnevnika, ki ju danes ni več - *Slovenec* in *Republika*. Preverljivost virov v dnevnikih dosega dve tretjini in je pri vrednotnih trditvah le za dva odstotka nižja kot pri nevrednotnih.[5]

Podatki sicer odražajo tudi splošne trende tabloidizacije: v dnevnih časopisih se povečuje delež interpretativnih zvrsti in število fotografij ter upadanje informativnih besedil. Po drugi strani je tudi rutinizacija novinarstva visoka: okrog 80 odstotkov objav poroča o rutinskih in psevdo dogodkih (o sejah, obiskih, sporočila za javnost), seveda z izjemo tabloida *Slovenske novice.*

---

[4] *Podatki so zbrani iz naslednjih virov: Source: L. Bruszt, J. Simon and S. Barnes (1999): Comparative Research Project »Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe« (Second Wave of the Post-Communist Publics Study) [Podatkovna baza]. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), 2000 [produkcija]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov, 2000 [distribucija]. Podatki so bili zbrani v obdobju med marcem 1998 in marcem 2000.*

[5] *Dnevniki so bili analizirani v programski skupini Družbeni informacijski in komunikacijski procesi na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani v obdobju 2001-2004.*

Dva obraza civilne družbe

Zgornje ugotovitve opozarjajo, da problema kakovosti medijev in novinarstva ni dopustno trivializirati in da se je zato treba (re)regulacije javne radiotelevizije (in medijev sploh) lotevati »s ščepcem soli«, torej s previdnostjo in dvomom.[6] Tovrstnih opozoril sicer tudi v Evropi ne manjka. V začetku lanskega leta je komite za kulturo, znanost in izobraževanje pri Svetu Evrope sprejel priporočila, ki izhajajo iz sedanje, za javno radiotelevizijo v vsej Evropi kritične situacije, in priporočil vsem akterjem, da se sistematično in poglobljeno lotijo razreševanja te kritične situacije. Komite med drugim ugotavlja:

> *Javna RTV-služba je življenjsko pomemben element demokracije v Evropi. Po vsej celini njeno prihodnost ogrožajo politični in komercialni interesi, konkurenca komercialnih medijev, medijska koncentracija in finančne težave. Nekatere postkomunistične države še niso začele prehoda od državnonadzorovanih k javnim elektronskim medijem. Drugod je javna RTV-služba v krizi* (Council of Europe, 2004: 1).

Na te izzive se je mogoče uspešno odzvati samo z ustreznimi »političnimi in zakonskimi, institucionalnimi in finančnimi okviri ... na temelju obsežne analize sodobnih okoliščin«, pri čemer mora biti vodilo, da javna RTV »služi javnemu in nacionalnemu interesu, ne pa sektorskim političnim ali ekonomskim interesom«.

Kriza javne radiotelevizije, o kateri danes govorimo, ni le rezultat komercialnih pritiskov, ampak v prvi vrsti zadeva njen protislovni odnos do države kot zakonskega regulatorja na eni strani ter do civilne družbe, s katero se legitimira njen obstoj, na drugi strani. Če država ali vlada vidi v radiu in televiziji zgolj podaljšek svoje lastne dejavnosti ali pa učinkovito komercialno orodje, medtem ko sta radio in televizija (seveda pa tudi tisk) jedro konstituiranja in obstoja sodobne civilne družbe, potem je strukturni konflikt med državo in civilno družbo neizogiben. Bistvenega pomena je zato, da država ne zlorabi svoje regulacijske moči proti civilni družbi. V tem smislu komite za kulturo, znanost in izobraževanje pri Svetu Evrope poudarja bistveni pomen delegiranja določenih pristojnosti civilni družbi:

> *Imenovanje in predlaganje članov radiodifuznih regulacijskih teles ter nadzornih in upravnih teles javne RTV je treba povsod, kjer je to mogoče, vzeti iz rok politikov ter ju* zaupati civilni družbi *in profesionalnim telesom. Čeprav v visoko politiziranih družbah ta postopek ni brez tveganja, zmanj-*

[6] *O kakovosti predloga zakona o RTV Slovenija, ki ga je Ministrstvo za kulturo objavilo na svojih spletnih straneh 1. aprila 2005, in o tem, kako »obsežno analizo« je opravilo ministrstvo pri pripravi zakona, ne nazadnje veliko pove dejstvo, da je celoten razdelek z naslovom »Prilagojenost predlagane ureditve pravu Evropske unije in prikaz ureditve v drugih pravnih sistemih« plagiat. Izvirniki se nahajajo na spletni strani Evropskega novinarskega centra v Maastrichtu (http://www.ejc.nl/jr/emland/index.html). S tem, da so poljubno izbirali posamezne odstavke iz avtorskih prispevkov, ki jih maastrichtski center objavlja na svoji spletni strani, in prikrili dejanske vire oz. avtorje teh prispevkov, pa so predlagatelji eklatantno kršili tudi avtorske pravice.*

šuje neposredni vpliv politikov na javno RTV (Council of Europe, 2004: 29-30; poudarek dodan).

Podobno kot »zasebno« in »javno« sta se tudi »država« in »civilna družba« uveljavili kot temeljna pojma za opisovanje in pojasnjevanje različnih vrst družbenopolitičnih sistemov, še posebej z vidika stopnje avtonomnosti javne sfere v odnosu do države ter vpletanja državnih institucij v življenjski svet državljanov kot zasebnikov. Seveda je konceptualizacije, ki so v središču pričujoče obravnave, mogoče izpodbijati. Najprej so izpodbitne že definicije pojmov, celo do take mere, da se vsake toliko časa pojavijo ideje, naj bi katerega od pojmov (npr. javno mnenje, civilna družba) enostavno zavrgli. In če v kakšnem primeru morda (za koga) niso sporne definicije, gotovo ni soglasja glede odnosov med pojmi v teorijah, še zlasti normativnih teorijah, npr. ko gre za odnos med javnim in zasebnim, državo in civilno družbo. Odsotnost konsenza glede ključnih pojmov pravzaprav odraža intenzivnost razprav o njih, ki se stopnjuje vse od 17. stoletja. O intenzivnosti razprav pa lahko sklepamo po izjemnem številu knjig in člankov, ki obravnavajo javnost, zasebnost in civilno družbo.[7]

Od prvih idej civilne družbe, ki so se v Evropi pojavile v 17. stoletju, je nastala množica definicij civilne družbe, ki so jih pomembno zaznamovale zgodovinske okoliščine (gl. Seligman 1992). Od vsega začetka je bila razmejitev med pojmoma *javnost* in *civilna družba* nejasna; pojma sta bila pogosto uporabljana (in sta pogosto še vedno) sinonimno. Ferguson (1767) je v obdobju, ko je pojem civilna družba (*civil society*) pretežno pomenil civilno stanje družbe oz. civilizirano družbo, civilno družbo izenačeval z javnostjo (*a public*): »Če je *javno dobro* poglavitni cilj posameznikov, je enako res, da je sreča posameznikov veliki cilj *civilne družbe*, kajti kako naj bi bilo *javnosti* dobro, če bi bili njeni posamični člani nesrečni?« (poudarki dodani). Oba pojma, civilna družba in javnost, sta Fergusonu pomenila preprosto socialni agregat posameznikov - državljanov.

V 19. stoletju se pojem *civilna družba* prekriva s pojmom *meščanska družba*[8]; v vsakem primeru je v tem obdobju ekonomska dejavnost temeljni moment civil-

[7] *Ko sem brskal po svetovnem spletu, sem na spletnih straneh Amazon.com, B & N.com ter na EBSCOhost našel:*

Beseda v naslovu	*AMAZON Število knjig*	*B & N Število knjig*	*EBSCO Host Število člankov*
PUBLIC	*110.216*	*89.502*	*1.989.383*
Oeffentlichkeit	*738*	-	-
CIVIL SOCIETY	*3.263*	*7.218*	*8.803*
PRIVACY	*3.169*	*1.255*	*72.331*

[8] *Del pojmovnih zadreg s civilno družbo lahko pojasnimo genealoško, predvsem z razlikami med francosko in nemško »strujo« konceptualizacije civilne družbe. V francoščini se civilna družba izvorno povezuje s pojmom državljana (citoyen) kot udeležencem političnega življenja v skupnosti, torej s političnimi pravicami kot pozitivnimi pravicami (svobodo za). V nemščini je civilna družba Bürgerliche Gessellschaft. Bürger je posameznik, ki se udeležuje ekonomskega življenja, nosilec socialnih pravic in negativnih pravic (svoboda od oz. pred - zlasti pred vmešavanjem države). Bürger je hkrati meščan (fr. bourgeois) in posameznik (individuum).*

ne/meščanske družbe. Kantova zasluga je, da je z idejama publicitete in javne rabe razuma delovanje civilne družbe prenesel v javno areno, čeprav s tem tudi prispeval k zameglitvi odnosa med civilno družbo in javnostjo. Pri Tocquevillu že najdemo jasno razlikovanje med »civilno družbo« in »političnim svetom«. Medtem ko so v civilni družbi ljudje med seboj enaki v načinu življenja in iskanju bogastva z enakimi sredstvi, se med seboj razlikujejo glede na udeležbo v politični oblasti (Tocqueville, 1839: Vol. 2, Ch. 1). Podobno se kasneje iz civilne družbe izdiferencira »ekonomski svet«, prvotni temelj avtonomije civilne družbe.

V drugi polovici 20. stoletja se ob vse pestrejših oblikah prostovoljnega povezovanja uveljavi razumevanje civilne družbe, kot ga na primer najdemo v definiciji Centra za civilno družbo (Centre for Civil Society) na London School of Economics nad Political Science:

> *Civilna družba označuje areno neprisilnega kolektivnega delovanja na temelju skupnih interesov, motivov in vrednot. Njene institucionalne oblike se razlikujejo od oblik države, družine in trga, vendar so v praksi meje med državo, civilno družbo, družino in trgom pogosto kompleksne, zabrisane in spremenljive. Civilna družba vključuje raznovrstnost prostorov, akterjev in institucionalnih oblik, ki se razlikujejo po stopnji formalizacije, avtonomije in moči* (CCS, 2004).

Najsplošneje torej s »*civilno družbo*« v sodobnosti označujemo pluralnost in raznovrstnost družbenih odnosov, ki temeljijo na prostovoljnem povezovanju ljudi na temelju solidarnosti in neodvisno od države, ekonomije in družine. Solidarnostni odnosi se oblikujejo v opoziciji do državnih in ekonomskih struktur, ki temeljijo na politični moči in kapitalu na treh ravneh: kot latentna omrežja, kot prostovoljna gibanja, pobude in javnosti (zlasti »nasprotne javnosti«) ali kot institucionalizirane družbe (društva, združenja, organizacije).

Za prostovoljne asociacije, ki so temelj avtonomije civilne družbe v odnosu do države in kapitala, je svoboden in enak dostop do medijev - tako v smislu predstavljanja oz. izražanja specifičnih idej kot osebni udeležbi v delovanju medijev - ne le oživljajoč, ampak tako rekoč vprašanje »življenja ali smrti«.

Civilno družbo lahko metaforično primerjamo z rimskim bogom Janusom, varuhom hišnih vež in prehodov. Tudi civilna družba stoji v veži, katere varuh je: z enim »obrazom« je obrnjena v zasebnost, z drugim pa v javnost (javno sfero). Zasebnost varuje pred posegi javnosti, javnost pred privatizacijskim pritiski (npr. kapitala), obe pa pred posegi države. Institucionalno razlikovanje med državo in civilno družbo je zato temeljni pogoj parlamentarnih demokracij.

Razmerje med civilno družbo in javnostjo je vse do danes ostalo teoretsko nerazčlenjeno. Če ni nikakršnega dvoma, da je ideja javnosti od Kanta naprej konstitutivna tudi za konceptualizacije civilne družbe, pa je bolj sporno prepričanje, da je mogoče potegniti enačaj tudi med civilno družbo in javno sfero, kot na primer predlaga Edwards (2004): »V svoji vlogi javne sfere postane civilna družba arena debate in razprave kot tudi povezovanja in institucionalnega sodelovanja.« Dejansko se civilna družba ne prelevi v areno, ampak v areno (torej v javno sfero)

vstopi oz. jo konstituira; toda v javni sferi tekmujejo poleg akterjev civilne družbe še drugi, zlasti mediji in akterji moči, za katere Habermas pravi, da se zgolj »pojavljajo pred že konstituirano javnostjo« in jo poskušajo izrabiti. Civilna družba je temelj konstituiranja in reprodukcije javne sfere, vendar pa je javna sfera po številu in raznovrstnosti nastopajočih akterjev bistvena širša, nedvomno pa se razlikujeta tudi po temeljih (samo)organiziranja: če civilna družba temelji na odnosih enakosti in solidarnosti, je komunikacijsko omrežje javne sfere utemeljeno na načelu publicitete in namenjeno kritičnemu javnemu razpravljanju, v katerem sta vrednoti enakosti in solidarnosti sami lahko predmet razpravljanja.

Pojem »javnosti« je tudi danes središčnega pomena za konceptualizacijo civilne družbe, tako kot je bil v času razsvetljenstva, ko sta bila oba pojma praktično sinonima. Vendar pa se sodobna civilna družba bistveno razlikuje od javnosti v smislu, da celota združenj in organizacij, ki tvorijo civilno družbo, omogoča univerzalni dostop vsem in vsakomur. Svojska razlika med obema pojmoma se v sodobnosti izraža tudi ob ideji, da je mogoče »javnost« – vendar pa ne civilno družbo – izenačiti z »občinstvom« (Livingstone, 2005), javno sfero pa z vsebino množičnih medijev, kar pomeni devalvacijo najbolj dragocene odlike javnosti, namreč moč njenih članov, da komunikativno delujejo v vseh registrih od medosebnega do množičnega komuniciranja, bodisi kot govorci, komunikatorji ali avtorji bodisi kot poslušalci, potrošniki ali prejemniki. Nekritično izenačiti javnost z občinstvi pomeni, da je vloga njenih članov zvedena na potrošnjo, reprodukcijo, posnemanje in prirejanje vsebin, ki jim jih posredujejo množični mediji. Na srečo taki radikalni predlogi puščajo »nedotaknjen« pojem civilne družbe, ker sodi primarno v domeno političnih znanosti, ne pa komunikologije. Bilo bi v resnici nerazumno trditi, da so prostovoljne organizacije državljanov enake ohlapni socialni kategoriji razpršenih članov občinstev, ki ne morejo delovati (=izbirati) drugače kot posamično. Prav tako bi zvenelo močno neprepričljivo, da civilna družba v enaki meri kot »elitistični« pojem javnosti (nekaterim konceptualizacijam javnosti se nedvomno upravičeno očita elitizem) podcenjuje ali celo izključuje popularne okuse in prakse, saj civilna družba po definiciji vključuje *vse* družbene skupine (kar seveda ne pomeni, da med njimi ne vidi nikakršnih razlik). Civilna družba vključuje celoto prostovoljnih državljanskih in družbenih organizacij od ohlapnih, neformalnih družbenih omrežij to bolj formaliziranih struktur, kot so na primer klubi, društva in organizacije s statuti, ki jih pravno zavezujejo.

Ko bi ne obstajala nikakršna razlika med občinstvi ter javnostjo oz. civilno družbo, bi bilo zelo težko, če ne nemogoče trditi, da (lahko) obstajajo bistvene razlike med komercialnimi (zasebnimi) in javnimi mediji. Toda ne glede na to, kako široko pojmujemo občinstva, je povsem očitno, da se civilna družba le delno prekriva z občinstvi. Seveda so državljani, ki delujejo v civilni družbi, tudi »sestavni del« občinstev, vendar to ne pomeni, da ne obstajajo bistvene razlike med refleksivnim *delovanjem* v civilni družbi in individualnemu pasivnemu *pripadanju* občinstvu. Ali je delovanje v civilni družbi predvsem politično ali pa prav nasprotno politika leži zunaj dosega civilne družbe, je lahko predmet široke razprave. Nikakršnega dvoma pa ni, da civilna družba lahko obstaja samo avtonomno v odnosu do države in kapitala; avtonomija od države izključuje iz civilne družbe orga-

nizacije, ki si prizadevajo osvojiti politične funkcije (npr. politične stranke), avtonomija od kapitala pa profitno usmerjene organizacije. Tu pa ne tičijo edine nevarnosti za civilno družbo v sodobnem svetu. Za civilno družbo lahko še večjo nevarnost pomeni »večinska neciviliziranost, ki jo ustvarja sama demokratizacija« in se kaže v »impulzivnosti izkoreninjenega in zmedenega volilnega telesa, kratkoročnosti spekulativnih finančnih trgov ter negotovosti, ki jo prinaša organiziran kriminal«, ne nazadnje pa tudi v »brezosebni neodgovornosti sodobnih komercializiranih medijev« (Whitehead, 2002: 84-85). Po drugi strani pa sta politično delovanje, ki nima za cilj zasesti političnih položajev, in prav gotovo udeležba v političnih razpravah (v množičnih medijih ali zunaj njih) nedvomno vključeni v pojem civilne družbe.

Kot je bilo že večkrat poudarjeno, je svobodno in demokratično komuniciranje, vključno z množičnimi mediji, konstitutivno za civilno družbo. Vprašanje je, ali je (oziroma bi moralo biti) »služenje« civilni družbi naloga vseh medijev - tako da bi morala biti v normativnem smislu »brezosebna neodgovornost sodobnih komercialnih medijev« sankcionirana - ali pa imajo javni mediji posebne naloge in odgovornosti. Če je res slednje, potem iz tega izhaja, da se javni mediji sicer ne razlikujejo povsem od komercialnih medijev glede svojih nalog, pač pa se bistveno razlikujejo po stopnji njihove implementacije. Zgodovina medijev jasno opozarja, da je treba danes zgodnje zahteve po univerzalizaciji modela javne službe za medije (npr. pri Bücherju ali Tönniesu) »relativizirati«, saj še ni realistične možnosti, da bi radikalno omejili lastninsko pravico v prid državljanske pravice do komuniciranja. Ni torej utemeljeno pričakovati, da bodo razlike med komercialnimi in javnimi mediji v stopnji in vrsti odgovornosti kmalu odpravljene.

V zoženem razumevanju družbene odgovornosti medijev je videti, da obstaja protislovje med avtonomijo in svobodo (medijev) na eni ter njihovo (družbeno) odgovornostjo na drugi strani:večja kot je odgovornost medijev, bolje omejena je njihova avtonomija, in obratno. Odnosi med odgovornostjo in avtonomijo pa postanejo manj protislovni, če medijsko odgovornost obravnavamo kot večrazsežni pojem, ki izraža različne vire odgovornosti. V večplastno strukturiranih odnosih odgovornosti povečevanje odgovornosti ne zmanjšuje nujno njihove avtonomije, in celo obratno se lahko dogaja.

Mediji prevladujoče dolgujejo odgovornost petim osnovnim skupinam akterjev, ki imajo legitimno moč vplivanja na medije. To so: (1) njihovi lastniki, naj bodo zasebni ali javni (državni), (2) komercialni partnerji, kot na primer oglaševalci, (3) profesionalne organizacije zaposlenih v medijih, npr, novinarska združenja, (4) medijska občinstva in (5) civilna družba. Kot kaže preglednica 1, se odnosi med medij in petimi skupinami vplivnih akterjev razlikujejo glede na ključni legitimacijski temelj zahtev po odgovornosti medijev ter glede na prevladujoči način regulacije medijskih obveznosti. Kot kažeta zadnji dve koloni v tabeli, obstajajo bistvene razlike med komercialnimi mediji v zasebni lasti ter javnimi mediji. Normativno gledano bodo komercialni mediji upoštevali predvsem zahteve po odgovornosti do svojih lastnikov, komercialnih partnerjev ter občinstev. Nasprotno pa od javnih medijev pričakujemo uveljavljanje odgovornosti predvsem s spoštovanjem profesionalnih (etičnih) standardov in obveznosti do civilne družbe. Zaradi bolj razveja-

ne odgovornosti imajo (lahko) javni mediji večjo avtonomijo, medtem ko v zasebnih medijih prevladujejo komercialni interesi do take mere, da bistveno omejujejo avtentično medijsko avtonomijo.

Preglednica 1: Načini uveljavljanja medijske odgovornosti

Odgovornost medijev do:	Prevladujoči način regulacije obveznosti	Legitimacijski temelj zahtev po odgovornosti	Normativna moč da vplivajo na medije	
			Komercialne	javne
lastnikov medijev	zakonski	lastninska pravica	Velika	zmerna
ekonomskih partnerjev	pogodbeni (tržni)	maksimiranje dobička	visoka/ zmerna	majhna
profesionalnih skupin	etični	profesionalne norme	Zmerna	velika
občinstev	stroškovna učinkovitost (tržna)	pravice potrošnikov (npr. pravica do izbire)	Velika	zmerna
civilne družbe	etična/politična/ zakonska	komunikacijske pravice	Majhna	velika

Po eni strani so obveze medijev do civilne družbe »dobrodejne« za medijsko avtonomijo. Po drugi strani - in predvsem - pa vključevanje civilnodružbenih asociacij ne le omogoča civilni družbi učinkovitejše delovanja, ampak tudi prispeva k demokratizaciji družbe v celoti.

Teoretske in pojmovne zadrege s civilno družbo, javnostjo in javno sfero sicer delno otežujejo tudi razumevanje javne medijske službe in s tem vplivajo na različne operacionalizacije, nikakor pa ne postavljajo pod vprašaj ključne ideje - neposredne udeležbe predstavnikov civilne družbe (skupaj z drugimi akterji) v upravljanju in nadzorovanju javnih medijev.

Obstajajo vsaj trije temeljni normativnoteoretski razlogi za civilnodružbeni nadzor nad »javno« medijsko službo, kot je na različne načine urejena v večini držav Evropske unije in kakršna naj bi bila tudi javna RTV v Sloveniji:

1. *Nujnost nadzora politične oblasti*: Že Bentham je ugotavljal, da je edino zagotovilo, da (politična) oblast ne bo namesto občih interesov uveljavljala svoje partikularne interese, nadzor »tribunala javnosti«, katerega najpomembnejše orodje je tisk, najpomembnejši člani tribunala javnosti pa časopisni uredniki. Kako naj tisk oz. mediji nadzorujejo oblast, če so pod nadzorom oblasti, ki neposredno ali posredno postavlja urednike? Če so mediji brezobzirno podrejeni državnemu (vladnemu) nadzoru, političnih elit ne morejo izpostavljati javnemu nadzoru. Kolikor bolj se prepletajo ekonomske in politične elite, kar je značilnost sodobnega »političnega kapitalizma«, toliko bolj to medijem preprečuje izvajati vlogo »psa čuvaja«. Nedvomno je participacija civilne družbe v upravljanju medijev in nadzora nad njimi najučinkovitejši način zagotavljanja javnega nadzora nad politično oblastjo.

2. *Nujnost decentralizacije odločanja*: V sodobnih kompleksnih družbah je zaradi razvoja informacijsko-komunikacijskih tehnologij mogoča visoka stopnja

decentralizacije odločanja, po drugi strani pa ta tehnologija omogoča tudi vse večjo centralizacijo. Za demokratično družbo ne more biti sporno, da je ob upoštevanju načela učinkovitosti treba maksimirati decentralizacijo, kar omogoča vključevanje večjega števila akterjev iz različnih geografskih, etničnih, kulturnih, socialnih in političnih okolij v procese javnega razpravljanja in političnega odločanja. Decentralizacija odločanja seveda zmanjšuje moč centralne oblasti in političnih elit, ki zato procesom decentralizacije praviloma niso naklonjene.

3. *Nujnost participacije državljanov*: Reprezentativna demokracija je s transformacijo nacionalnega parlamenta iz prostora za javno razpravljanje o spornih družbenih zadevah v strankarski glasovalni stroj, ki ga vodi izvršilna oblast, izgubila precejšen del demokratične legitimnosti. Že Guizot je legitimnost reprezentativne oblasti utemeljeval z aktivno *vključenostjo* državljanov v politično razpravljanje; brez razpravljanja, publicitete in svobode tiska, ki edini omogočajo državljanom aktivno vključevanje, reprezentativna oblast izgubi legitimnost (Guizot, 1851: 264). Preprečevanje neposredne udeležbe državljanov v upravljanju in nadzorovanju javne medijske službe delegitimira reprezentativno demokracijo, tako kot je reprezentativna demokracija z uveljavljanjem Guizotovih načel delegitimirala absolutistično vladavino.

Brez učinkovite moči civilne družbe, da s svojimi vrednotami, interesi in prioritetami vpliva na javne medije, bi bila ideja medijev kot javne službe oropana konstitutivnih načel javnosti in osebne komunikacijske svoboščine. Moč drugih akterjev, ki lahko vplivajo na javne medije, bi se prekomerno povečala (glej preglednico), tako da bi razlike med zasebnimi in javnimi mediji končno povsem izginile - na škodo ne le civilne družbe, ampak celotne demokratične družbene ureditve.

Participacija civilnodružbenih akterjev v upravljanju in nadzorovanju javnih radiotelevizijskih korporacij je v Evropi zakonsko različno regulirana, praviloma pa povezana tudi s pluralnostjo odločanja o članih upravnih in nadzornih organov v različnih institucijah (parlament, vlada, civilnodružbene organizacije in, kot na primer v Avstriji, tudi državljani neposredno z volitvami) ter na različnih ravneh (zvezni in lokalni oz. regionalni), kar preprečuje monopolni vpliv aktualne izvršilne politične oblasti.

Paradoksalno je, da slovenska vladajoča politika danes razglaša civilno družbo za zgolj masko političnih strank (gl. Krivic, 2005: 5), medtem ko so evropski parlamentarci prepričani, da si »resnične neodvisnosti, nepristranskosti in pluralizma javne RTV ni mogoče zamisliti brez obstoja zdrave demokracije in močne civilne družbe« (Council of Europe, 2004: 7). Paradoksalno je tudi, da je zakon o RTV Slovenija iz leta 2005 po nekaterih rešitvah povsem enak zakonu, ki ga je pred 15 leti uveljavila sedanja vladna garnitura (Demos) in z njim uzakonila strankarsko sestavljeni svet RTV Slovenija, bistveno pa se razlikuje (le) v tem, da je vlada pred 15 leti predlog zakona pospremila z argumentom, da je treba spremeniti »sedanjo strukturo Skupščine RTV Slovenija v korist predstavnikov t. i. civilne družbe (javnosti)« (gl. Splichal, 1994), medtem ko je leta 2005 civilna družba za velik del vladajoče slovenske politike postala moteč in nezaželen akter. Bistvo tega paradoksa je v tem, da je s tem državna oblast prevzela civilnodružbeno držo nezaupanja; toda če

je nezaupanje do državne oblasti, kot je poudarjal Bentham, temelj demokracije, je nezaupanje države do civilne družbe temelj avtokracije.

Pomen političnega konteksta pri spremenjenem odnosu do civilne družbe je očiten. Ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let je bil pojem »civilna družba« po vsej Vzhodni in Srednji Evropi tako rekoč sinonim demokratičnih sprememb. Tudi v Sloveniji so bile gibalo političnih sprememb solidarnostne (Odbor za obrambo četverice), medijske (*Mladina*, *Nova revija*), društvene (Društvo slovenskih pisateljev) in politične oblike samoorganiziranja civilne družbe *proti* državni oblasti. S prevzemom politične oblasti se je del nekdanjih civilnodružbenih gibanj in organizacij odrekel svojim koreninam. Če nova, sicer demokratično izvoljena oblast do civilne družbe zavzema podobno avtoritarno držo, kot je bila pred dvema desetletjema značilna za nekdanjo komunistično oblast, si s tem sama spodkopava svojo legitimnost.

LITERATURA

Bentham, Jeremy (1791/1994):. Of Publicity. *Public Culture* 6, 3, 581-95.

Centre for Civill Society (CCS). 2004. Definition of Civil Society. <*http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/introduction.htm*>

Council of Europe, Parliamentary Assembly (2004): Public Service Broadcasting (Doc. 10029). Report (by the) Committee on Culture, Science and Education.

Cuilenburg, Jan van (1998): Diversity Revisited: Toward a Critical Rational Model of Media Diversity. V: K. Brants, J. Hermes in L. van Zoonen (ur.), *The Media in Question: Popular Cultures and Public Interests*, 38-49. London: Sage.

Edwards, Michael (2004): *Civil Society*. Cambridge: Polity.

Elster, Jon (1998): Deliberation and Constitution Making. V: J. Elster (ur.), *Deliberative Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 97-122.

European Media Landscape (2005): *http://www.ejc.nl/jr/emland/index.html*

Ferguson, Adam (1767): *An Essay on the History of Civil Society.* <*http:// http://www.gutenberg.org/dirs/etext05/8hciv10.txt*>

Fowler, Mark S., and Daniel L. Brenner (1983): A Marketplace Approach to Broadcast Regulation. V: E. Wartela in D. C. Whitney (ur.), *Mass Communication Review Yearbook* 4, 645-695. Beverly Hills: Sage.

Garnham, Nicholas (1994): The Broadcasting Market and the Future of the BBC. *Political Quarterly* 65, 1, p11-20

Gosseries, Axel (2005): Publicity. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2005 Edition), E. N. Zalta (ur.). <*http://plato.stanford.edu/archives/spr2005/entries/publicity/*>

Guizot, François (1851): *History of the Origin of Representative Government in Europe*. London: H. G. Bohn.

Hoffmann-Riem, Wolfgang (1984): Art. 5, Abs. 1,2. *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Bd. 1, 471-584. Neuwied: Luchterhand.

Hoynes, William (1994): *Public Television for Sale. Media, the Market, and the Public Sphere*. Boulder, Co: Westview.

Jakubowicz, Karol (2003): Endgame? Contracts, Audits, and the Future of Public Service Broadcasting. Javnost–The Public 3, 45-62.

Judy, Philip L. (1997): The First Amendment Watchdog Has a Flea Problem. *Capital University Law Review*, 26, 541-592.

Kant, Immanuel (1793/1914): Ueber den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis. *Berlinische Monatsschrift*, 1793, 2, 201-284. <*http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/Berlinische_Monatsschrift/index-e.htm*>

Kant, Immanuel (1795/1937): K večnemu miru. V: Dve razpravi. Ljubljana: Slovenska matica.

Kovach, Bill in Tom Rosenstiel (2001): *The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and The Public Should Expect.* New York: Three Rivers Press.

Krivic, Matevž (2005): Grimsova 'ustavnopravna' zavajanja. *Delo*, 16. 6., 5.

Livingstone, Sonia (2005): On the Relation between Audiences and Publics. V S. Livingstone (ed.), *Audiences and Publics: When Cultural Engagement Matters for the Public Sphere*, 17-49. Bristol: Intellect.

Luban, David (1996): The Principle of Publicity. V: R. E. Goodin (ur.), *The Theory of Institutional Design*, 154-198. Cambridge: Cambridge University Press.

MacBride Commission (1980/2005): *Many Voices, One World.* Lanham: Rowman and Littlefield.

Mill, John Stuart (1847): *The Principles of Political Economy.* (3. izdaja). <*http://www.ecn.bris.ac.uk/het/mill*>

Mill, John Stuart (1859/2001): *On Liberty.* Kitchener, Ont.: Batoche.

Ostergaard, Bernt Stubbe (1998): Convergence: Legislative Dilemmas. V: D. McQuail in K. Siune (ur.), *Media Policy. Convergence, Concentration and Commerce*, 95-96. London: Sage.

Seligman, Adam B. (1992): *The Idea of Civil Society.* Princeton, NY: Princeton University Press.

Splichal, Slavko (1994): Svoboda medijev in pravica komuniciranja. V: J. Rovšek, D. Antonijević (ur.). *Uveljavljanje političnih, državljanskih, ekonomskih in socialnih pravic v pravnem sistemu Republike Slovenije*, 45-71. Ljubljana: Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin.

Sunstein, Cass R. (1999): Television and the Public Interest. *California Law Review* 88, 499-564.

Tocqueville, Alexis de. (1839): *Democracy in America.* Henry Reeve Transl. Electronic edition deposited and marked-up by ASGRP, the American Studies Programs at the University of Virginia, June 1, 1997. <*http://xroads.virginia.edu/~HYPER/DETOC/home.html*>

Tönnies, Ferdinand (1922): *Kritik der öffentlichen Meinung.* Berlin: Julius Springer.

Wilson, Francis Graham (1962): *A Theory of Public Opinion.* Chicago: Regnery.

Whitehead, Laurence (2002): *Democratization: Theory and Experience.* Oxford University Press. *Oxford Scholarship Online. http://www.oxfordscholarship.com/oso/public/content/politicalscience/0199253285/toc.html*

*Rudi RIZMAN**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

GLOBALIZACIJA IN NACIONALNA DRŽAVA – RAZSEŽNOSTI IN PARADOKSI NJUNEGA MEDSEBOJNEGA RAZMERJA[1]

Povzetek: *Globalizacija je postavila pod vprašaj tradicionalno samozadostnost in skoraj absolutno razumljeno politično subjektiviteto nacionalnih držav. Avtor zagovarja trditev, da se je v substancialnem pogledu spremenilo razmerje med zunanjim svetom in nacionalno državo. Nacionalne države ostajajo v aktualnih razmerah globalizacije najbolj privlačna oblika za artikuliranje suverene politične volje odgovornih kolektivnih dejavnikov. Tako v notranjem kot tudi v mednarodnem pogledu se nacionalne države z večjimi ali manjšimi odstopanji prilagajajo »svetovno korektnim« modelom državne organiziranosti in pri njihovem oblikovanju nacionalne identitete. Lokus njihove politične moči danes ni več omejen na nacionalne vlade, temveč si ga morajo te deliti z različnimi transnacionalnimi (globalnimi) javnimi in zasebnimi organizacijami na različnih ravneh: na subnacionalni, nacionalni, regionalni in internacionalni.*

Ključni pojmi: *nacionalna država, globalizacija, demokracija, transnacionalna demokracija, EU, majhne države, velike države, suverenost*

»Tisti med nami, ki bi radi doživeli bolj demokratično in pluralistično svetovno politiko, morajo priznati, da globalna družba še ne bo univerzalno dejstvo v bližnji prihodnosti«
(Robert O. Keohane).

Kompleksnost razmerja

Za nacionalne države je globalizacija nesporno dejstvo. Prostor, geografija in razdalje pomenijo čedalje manjšo oviro za pretok blaga in idej – vzemimo primer informacijskega pretoka, ki je nacionalnim državam povsem ušel izpod nadzora. Vendar, četudi danes informacije in ekonomija delujejo na globalni ravni, narodom in njihovim vladam preostaja še veliko manevrskega prostora za vključevanje ekonomskih faktorjev v njihove politične strategije. Za ustreznejše razumevanje globalizacije je potrebno razumeti njeno vsebino z vidika »procesa« kot tudi »rezultatov«. Prav tako pa je potrebno pri tem razlikovati med »teorijo globalizacije« (ki poskuša ta pojav razumeti kot kompleksnega, čeprav še nima uvida v vse njegove

* *Dr. Rudi Rizman, redni profesor na Filozofski fakulteti, Univerza v Ljubljani.*

[1] *Prvo verzijo tega referata je avtor predstavil na letošnjih xv. Slovenskih politoloških dnevih z naslovom »Demokracija v globalizaciji – globalizacija v demokraciji« (Portorož, 26.–28. maja 2005).*

determinante) in »globalizacijsko teorijo« (ki pa si prizadeva transnacionalne procese spraviti na skupni imenovalec globalnega (Urry, 2003: x, 43-44). Razumevanje globalizacije kot kompleksnega družbenega procesa izključuje katerokoli linearno razlago tega nikoli zaključenega družbenega pojava, ki potemtakem ne vodi niti v stanje ravnotežja niti v stanje permanentne anarhije. To, da je globalizacija nikoli dokončan družbeni pojav, odpira na stežaj vrata zgodovine, ki se še naprej, in tokrat bržčas še bolj usodno kot kdajkoli v preteklosti v tej zvezi sooča s paradoksi in nepredvidljivim dogajanjem.

Globalizacija[2] kot ekstenzivni in intenzivni pojav je postavila pod vprašaj tradicionalno samozadostnost in skoraj absolutno razumljeno politično subjektiviteto nacionalnih držav. To dejstvo je med analitiki globalizacije in nacionalne države prispevalo k različnim in med seboj tudi skrajno nasprotujočim si razlagam, ki se raztezajo od razumevanj, da je mogoče govoriti bodisi o renesansi nacionalnih držav (po letu 1945 se je njihovo število povečalo za 130 bodisi o njihovem postopnem umiranju, pri čemer gre za to, da številne med njimi prenašajo nekatere ključne sestavine svoje suverenosti na nadnacionalne ustanove. Čeprav se ni treba oprijeti nobene od omenjenih skrajnih trditev, pa je vendarle mogoče zagovarjati bolj relevantno tezo o tem, da se je v substancialnem pogledu spremenilo razmerje med globalizacijo in nacionalno državo. Njuno kavzalno razmerje potemtakem še zdaleč ni enostavno ali enosmerno, poleg tega pa je to neprestano odvisno tako od intervencije naključnih dejavnikov kot tudi od organiziranih oziroma politično načrtovanih posegov različnih nacionalnih in transnacionalnih igralcev.

Bili bi naivni, če ne bi videli, da je svet še vedno organiziran državocentrično. Nacionalne države ostajajo v aktualnih razmerah globalizacije najbolj privlačna oblika za artikuliranje suverene politične volje odgovornih kolektivnih dejavnikov. V notranjem v mednarodnem pogledu se nacionalne države z večjimi ali manjšimi odstopanji prilagajajo »svetovno korektnim« modelom državne organiziranosti (strukture) in pri njihovem oblikovanju nacionalne identitete. Lokus njihove politične moči danes ni več omejen na nacionalne vlade, temveč si ga morajo le-te deliti ali doseči v pogajanjih z različnimi transnacionalnimi (globalnimi) javnimi in zasebnimi organizacijami na različnih ravneh: na subnacionalni, nacionalni, regionalni in internacionalni.

Nacionalne države navkljub postopnemu oženju svojih suverenih kompetenc ohranjajo dovolj prepoznavno in delujočo avtonomijo pri upravljanju osrednje oblasti in tudi na področju reprodukcije političnih in nacionalnih identitet. Dober dokaz za to predstavljata bogastvo in kompleksnost interakcij, ki se odvijajo med nacionalnimi državami in mednarodno skupnostjo, ki ju še najbolje ponazarja pojem glokalizacije[3]. V tej zvezi se je potrebno resno ukvarjati s problemom kompatibilnosti oziroma nekompatibilnosti razmerja med demokratičnim nadzorom in nadaljnjim intenziviranjem regionalne in globalne integracije, ki lahko načne substanco nacionalne države. Politična znanost in praktična politika stojita ta čas pred

[2] *O ontološki strukturi globalizacije z vidika njene rekonfiguracije prostora in ozemlja glej Dirlik (Prazniak in Dirlik (2001: 15-52).*

[3] *Avtorstvo te sintagme pripada Robertu Robertsonu (1992).*

neodložljivo nalogo, da domislita paradigmo novega zgodovinskega kompromisa ali sinergije med tistim, kar smo doslej razumeli pod nacionalno državo in zunanjim svetom. V tem pogledu se rešitev bržčas skriva pri obeh straneh: na eni strani pri sicer ambivalentno pogojenih učinkih globalizacije in na drugi pri nič manj intenzivni institucionalni pluralizaciji, ki so jim vzporedno s procesi globalizacije nenazadnje izpostavljene tudi nacionalne države.

V času globalizacije so nacionalne države angažirane v večnivojskih in difuznih omrežjih vsakodnevnega odločanja. V primerjavi z njihovo vlogo v preteklosti, ko je obstajalo eno samo središče poveljevanja in nadzorovanja, je današnje stanje v tem pogledu dosti manj transparentno. Če vzamemo primere regulacije klimatskih sprememb, epidemij, intelektualne lastnine, interneta, problem imigracij itd., lahko hitro ugotovimo, da ni enega samega dominantnega igralca ali nadnacionalne oblastne avtoritete, ki bi bdela nad reševanjem nakopičenih problemov na teh področjih. Kot upravičeno ugotavlja Scholte (2004: 42), obstaja velika možnost prekrivanja, zmede in nasprotja med tistimi, od katerih globalna družba pričakuje reševanje omenjenih perečih problemov. K temu dodajmo še vedno bolj kritično koncentracijo moči v določenih državah in socialnih krogih, ki izkoriščajo dejstvo, da je relativno nov pojav globalizacije še dosti nereguliran in kot tak prepuščen plenu močnih in vplivnih držav in socialnih skupin. Tako kot prej v nacionalnih družbah imamo tudi v globalni opraviti z realnostjo hierarhije in dominacije, s katerima se je mogoče spopasti tako, da ju prepoznamo kot kritični demokratični deficit, ki zahteva ustrezne (nove) institucionalne inovacije na globalni ravni.

Koliko vpliva ima neka država v okviru globalnega političnega reda, je po Giddensu (1990) odvisno od njene ekonomske moči in v povezavi z vojaško. Vendar ekonomska moč ni tudi vedno najbolj odločilna, ker države kot suvereni mednarodni subjekti ne delujejo kot ekonomski »roboti«, temveč gre za subjekte, ki ljubosumno varujejo svojo teritorialne pravice, razvijajo svoje nacionalne kulture (identitete) in delujejo v skladu z možnostmi in omejitvami, ki jih narekujejo njihova strateška geopolitična zavezništva z drugimi državami ali skupinami držav - torej bilateralno oziroma multilateralno. Suverenost ni absolutna vrednota: skupno delovanje določene skupine držav (»zavezništva«) zmanjša efektivno zunanjo suverenost države, proti kateri je to usmerjeno. Vendar to istočasno ne pomeni, da ne bi svoje »ogroženosti« navznoter unovčila ta na ta način, da jo poveča znotraj svojega teritorija.

Giddens (1999) ima nedvomno prav, ko opozarja, da države in družbe ne le, da živijo v času velikih sprememb in negotovosti, temveč se soočajo tudi s tem, da pravzaprav nihče popolnoma ne razume, kakšen bo končni učinek globalizacijskih procesov. V tem smislu ni mogoče napovedati ne njihovih pozitivnih ne negativnih in kaj šele sinergetskih posledic za posamezne nacionalne družbe in globalno civilizacijo. Suverenost (nacionalnih) držav, ki se je še včeraj zdela nekaj povsem samoumevnega in bolj ali manj transparentnega v zadnjih tristo letih, se sedaj sooča z dramatičnimi izzivi. Eden od njenih ključnih atributov - oblast nad natančno opredeljenim ozemljem - so globalne spremembe precej oslabile oziroma relativizirale. Vse države, torej tudi velike, so premajhne, da bi lahko odločilno vplivale na globalne spremembe. Pri tem lahko ponovno omenimo Giddensa, ki

se je oprl na Daniela Bella, da so nacionalne države »premajhne, da bi lahko reševale velike probleme, in po drugi strani prevelike, da bi se spopadle z majhnimi problemi«. Vsa ta dejstva pa še zdaleč ne govorijo v prid tistim mračnim napovedim skeptikov, ki govorijo o eroziji nacionalne države. Dodajmo, da pa novi problemi, ki smo jim priča tako rekoč iz našega globalnega vsakdanjika, niso le politični, temveč posegajo tudi na področja negotove ekonomske varnosti in na občutek ogroženosti kulturne samozavesti v posameznih nacionalnih državah. Celo tako banalno dejstvo, kot je to dejanska vrednost denarja v naših denarnicah, je odvisna od dnevnih fluktuacij na globalnih finančnih trgih (Held, 2000: 6-7).

Redefiniranje nacionalne suverenosti in avtonomije

V mednarodnih političnih razpravljanjih o učinkih globalizacije na nacionalno državo ne bomo zasledili enotnega odgovora na to vprašanje. Skupni imenovalec utegnemo zaznati le v tem smislu, da po nastopu globalizacije »stvari niso več takšne, kakršne so bile pred njo«. Od tod naprej pa imamo po Heldu (2000: 3) opraviti s tremi različnimi teoretskimi pogledi na to novo stanje človeške družbe: z »globalističnim«, »tradicionalističnim« in »transformacijskim«. »Globalisti« opozarjajo v prvi vrsti na ekonomske in politične spremembe, ki načenjajo substanco in povzročajo fragmentacijo nacionalnih držav. Dosedanji upravljalci države prav gotovo izgubljajo na svoji dosedanji moči in se vedno bolj spreminjajo v »prevzemnike odločitev« (»decision takers«) namesto dosedanjih »sprejemalcev odločitev« (»decision makers«). »Tradicionalisti« razumejo globalne spremembe - te se jim ne zdijo zgodovinski precédens - kot dejavnike, ki krepijo moč države. Te se namreč odzivajo na globalizacijo na ta način, da gradijo nove (para)državne inštitucije in z njihovo pomočjo blažijo globalizacijske udarce. »Transformacijska« teorija se postavlja na drugačno stališče: srž njenega argumenta je, da globalizacija s produciranjem novih ekonomskih in političnih pogojev narekuje transformacijo konstitutivnih moči države in tudi samega širšega konteksta, v katerem država deluje. Tudi ta teorija izhaja iz podmene, da je (globalna) politika prestopila okvire nacionalne države, kar ima za posledico njen spremenjen družbeno-teritorialni kontekst, naravo in formo delovanja.

Čeprav predstavlja globalizacija relativno novejši (»mlad«) zgodovinski pojav[4], je potemtakem vseeno mogoče, opirajoč se na spoznanja politološke analize, izluščiti njene učinke na tako ključna atributa nacionalne države, kot sta to suverenost in avtonomija. Za razliko od tradicionalnih načinov uveljavljanja suverenosti in avtonomije pred nastopom globalizacije, katerih parametre je določil »vestfalski« sistem, sta danes oba atributa nacionalne države največkrat razumljena kot »pogajalska aduta«, ki ju države kot taka koristijo v procesih politične deliberacije v internacionalnih in transnacionalnih organizacijah. Nacionalne države znotraj svojega ozemlja še vedno izvajajo suverenost in avtonomijo, vendar se pri tem ne omejujejo samo na »notranji« politični prostor, temveč - ne da bi se tema dvema atributoma

[4] *Tudi o tej trditvi bi težko našli konsenz med družboslovci: medtem ko eni zatrjujejo, da je z globalizacijo že »konec« (Cazdyn, 2005), drugi trdijo, da je že star pojav, ki ga je prekinila prva svetovna vojna (Hirst in Thompson, 1999).*

odrekli - poskušajo pomemben del svojih »nacionalnih« interesov uveljavljati tudi v kompleksnih sistemih regionalnega in globalnega odločanja (Held, 2000: 173-4). V tem smislu je mogoče govoriti o redefiniciji suverenosti in avtonomije, ki vključuje poleg bistvene nacionalne tudi transnacionalne in globalne dimenzije. Nobena od omenjenih teoretskih šol - »globalistična«, »tradicionalna« in »transformacijska« - ne zavrača tako razumljene redefinicije suverenosti in avtonomije v celoti, čeprav pa je na drugi strani res, da pri tem vsaka od njih osredotoča svojo pozornost na nek za njo specifični in zainteresirani vidik. Vse tri potemtakem priznavajo, da imamo opraviti z globalizacijo sodobne države, da je politika postala bistveno bolj transnacionalna, kot kdajkoli prej v preteklosti, in globalna. Bilo bi iluzorno pričakovati ali verjeti zaklinjevalcem »konca zgodovine«, da pomeni globalizacija enake priložnosti za vse. Zgodovina tudi v sedanjem času generira nove vzorce neenakomernega porazdeljevanja moči in neenakosti. Tudi ko gre za suverenost in avtonomijo, imamo potemtakem opraviti z »zmagovalci« in »poraženci«.

Modeli eksistiranja nacionalnih držav

O tem, koliko je globalizacija prispevala bodisi h krepitvi ali eroziji moči nacionalne države glede na omenjene neenakomerne učinke, ni mogoče govoriti na splošno. Iz slovenske perspektive je zanimiv vpogled v to, kaj se z včlanjenimi nacionalnimi državami dogaja v Evropski uniji? Oglejmo si vsaj tri najbolj razvpite modele eksistiranja nacionalnih držav v tej edinstveni skupnosti v evropski zgodovini: Evropo »nacionalnih držav«, »Federalno Evropo« in »Evropo regij«.[5]

Prvi model (Evropa »nacionalnih držav«) se sklicuje na »realistično« tradicijo razumevanja mednarodnih odnosov, ki temelji na vlogi držav pri ohranjanju notranjega in mednarodnega reda. Nacionalne tradicije in institucionalne oblike so preizkušeno sredstvo navezovanja državljanov na njihovo nacionalno državo, kar jo dela stabilno in odporno na zunanje pretrese, v tem pogledu še posebej na globalizacijske šoke. Zagovorniki tega modela »združevanja« so prepričani, da je v EU potrebno še naprej krepiti vlogo njenih konstitutivnih delov - nacionalnih držav. Moč Evropskega parlamenta, ki da posega v procese odločanja v nacionalnih državah, bi morala biti omejena, enako bi bilo potrebno brzdati Evropsko komisijo pri njenih ambicijah, da se dokoplje do tiste stopnje avtonomije, ki bi ogrozila suverenost in avtonomijo nacionalnih držav. Na enak način bi se moralo Evropsko sodišče pri uveljavljanju direktiv EU podrediti nacionalni zakonodaji. Vse odločitve v Svetu ministrov bi morale biti sprejete soglasno. Model, ki ga opisujemo, seveda ni popoln in brez pomanjkljivosti. Tu naj omenimo problem demokratičnega deficita na ravni EU (ločene teritorialne suverenosti otežujejo »prakticiranje« demokracije na transnacionalni ravni) in odsotnost enotne in v tem smislu učinkovite obrambe EU pred tveganji, ki jih prinaša globalizacija.

Drugi model (»Federalna Evropa«) meri na vzpostavljanje novih reprezentativnih institucij na ravni EU, ki se ponujajo kot rešitev problema demokratičnega deficita. Federalni model Evrope uveljavlja kot temeljno demokratično instanco

[5] *Pri tem se opiramo na JamesA Goodmana in Marka Imberta (McGrew, 1997: 171-229).*

namesto nacionalnih držav, na evropski ravni izvoljeno zakonodajno telo in vlado. Da bi se izognili temu, da bi parlamenti držav članic prenašali njihove pristojnosti na organe Evropske unije, bi po tem modelu zadnji te prenašali na prve. Članice EU bi posledično izgubile pravico do izstopa iz EU ali vodenje »neodvisne« zunanje in obrambne politike. Model »Federalne Evrope« se prav tako razhaja z zamislijo EU kot »konfederacije«, ki ohranja suverenost članic. Ta s tem omogoča prenašanje njihovih pristojnosti na EU, vendar tudi ohranja pravico članic do veta v primeru tistih odločitev, s katerimi posamezne članice ne soglašajo. Model daje formalno suverenost članicam, prav tako pa daje na drugi strani prek Evropskega sodišča pravice tudi Evropskemu parlamentu pravico do »soodločanja«. V primerih, ko se nacionalne države resno oziroma kritično soočajo z globalizacijo in smo priča »legitimizacijskemu deficitu«, obravnavani model dopušča ustanavljanje močnih evropskih ustanov, ki v bistvu pooseblja demokratične strukture na nadnacionalni ravni. Zaenkrat so možnosti za uvajanje »federalne demokracije«, s tem ko sta v Franciji in na Nizozemskem padla oba referenduma o predlogu nove evropske »Ustave«, skoraj nične. Vendar ni težko napovedati, da se bodo te in podobne zamisli v evropski politiki še pojavljale. Bolj »federalna« EU bi seveda zahtevala večjo centralizacijo, vendar je potem na mestu vprašanje, če ne bi to bolj kot interesom evropskih državljanom služilo od njih odtujenim političnim elitam in nadnacionalnim centrom moči.

Tretji model (»Evropa regij«) predstavlja na eni strani odgovor na nevarnost centralizacije politične moči na evropski ravni, na drugi strani pa tudi na nevarnost nacionalizma, ki ga predstavlja državocentrična organizacija EU. Ta model uvaja dve ravni politične moči, in sicer osrednje evropske ustanove in subnacionalne regije. Seveda je zelo naivno misliti, da bi se nacionalne države enostavno zadovoljile s svojo marginalizacijo na podlagi slabo premišljene utemeljitve, da bi na ta način enkrat za vselej v Evropi opravili z bojevitimi nacionalizmi. Regionalistični model privilegira lokalne oblike participativne demokracije nad tovrstnimi nacionalnimi ustanovami. Po ovinkih, praviloma pa prej neposredno, bi suverenost držav izgubila atribut ključne komponente demokratičnega ustroja na oltarju žrtvovanja v korist demokracije, ki bi se utemeljevala »od spodaj«. Svet ministrov bi bilo potrebno s tem v skladu reorganizirati v svet subnacionalnih regij in držav, ki bi užival status drugega doma v evropskem parlamentu. S tem bi bilo zadovoljeno demokratičnemu preizkusu, da je legitimnost institucij toliko večja, kolikor bolj so blizu ljudem. Tako za evropske federaliste kot za evropske regionaliste je mogoče reči, da podcenjujejo moč nacionalnih držav in njihovo (še vedno) ključno vlogo v ustanovah in distribuciji moči EU. Na drugi strani pa tudi ne gre podcenjevati pozitivne vloge, ki jo igra regionalistična politika pri blaženju ideološkega in še posebej nacionalističnega pozicioniranja nacionalnih držav.

Usodna povezanost globalizacije in nacionalne države

Tako procesi globalizacije kot tudi - v ožjem pomenu - procesi evropeizacije ne govorijo v prid slabljenja suverenosti in avtonomije nacionalnih držav. Nasprotno od tega so se njihove geopolitične vloge celo opazno okrepile. Prav tako bi

lahko za nacionalizme na našem kontinentu rekli, da so se »evropeizirali«, kar pa velja tudi za večino nacionalnih parlamentov. Po »Maastrichtu« je ostala sicer moč institucij EU bolj ali manj nespremenjena, vendar ne na račun nacionalnih parlamentov, ki so se dokopali do večjega vpliva na politiko, ki se je prej ekskluzivno ustvarjala znotraj EU. Pri tem različni politologi, ki analizirajo evropske procese, pogosto radi navajajo primer nemškega Ustavnega sodišča, ki je presodilo, da morata vse institucionalne spremembe na ravni EU, ki bi šle mimo pogodbe v Maastrichtu, z dvotretjinsko večino ratificirati Bundesrat in Bundestag. Poleg tega sta si medtem danski in britanski parlament izborila pravico o tem, da bosta odločala o morebitnem vstopu v evropsko monetarno unijo in sprejem evra. James Goodman (McGrew 1997: 187) na podlagi tega sklepa o povezovanju segmentov nacionalne demokracije z evropskimi integracijskimi procesi ali bolj natančno o pospešenem procesu demokratizacije in njenega poglabljanja s tem v zvezi. Tak način internacionalizacije nacionalistične politike opravičuje predvidevanja nekaterih avtorjev v prid pričakovanju, da utegnemo biti priče rojevanju »kozmopolitskega nacionalizma«.

Šele v dvajsetem stoletju lahko govorimo o resnično globalnem mednarodnem redu, ki ga sestavlja skoraj 200 držav. Sodobne države so politične skupnosti, ki ustvarjajo pogoje za življenje nacionalnih skupnosti usode. Kljub tej skupni politični formi so nacionalne politične tradicije in z njimi nacionalne politike še vedno, če ne celo bolj, dinamične in distinktivne ter predstavljajo vez med vladajočo politiko in volilnim telesom. Ključni cilj nacionalne države je še vedno pospeševanje in obramba nacionalnih interesov. Da bi lahko države vse to uresničile in preživele v negotovem in kompetitivnem svetu mednarodne politike, morajo optimalno izkoristiti priložnosti, ki jih nudita njihova suverenost in avtonomija v svetu kompleksnih medsebojnih odvisnosti, ko se ne srečujejo le države z državami, temveč v zgodovini še ne videno mnoštvo držav, ki sklepajo multilateralne sporazume. Za primerjavo omenimo dva primera: medtem ko smo imeli v obdobju med letoma 1648 in 1750 86 mednarodnih (multilateralnih) sporazumov, jih je bilo samo med letoma 1976 in 1995 sklenjenih prek 1600, od katerih so jih vsaj sto sklenile mednarodne organizacije. K temu podatku dodajmo eksponencialno naraščanje števila mednarodnih konferenc: sredi 19. stoletja je bilo mogoče našteti le dve ali kvečjemu tri medržavne konference, medtem ko ji je danes najmanj štiri tisoč na leto.

Podobni procesi se odvijajo na področju mednarodnega prava. To je postalo kompleksno s tem, ko obsega tako različne sfere reguliranja nacionalno-nadnacionalnih problemov, kot so vojni zakoni, zločini proti človeštvu, okoljski zakoni, človekove pravice itd. Mednarodno pravo ne dopušča več, da bi imela država absolutno oblast nad državljani in da bi lahko ta z njimi nekaznovano delala, karkoli bi se ji zahotelo. Globalne spremembe obsegajo nenazadnje tudi področje obrambe in varnosti nacionalnih držav. Paradoks globalizacije je v tem, da nacionalne države ne razpolagajo več nad monopolom sile - nacionalna varnost postaja čedalje bolj kolektivna in multilateralna zadeva (Held in McGrew, 2002: 9-24).

Lahko verjamemo, da je konec privilegirane vloge nacionalnih držav, ki bi jim nasproti stale samo še druge države, s tem pa še ne mislimo, da je mogoče govoriti o njihovem odmiranju, kot se tu in tam zapiše kakšnemu uglednemu analitiku

mednarodnih odnosov[6]. Globalizacije in njenih vplivov ter tudi zgodovinske geneze in aktualne moči nacionalnih držav si ni mogoče razložiti s preprosto formulo igre ničelne vsote (»zero-sum game«). Nedvomno pomeni za nacionalne države mnogo večja pluralnost in kompleksnost igralcev v mednarodnem prostoru tudi omejevanje, a tudi večje priložnosti za uresničevanje svojih interesov in iniciativ. Seveda imamo v mislih take nacionalne države, ki premorejo politično voljo in takšno stopnjo kritične mase akcijskega nastopanja navzven, da lahko prestrezajo destruktivne učinke globalizacije in znajo dobro izkoristiti v svojo dobro njene pozitivne učinke.

Vsekakor se je v tem pogledu mogoče strinjati s Saskio Sassen (1996), da sta globalizacija in nacionalna država usodno povezana v splet medsebojnih relacij, ki redefinirajo tradicionalne kategorije suverenosti, teritorialnosti in politične moči. Pri kompleksnih političnih procesih na različnih ravneh, ki zahtevajo njihovo kontinuirano koordinacijo, novejša politološka literatura s tega področja izpostavlja predvsem naslednje: medvladno reguliranje pravnih podlag sodelovanja, sodelovanje med številnimi javnimi agencijami nacionalnih držav (primer centralnih bank in trgovinskih zbornic), upoštevanje ali reagiranje na zahteve nevladnih organizacij in različnih igralcev globalne (transnacionalne) civilne družbe in druge. Poleg tega predstavlja novejši pojav »globalne politike«, ki širi okvire politične dejavnosti, za nacionalne države dodaten izziv in z njim nove priložnosti. Državam to omogoča »delovanja na razdaljo« (»action at a distance«), pri čemer gre za novo kakovost politike, s katero si delita lokalna in globalna raven skupno usodo. Nastop »globalne politike« pomeni priložnost za reševanje vseh tistih problemov, ki so z nastopom globalizacije prestopili državne meje - ti problemi zadevajo številne sfere individualne in družbene eksistence: gre za ekonomske, okoljske, socialne probleme in nenazadnje tudi probleme, ki zadevajo mir in varnost.

Že s tem, ko uporabljamo za različne politične skupnosti v svetu isto sintagmo - nacionalna država, predpostavljamo, da obstajajo neki skupni globalni standardi, ki omogočajo prepoznavanje tega političnega pojava. V tem smislu lahko govorimo o »svetovnih-kulturnih modelih suverene identitete« (John W. Meyer et al., 1997) oziroma o nacionalnih državah kot teoretiziranih ali zamišljenih skupnostih, ki se poleg spogledovanja z omenjenim »svetovnim modelom« opirajo tudi na lastne tradicije, kamor uvrščamo nacionalno identiteto, sploh nacionalno intelektualno kulturo, muzeje oziroma spomenike in vse tisto, kar neko politično skupnost (raz)loči od ostalega sveta. Skozi celotno zgodovino lahko sledimo procesom, da so se odvisne politične skupnosti močno prizadevale dokopati do suverene državnosti. Ko to dosežejo, se praviloma svoji pravici do samoodločbe ne odrečejo več. Suverenost in avtonomija sta prvi in temeljni pogoj, da se lahko neka politična skupnost sklicuje na to, da je nacionalna država, oba atributa predvsem pomenita, da je neka konkretna politična skupnost dobila potrebna zagotovila in pogoje, da kot racionalna država izvaja politiko družbenega razvoja, pospešuje človekove pravice in individualno državljanstvo, upravlja z okoljem in, opirajoč se na veljavna

[6] *Najpogostejša tovrstna referenca je nedvomno Kenichi Ohmae (1995), za katerega ni nacionalna država nič drugega kot nostalgična fikcija.*

mednarodna pravila, vodi razumno zunanjo politiko. Vse omenjeno ne izključuje morebitne pomoči mednarodnih institucij oziroma mednarodne skupnosti, če jo neka konkretna nacionalna država potrebuje. Vendar je v večini primerov taka pomoč legitimna in moralno sprejemljiva, če ni rezultat avtoritarnega vsiljevanja s strani dominantne države in njenih interesov.

Prav tako globalna politična regulacija ni v inherentnem konfliktu s suverenostjo nacionalnih držav. Danes je težko napovedati njuno medsebojno razmerje v prihodnosti, lahko pa napovemo, da se mednarodni skupnosti ne obeta nič dobrega, če med njima ne bo vzpostavljeno tisto produktivno ravnotežje, ki bo namesto stalnega produciranja in reproduciranja problemov (ekologija, vojna oziroma mir, povečevanje revščine itd.) uspelo te tudi reševati. V optiki skrajnega nacionalističnega argumenta je globalna regulacija seveda moteči element - tako kot je v optiki izključujočega kozmopolitizma nacionalna država zgodovinsko presežena in kot taka zastarela družbena naprava. Habermasova (2001) ideja o »postnacionalni konstelaciji« predstavlja enega od zagovorov teze, da globalizacija napoveduje konec nacionalne države kot dosedanjega modela politične organizacije. Njegov argument se opira na prepričanje, da globalizacija trgov in ekonomskih procesov spodjeda materialne temelje nacionalne države. Velika težava pri takih napovedih pa je, da ne dajejo nikakršnega jamstva, da bo njeno mesto zavzela primernejša politična organizacija, ki bo kos nakopičenim problemom, ki jih je navrgla globalizacija. Vendar je treba priznati, da Habermasovo argumentiranje, v nasprotju od drugih podobnih napovedi »konca nacionalne države«, vendarle ni kakšna njena povsem poenostavljena različica. Avtor se namreč zaveda problemov in nekaterih enostranosti takih napovedi, ki operirajo z »etično-političnim samo-razumevanjem državljanov«, in izraža dvom, da bi lahko npr. globalno doseženi konsenz o človekovih pravicah predstavljal alternativni ekvivalent državljanske solidarnosti, kakršno poznamo iz zgodovinske uveljavitve v okvirih sodobne (nacionalne) države.

Repertoar strateških izbir

Daleč od tega, da bi bila suverenost le v »okras« nacionalni državi, zato je le-to mogoče razumeti tudi kot nujni pogoj za oblikovanje njenih strateških izbir pred pojavom globalizacije. Pri tem ne gre samo za problem »objektivnega« in notranjega prilagajanja globalizaciji, temveč predvsem za usposobljenost nacionalnih držav, da oblikujejo zadovoljive strateške odločitve. Strateške odločitve sestavlja več med seboj prepletajočih se in komplementarnih ravni, ki obsegajo: institucije, instrumente oziroma sredstva odzivanja in stalno ocenjevanje (ne)doseženih rezultatov. Težišče odzivanja nacionalnih držav na globalizacijo pripisujejo Edgar Grande et al. (2005) izbiri ustreznih, povedano v idealnotipskem diskurzu, izbir: 1. pasivno sprejemanje zunanjih sprememb; 2. selektivno izkoriščanje zunanjih šokov; 3. agresivno upiranje na domačem terenu; 4. agresivno upiranje na mednarodni ravni (npr. na mednarodnih trgih); in 5. uporaba zunanjih izzivov pri izvajanju inovativnih notranjih reform.

Vse omenjene strateške izbire so po svojem bistvu politične in v tem smislu tudi subjektivne. Če pa jih razširimo še na »objektivno«, tj. na teritorialno dimenzijo,

se odprejo možnosti za vsaj še tri dodatne strateške izbire: 6. odzivanje[7] na način sodelovanja z zunanjimi igralci (pri mednarodnih sporazumih in vzpostavljanju mednarodnih režimov); 7. odzivanje s prostovoljnim vključevanjem v nadnacionalne organizacije; in 8. z odzivanjem s prostovoljno decentralizacijo in regionalizacijo v notranjem prostoru.

Analiza strateških izbir[8] v štirih državah (Nemčija, Nizozemska, Švedska in Švica) je pokazala, da sta najbolj odločni pri izvajanju reform Nizozemska in Švedska, medtem ko sta Nemčija in Švica naklonjeni minimalnim reformam. Nizozemska je uvajala reforme predvsem na področju davčne in okoljske politike. Njena vlada si je prizadevala opravljati vlogo »pospeševalca« in ne »financerja« in je v ta namen konkretnim področjem dopustila maksimalno avtonomijo. Vsi inštituti zunaj univerz so izgubili državno podporo in so morali preusmeriti svoje vire financiranja na tržno povpraševanje. Istočasno so morali inštituti poleg pridobljene precejšnje avtonomije upoštevati še strožje standarde odličnosti. Vloga vlade oziroma države se na ta način omejuje bolj na zagotavljanje enakih pogojev in okvira, v katerem zasebni igralci sprejemajo svoje odločitve. Na okoljskem in raziskovalnem področju vlada spodbuja integriranje teh dveh področij v mednarodna in nadnacionalna omrežja.

Švedska je prva na svetu spremenila svoj davčni sistem v korist zdrave okoljske politike in manjše obremenjenosti osebnih dohodkov. Na področju razvojne in raziskovalne politike pa je bila manj inovativna kot Nizozemska. Po letu 1995 je na predlog iz industrije ustanovila 28 raziskovalnih centrov na osmih univerzah, katerih cilj je pospeševanje mobilnosti raziskovalcev med znanstvenimi ustanovami in zasebnimi družbami, kar naj bi prineslo švedskim družbam več inovacij in s tem večjo kompetitivnost v mednarodnem prostoru. Prav tako je začela država dajati večji poudarek aplikativnim raziskavam in njihovem vključevanju v srednjih in manjših podjetjih. Švedska je prav tako močno evropeizirala svojo politiko, kar se je kljub poznejšemu vstopu v EU poznalo v številnih iniciativah in sploh prisotnosti švedske politike in politikov v inštitucijah EU. V EU je bila Švedska vsekakor med najbolj odločnimi zagovornicami spoštovanja mednarodnega prava in evropskih pravnih norm.

Nemčijo zaradi njenih minimalnih reformnih odzivanj na globalizacijo na področju okoljske in raziskovalne politike utegne šele recesija, s katero se sooča v zadnjih letih, prisiliti na bolj robustne spremembe na teh področjih. Na področju inovacij je država prepustila iniciativo regijam, za katere je menila, da imajo večjo motivacijo, da mobilizirajo svoje resurse, poleg tega pa konkurenca med regijami najbolje usposablja nemško znanost in gospodarstvo pred globalizacijskimi izzivi. Na obeh področjih smo pravzaprav priča politiki »korak za korakom«. Področje davčne politike pa se je še bolj uspelo izogniti vidnejšim reformnim posegom, če ne omenimo uvedbe okoljskega davka in dodatne davčne transferje na deficitarno področje socialnega zavarovanja.

Za Švico je mogoče reči, da ima od štirih obravnavanih primerov najbolj šibek

[7] *Avtorji pravzaprav uporabljajo močnejšo besedo – »resistance«.*

[8] *Pri tej razčlembi repertoarja strateških izbir smo se oprli na Ulfa Hedetofta (2005b).*

reformni profil. Z izjemo okoljske politike na drugih področjih ni mogoče zaslediti vidnih inovacij. To je mogoče deloma razložiti s prevladujočim tradicionalizmom in močno decentralizacijo kompetenc v politiki, ki ne omogočajo koherentnega in koordiniranega družbenega razvoja. Vseeno pa je na področju raziskav in razvojne politike federalna vlada vse od sedemdesetega leta naprej postopoma povečevala finančna sredstva iz proračuna. Največ jih je bilo iz tega svežnja namenjenih bazičnim raziskavam in izobraževanju. V devetdesetih letih je prišlo do centralizacije raziskovalnega in izobraževalnega področja. To so dosegli na ta način, da so vzpostavili dve ravni koordinacije: prva, horizontalna, je obsegala medkantonalne sporazume med univerzami, in druga, vertikalna, se je nanašala na sporazume in sodelovanje med federalnimi in kantonalnimi univerzami. Strateški organ, ki koordinira to sodelovanje na nacionalni in kantonalni ravni je švicarska univerzitetna konferenca, ki je bila osnovana leta 2001.

Na davčnem področju švicarska vlada ni prepoznala kakih nevarnosti, ki bi jih predstavljala globalizacija. Zato ne preseneča, da se neposredni davki v različnih kantonih nahajajo v razponu med 54 in 156 indeksnimi točkami.V zadnjem času je federalna oblast okrepila svoja prizadevanja za centralizacijo tudi na davčnem področju. Švica izstopa od ostalih omenjenih primerov tudi po tem, da je mednarodno sodelovanje na področju raziskav in izobraževanja - v prvi vrsti z EU - zelo razvito, medtem ko imamo na področju davčne politike prej opraviti z izolacionizmom. Švica navkljub povedanemu ne predstavlja primera (nacionalne) države, ki bi imela probleme z globalizacijo. Odgovor na to dilemo se skriva v »fleksibilnosti« njenih institucij in dejstvu, da se je navznoter dobro adaptirala in v bistvu interiorizirala visoke mednarodne standarde.

Neenakomerni učinki globalizacije

Globalizacija ne učinkuje na vse države enako in je zato logično - kot to dokazujejo omenjeni primeri - da so odzivi in strateški odgovori nanjo različni od države do države. V tej zvezi je mogoče poiskati dosti skupnih točk, kako globalizacija učinkuje na eni strani na suverenost in avtonomijo majhnih, in kako na drugi strani na oba atributa velikih držav. Ulf Hedetoft (2005b) je ključne operativne lastnosti majhnih držav razvrstil v tem zaporedju: ranljivost, odprtost, potreba po varnosti, omejeni resursi moči in prilagodljivost (adaptability). Omejitve, ki so značilne za te države, je mogoče v zadnji instanci prepoznati v dihotomiji med njeno realno in formalno suverenostjo. Na vprašanje, ali globalizacija povečuje ali oži prostor za delovanje in fleksibilno prilagajanje, Hedetoft odgovarja, da je v igri oboje, odvisno od političnih izbir, ki jih omogoča suverenost, od transnacionalnih povezav, na katere veže svoje nacionalne interese do geopolitičnih umestitev. Majhne države ne razpolagajo s kakšnimi apriorno zajamčenimi prednostmi ali šibkimi stranmi pred globalizacijo zaradi svoje majhnosti. Če dobro in dovolj fleksibilno kombinirajo, ko se z globalizacijo konfrontirajo, lahko s pravim pristopom odprtosti in zaprtosti izkoristijo predvsem pozitivne strani globalizacije.

Danska in Norveška predstavljata v tem pogledu dve različni - obe uspešni - strategiji uporabe njune suverenosti: Danska z njo »trguje kos za kosom«, medtem

ko je ta za Norveško nedotakljiva. Situacija seveda še zdaleč ni tako enostavna, kot ta razlika nakazuje, ker je v obeh primerih v igri zelo kompleksno kombiniranje takih ključnih »ontoloških« strukturnih členov držav, kot so to identiteta, nacionalni interesi, teritorialna integriteta in zagotavljanje varnosti. Internacionalni pragmatizem je Danski omogočal balansiranje na eni strani med Evropo oziroma Nemčijo in anglo-ameriškim svetom ter na drugi strani, v kulturnem smislu, z nordijskimi državami. Norveška sicer ni članica EU, v Natu pa ohranja svoje članstvu kljub številnim rezervam. Njena odprtost do globalizacije se izraža v številnih humanitarnih akcijah v svetu, pri katerih sodeluje, in pri dajanju pomoči deželam v razvoju. Z EU je vzpostavila sporazum, ki ji daje status nekakšne »integrirane nečlanice«, torej zunaj EU, vendar je de facto odvisna od evropske zakonodaje in njenih ključnih odločitev. Kar zadeva suverenosti, se je Norveška postavila na kompromisno stališče, med izgubo dejanske suverenosti in njenim simbolnim ohranjanjem ali z drugimi besedami, nekje med legalno integracijo v EU in ustavno suverenostjo ali med skoraj popolno odvisnostjo in pravico do samoodločbe. Norveški primer neobičajne politične asimetrije ponazarja konfrontiranje z globalizacijo, ki prepričljivo in tudi uspešno balansira med simbolno in pragmatično politiko.

Koristi od članstva v regionalni integraciji imajo majhne in tudi velike in močne države. Zadnje se večkrat soočijo s skušnjavami in tudi sprejemajo politične odločitve, s katerimi, sklicujoč se na suverenost, izstopajo iz večinsko dogovorjenih političnih odločitev. Največ takih izjem v EU si je doslej izborila Velika Britanija. Izjeme so ena stvar, medtem ko gre pri poskusih izolacionistične in protekcionistične, ki tudi v EU od časa do časa podležejo posamezne njene članice, za mnogo večje tveganje tako za Unijo kot tudi za države, ki tako politiko prakticirajo. Nakljub temu Keohane in Nye (2000: 25, 306–309) vztrajata, da imamo pri tem opraviti s paradoksem, da takšna skrajna politika nehote in v končni posledici prispeva h krepitvi zahtev po večjem vplivu globalne vladavine. Delegiranje nekaterih pristojnosti s strani nacionalnih držav še ne pomeni, da se te popolnoma odrekajo svoji suverenosti. Voditelji takih držav hočejo imeti zagotovila, da interesi njihovih držav zaradi novih institucij, ki jih je mednarodna skupnost vzpostavila na mednarodni ravni, ne bodo pozneje ogroženi. Države poznajo poleg tega tudi instrument umika (withdrawal), ki lahko pomeni, da določena država ni pripravljena realizirati svojih pristojnosti na določenem področju ali pa te prenese na kakšno drugo ustanovo. Države se danes sicer v načelnem pogledu pogosto ne sklicujejo na načelo samo-odločbe, vendar je očitno, da jo praktična politika v mednarodnih odnosih kontinuirano potrjuje. Sassen (2000: 96) razume samoodločbo bistveno širše kot v času hladne vojne, ta pa danes sama po sebi ne zadostuje za ohranjanje legitimnosti nacionalne države, temveč šteje kot pomembno nadgradnjo tega načela tudi njeno polno spoštovanje mednarodnih človekovih pravic.

Geografija globalne vladavine

V globaliziranem in globalizirajočem se svetu se je povečala teža takšnih ključnih vrednot, kot so to človekove pravice in ekološka integriteta, od katerih pa ni nobena vezana na striktno omejeno ozemlje, ki bi ga lahko nadzorovala ena sama

ali večje število držav. Gre za globalni oziroma suprateritorialni vrednoti, ki zadevata praktično vse države sveta in ki sta tudi višji prioriteti od lojalnosti državi. V teh postdržavnih razmerah, ki pa ne odpravljajo države kot take, je mogoče suverenost natančneje izmeriti in določiti šele iz njenih vsakokratnih »historičnih kontekstov«. Fluidnost suverenosti in njene spreminjajoče se vloge v času globalizacije imajo za posledico, da številni politološki analitiki ta pomemben atribut države ne morejo ali ne znajo prepričljivo identificirati. Nekateri ga opisujejo kot »omejeno«, »deljeno«, »kvalificirano«, »prosvetljeno« ali kot »kvazi-suverenost«. Ti različni opisi suverenosti niso nekaj povsem novega v družboslovni literaturi, če spomnimo, da so že precej pred globalizacijo različne šole zavračale vestfalsko določilo o suvereni državnosti, pri čemer mislimo predvsem na religijske univerzaliste, liberalne kozmopolite in tudi na dosledno marksistične univerzaliste (Scholte, 2004: 7-11). Konec vestfalske dobe ne napoveduje nastajanje »impotentne« države. Te z instrumenti, ki jih imajo na voljo - na področjih fiskalne, monetarne, potrošniške, socialne, okoljske politike itd. - oblikujejo končne učinke globalizacije na njihovem ozemlju in na njihovo prebivalstvo. Scholteju (prav tam) je treba pritrditi, da države iz različnih razlogov niti ne (iz)koristijo vseh instrumentov, s katerimi razpolagajo, in priložnosti, da bi pomembne segmente globalizacije usmerile v pozitivno smer. Izjemo predstavljajo velike in močne države, ki so - npr. posamezne in vplivne članice OECD in skupina »G-7« - pridobile na novi moči, čeprav so pred tem izgubile nekaj tiste moči, ki je izhajala iz stare, tradicionalne suverenosti.

Načeloma se lahko sicer strinjamo, da ni kakšnega tehtnega razloga, ki bi potrjeval tezo, da sta globalizacija in (nacionalna) država v apriornem nasprotju. Tako kot se bomo z globalizacijo soočali na dolgi rok, tudi države ne kažejo nobenih resnih znakov, ki bi v bližnji prihodnosti napovedovali njihovo marginalizacijo. To pa seveda tudi ne pomeni, da ostajajo danes države v novih epohalnih razmerah nespremenjene, se pravi take kot so bile v preteklosti. V resnici so v stanju preoblikovanja, se pravi v tranziciji, ko se morajo usposobiti za reševanje ekoloških problemov, problemov povezanih z uvajanjem elektronskih financ, človekovih pravic, proizvodnje za globalni trg itd. Nacionalne države se morajo v postvestfalskem obdobju soočiti z naslednjimi nalogami: a. države morajo poleg svojih dosedanjih notranjepolitičnih funkcij okrepiti tudi globalne funkcije; b. posodobiti socialno državo glede na spremenjeni - globalni - ekonomski kontekst; c. bistveno spremenjena narava ohranjanja varnosti in same vojne kot take; d. veliko povečanje števila mednarodnih sporazumov, ki so jih države dolžne spoštovati, in tudi spreminjanje mednarodne regulative na številnih področjih vitalnega pomena za njihovo prebivalstvo.[9]

Vse brez izjeme pa se seveda soočajo tudi s »stroški« njihovega članstva v regionalni integraciji v obliki redefiniranja njihove suverenosti. Hedetoft (2005b) opozarja, da ni nikakršnih garancij, da ne bi EU kdaj v prihodnosti razpadla, čeprav se zdi ta možnost ta čas malo verjetna. Za odnose med članicami in EU veljajo postsuverene značilnosti, medtem ko se tradicionalno razumevanje suverenosti ohranja

[9] *Glej podrobnejšo predstavitev teh izzivov oziroma nalog (nacionalne) države pri Scholteju (2004: 11-20).*

predvsem na področjih politične simbolike in politike identitete. Poleg tega članice krepijo svojo suverenost, ko postane očitno, da jih ogrožajo procesi globalizacije. Čeprav suverenost še zdaleč ni izčrpala svojih vitalnih moči, pa z njo ni mogoče razložiti vseh vidikov delovanja države. Brisanje meje med notranjo in zunanjo politiko med članicami EU ima več pozitivnih posledic: zmanjšanje konfliktnih tveganj, omejevanje negativnih učinkov zaradi perifernega statusa, povečevanje varnosti in vzpostavljanje spodbudnejšega političnega in ekonomskega okolja. Navzven EU krepi suverene lastnosti ranljivih držav, povečuje njihovo zunanjepolitično vidnost in blaži razdiralne in nepredvidljive šoke globalizacije.

Zaenkrat ni videti kakšnega prepričljivega konkurenta vlogi nacionalnih držav kot primarnega instrumenta na področju notranje-domače in zunanje politike. Ta še naprej ostaja najbolj pomemben igralec v globalni politiki. Seveda ne edini igralec, vendar igralec, ki se mu pridružujejo tudi drugi in predvsem novi igralci (Keohane in Nye, 2000: 12-13). V času globalizacije so to zasebni igralci (multinacionalne družbe in druge, nacionalne, družbe) in igralci iz tretjega sektorja (nevladne in neprofitne organizacije) - kar pomeni, da je danes geografija političnega upravljanja (governance) mnogo bolj kompleksna kot v preteklosti.

LITERATURA

Archibugi, Daniele (ur.) (2003): Debating Cosmopolitics, London & New York, Verso.
Cazdyn, Eric (2005): »Globalization is Over« (rokopis).
Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity, Cambridge, Polity Press.
Giddens, Anthony (1999): Runaway World - How Globalisation Is Reshaping Our Lives, London, Profile Books.
Grande, Edgar, Heiko Prange in Dieter Wolf (2005): »Perverse Choicse? State Capacities in the Age of Globalization« (rokopis)
Habermas, Jurgen (2001): The Postnational Constellation, Cambridge: Polity Press.
Hedetoft, Ulf (2003): The Global Turn - National Encounters with the World, Aalborg, Aarlborg University Press.
Hedetoft, Ulf (2005): »Globalization and US Empire: Moments in the Forging of the Global Turn (rokopis).
Hedetoft, Ulf (2005): »Sovereignty Revisited: European Reconfigurations, Global Challenges, and Implications for Small States« (rokopis).
Held, David (ur.) (2000): A Globalizing World? Culture, Economics, Politics, London & New York, Routledge v sodelovanju z The Open University.
Held, David (2004): Global Covenant - The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus, Cambridge, Polity.
Held, David in Anthony McGrew (ur.) (2000): The Global Transformations, Cambridge, Polity Press.
Held, David in Anthony McGrew (2002): Globalization/Anti-Globalization, Cambridge, Polity Press.
Held, David in Anthony McGrew (ur.) (2002): Governing Globalization - Power, Authority and Global Governance, Cambridge, Polity.
Held, David in Mathias Koenig-Archibugi (ur.) (2003): Taming Globalization - Frontiers of Governance, Cambridge, Polity.

Hirst, Paul in Grahame Thompson (druga izdaja, 1999): Globalization in Question, Cambridge, Polity.
Howard-Hassmann, Rhoda E. (2005): »The Second Great Transformation: Human Rights Leapfrogging in the Era of Globalization«, Human Rights Quarterly 27, 1-40.
Keohane, Robert O. in Joseph S. Nye Jr. (2000): Globalization: What's New? What's not (and so What?), Foreign Policy, Spring.
Lechner, Frank J., in John Boli (ur.) (2000, 2004): The Globalization Reader, Oxford & Malden, Mass., Blackwell Publishers.
Lukšič, Igor (2001): Politični sistem Republike Slovenije: očrt. The Republic of Slovenia's Political System, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
McGrew, Anthony (ur.) (1997): The Transformation of Democracy, Cambridge, Polity Press s sodelovanjem The Open University.
Meyer, John W. e tal. (1997): »World Society and the Nation-State«, American Journal of Sociology, 103: 144-175.
Nair, Tom in Paul James (2005): Nationalism, Globalism and State-Terrorism, London & Ann Arbor, MI, Pluto Press.
Nye S. Joseph in John D. Donahue (2000): Governance in a Globalizing World, Cambridge, Mass. & Washington, D.C., Visions of Governance for the 21st Century $ Brookings Institution Press.
Ohmae, Kenichi (1995): The Rise of Regional Economies, New York, Free Press.
Pikalo, Jernej (2003): Neoliberalna globalizacija in država, Ljubljana, Založba Sophia.
Prazniak, Roxann in Arif Dirlik (20019. Places and Politics in an Age of Globalization, Langam, Boulder, New York in Oxford, Rowman & Little field Publishers, Inc.
Rizman, Rudi (2000): »Nacionalna država, suverenost in identiteta v času globalizacije«, 2000, 127/128: 177-189.
Rizman, Rudi (2001): »Izziv nove družbene paradigme«, Economic and Business Review for Central and South-Eastern Europe, 3: 17-34.
Rizman, Rudi (2005): »Demokracija v precepu: Od teritorilane (nacionalne) k transnacionalni (globalni) demokraciji«, v: Miro Haček in Drago Zajc (ur.): Slovenija v EU, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede: 17-32.
Robertson, Robert (1992): Globalization: Social Theory and Global Culture, London, Sage.
Sassen, Saskia (1996): Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization, New York: Columbia University Press.
Sassen, Saskia (1998): Globalization and its Discontents, New York, The New Press.
Sassen, Saskia (2. izdaja, 2000):Cities In a World Economy, Thousand Oaks: Pine Forge Press.
Schell, Jonathan (2003): The Unconquerable World, New York, Henry Holt and Company.
Scholte, J. A. (2004): »Globalization and Governance: From Statism to Polycentrism«, CSGR Working Paper No. 130/04.
Seymour, Michael (ur.) (2004): The Fate of the Nation State, Montreal & Kingston, McGill-Queen's University Press.
Singer, Peter (2002): One World - The Ethics of Globalization, New Haven & London, Yale University Press.
Svetličič, Marjan (2004): Globalizacija in neenakomeren razvoj v svetu, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede
Urry, John (2003): Global Complexity, Cambridge, Polity.
Weinstein, Michael M. (ur.) (2005): Globalization: What's New, New York, Columbia University Press.
Williams, Melissa S. (2004): »On Peoples and Constitutions, Sovereignty and Citizenship«, neobjavljeni referat z letnega srečanja Ameriškega politološkega združenja.

*Maca JOGAN**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

KATOLIŠKA CERKEV IN DISKRIMINACIJA ŽENSK

Povzetek. *Kljub zmanjševanju religijske usmeritve med ženskami v drugi polovici 20. stoletja, doktrine Katoliške cerkve ni mogoče potisniti na obrobje preteklosti, še zlasti ne zaradi sistematične in v celovitost usmerjene »nove evangelizacije«. Z razkrivanjem ključnih značilnosti religijskega in cerkvenega določanja ženske identitete in družbene vloge ženske avtorica potrjuje številne novejše ocene o seksističnem delovanju te cerkve tako znotraj kot zunaj njenih institucionalnih okvirov. Na podlagi analize različnih cerkvenih dokumentov sklepa o tem, da je »aggiornamento« glede položaja spolov zgolj površinski in da se ohranja tradicionalna mizogina usmerjenost. Ta je tudi eden od dejavnikov, ki s povečevanjem samostojnosti žensk prispeva k večjemu razcerkvenjenju žensk v različnih družbah v Evropi (in Sloveniji) ne glede na politični sistem. Kljub temu ženske povsod še vedno prevladujejo med vernim prebivalstvom. Avtorica je prepričana, da je treba celovitejše odgovore o povezanosti spola in religioznosti in tudi odgovore na vprašanje o vsebinsko različni religioznosti ter o reproduciranju te različnosti glede na spol iskati v veliki androcentrični delitvi družbenega dela, v asimetričnem spoju koristnosti žensk (življenja za druge) in njihove izključenosti iz obvladovanja celovitih bivanjskih okoliščin. Zaradi institucionalno zagotovljene vpletenosti v prav vse formalne in neformalne sestavine dinamične družbene strukture se ta spoj zelo počasi razkraja, Katoliška cerkev pa poskuša ta proces čimbolj upočasniti.*

Ključni pojmi: *androcentrizem, diskriminacija žensk, identiteta ženske, Katoliška cerkev, mizoginija, religioznost, sekularizacija.*

»Gospa, vi bi nam morali predavati s prižnice, ne pa duhovniki!«

Tako je ob koncu bogate razprave, ki je sledila mojemu predavanju kmečkim ženskam o ženskah, cerkvi in religiji (27. januarja 1994 v Svečini pri Mariboru) rekla ena od starejših udeleženk, ki si dolgo ni upala z besedo na dan. To sporočilo, ki se je porodilo iz spoja dolgoletnih življenjskih izkušenj kmečke ženske z razlago načinov obvladovanja »drugega spola«, se mi je vtisnilo globoko v spomin - kot priznanje za raziskovalni trud, da bi se v odkrivanju bistvenih značilnosti delovanja cerkve čimbolj približala resničnemu svetu.

* *Dr. Maca Jogan, zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani.*

Zdi se mi vredno, da poskusim pojasniti okoliščine, na podlagi katerih je možno presojati, zakaj je uvodna misel utemeljena in smiselna. Zato bom v tem prispevku osvetlila ključne značilnosti religijskega in cerkvenega oblikovanja ženske identitete in družbene vloge ženske ter s tega vidika obravnavala spolno neenako religioznost in sekularizacijo. Glede na vodilno vlogo v našem prostoru se bom osredinila na Katoliško cerkev in njeno krščansko religijsko podlago.

Katoliška cerkev in (ženskosovražna) tradicija

Podobno kot vse velike svetovne cerkve je Katoliška cerkev - vsaj v zahodni civilizaciji - zgodovinsko ena najbolj učinkovitih oblikovalk »prave ženske«. Za to cerkev pa sta po oceni profesorja za cerkveno zgodovino na univerzi v Bambergu Georga Denzlerja (1997: 337) značilni *»stoletja trajajoče obrekovanje in diskriminacija ženske«*, kar sodi k *»najbolj žalostnim poglavjem v zgodovini cerkve«*. Zlorabo premoči nad drugimi *»prav do današnjih dni«* razkriva v znotrajcerkvenem in širšem družbenem delovanju katoliške (in protestantske) cerkve tudi švedski teolog in psihoterapevt Göran Bergstrand (1996: 79): *»Prav tako smo pripomogli k ustvarjanju religioznega temelja, kjer je imel vodilno vlogo moški in ob katerega se je lahko opirala patriarhalna družba pri ustvarjanju človeških socialnih vzorcev od najmanjše enote, kakršna je družina, do največje, kakršna je država. Postavljanje moškega pred žensko je bilo mogoče podpreti s sklicevanjem na biblijske argumente.«*

Da se ta zgodovina še ni nehala in da *»cerkvena uprava in inkvizicija nenehno proizvajata nove žrtve«*, ugotavlja med drugim tudi Hans Küng (2004: 7,8): *»Komaj kje je še kakšna velika ustanova, ki bi v naših demokratičnih časih z drugače mislečimi in kritiki iz lastnih vrst ravnala tako ljudomrzno in nobena tako ne diskriminira žensk - s prepovedovanjem preprečevanja nosečnosti, porok duhovnikov in mašniške posvetitve žensk. Nobena ne polarizira družbe in politike tako močno ter po vsem svetu z rigorističnimi stališči glede splava, homoseksualnosti, evtanazije in podobnega. Vse to pa s sijem nezmotljivosti, kot da bi šlo za voljo Boga samega.«* Po Küngovem (2004: 179) mnenju v sodobni Katoliški cerkvi *»namesto aggiornamento v duhu evangelija zdaj spet velja tradicionalni integralni katoliški nauk«*.

Zato se G. Denzler (1997: 339) gotovo upravičeno sprašuje: *»Kdaj se bo Katoliška cerkev osvobodila zastarelih tradicij in osvobajajoče vplivala na svoje vernike. Kdaj končno?«* To vprašanje postaja toliko bolj aktualno, kolikor očitneje - čeprav vendarle počasi - se zlasti zunaj cerkve spreminja tradicionalna, »naravna« vloga žensk, kolikor se odpravljajo vseobsegajoče določilnice seksistične urejenosti družbe, kajti enakopravnost med moškim in žensko *»prinaša moralno obtožbo Cerkve«*, kot je prepričan G. Bergstrand (1996: 81).

Preden preidemo k razkrivanju posebnih načinov katoliškega »duhovnega oblikovanja« žensk, je prav, da poskusimo odgovoriti na preprosto vprašanje, ki se zdi marsikomu paradoksalno, namreč: kako je mogoče, da pa ženske predstavljajo večino vernikov in to kljub ocenam o ženskosovražnosti, drugače povedano - zakaj je cerkev navzven bolj »ženska cerkev«.

Zakaj je večina vernikov ženskega spola?

Do sorazmerno prepričljivega odgovora o tem ne moremo priti, če ostajamo le znotraj cerkvenega nauka, ker nas ta vselej in po vseh vidikih privede samo do Stvarnika oziroma do njegovega popolnega načrta, po katerem naj bi bila ženska po sebi, po svoji bistveni naravi kot roditeljica bliže Bogu. Iskanja odgovorov »od zunaj« pa se gibljejo glede na stroke na kontinuumu od telesno-duhovnih značilnosti individua do družbene vloge posamezne osebe. Tako se psihološka pojasnila za večjo in tudi spolno neenako religioznost usmerjajo na obstoječe osebnostne lastnosti (npr. spolno različno čustvenost), sociobiološke poskušajo pojasnjevati z gensko sestavo, sociološka pa predvsem z različno socializacijo in neenakostjo družbenih vlog (Flere, 2005: 251-254).

Kolikor ti pristopi izhajajo zgolj iz obstoječega stanja na eni ali drugi točki »zrenja«, dajejo - bolj ali manj zanesljive - delne odgovore na vprašanje o kompleksni pogojenosti tega očitnega pojava. Zdi se, da je po eni strani med različnimi delnimi odgovori premalo povezave, predvsem pa ostajajo premalo pojasnjena determinacijska ozadja za (v raziskovanem času) vidne značilnosti od mikro- do makro družbene ravni. Tako npr. razkrivanje psihične posebnosti ženske identitete (femininosti) ostaja na pol spoznavne poti, če zanemari namen in način produkcije (ustvarjanja) te identitete na ravni družbeno veljavnih in obveznih vzorcev ter načine prenašanja in nadzorovanja učinkovitosti mnogoplastnega delovanja posamezne osebe.

Če se torej zanimamo za večjo religioznost žensk, ne moremo mimo dejstva, da je eden od pomembnih producentov njihove osebnostne identitete (bila) ravno cerkev. Razloge za žensko večjo in vsebinsko posebno religioznost in cerkvenost je treba iskati v resničnem kompleksnem (tuzemskem) produciranju (skrčene, enostranske) osebnostne identitete, družbenega položaja in vloge (večine) žensk (oziroma obeh spolov) z vključenimi specifičnimi prefinjenimi prijemi cerkve v duhovnem in moralnem oblikovanju in nadzorovanju (ustrahovanju) žensk (in ljudi nasploh). Domnevam, da nas ta pot lahko pripelje bliže k želenemu cilju kakor prvenstveno psihološke razlage, kot predlagajo nekateri (Flere, 2005: 259). Verjetno tudi ponujeni fenomenološki pristop v raziskovanju religioznosti (Volf, 2005: 56-63) ne bi prispeval k bistvenemu napredku glede na temeljno postavko o nevprašljivosti obstoječega objektivnega stanja.

Glede na to, da na drugih mestih podrobneje obravnavam različne vidike družbene re/konstrukcije neenakosti po spolu (Jogan, 1990; Jogan, 2001), naj orišem le ključne značilnosti položaja žensk, ki so (bile) sicer tudi statusno prilagojene. Za večino žensk v preteklosti in sedanjosti je značilen slabši položaj, v katerem so bile večkratno prikrajšane (diskriminirane) - ne le kot pripadnice ženskega spola, ampak hkrati kot pripadnice družbene plasti, ki je bila ekonomsko in politično nemočna. Za to, da so takšen položaj sprejemale kot smiseln, je bilo potrebno posebno resno in trajno duhovno predelovanje njihovih lastnih zaznav in razlaganje njihovih negativnih izkušenj tako, da je prikrajšanost v njihovih predstavah postala prednost, dejavnik samoponosa in zavedanja o osebnem dostojanstvu. Vcepljanje sprevrnjenih pomenov je bilo mogoče samo v okoliščinah, ko je bil moralni in

duhovni razvoj vsake osebe - predvsem ženskega spola - strogo nadzorovan in voden, ko ni bilo možnosti izbiranja. V tem okviru je mogoče iskati odgovor na vprašanje, ki se v religioloških delih redko pojavlja, zakaj so ravno ženske tiste, na katere je (bila) usmerjena posebna pozornost »Matere Cerkve«.

Pri pojasnjevanju tega pojava je treba omeniti vsaj nekaj preprostih ključnih elementov, ki so (bili) aktualni v večtisočletni preteklosti in - v nekoliko spremenjeni obliki - tudi v sodobnosti. Prvič - ženske so »producentke« ljudi, tudi »božjega ljudstva«, brez rojevanja, nege in vzgoje ne bi bilo mogoče nikakršno občestvo. Drugič - ta vloga žensk ni lahka in je v primerjavi z mnogimi drugimi človeškimi (večinoma »moškimi«) dejavnostmi bolj (psihofizično) izčrpavajoča ter po svoji naravi omejuje svobodo izvajalk. Tretjič - zaradi izključenosti žensk iz pomembnih področij življenja (ustvarjanje znanja, izobraževanje, politično odločanje), kjer se v bistvu ustvarjajo temelji za skupno sožitje, je neko obliko druženja in javnega združevanja vendarle bilo potrebno omogočiti tudi »govorečim orodjem«. To svojo potrebo po družbenosti so ženske lahko izražale v cerkvi, v nekaterih cerkvah strogo ločene od moških. Prav cerkev je po eni strani zadovoljevala to individualno potrebo po medčloveških stikih in druženju, po drugi strani pa je »pravilno« duhovno oblikovala njihove vzorce življenja s tem, ko je razlagala, katere lastnosti in katera dejanja so moralno pozitivna («prava«) in bogovšečna in torej pogoj za priznanje njihovega dostojanstva, katera dejanja pa so pogubna, nezaželena in vodeča proč od zveličanja.

Preprosto, skozi stoletja je bila cerkev z »gospodom« edini priznani javni prostor za ženske, mesto njihovega duhovnega in moralnega oblikovanja in nadzorovanja ter tudi kaznovanja. Prav zadnja vrsta »upravljanja« z drugim spolom je (bila) izjemno razvejena in usmerjena na vidne in nevidne dejavnosti. Če zanemarimo vidna območja (kamenjanje, sežiganje, besedno stigmatiziranje ipd. - več Heinsohn, Steiger, 1993; Wolf, 1998), se je velik del oblikovanja »pravih« žensk odvijal v nevidnem območju vesti. Za slabo vest, »grizenje vesti«, je zadoščala (zadošča) že »grešna« misel, kaj šele dejanje.

Že z malo domišljije si je mogoče predstavljati, kaj je pomenila cerkev kot dopustna duhovno-prostorska oaza ženski, ki je bila pod nenehnimi obremenitvami. Vsaj za časa obreda je bil to kraj sprostitve in osvoboditve od nenehnega garanja. Kaj to pomeni, si prav lahko predstavlja večina žensk - mater majhnih otrok. V tej začasni osvobojenosti je ženska prihajala do potrditve svojega človeškega dostojanstva, hkrati pa je vedno znova dobivala primeren odmerek »zdravila«, ki jo je duhovno krepilo in osmišljalo njeno pokornost in nadobremenjenost ter koristnost.

Gotovo ni naključje, da z omejevanjem nadzorovalne vloge (moške) cerkve, s širitvijo pristojnosti necerkvenih ustanov v urejanju državljanskih zadev, z možnostjo samostojnega izbiranja vzorcev duhovnosti in moralnosti, in vzporedno z odpiranjem prej zaprtih prostorov javnega življenja in delovanja tudi ženskam (vstop v vse stopnje izobraževanja, pridobitev in uresničevanje volilne pravice, itd.) zlasti v 20. stoletju narašča odpadništvo žensk od cerkve. Odpadništvo od cerkve je pri ženskah nekoliko močnejše kot pri moških, o čemer lahko sklepamo na podlagi zanesljivih empiričnih raziskav v evropskem prostoru.

Spolno neenako razcerkvenjanje

Po izsledkih reprezentativne raziskave, izvedene leta 1992 (Frauen und Kirche,1993: 19), predstavljajo ženske dve tretjini rednih obiskovalcev božje službe v ZR Nemčiji in »60 % vseh rednih obiskovalcev bogoslužja v Evropi«. Po istem viru se je v začetku 90. let 20. stoletja v ZRN opredelilo kot religiozni 46 % moških in 61 % žensk; za več kot vsako drugo žensko katoličanko v ZRN in le za vsakega tretjega moškega katoliškega vernika je vera eksistencialnega pomena. Ženske se čutijo tudi precej močneje kot moški povezane s cerkvijo: med moškimi katoličani v ZRN se jih 48 % čuti slabo ali sploh nepovezanih s cerkvijo, med ženskami pa je takšnih le 32 %. Dalj časa trajajoče zapuščanje cerkve se je v ZRN zelo okrepilo v 80. letih, in to močneje pri ženskah kot pri moških. Tako se je delež tistih katoličank, ki se čutijo zelo tesno povezane s cerkvijo, v letih od 1982 do 1992 zmanjšal od 40 % na 25 %. Podobna tendenca je tudi pri protestantih, kjer se je delež žensk, ki so s cerkvijo tesno povezane v času od 1975 do 1992 zmanjšal od 27 % na 14 %.

Podobno pravilnost je odkrila tudi raziskava *Družbeno-kulturni razvoji na Nizozemskem 1990*, ki so jo izvedli na vzorcu 2384 odraslih prebivalcev: ženske so na splošno bolj religiozne in intenzivneje vključene v cerkev kot moški (47 % žensk in 40 % moških je vključenih v cerkev), čeprav razlika ni tako velika kot v Nemčiji.

V Sloveniji je spolna razlika bliže nemškemu stanju tako glede religioznosti kot cerkvenosti. Tudi nasploh je po najnovejših analizah Slovenija glede religioznosti bliže sekulariziranim zahodnoevropskim državam (Toš, 2005: 193). Po podatkih raziskav Slovenskega javnega mnenja 1992 (Jogan, 2001: 135) je npr. med tistimi, ki več kot enkrat mesečno obiskujejo cerkev 60 % žensk, med tistimi, ki verujejo v boga brez dvomov (od vseh anketiranih 1992 je takšnih 21,2 %), je 61,6 % žensk. Dokler je napredovala sekularizacija, je tudi v Sloveniji ta močneje izražena pri ženskah kot pri moških, o čemer moremo sklepati iz spolno neenakega zmanjšanja deležev religioznih (po samoopredelitvi) v letih 1978 in 1991: pri moških se je delež zmanjšal od 39 % (1978) na 31 % (1991), pri ženskah pa sta ustrezna deleža 52 % in 42,3 %.

Kot lahko sklepamo iz navedenih podatkov, je razkristjanjenje potekalo tako v »starih demokracijah« kot v »totalitarnih« socialističnih »diktaturah«. Glede na to dejstvo moremo s precejšnjimi pridržki in dvomi sprejeti oceno, da je v Sloveniji v polpreteklem »totalitarnem družbenem redu« »načrtna ateizacija« vodila k sekularizaciji, kar je nedvoumno poudarjeno npr. v Sklepnem dokumentu Plenarnega zbora Cerkve na Slovenskem - *Izberi življenje* (2002: 26). Končno so se cerkve v številnih okoljih v Evropi precej izpraznile (ponekod še bolj kot v Sloveniji) brez »komunizma«.

Prav prej navedeni podatki o sekularizaciji, ki kažejo na nižjo stopnjo moške religioznosti in cerkvenosti ter hkrati na razcerkvenjanje, ki je pri moških nekoliko šibkejše kot pri ženskah, potrjujejo sklepanje, da se individualna potreba po religijski identifikaciji človeka (obeh spolov) zmanjšuje, kolikor se povečuje možnost izbiranja, avtonomije človeka, kolikor več pravic v oblikovanju lastnega življenja ima. To je povezano z demokratizacijo družbe in stopnjo odpravljanja različnih neenakosti (in izobčenosti, izključenosti). Zato lahko sklepamo tudi narobe: koli-

kor večja je potreba po ohranjevanju neenakosti (razredne, spolne in morebitnih drugih), toliko večja je potreba nosilcev moči, da se individualno množično skušane prikrajšanosti, zapostavljenosti poskuša odpraviti na duhovni ravni tudi s pomočjo ustreznih religijskih razlag in delovanja cerkva. V tem smislu se je pojavilo jedrnato označevanje religije kot »opija ljudstva«. Rada bi opozorila, da to nikakor ni »marksistični« izum, temveč je v preteklosti šlo (in delno še gre) za običajno prakso v marsikateri državi. Kot dokaz za to lahko vzamemo odkrita stališča Napoleona, ki jih je javno izpovedal o veri in cerkvi pred več kot 200 leti.

V govoru duhovnikom (Camp, 1983: 36, 37) iz Milana je 5. junija 1800 med drugim poudaril: »*Prepričan kot sem, da je rimskokatoliška vera edina, ki lahko zagotovi resnično srečo v dobro urejeni družbi in okrepi temelje vlade, vam zagotavljam, da se bom vselej in povsod trudil zavarovati in braniti vero.... Sedaj, ko imam moč, sem odločen, da bom storil vse, kar je potrebno za zavarovanje in zajamčenje vere.*« V govoru v Parizu pa je 13. avgusta istega leta izjavil: »*Kako more biti država dobro vladana brez pomoči religije? Družba ne more obstajati, če ni neenakosti v bogastvu, neenakost v bogastvu pa je brez religije nedopustna. Če človek strada ob drugem, ki je prenažrt, te razlike ne more sprejeti brez neke avtoritete, ki pravi: Bog je določil, da morajo na tem svetu biti bogati in revni, toda v prihodnosti in vsej večnosti se bo to zaobrnilo....*«

Po tem odkritosrčnem priznanju o »družbotvorni« blažilni in kompenzacijski vlogi religije se moremo vprašati, kako je v neprekinjeni reprodukciji androcentričnega reda potekalo »pravilno« oblikovanje ljudi. Pri tem nas zlasti zanima posebno delovanje na ženske, ki so bile podvržene več vrstam gospodovanja. Poleg najvišje, nadzemske »božje volje« glede obče družbene neenakosti, je namreč na ženske delovala še dodatna, neposredno zemeljska »volja«, ki je moškemu delu velevala gospodovanje nad naslednicami povzročiteljice izvirnega greha. Kako je (bila) razložena in opravičevana posebnost bivanja ženske kot koristnega in večkratno gospodovanega človeka?

Posebna vloga ženske v svetu

Pri določanju ženske istovetnosti je v bistvu ključna sestavina razlag v vseh predkoncilskih in pokoncilskih dokumentih Katoliške cerkve, ki se ukvarjajo z vprašanjem spolov oziroma s posebnim mestom ženskega spola (kar je priznano kot pomembno »znamenje časa«), trditev, da so ženske zaradi naravnega poslanstva - to je materinstva - bliže Bogu. Ta trditev je tisti temelj, ki omogoča po eni strani laskanje ženskam, po drugi strani pa je vir za nenehno sklicevanje na njihovo »pravo vlogo«. To pa je mati in še enkrat mati, kar je najbolj nedvoumno razloženo v znamenitem *Apostolskem pismu o dostojanstvu žene* (*Mulieris dignitatem*, 1988), in kasneje nenehno poudarjano.

Tako je papež Janez Pavel II (1995: 24, 47, 100) v okrožnici *Evangelij življenja* leta 1995 jedrnato predstavil katoliško razlago bistva posebnosti življenja ženske: živeti za druge(ga) kot mati.«*Bog daje vsakemu človeku svobodo, ta svoboda pa je velik dar, kajti postavljena je v službo osebe in njenega uresničenja po podaritvi samega sebe in sprejemanju drugega...Omejitev, ki jo je Stvarnik sam od začetka*

naložil ... jasno kaže, da smo v okviru vidne narave in prvin, ki sestavljajo 'kozmos', podrejeni ne samo biološkim, temveč tudi moralnim zakonom, ki jih ne moremo prestopati brez kazni...V kulturnem preobratu v prid življenja imajo žene posebno in morda odločilno možnost misli in dejanja: njihova naloga je, da pospešujejo 'novi feminizem', ki je zmožen, ne da bi padel v skušnjavo 'moškosti', prepoznati in izraziti pristnega ženskega duha... Na vse žene naslavljam nujen klic: Napravite spravo med življenjem in ljudmi! Poklicane ste za pristen čut ljubezni, tisto podaritev sebe in tistega sprejetja drugega, ki se uresničujeta na poseben način v zakonskem odnosu... Izkušnja materinstva pospešuje v vas živ čut za drugo osebo in vam hkrati daje posebno nalogo...«

S takšno opredelitvijo narave in vloge ženske je Janez Pavel II. nadaljeval ženskosovražno (mizogino) tradicijo Katoliške cerkve ter se odmaknil od pričakovanega temeljitejšega aggiornamenta, ki ga je nakazoval II. vatikanski koncil (1962–1965). Ni naključje, da je moškosrediščna drža zlasti konec 20. in v začetku 21. stoletja vedno pogosteje predmet kritičnih presoj tako v laičnih (strokovnih) krogih kot znotraj cerkve. Zagovarjanje in utrjevanje podrejenega in pomočniškega položaja žensk je namreč toliko bolj vprašljivo, kolikor bolj se povečuje dejanska neodvisnost in samostojnost žensk na vseh področjih življenja in delovanja – zunaj cerkve in kljub prizadevanjem cerkve.

Lepo in človekoljubno je, da je veliko zanimanje za materinstvo in da papeževa sporočila preveva spoznanje o tem, kako je materinstvo edinstveno, skrivnostno in težje kot očetovstvo, in da papež priporoča možem, naj ne gospodujejo ženam. Vendar pa vse to sloni na predpostavki prave ženskosti, ki še ni »pomožena«, ki skrbno varuje svoje posebne zmožnosti, določene ob stvarjenju, ki spoštuje razlike (po »božji volji«) med spoloma in ki ve, da se je Marija prostovoljno odločila za »fiat«, da je torej svobodno pristala na to, da je »pomočnica« možu, kateremu pa je (od izvirnega greha naprej) tudi naloženo, da gospoduje ženi (ženski). »*On ti bo gospodoval,*« je poudarjeno tudi v *Mulieris dignitatem* (Janez Pavel II, 1989: 20).

Poudarjanje posebne povezanosti z bogom pomeni za ženske predvsem ubogljivost in pokornost. Ker je Devica Marija »*najpopolnejše uresničenje poslušnosti*« kot določa *Katekizem katoliške Cerkve* (1993: 53, 54), verjetno ni naključje, da je »*iskrena in globoka pobožnost do Marije, Matere Cerkve, Kraljice družine*« tudi izjemno pomembna sestavina neposredne priprave na zakonsko zvezo, »zakrament zakona«, kot poudarja Papeški svet za družino (*Priprava na Zakon*, 1997: 36). Kot se vidi že iz teh odlomkov opisa lika, ki naj pomaga ženskam ohranjevati njihovo posebno poslanstvo, so uporabljene besede izjemno privlačne in na duhovni ravni dvigajo vernice, ženske na skrajno višino tuzemske statusne lestvice. Verjetno ni mnogo žensk, ki ne bi želele biti kraljice.

Čaščenje Device Marije predstavlja učinkovito simbolno sredstvo malikovanja (fetišizacije) in poviševanja žensk, ki so sicer določene za pomočniški položaj (moškemu). Glede Marije je zanimivo to, da se je njeno čaščenje krepilo in dobivalo uradno spodbudo zlasti takrat, kadar je prihajalo do množičnih izzivov Katoliški cerkvi z izražanjem upornosti žensk (več v Jogan, 2001: 23–29, 127). Lik Marije, »Božje Matere« je nastopal kot vsestransko sredstvo »pravilnega« oblikovanja ljudi in za odvračanje vernic/kov od »zla«; to pa je bila skupna oznaka za vse, kar je bilo

povezano z bojem za osnovne ekonomske, socialne in politične pravice vseh, zlasti žensk. V tem smislu lahko - vsaj delno - pojasnimo tudi nastajanje in delovanje Marijine družbe, ki je bila na Slovenskem zlasti dejavna v prvih dveh desetletjih 20. stoletja.

Lik Marije je na Slovenskem ponovno oživljan v zadnjem desetletju 20. stoletja, molitev k njej pa je pomembna sestavina »nove evangelizacije« slovenske družbe na začetku tretjega tisočletja. Sklepni dokument Plenarnega zbora Cerkve na Slovenskem *Izberi življenje* (2002: 190) vsebuje molitev »Božja Mati in prečista Devica,«, v kateri je prošnja: *»posreduj pri Bogu za ves slovenski rod doma in po svetu...«*.

V zvezi s poudarjanjem materinstva (v okviru zakonske zveze) je v Katoliški cerkvi tudi zavzemanje »za življenje«, zagovarjanje »svetosti življenja«. V tej usmeritvi lahko uzremo sedanjemu času prilagojeno dolgotrajno prizadevanje cerkve, da bi nadzirala ženske kot producentke (tudi) »božjega ljudstva«. Temu nadzoru pa se marsikatera ženska že lahko izmakne. Številne ženske ne nastopajo (in nočejo več nastopati) zgolj kot sredstva za povečevanje prebivalstva (in s tem potencialno »božjega ljudstva«), ker jim je dana možnost, da se same odločajo, koliko in kdaj bodo rodile otroke in v kakšni zvezi. Zaradi realne možnosti izbire se je v Sloveniji tudi pri vernikih zmanjšala nestrpnost do razveze zakonske zveze, podobno pa tudi ni popolnega zavračanja možnosti prekinitve nosečnosti, kar kažejo raziskave SJM v zadnjem desetletju (Toš, 2005: 210-212).

Skratka večja »samourejevalnost« žensk v sodobnosti je po svoje nevarna, ker s tem ženske izpodkopavajo sam temelj za uresničevanje Božjega načrta - družino. Po oceni papeškega sveta za družino (2001: 16) pa ravno *»družina, utemeljena na zakonski zvezi, ustreza načrtu Stvarnika - 'od začetka' (Mt 19,4).«* Glede na mnoštvo oblik družinske skupnosti je seveda treba vedeti, kakšna družina je skladna z Božjim načrtom. Po napotkih papeškega sveta za družino (1995) je to družina, v kateri *»resnična razlika med spoloma ne sme biti ignorirana ali minimalizirana. Zdravo družinsko okolje bo otroke naučilo, da obstaja nedvomna razlika med običajnimi družinskimi in gospodinjskimi vlogami za moškega in žensko.«* V takšni družini bodo v času odraščanja *»dekleta na splošno razvijala materinski interes za otroke, materinstvo in gospodinjenje. S konstantnim dajanjem za zgled materinstva svete Device Marije bodo opogumljene za vrednotenje svoje ženskosti.«* Jedrnato označeno - temu tipu družine res ni mogoče očitati, da bi vseboval vzorce »naprednega«, s svojo tradicionalno seksistično usmerjenostjo je daleč od *»mita o napredku, ki se je izkazal za prevaro,«* kot za vse »napredno« ugotavlja D.K. Ocvirk (2005: 5).

Zato je tudi poudarjeno zanimanje za ženske in njihovo dostojanstvo (kot mater) mogoče razumeti kot odgovor na težnjo po samourejevalnosti, ki je sicer nasploh v dokumentih Katoliške cerkve grajana, kajti izhaja iz premajhne povezave z Bogom in iz »človekovega napuha«, kot je npr. poudarjeno tudi v strategiji delovanja Cerkve na Slovenskem v 21. stoletju *Izberi življenje* (2002: 51). Sploh pa naj bi ženske v sodobnosti pretirano poudarjale svojo podrejenost in neenakopravnost ter postajale nasprotnice moških, kar pa vodi v *»škodljivo zmešnjavo, ki ima takojšnje in smrtonosne učinke na strukturo družine«*, kot je poudaril (lani

še) kardinal Joseph Ratzinger v *Pismu o sodelovanju med moškimi in ženskami v cerkvi in svetu* (sporočeno javnosti 31. julija 2004).

V *Pismu o sodelovanju med moškimi in ženskami v cerkvi in svetu* je aggiornamento izrazito površinski in se kaže v tem, da ob blagi kritiki diskriminacije žensk prevladuje ostra kritika boja zoper diskriminacijo žensk. Priporočila za prihodnji razvoj v tem pismu se navdihujejo v bibličnem spoznanju *»ni dobro za človeka, da je sam; naredil mu bom pomoč...«*, pomočnica naj bi bila partnerica »človeku«, za partnerski odnos pa velja zapoved *»odnos med njima mora živeti v miru in sreči skupne ljubezni«*. Domnevamo lahko, da bo sodelovanje katoličanov v *»pristnem družbenem razvoju, ki spoštuje dostojanstvo slehernega človeka«* (cit. po Ocvirk, 2005: 5), kot je v prvem nagovoru javnosti poudaril sedanji papež Benedikt XVI, še naprej sledilo tradiciji v delu za »blaginjo človeka«, ne pa toliko za njegovo pomočnico.

To pismo vsebuje vse tiste značilnosti, ki so tradicionalne in ki so vedno znova omogočale, da je Katoliška cerkev delovala kot »stara, a večno mlada ustanova«. To pomeni, da se prilagaja sodobnemu obdobju, ki naj bi ga zaznamovala »kultura smrti«, in v katerem je prišlo do tega, da je *»moralno neodgovorno obnašanje postalo nekaj vsakdanjega, splošno veljavna etična merila so odstopila prostor osebnemu prepričanju, ki ga družbena zakonodaja priznava kot uveljavitev osebnih pravic in podobno.»* (Valenčič, 2001: 5). Še kot kardinal J. Ratzinger je sedanji papež določil krščanski veri (in Katoliški cerkvi) pomembno vlogo v vzpostavljanju skupne morale in delovanja družbe, kajti *»vera ni zgolj zasebna in subjektivna zadeva, ampak je izjemna duhovna sila, ki se mora dotakniti in razsvetljevati javno življenje.«* (po Ocvirk, 2005: 5). Če je onemogočeno javno izražanje, uresničevanje vere v »polni občestvenosti«, pa gre za diskriminacijo, kot po R. Rémondu sklepa A. Stres (1996: 125). Mimogrede - avtor dela *Svoboda in pravičnost* (Stres), ki je izšlo tik pred koncem drugega tisočletja, diskriminacije niti od daleč ne povezuje tudi z ženskami; podobno je emancipacija povsem »deviška«, nedotaknjena z vidika ženskih človekovih pravic. In na takšnih duhovnih temeljih poteka vračanje »etike in morale« v »naše javno življenje in politiko« (Stres, 1991: 11).

V moralno »prenovo« družbe sodi torej tudi oživljanje tradicionalnih vzorcev, po katerih se je oblikovala »prava« ženskost«. Ta »razumna« ženskost pa vsebuje zlasti: krčenje ženske na vlogo matere, iz te vloge pa izključevanje negativnih lastnosti tipično ženske resnične zemske vloge (zožen prostor svobode, nenehna pripravljenost za druge) na eni strani, na drugi pa razširjanje, kopičenje prijetnih sestavin (ljubezen, kar naprej »ljubezni polna«). Poleg krčenja (redukcije ženske na pomočnico »človeku«) je pomembno tudi nenehno poudarjanje lastnosti, ki so nujno potrebne podrejenim in odvisnim bitjem, da živijo (predvsem) za druge (več v Jogan 2001: 126-129). Vir za privzemanje ženskih lastnosti je lik Device Marije, katere prva lastnost je ljubezen do trpljenja. Ta in druge lastnosti (usmiljenje, pripravljenost pomagati vsem, ki so potrebni pomoči) pa predstavljajo nujne zemske značilnosti delovanja (večine) žensk, ki izhajajo iz njihovega temeljnega odvisnega položaja. (Jogan 2001: 127). Očitno je, da psihične posebnosti žensk ne obstajajo le ali predvsem po sebi (in naravno pogojene).

Usoda ženske še naprej v »božjih rokah«?

Kljub zmanjševanju religijske usmeritve med ženskami v drugi polovici 20. stoletja, stališč Katoliške cerkve ni mogoče potisniti na obrobje preteklosti, še zlasti ne zaradi sistematične in v celovitost usmerjene »nove evangelizacije«. Pozornost za katoliško doktrino glede žensk izhaja tudi iz spoznanja, da je (bila) cerkvena dejavnost (v času omejitev njenega javnega političnega delovanja v Sloveniji) nasploh usmerjena predvsem na družino, ki je (bila) tradicionalno rezervirana za ženske. Kljub množičnejšemu vstopu žensk v javni prostor, pa je materialna in moralna nadobremenjenost žensk z družino, bolje z bivanjsko nujnimi dejavnostmi, ena od ključnih ovir pri uresničevanju načela enakih možnosti tako v slovenski kot v vseh sodobnih (evropskih) družbah. Zato gotovo tudi ni naključje, da povezanost spola in religioznosti ne upada, kot potrjujejo empirične raziskave (Flere, 2005: 258) - kljub nekaterim dosežkom v modernizaciji in sekularizaciji.

Pri razkrivanju povezanosti spola in religioznosti pa nikakor ni dovolj, če se (bolj ali manj nepovezano) upoštevajo le nekateri vidiki družbenega delovanja in osebnostne istovetnosti pripadajočih »akterjev« in se zanemarja totalna prežetost dinamične družbene strukture z vrednotami in merili ključnih kreatorjev pomenov: ti pa niso (bili) ženskega spola.(Jogan, 2001: 2-3) Samoobnavljajoče se družbene strukture - kljub nekaterim podobnostim z drugimi združbami - tudi ni mogoče pojasnjevati z genskimi in drugimi sociobiološkimi dejavniki, temveč s specifičnimi načini urejanja medsebojnih odnosov v sami skupnosti. Tudi razkrivanje psiholoških dejavnikov posameznih akterjev brez upoštevanja njihove umestitve na hierarhični lestvici moči omogoča le odgovore, ki lahko prispevajo k (samo)obnavljanju ali celo h krepitvi obstoječega stanja.

V veliki asimetrični androcentrični delitvi družbenega dela in gospodovanja, ki se zelo počasi razkraja zaradi institucionalno zagotovljene vpletenosti v prav vse formalne in neformalne sestavine družbene strukture, je mogoče iskati odgovore o povezanosti spola in religioznosti kakor tudi odgovore na vprašanje o vsebinsko različni religioznosti glede na spol. Končno ta diferencirana religioznost (in z njo vsaj delno povezana cerkvenost) pomaga upravljati in neposredno opravljati konkretne vloge v realnem človeškem sožitju in daje pomen in smisel dejanskemu in mnogoplastnemu delovanju. Preprosto: v asimetričnem spoju koristnosti (življenja za druge) in izključenosti (iz obvladovanja drugih) je treba iskati pojasnila glede spolno neenakega sprejemanja religijsko določenega smisla življenja in spolno neenake religioznosti po vsebini ter potrebe po reproduciranju takšne (tradicionalne) vsebine.

Če določila o pravi vlogi žensk v sodobnem svetu povežemo s samopoudarjanjem Katoliške cerkve, da je edina nosilka prave moralnosti, potem je razumljivo, da je edino pravilen in moralno dopusten poseben način življenja žensk ta, da še naprej vdano sprejemajo vzorce življenja predvsem po meri moških. Če se ne počutijo dobro v tem položaju, lahko poiščejo pomoč in moralno oporo v (moško vladani) Cerkvi, ki prosi za to, *»da bi vse žene našle same sebe v tej skrivnosti in v svoji največji poklicanosti«,* to je materinstvu, kot svetuje večno zeleno *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene* (Janez Pavel II, 1989: 56).

Takšen nasvet pa je zelo daleč od tiste vrste (svetovnega) etosa, ki ga zagovarja Hans Küng (2004: 189) in katerega cilj je *»prenovljeno občestvo moških in žensk v Cerkvi in družbi, v kateri imajo ženske na vseh ravneh enak delež odgovornosti kot moški in v katero lahko prispevajo svoje darove, poglede, vrednote in izkušnje«.* Bolj pravičen in spolno nepristranski etos pa je mogoče uresničevati le, če bo ženska razumljena in obravnavana kot samostojna osebnost, če se njeno dostojanstvo ne bo merilo le z materinstvom, kar pa zahteva tudi preobrazbo celotne družbe in končno tudi cerkve, kot meni F. Kissling (2001: 200-201). Odlična poznavalka Katoliške cerkve Uta Ranke Heinemann (2005: 22) pa po izvolitvi kardinala Josepha Ratzingerja za papeža Benedikta XVI priporoča: *»Naj opustijo upanje tisti, ki mislijo, da se bo Cerkev spremenila.«* Glede na prevratniški moto ostaja zgolj up, da lahko »pridiga« zunaj cerkve počasi vpliva na ozaveščanje in delovanje žensk in moških v prid bolj uravnoteženi spolni udeležbi v vseh eksistencialno nujnih dejavnostih. Seveda so tu mišljene »pridige«, ki obstoječega sveta - vključno z religijskim in cerkvenim ustvarjanjem in upravičevanjem - ne predpostavljajo kot danega in nevprašljivega, temveč ga v temeljih problematizirajo.

P.s.

»Kako živijo dekleta?« je vprašal Hasan.

»Govorijo veliko, tudi delajo veliko, veliko se smejejo in celo jočejo veliko. Samo mislijo malo.«

»To je najbolje. Sicer bi se jim utegnilo še dozdevati, da so v ječi. Nič zato. Ženske ste vajene haremov in ječe. Nekdo lahko prebije vse življenje med štirimi stenami. Če se ne zave ali če ne občuti, da je jetnik, tedaj ni jetnik....«

(Bartol, 1938/2002: 491)

LITERATURA

Bartol, Vladimir (1938/2002): *Alamut*. Ljubljana: Založba Sanje.

Bergstrand, Göran (1996): »Teološki pristop k moškosti in enakopravnosti«. V Göran Bergstrand in drugi (ur.), *Prostori moškosti*, 76-93. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Camp, Wesley Douglass (ur., 1983): *Roots of Western Civilization*, Vol. II. New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapur: John Willey&Sons.

Denzler, Georg (1997): *2000 Jahre christliche Sexualmoral*. Weyarn: Seehamer Verlag.

Flere, Sergej (2005): »Spol in religioznost«. V Brina Malnar, Ivan Bernik (ur.) *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*, 251-261. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Heinsohn, Gunnar in Steiger, Otto (1993): *Uničenje modrih žensk*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze.

Janez Pavel II (1989): *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene* (orig. *Mulieris dignitatem*, 1988). Ljubljana: Družina, Cerkveni dokumenti 40.

Janez Pavel II (1995): *Evangelij življenja*. Ljubljana: Družina, Cerkveni dokumenti 60.

Jogan, Maca (1990): *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

Jogan, Maca (1995): Sodobne smeri v sociološki teoriji. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Jogan, Maca (2001): *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
Katekizem katoliške Cerkve. Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca 1993.
Kissling, Frances (2001): »Roman Catholic Fundamentalism: What's Sex (and Power) Got do with it«. V Courtney W. Howland (ur.) *Religious Fundamentalism and the Human Rights,* 3-8. New York: Palgrave.
Küng, Hans (2004): *Katoliška cerkev: kratka zgodovina*. Ljubljana: Sophia.
Ocvirk, Drago K. (2005): »Benedikt blagi«. *Dnevnik*, 22. aprila 2005, 5.
Papeški svet za družino (1997): *Priprava na zakon*. Ljubljana: Družina, Cerkveni dokumenti 71.
Plenarni zbor Cerkve na Slovenskem (2002): *Izberi življenje.*(Sklepni dokument) Ljubljana: Družina.
Ranke Heinemann, Uta (2005): »Cerkev se ne bo spremenila.« *Delo, Sobotna priloga*. Ljubljana: 30.aprila 2005, 22-23.
Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (izd. 1993): *Frauen und Kirche*. Bonn
Stres, Anton (1991): *Oseba in družba*. Celje: Mohorjeva družba.
Stres, Anton (1996): *Svoboda in pravičnost*. Celje: Mohorjeva družba.
Toš, Niko (2005): »Paberkovanje po vrednotah«. V Niko Toš (ur.) *Paberkovanje po vrednotah*, 187-227. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK.
Valenčič, Rafko (2001): »Zakon in družba - pot cerkve in družbe. Uvodna beseda v: *Zakon, družina in zunajzakonske skupnosti* (Papeški svet za družino), 5-14. Ljubljana, Družina, Cerkveni dokumenti 93.
Volf, Tomaž (2005): »Problem ekvivalence v primerjalnem raziskovanju religioznosti«. V Niko Toš (ur.) *Paberkovanje po vrednotah*, 3-99. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK.
Wolf, Hans Jürgen (1998): *Geschichte der Hexenprozesse*. Hamburg: Nikol Verlagsgesellschaft mbH.
Žerdin, Ali H. (2004): »Vatikan o ženskah«. *Mladina*, 8. avgust 2004, 21-23.

*Viljem MERHAR**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

POGLABLJANJE KAPITALISTIČNIH PROTISLOVIJ Z NEOLIBERALISTIČNIM UMIKOM DRŽAVE IZ GOSPODARSTVA

Umik države iz gospodarstva s privatizacijo družbenoekonomske infrastrukture v gospodarsko manj razvitih državah gre v prid gospodarsko najrazvitejšim državam

Povzetek. *Za prvo polovico 20. stoletja sta značilna dva načina etatizacije gospodarstva. Gre za državnokapitalistično in državnosocialistično etatizacijo. Prvo je teoretično utemeljil J. M. Keynes, drugo pa je v naših razmerah zagovarjal B. Kidrič. Obe etatizaciji sta poudarjali maksimizacijo družbenega dohodka s popolnejšim izrabljanjem družbenih produkcijskih možnosti in družbeno blaginjo na tem temelju. To naj uresničujejo mešani profitno in uporabnovrednostno motivirani tržno-planski oziroma plansko-tržni gospodarski sistemi, ki naj bi po J. K. Galbraithu konvergirali. Konvergenca gospodarskih sistemov pa se ni udejanila, ker so se proti Keynesovi rešitvi intervenistično vodenega kapitalističnega gospodarstva v najrazvitejših kapitalističnih državah obrnili nosilci gospodarske politike in njihovi apologeti, ki so z zagovarjanjem neoliberalističnega gospodarjenja in s tem umikanjem države iz gospodarstva, vrnili najrazvitejša kapitalistična gospodarstva v monopolitični in s tem v neoimperialistični stadij, ki sedaj zaostruje in poglablja kapitalistična globalna protislovja. Ta kličejo po novih teoretičnih rešitvah, ki bodo v prid globalnemu človeštvu.*

Ključni pojmi: *ekonomska vloga države, gospodarski sistem s tržno-plansko oziroma plansko-tržno koordinacijo gospodarjenja, konvergenca gospodarskih sistemov, tranzicijski umik države iz gospodarstva, tržna struktura in konkurenca, akumulacija s koncentracijo in centralizacijo kapitala, deflacijska vrzel, industrijska rezervna armada in njena struktura, globalizacija gospodarstva in multinacionalne kapitalistične korporacije, družbena protislovja.*

Znano je, da se je ekonomska vloga države v gospodarsko najrazvitejših državah zelo okrepila v razmerah velike gospodarske depresije (po letih 1929–1933) - krize liberalistično vodenega gospodarstva - krize kapitalizma kot sistema. To je v razmerah, ko se liberalistična teoretična posplošitev kapitalizma, ki je računana s polnozaposlitvenim ravnotežjem v kapitalističnem gospodarstvu, ni več uresničevala druž-

* *Dr. Viljem Merhar, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.*

beno nekonfliktno. In to zaradi čedalje večje na zunaj vidne tekoče in stalne brezposelnosti, ki mora spremljati procese kapitalistične akumulacije kapitala (Marx, 1961). Gre za krizo liberalistične teoretične posplošitve kapitalizma, ki je pripisovala tržnim - blagovnim zakonitostim sposobnost reševanja vseh družbenoekonomskih problemov na ravni polne zaposlenosti, ki da se avtomatsko uresničuje.

To liberalistično teoretično vero v avtomatizem delovanja tržnih zakonitosti pa utemeljujeta model popolne konkurence in model tako imenovane enostavne blagovne produkcije, ki se jima dodaja še nerealistični Sayev zakon trga. Ta zakon izhaja iz neposredne blagovne menjave - menjave, ki je še ne posreduje denar. Zaradi tega Sayev zakon trga enači nakupe s prodajo, ponudbo s povpraševanjem, produkcijo s potrošnjo ter varčevanje z investicijami. Te teoretično problematične enačitve pa dovoljujejo le delne krize - parcialna neravnotežja v gospodarstvu, ki da jih bo samodejno odpravljal tržni mehanizem. Saj si vsaka ponudba ustvari svoje lastno povpraševanje in obratno, vsako povpraševanje pa si ustvari njemu lastno ponudbo. Zaradi tega je mogoče produktivno naložiti vsak na novo ustvarjeni kapital, ker si dodatna ponudba, ki izhaja iz te naložbe, ustvari tudi sebi lastno povpraševanje. To pa pomeni, da bo tržni mehanizem - da bo A. Smitha »nevidna roka« (Smith, 1962) - tendenčno poskrbel za polno zaposlitev vseh v družbi razpoložljivih produkcijskih faktorjev.

Tržni mehanizem opredeljujeta modela, ki ob odpravljeni cehovski solidarnosti enostavne blagovne produkcije in s tem sproščeni prosti, ne pa z modelom predpostavljeni popolni, konkurenci med blagovnimi producenti, omogočata proučevanje tržnih sil - ponudbe in povpraševanja - v »čisti« obliki. To je v obliki abstraktnega modela, ki je didaktično primeren le za začetnike študija ekonomije. Apologeti te »čistosti« - liberalistični klasični ekonomisti in po njih neoklasiki pa spregledujejo, da se z družbenoekonomskim razvojem - z akumulacijo in s tem koncentracijo in centralizacijo kapitala - oddaljujemo od vseh liberalističnih abstraktnih predpostavk: tako modela popolne konkurence, kakor tudi modela enostavne blagovne produkcije ter seveda tudi Sayevega zakona trga, ki ga neupravičeno nekritično sprejemajo in zagovarjajo liberalistični ekonomski teoretiki.

S procesi koncentracije in centralizacije kapitala, ki se povezujejo s kapitalistično akumulacijo kapitala - pretvarjanjem presežne vrednosti v kapital, se je namreč enostavna blagovna produkcija, ki se je s prosto konkurenco še najbolj približala abstraktnemu modelu popolne konkurence (atomizaciji ponudbe in povpraševanja, popolni mobilnosti produkcijskih faktorjev, homogenosti blaga, popolni informiranosti udeležencev na trgu in njihovemu racionalnemu obnašanju) in ki je še povezovala lastniško, upravljalsko in vodstveno funkcijo s funkcijo neposrednega produciranja blaga, preoblikovala v kapitalistično. S pojavom delovne sile kot blaga je razredno ločila lastniško, upravljalsko in vodstveno funkcijo kapitalistov od proletarske - delavske funkcije neposrednega produciranja blaga.

Prosta konkurenca liberalnega kapitalizma, ki se je torej še najbolj približala abstraktnemu modelu popolne konkurence, pa se je v procesih akumuacije kapitala s koncentracijo in centralizacijo kapitala preoblikovala v bolj ali manj poudarjeno omejeno konkurenco monopolnega kapitalizma. Hkrati pa se je v teh procesih spremenila struktura rezervne industrijske armade, ki mora zakonito spremljati

procese kapitalistične akumulacije kapitala. Ta se je spremenila v tem smislu, da se je začela prikrita, na agrarni naturalni sektor vezana, brezposelnost, ki je še dovoljevala liberalistično teoretično načelo o »prostovoljni« brezposelnosti pretvarjati v neagrarno industrijsko odkrito - tekočo in stalno brezposelnost. Slednja pa gotovo ni več »prostovoljna«, kot menijo liberalistični ekonomisti. Zagovarjanje prostovoljne brezposelnosti, ki je bila še dopustna v razmerah liberalnega kapitalizma s prevladujočo prikrito brezposelnostjo, pa je s prevladujočo odkrito, stalno in tekočo, brezposelnostjo monopolnega kapitalizma postalo, zaradi družbene konfliktnosti te brezposelnosti, teoretično nevzdržno.

Vpliv kapitalističnih razvojnih sprememb na tržno strukturo, ki je postajala omejeno konkurenčna - monopolistična ter na strukturo rezervne industrijske armade, ki se je iz prikrite spremenila v odkrito brezposelnost, je povzročil ter povečal tudi čedalje bolj viden razkorak med dejansko in možno produkcijo v družbi. Dejanska družbena produkcija je vedno bolj pod možno. Zaradi tega so družbe vse bolj prikrajšane za potencialne družbene produkte, ki bi bili lahko večji od dejanskih. Ta razkorak med možno in dejansko družbeno produkcijo - med možno in dejansko družbeno potrošnjo, ki ga pogaja kapitalistični profitni motiv gospodarjenja, pa čedalje bolj opozarja na družbenoekonomsko neoptimalnost liberalističnega teoretičnega modela razreševanja družbenoekonomskih problemov.

V razmerah poudarjenega razkoraka med možno in dejansko družbeno produkcijo v monopolnem kapitalizmu se je šele zrušil liberalistični teoretični mit, da ekonomske tržne oziroma blagovne zakonitosti samodejno vodijo v polno zaposlenost kapitalističnega gospodarstva. Uravnotežena stanja v tem gospodarstvu torej niso stanja polno zaposlenega kapitalističnega gospodarstva, ampak so stanja z nepopolno zaposlenostjo vseh razpoložljivih produkcijskih faktorjev. Te razmere, z zunaj vidno veliko in socialno motečo brezposelnostjo v času velike depresije (v letih 1929-1933), v gospodarsko najrazvitejših monopolističnih kapitalističnih državah pred ekonomske politike in teoretike, postavile, zaradi realne nevarnosti socialistične transformacije kapitalizma, novo teoretično in praktično neodložljivo vprašanje: Kako v imenu družbenega »zdravja« - politične stabilnosti - iz manj zaposlenega kapitalističnega gospodarstva doseči njegovo popolnejšo zaposlenost. In s tem ohraniti družbeno oziroma politično stabilnost, ki so jo ponekod uresničevali tudi s krčenjem demokratičnih pridobitev meščanskih revolucij (fašizem, nacizem). Gre torej za teoretično vprašanje, ki si ga v liberalizem zagledani ekonomski teoretiki sploh niso zastavljali, ker so na temelju nerealističnih predpostavk analize kapitalizma predpostavljali avtomatizem pri doseganju polne zaposlenosti kapitalističnega gospodarstva.

Pri reševanju tega neodložljivega teoretičnega in praktičnega vprašanja je najvidnejši meščanski kritik liberalistične teoretične posplošitve kapitalizma J. M. Keynes ugotovil, da nam teorija, v kateri je bil sam vzgojen - A. Marshallova neoklasična teorija (Marshall, 1938) - ne nudi odgovorov, ki jih zahtevajo zaostrene družbenoekonomske razmere depresijskih gospodarskih stanj. Ta stanja namreč praviloma niso prehodna in parcialna, kakor predpostavlja liberalistična teoretična posplošitev kapitalizma, ampak so vse bolj poudarjena, stalna in socialno moteča (stalna in tekoča brezposelnost) gospodarska stanja (Keynes, 1956).

Keynesove teoretične rešitve izhajajo iz njegove teorije narodnogospodarskega dohodka (Y), ki se ga uporablja za konzumne (C) in varčevalno (S) - investicijske (I) namene, torej (Y = C + I; I = S). Uporaba dohodka za potrošne in varčevalno-investicijske namene pa je po Keynesu opredeljena z nagnjenostjo k potrošnji (C/Y) ter nagnjenostjo k varčevanju (S/Y). Tema dvema spremenljivkama dodaja Keynes še mejno učinkovitost kapitala (P/K) - profitno mero, ki odloča o delu privarčevanega dohodka, ki se ga v gospodarstvu realno investira.

Statistična verifikacija teh Keynesovih spremenljivk potrjuje: a) da se potrošnji - konzumu namenjeni del dohodka z rastjo celotnega družbenega dohodka sicer povečuje, toda po manjši stopnji rasti kot narašča ta dohodek, b) da se zato z rastjo družbenega dohodka povečuje varčevanju namenjeni del dohodka za katerega pa se c) zmanjšujejo investicijske priložnosti, ker se z razvojem mejna učinkovitost kapitala - profitna mera zmanjšuje. Zaradi narave gibanj teh spremenljivk se po Keynesu ne uresničuje že omenjeno Sayevo enačenje varčevanja z investicijami. Zato se zmanjšuje celotno efektivno družbeno povpraševanje, ki zaostaja z rastjo družbenega dohodka. Na ta način je opredeljeno deflacijsko stanje v gospodarstvu - je opredeljena deflacijska vrzel, ki jo je po Keynesu mogoče odpraviti z državno intervencijo v procese družbene reprodukcije. Z razvojem kapitalizma se deflacijska vrzel celo povečuje, zato bolj prizadene gospodarsko bolj razvita kot manj razvita kapitalistična gospodarstva.

S temi teoretično novimi spoznanji v meščanski ekonomski teoriji, ki zadevajo predvsem veljavnost Sayevega zakona trga - veljavnost teze, da se bo varčevanje samodejno preoblikovalo v naložbe. To je veljavnost klasične liberalistične teze, ki izključuje pojavljanje družbeno-realizacijskih zastojev - gospodarskih kriz z manifestiranjem blagovnih protislovij - protislovja med menjalno in uporabno vrednostjo, abstraktnim in konkretnim delom ter družbeno priznanim in zasebnim delom. S kapitalizmom se pojavljajo namreč splošne, ne pa delne, krize hiperprodukcije, ki da jih samodejno odpravlja tržni mehanizem, kakor je poudarjala klasična liberalistična ekonomsko teoretična posplošitev kapitalizma.

Do eruptivnega kriznega pojavljanja blagovnih protislovij prihaja namreč prav s kapitalistično splošno blagovno produkcijo. Blagovna produkcija dobi namreč šele v kapitalizmu splošni značaj, ker je tu blagovna produkcija prevladujoča. Z njo pa se zaostrujejo gospodarske krize, ki jih liberalistična teoretična posplošitev kapitalizma, zaradi že omenjenih predpostavk te posplošitve, ni predvidevala.

Na ta krizna stanja, ki jih je liberalistična ekonomsko teoretična posplošitev kapitalizma izključevala, se je torej teoretično odzval Keynes, ki je ponudil teoretične rešitve za premoščanje teh kriznih stanj. S temi rešitvami se je Keynes približal K. Marxu (Marx, 1961), ki je med prvimi opozoril na teoretično neustreznost predpostavljenega Sayevega zakona trga - njegovega avtomatizma usklajevanja družbenega varčevanja z družbenimi naložbami. In s tem samodejnega zagotavljanja družbeno zadostnega efektivnega povpraševanja - uresničevanja polne zaposlenosti v kapitalističnem gospodarstvu.

Keynesove rešitve depresijskih stanj v kapitalističnem monopolnem gospodarstvu so zahtevale etatistično reformo kapitalizma - poudarjeno ekonomsko vlogo države v kapitalističnem gospodarstvu. Ta naj s svojim zavestnim planskim vpli-

vanjem na gospodarstvo odpravlja deflacijsko vrzel - deficitarnost efektivnega družbenega povpraševanja in s tem prispeva k bolj popolni zaposlenosti kapitalističnega gospodarstva, ki bo omogočila kvalitetnejše zadovoljevanje vseh družbenih potreb. Ta družbeno zaželeni učinek je po Keynesu mogoče doseči: a) z direktnim državnim investiranjem (javnimi deli), b) s transfernimi plačili (redistribucijo dohodkov od imovitejših, z manjšo nagnjenostjo k potrošnji, k manj imovitim, z večjo nagnjenostjo k potrošnji) oziroma c) s hkratno kombinacijo obojega.

Za to nalogo, ki je reformirala kapitalizem, se je torej morala usposobiti kapitalistična država, ki je s tem poudarila svojo ekonomsko vlogo v gospodarstvu. Država pa je hkrati s prakticiranjem svoje ekonomske vloge postala pomemben lastnik produkcijskih kapacitet, s katerimi se producirajo proizvodi in storitve (blago) na zavestno, to je plansko koordiniranih infrastrukturnih področjih gospodarjenja. To je na področjih, ki jih je že Smith kot utemeljitelj »nevidne roke« izvzel iz kapitalističnega profitno motiviranega gospodarjenja. Ta področja je Smith povezoval z notranjo in zunanjo varnostjo - obrambo, pravnim redom in vzgojo ter »minimumom drugih javnih podjetij, kot so ceste, mostovi, kanali in pristanišča« (Smith, 1962).

Smithovim produkcijskim in storitvenim infrastrukturnim dejavnostim, ki naj bi jih organizirala država po neprofitnih načelih, pa so se v dvestoletnem razvoju kapitalizma in še posebej po veliki depresiji (po letu 1933) pridružile še nove državno organizirane in plansko koordinirane dejavnosti. Med nove kapitalsko zelo zahtevne infrastrukturne dejavnosti je treba poleg izobraževalnih, znanstveno-raziskovalnih ter socialno-zdravstvenih dejavnosti všteti še energetiko, primarno produkcijo surovin, stanovanjsko-komunalne in okolje-varstvene ter prometno-komunikacijske in druge finančno-storitvene dejavnosti. Z državnim posredovanjem v teh dejavnostih, ko je v nekaterih od njih tudi treba gospodariti v skladu s sodobnimi ekološkimi zahtevami trajnostnega razvoja, se je utrdila in razmahnila državna lastnina, kot čedalje pomembnejša sestavina državnokapitalističnega lastninskega pluralizma.

Državna lastnina se je torej utrdila na področjih, ki bi bila sicer podvržena izkoriščanju svojega monopolnega tržnega položaja. S to poudarjeno vlogo države, ki je organizirala produkcijo po zavestno planskih uporabno-vrednostnih in s tem spremenjenih neprofitnih načelih, se je pojavil tudi kvalitetno nov zaviralni faktor padanja splošne profitne mere za preostalo, po tržnih - profitnih načelih delujoče gospodarstvo (Merhar, 1976). Na ta način se je tržni mehanizem dopolnil z zavestnim planskim mehanizmom. Profitno motivirano gospodarjenje, ki ga koordinira ex post tržni mehanizem, pa se je dopolnilo z zavestnim planskim gospodarjenjem, ki ex ante s planskim mehanizmom usklajuje družbeno produkcijo z družbenimi potrebami. S tem se je v kapitalizmu razvil in utrdil mešani gospodarski sistem z ex post tržno in ex ante plansko koordinacijo družbenega gospodarjenja. Zavestni posegi kapitalistične države v procese družbene reprodukcije seveda niso nič drugega, kot elementi novega v starem. Z njimi razumemo torej planiranje, ki ga je treba vgraditi v ekonomski sistem mešanih tržno-planskih gospodarstev. Liberalistični fundamentalisti, ki sedaj zagovarjajo zgolj tržni mehanizem, pa sistematično prezirajo in podcenjujejo njegovo kvalitetno etatistično kapitalistično dopol-

njevanje s planskim mehanizmom, ki prispeva k odpravljanju deflacijske vrzeli in s tem k popolnejši zaposlitvi kapitalističnega gospodarstva. Zaradi tega tudi na primer od tranzicijskih držav zahtevajo odpravo planiranja - prehod od centralno-planskih v prosto-tržne gospodarske sisteme in s tem umik države iz gospodarstva.

Mešani tržno-planski gospodarski sistemi reševanja družbenoekonomskih problemov pa niso značilni le za najrazvitejša kapitalistična gospodarstva - za državni etatizem oziroma kapitalizem, ampak so se z reformami centralno-planskih gospodarskih sistemov začeli uveljavljati tudi v razmerah socialističnih etatizacij. Ekonomska učinkovitost socialističnih etatizacij z izhodiščnim totalno-planskim mehanizmom se je namreč začela zmanjševati. Na to zmanjševanje so reagirali socialistični nosilci gospodarjenja s kritično razpravo o gospodarskem sistemu, ki je vodil v čedalje večjo gospodarsko in s tem družbeno neučinkovitost.

Pri tej razpravi je treba za naše razmere predvsem opozoriti na B. Kidričevo kritiko totalnega centralističnega planskega gospodarjenja in s tem na njegov pomemben teoretični prispevek. Po Kidriču je namreč administrativno centralistično vodeni totalno-planski ekonomski sistem lahko le začasna oblika gospodarjenja v družbah, ki gradijo socializem. To pa zato, ker se v procesih graditve socializma, ki naj bi ga s primarno socialistično akumulacijo kapitala omogočila prav socialistična etatizacija, ne odpravlja blagovne produkcije, kakor so predpostavljali zagovorniki totalnega centralističnega planiranja, ampak se blagovna produkcija tu še ohranja. To pomeni, da se z blagovnimi zakonitostmi ohranja tudi njen koordinacijski tržni mehanizem. To je trg z vsemi njegovimi zakonitostmi in s tem spodbudami za družbenoekonomski razvoj. S to Kidričevo ugotovitvijo je bilo treba po sporu z Informacijskim birojem komunističnih partij po letu 1948 uskladiti gospodarski sistem, ko se naj njegovemu planskemu elementu doda še tržni element (Kidrič, 1979).

Z reformami gospodarskih sistemov, ki jih je spodbujala ekonomska neučinkovitost totalnega planiranja, so se torej tudi pri socialističnih etatizacijah začeli bolj ali manj uveljavljati mešani plansko-tržni gospodarski sistemi pri reševanju družbenoekonomskih problemov.

Pojav etatistično socialističnih in etatistično kapitalističnih mešanih plansko-tržnih oziroma tržno-planskih gospodarskih sistemov je J. K. Galbraitha spodbudil, da je razvil znano teorijo o konvergenci gospodarskih sistemov. Ta je poudarjala, da se bodo državnokapitalistični gospodarski sistemi približevali, glede vloge planiranja v njih, državnosocialističnim in obratno, da se bodo gospodarski sistemi socialističnih držav približevali gospodarskim sistemom kapitalističnih držav (Galbraith, 1967).

V ozadju te pomembne Galbraithove napovedi o konvergenci gospodarskih sistemov kapitalističnih in socialističnih etatizacij so teorije o narodnogospodarskem družbenem dohodku. Obe etatizaciji sta namreč poudarjali vlogo države v gospodarstvu in sta v središče teoretičnega pojasnjevanja procesov v družbeni reprodukciji postavili dohodek in družbeno-gospodarski dohodkovni motiv gospodarjenja, s katerima sta nadgradili liberalistično poudarjeni profit in profitni motiv gospodarjenja.

Teoretični utemeljitelj kapitalistične etatizacije Keynes je, kakor smo že spoznali, izhajal iz dohodka in njegove produkcijske (I) in neprodukcijske (C) potrošnje (Y = C + I); teoretični utemeljitelj socialistične etatizacije Kidrič pa je, potem ko je spoznal, da se v procesih graditve socializma blagovna produkcija še ohranja, prav tako izhajal iz dohodka in njegove razdelitve oziroma potrošnje na plače (P) in na akumulacijo in fonde (AF). Takšna delitev dohodka omogoča neprodukcijsko (P + F) in produkcijsko (A) potrošnjo, torej (D = P + AF). To poudarjanje dohodka in njegove makro delitve pri Keynesu in Kidriču je vzpodbujalo njegovo maksimizacijo. Z njo naj bi se maksimirali obe obliki potrošnje - neprodukcijska in produkcijska potrošnja. Razdelitev dohodka na neprodukcijsko in produkcijsko potrošnjo pa je spodbujala stopnjo presežnega produkta, ki jo je Kidrič opredelil s stopnjo akumulacije in skladov (AF/P), Keynes pa z investicijsko stopnjo (I/C). To je z razmerjem med presežnim in potrebnim produktom. To razmerje pa seveda ni dano v naprej, kot je to v primeru profita z mezdami, ampak je dano posledično z vsakokratnimi produkcijskimi in s tem potrošniškimi možnostmi družbe.

S Keynesovo in Kidričevo rešitvijo se zato premaguje poslednji vzrok kriz v kapitalističnem gospodarstvu. To je proletarsko stanje širokih ljudskih množic. Potrošnja teh množic se z maksimizacijo dohodka lahko povečuje sočasno z rastočimi dohodki. Zato naj se v procesih gospodarjenja dohodki maksimizirajo. S tem pa se hkrati premaguje mezdna narava delovne sile, ki je spodbujala kapitalistično maksimizacijo profita in ki je vodila v podoptimalno izrabljanje produkcijskih dejavnikov in s tem v družbeno nesprejemljivo razliko med družbenim dejanskim in možnim produktom. Nakazano razliko je treba aktivirati prav z maksimizacijo dohodka, ker se z njo omogoča kakovostnejše in bogatejše zadovoljevanje potreb. In to ob hkratnem manj protislovnem povezovanju družbene produkcije z družbeno potrošnjo. In s tem z družbenimi potrebami, ki ostajajo pri večini človeštva skromno ali nekatere od njih sploh ne zadovoljene.

Dohodkovne teorije, ki sta jih s kapitalistično in socialistično etatizacijo gospodarstva zagovarjala Keynes in Kidrič, poudarjajo torej maksimizacijo novoustvarjene vrednosti - dohodka in s tem dohodkovno mero kot kvalitetno nov način merjenja družbene učinkovitosti gospodarjenja. To je način s katerim se začenja premagovati liberalistično kapitalistična narava delovne sile kot blaga - mezda, ki se ob neoliberalistični maksimizaciji profita in profitne mere minimizira. S tem se v razmerah razvitejših produktivnih sil dela, ki so jih omogočili kapitalistični produkcijski odnosi in ki jih je omogočila zgodovinsko upravičena napredna vloga in naloga kapitalizma pri njegovem nadaljnjem razvoju, čedalje bolj manifestira kapitalistični končni vzrok gospodarskih kriz - nezadostna potrošnja najštevilnejših potrošnikov. To je z vsakokratno vrednostjo delovne sila omejena potrošnja mezdnih delavcev.

Zaradi poudarjene manifestacije nezadostne potrošnje oziroma nezadostnega efektivnega povpraševanja večinskih potrošnikov - mezdnih delavcev - se morajo po teoretikih dohodka v razmerah razvitejših produktivnih sil dela, to je v razmerah, ko se je hitrejša rast produkcije produkcijskih sredstev, ki so jo omogočili kapitalistični produkcijski odnosi, prelila v večjo in bolj produktivno produkcijo potrošnih sredstev, povečati dohodki večinskih potrošnikov - delavcev. V teh razmerah

se morajo torej nujno ali povečati dohodki in s tem potrošnja večinskih potrošnikov ob hkratnem zmanjševanju dnevnega in letnega ter zaradi neugodnih demografskih gibanj, podaljševanju penzijskega delavnika delavcev; ali pa se mora zmanjšati produkcija pod produkcijske možnosti družbe. Profitni motiv gospodarjenja v teh razmerah vodi seveda v drugo alternativo. To je, v alternativo krčenja produkcije pod družbene produkcijske možnosti - v alternativo nezaposlenosti produkcijskih dejavnikov, vključno z brezposelnostjo delovne sile. S tem pa se zaostri in poglobi kapitalistično pritislovje med produkcijo in potrošnjo, ki izhaja iz zgodovinsko preseženega profitnega motiva gospodarjenja. Ali, kot bi lahko tudi rekli, iz zgodovinsko uresničene vloge in naloge kapitalizma pri razvoju produktivnih sil dela. Profitni motiv gospodarjenja je treba v teh razmerah nadgraditi z dohodkovnim motivom, ki na kvalitetno nov način povezuje produkcijo - ponudbo - s potrošnjo - povpraševanjem. S tem pa omogočiti kvalitetnejše in bogatejše zadovoljevanje družbenih potreb globalnega človeštva.

Aktivizacija globalnih produkcijskih možnosti, ki jih spodbuja dohodkovni makro motiv gospodarjenja v razmerah razvitejših produktivnih sil dela, se zato ponuja globalnemu človeštvu za kvalitetnejše in bogatejše zadovoljevanje potreb. S tem se lahko premagujejo tudi protislovja, ki jih je treba povezovati z metodami sedanje neoliberalistično-kapitalistične globalizacije gospodarstva.

S Keynesovo etatistično reformo kapitalizma, ki je poudarila ekonomsko vlogo države, pa se je zgolj z družbeno povpraševalne strani vplivalo na procese v družbeni reprodukciji. Zaradi tega je Keynesova teoretična rešitev kratkoročna in inflacionistična. Saj je ustrezala le za reševanje deflacijske, ne pa več za reševanje inflacijske vrzeli, ki jo, zaradi enostranskega povečevanja skupnega povpraševanja z monetarno ekspanzijo, sama povzroča in poglablja. Zato tudi ne preseneča, da se z uporabo Keynesovih teoretičnih priporočil za ekonomsko politiko pojavljajo novi ekonomski problemi. Pojavi se permanentna inflacija ob stagnaciji in nezaposlenosti produkcijskih faktorjev - stagflacija. Teh novih problemov pa Keynesova rešitev ni predvidela. Novi problemi pa ponovno zahtevajo nove teoretične rešitve, za katere pa po L. C. Thurowu (Thurow, 1997) kapitalizem nima več idej, pa je zato obsojen na vračanje nazaj - v srednji vek. To vračanje nazaj se v ekonomski teoriji, ki zavrača Keynesovo reformo, izraža z monetarističnim neoliberalizmom in z reaganomiko ter s thatcherizmom. To je s smermi ekonomske politike, ki so se začele v sedemdesetih in osemdesetih letih XX. stoletja zgledovati po klasičnih eknomistih in njihovem verovanju v mehanizem Smithove »nevidne roke.«

Pri tej teoretični regresiji neoliberalizma h klasičnim ekonomistom, pa se spregleduje, da je avtor »nevidne roke« tržni mehanizem povezoval, kakor smo že spoznali, samo s profitno organiziranim delom družbenoekonomskega udejstvovanja. Tu in samo tu po Smithu država nima kaj iskati, ker njeno poseganje v procese družbene reprodukcije prej škoduje kot koristi. Samo na tem področju bo namreč egoistični samointeres hkrati vodil v maksimizacijo splošnega interesa - v maksimizacijo družbene koristi in s tem Smithove družbene blaginje.

Teoretične slabosti Keynesove reforme so torej spodbujale neoliberalistično opuščanje keynesizma, ne pa njegove nadgraditve s ponudbeno stranjo družbenega gospodarjenja. Ta bi aktualizirala Marxove teoretične poglede na to teoretično

in praktično problematiko. Zato so se zagovorniki neoliberalizma obrnili proti ekonomski vlogi države v procesih družbene reprodukcije in s tem proti državni lastnini, ki se je razmahnila s keynesizmom v državnem kapitalizmu. V skladu z neoliberalistično ekonomsko filozofijo pa naj se odpravijo tudi socialistične etatizacije, ki so prav tako poudarjale ekonomsko vlogo države v procesih družbene reprodukcije in seveda naj se odpravi tudi državna oziroma družbena lastnina na tem temelju.

S tranzicijo socialističnih etatizacij pa se žal že nakazana pomembna Galbraithova teoretična napoved o konvergenci gospodarskih sistemov ni mogla v celoti uresničiti. Njeno uresničevanje je namreč, zaradi teoretičnih slabosti keynesizma - inflacije in stagnacije - stagflacije, zavrla neoliberalistična teoretična negacija Keynesove reforme kapitalizma, ki sedaj uresničuje sodobno družbeno protislovno neoliberalistično globalizacijo gospodarstva. Ta pa je, z izjemo gospodarskih razmer v Republiki Kitajski, zavrla gospodarski razvoj nekdanjih držav s socialistično etatizacijo.

Kvalitetno novo Keynesovo vlogo države, ki je pomirjevala razredna protislovja, torej sistematično prezirajo neoliberalistični fundamentalisti, ki sedaj tudi z zagovarjanjem privatizacije državne lastnine neupravičeno izrivajo pomembne reforme pridobitve Keynesove revolucije iz prve polovice XX. stoletja.

Keynesianska vloga države v gospodarstvih najrazvitejših držav, ki je torej vodila v državo blaginje, se je namreč ohranila le do konca 60tih let prejšnjega stoletja. Tedaj so se v gospodarsko najrazvitejših kapitalističnih državah proti tej vlogi obrnili konservativni nosilci ekonomske politike in njihovi liberalistični apologeti, ki so zaradi neoliberalistično zahtevanih in pogojenih procesov globalizacije gospodarstva zagovarjali umik države - državnega planiranja - iz gospodarstva in posledično seveda tudi privatizacijo državne lastnine, ki se je razmahnila in utrdila prav s Keynesovo revolucijo (Merhar, 2001).

V gospodarsko najrazvitejših kapitalističnih državah je bilo zavračanje Keynesove revolucije deloma dopustno in sprejemljivo zato, ker se je v procesih koncentracije in centralizacije kapitala planska funkcija države preselila k po Galbraithu zrelim kapitalističnim korporacijam (ko na primer 600 velikih ameriških firm obvladuje kar 2/3 ameriške produkcije).

Zrele kapitalistične korporacije so se namreč v procesih koncentracije in centralizacije kapitala razvile v planske enote kapitalističnih gospodarsko najrazvitejših držav. Zaradi tega prenos planske funkcije iz državnega na podjetniški nivo oziroma prenos državne v privatno lastnino, ki ga zagovarjajo sodobni neoliberalistični konzervativni nosilci ekonomske politike, sploh ni prizadel tržne - monopolistične strukture gospodarsko najrazvitejših držav. To velja tudi za privatizirano državno lastnino, ki je s privatizacijo ohranila in celo okrepila svoj monopolni položaj in ga še z večjo vnemo začela uveljavljati. Saj je nadomestila neprofitno uporabno-vrednostno motivacijo državne lastnine, ki je delovala proti padanju splošne profitne mere, s profitno motivirano privatno lastnino, ki jo mora spremljati naraščajoča, na zunaj vidna brezposelnost. To je kapitalistično profitni razkorak med dejansko in možno produkcijo v družbi. Zaradi tega na primer tudi ne presenečajo sodobni škandali raznih Enronov, kalifornijskega električnega mrka, pogostejših

nesreč na britanskih železnicah, pa tudi afere v domačem okolju privatizirano vodenih javnih podjetij in zavodov ter skladov.

Monopolistične zrele kapitalistične korporacije so se v nadaljnjih procesih koncentracije in centralizacije kapitala razvile v multinacionalne korporacije. Nujnost njihovega mednarodnega uveljavljanja - monopolističnega prilaščanja dela dohodka - profita - pa predvsem zagotavlja ekonomski neoliberalizem v mednarodnem okolju. Tega zato vsiljujejo gospodarsko najrazvitejše kapitalistične države gospodarsko manj razvitim in tranzicijskim državam. Tržne strukture gospodarsko najrazvitejših držav pa ostajajo monopolistične - z ohranjeno monopolistično močjo, ki jo uveljavljajo v gospodarsko zaostalih okoljih po liberalističnih tržnih načelih, ki omogočajo monopolne profite kot k njim prečrpane profite iz nemonopolnih panog oziroma gospodarskih okolij z manj razvitimi produktivnimi silami dela.

Tako izoblikovani in ohranjeni monopolistična tržna struktura in prostokonkurenčna liberalistična tržna struktura, ki jo za gospodarsko zaostale države zagovarjajo in vsiljujejo liberalistični fundamentalisti, pa sta izničili tudi drugo pomembno Galbraithovo teoretično napoved, ki govori o »nasprotnih silah«. Te naj bi onemogočile monopolistično prelivanje dela dohodkov - monopolnih profitov - od gospodarsko manj razvitih h gospodarsko razvitejšim državam. Z odpravljenimi nasprotnimi silami v gospodarsko manj razvitih državah postaja še bolj jasno, zakaj gospodarsko najrazvitejše države in njihove mednarodne gospodarske institucije vsiljujejo ekonomski liberalizem gospodarsko manj razvitim državam. Ta praksa, ki naj jo uresničujejo politična vodstva gospodarsko manj razvitih držav, pa deformira delovanje tržnega mehanizma. oz. uveljavljanje njegove normalne cene tako, da se omogoča in ohranja R. Hilferdingova (Hilferding, 1958) monopolna diferenciacija profitov oz. hierarhija profitnih mer.

Hierarhija profitnih mer se v sedanjosti, z neoliberalistično globalizacijo držav v razvoju v sistem svetovnega gospodarstva, pojavlja in ohranja na svetovni ravni ter se izraža kot protislovje med ekonomsko najrazvitejšimi kapitalističnimi državami, ki so izoblikovale in ohranile svojo monopolno tržno strukturo ter ekonomsko zaostalimi državami v razvoju, ki naj se razvijajo na neoliberalistični prostokonkurenčni način. Na ta način se tudi zakon kapitalistične akumulacije kapitala potrjuje in poglablja na globalni - svetovni ravni. Akumulacijo kapitala, in s tem ustvarjanje in povečevanje kapitalističnega bogastva v najrazvitejših kapitalističnih državah, hkrati namreč spremlja relativna beda in revščina v državah v razvoju.

Reprodukcija zakona kapitalistične akumulacije kapitala, ki se je torej globaliziral, pa zahteva neoliberalistično svetovno gospodarsko ureditev, ki je v interesu le najrazvitejših monopolističnih kapitalističnih držav. Zaradi tega jo te države tudi z indoktrinacijo vsiljujejo državam v razvoju, pa tudi državam, ki so se v začetku devetdesetih let otresle socialistične etatizacije.

Merilo neoliberalistične globalizacije svetovnega gospodarstva je seveda profit in njegova mera - profitna mera, ki zahteva maksimizacijo profita. To je maksimizacijo presežne vrednosti (m) kot sestavine dohodka (v + m). Maksimizacija presežne vrednosti pa se dosega tudi in predvsem z minimizacijo mezd (v). Z liberalistično globalizacijo gospodarstva se v deželah v razvoju dosega prav slednje. Pove-

čevanje profitov se dosega na račun sramotno nizkih mezd. S tem pa se odpirajo možnosti profitonosnega nalaganja špekulativnega kapitala v deželah v razvoju, ki jih je treba prav z neoliberalistično ekonomsko filozofijo globalizacije gospodarstva zagotavljati.

Od tod spodbujanje in zagovarjanje sodobnega neoliberalizma, ki omogoča, ob realizaciji profitne maksimizacije, velike nadpovprečne ekstra profite priseljenemu kapitalu v državah v razvoju in v nekdanjih državah s socialistično etatizacijo. Na ta način je torej neoliberalistična globalizacijska ekonomska filozofija v interesu najrazvitejših kapitalističnih držav, kjer so se razvile zrele korporacije, ki so po Galbraithu postale enote multinacionalnega planiranja tehnične delitve dela. V njih prihaja tudi do relativnih presežkov kapitala, ki si z neoliberalistično globalizacijo gospodarstva zagotavljajo in zavarujejo možnosti nadpovprečnega profitnega nalaganja.

Spodbujanje nalaganja kapitala v ekonomsko zaostale predele sveta je treba tudi povezovati s t. i. rezervno industrijsko armado. Ta zakonito spremlja procese kapitalistične akumulacije kapitala in se v državah v razvoju nahaja še v latentni obliki. Rezervna industrijska armada se je dolgo selila h kapitalu najrazvitejših kapitalističnih držav. S sodobno globalizacijo svetovnega gospodarstva, pa se je spremenila smer te selitve. Najrazvitejše kapitalistične države niso več zainteresirane na rezervni industrijski armadi dežel v razvoju, ampak na profitno usmerjeni liberalistični selitvi njihovih relativnih presežkov kapitala k ceneni in poceni delovni sili v ekonomsko zaostalih območjih sveta. Tudi zato morajo dežele v razvoju sprejeti neoliberalistično ekonomsko filozofijo, ker morajo ekonomsko odpreti in politično podpreti neomejene profitne možnosti priseljenemu špekulativnemu kapitalu iz najrazvitejših kapitalističnih držav.

Liberalistični fundmentalizem, ki ga torej zagovarjajo in vsiljujejo gospodarsko najrazvitejše države gospodarsko manj razvitim državam, mora torej omogočiti neenakopravno poslovanje mednarodnih korporacij v mednarodnem okolju. S tem pa se planiranje teh korporacij prenaša iz nacionalne na globalno raven. S planiranjem pa se družbena delitev dela, ki jo koordinira trg, pretvarja v tehnično delitev dela, ki jo čedalje bolj koordinira plan mednarodnih korporacij. Tržne cene pa se hkrati s temi spremembami pretvarjajo v »dogovorjene«, to je po multinacionalnih korporacijah vsiljene, transferne cene. Ekonomski liberalistični fundamentalisti pa seveda spregledujejo tudi spremembe, ki zadevajo plan, delitev dela ter cene. Te spremembe pa bi morale biti še kako predmet teoretične presoje sodobnih procesov globalizirajočega se gospodarjenja.

Pretvorba tržnih v transferne cene na primer še bolj omogoča, da se ob ohranjeni monopolistični tržni strukturi zrelih kapitalističnih korporacij, kot enot planiranja v gospodarsko najrazvitejših državah, deli novoustvarjene vrednosti od gospodarsko manj razvitih prečrpavajo h gospodarsko razvitejšim državam. S tem pa se tudi globalizira in poglablja zakon kapitalistične akumulacije kapitala, ki zavira gospodarski razvoj, ker omogoča le neinovativno gospodarsko rast v gospodarsko zaostalih okoljih, ki bi se morala pospešeno razvijati. To vse pa še bolj zaostruje sodobna globalna protislovja, ki se jih duši s sodobno militarizacijo najrazvitejših kapitalističnih držav.

Vse to govori o tem, da je v krizi pravzaprav liberalistični profitni motiv kapitalističnega gospodarjenja, ki odtujuje delovno silo od celotnih rezultatov njenega dela - dohodka. Zato bi bilo treba z uporabno-vrednostnim dohodkovnim motivom nadgraditi prav ta, po svojem bistvu nehumani zgolj profitni motiv, ki spodbuja v državah v razvoju neoliberalistično obliko globalnega gospodarskega razvoja.

Zaradi vseh nakazanih in opisanih faktorjev, ki so vplivali na tako izoblikovano neoliberalistično svetovno gospodarsko ureditev v sedanjosti, se povečuje tudi nezaposlenost produkcijskih faktorjev v gospodarsko razvitem svetu. In to ne le na obrobju kapitalizma - v gospodarsko zaostalih območjih sveta - s prikrito rezervno industrijsko armado, ampak tudi v razvitejših kapitalističnih gospodarstvih s povečevanjem odkrite, na zunaj vidne, tekoče in stalne brezposelnosti. Ta postaja, zaradi svoje vedno bolj poudarjene stalnosti, čedalje večji problem tudi v razvitejših kapitalističnih gospodarstvih. Tako znaša na primer stopnja brezposelnosti v državah Evropske zveze 11 %, kar predstavlja 19 milijonov brezposelnih (Manifest ekonomistov, 1999).

Brezposelnost se v gospodarsko razvitejših kapitalističnih državah povečuje tudi zaradi sodobne liberalistične selitve kapitala k cenejši delovni sili, ki konkurira z delovno silo teh držav. Gre za profitno spodbujanje selitve relativnih presežkov kapitala in s tem zaposlitve iz razvitejših kapitalističnih držav v države v razvoju. S tako opredeljeno in nastalo brezposelnostjo pa se relativno poslabšuje položaj mezdnih delavcev tudi v razvitejših kapitalističnih državah. S terciarizacijo gospodarstva v najbolj razvitih kapitalističnih državah, ki zaposluje le kvalificirano delovno silo, se ta brezposelnost sicer blaži, ne blaži pa se ta brezposelnost v srednje razvitih kapitalističnih državah. Te države (kamor sodi tudi Slovenija) imajo namreč, zaradi omejenosti sredstev za raziskave in razvoj, premalo inovativnih dosežkov z možnostjo njihovega globalnega trženja. Gre za trženje t. i. industrijske oz. intelektualne lastnine, pri katerem pa so uspešna le najrazvitejša kapitalistična gospodarstva. To je gospodarstva, kot smo ugotovili, ki z neoliberalizmom vsiljujejo neoliberalistično logiko razvoja gospodarsko manj razvitim območjem sveta.

Najrazvitejša kapitalistična gospodarstva pa hkrati vsiljujejo državam v razvoju tudi pravno zaščito »njihove« industrijske in intelektualne lastnine, ki se ju, zaradi mezdne narave delavcev v raziskavah in razvoju, prav tako odtujuje od njihovih ustvarjalcev in ki jo tako odtujeno tržijo na globalnem svetovnem trgu. Zaradi tega trženja, ki pridobiva na pomenu, so s sodobno globalno sistemsko krizo kapitalizma najrazvitejša kapitalistična gospodarstva tudi najmanj prizadeta, čeprav jo, s svojo monopolno strukturo gospodarstva in s svojim apologetskim zagovarjanjem in vsiljevanjem neoliberalizma povzročajo na globalni - svetovni ravni.

Opisane krizne procese v svetovnem gospodrstvu bo seveda treba preseči. Za to preseganje pa bo treba preseči neoliberalistični profitni motiv gospodarjenja. In to z novo logiko delitve dohodka in njegove maksimizacije. To je logiko, s katero se bo začelo odpravljati odtujevanje delavcev od celotnih rezultatov njihovega dela - dohodka. To premagovanje in nadgrajevanje profitnega motiva z uporabno-vrednostnim neprofitnim motivom, pa bo mogoče le z reafirmacijo keynesizma, ki je z intervencionizmom države prav z dohodkovno teorijo - dohodkovno maksimizacijo reševal krizo kapitalističnega sistema najrazvitejših kapitalističnih držav v

tridesetih letih XX. stoletja. V sedanjih razmerah pa se je teža krize kapitalizma kot sistema - njegovega profitnega motiva - preselila na obrobje najrazvitejših kapitalističnih držav - v države gostiteljice tujega špekulativnega kapitala, ki je, kakor smo spznali, zgolj enostransko profitno motiviran.

Pomeni, da globalna sistemska kriza kapitalizma v sedanjosti zahteva reformo svetovne gospodarske ureditve. In to z afirmacijo bolj humanega neprofitnega uporabno-vrednostnega dohodkovnega motiva gospodarjenja. To je z maksimizacijo družbenega dohodka, ki sta ga za kapitalistično in socialistično etatizacijo oz. deetatizacijo zagovarjala Keynes in Kidrič.

Vse to pa tudi pomeni, da se bliža konec neoliberalističnih reakcij na teoretične pomanjkljivosti keynesizma in da se moramo ponovno vprašati s klasičnim D. Ricardovim (Ricardo, 1962) teoretičnim vprašanjem: Ali obstaja v družbeni delitvi zakon, ki utegne ogrožati in omejevati gospodarsko rast in razvoj?

Na to vprašanje so ekonomski teoretiki, ki so dali upoštevanja vredne neapologetske prispevke k ekonomski znanosti, tudi če izvzamemo Marxa, dajali upoštevanja vredne teoretične odgovore. Tako je že klasični sistematizator ekonomske znanosti Ricardo nevarnost ekonomskega zastoja povezoval z nedelovnimi dohodki zemljiških lastnikov - z zemljiškimi rentami; Keynes pa je spoznal nevarnost zaostajanja razvoja v nedelovnih dohodkih finančnih kapitalistov - v obrestih. Zaradi tega se je Ricardo obrnil proti zemljiškim lastnikom, ki da »žanjejo ne da bi sejali«; Keynes, pa proti finančnim kapitalistom, ki da za likvidna denarna sredstva - denarni kapital zahtevajo in dobivajo previsoke obresti. Vprašanje pa je, ali je že nastopil trenutek, ki od objektivnih neapologetskih ekonomskih teoretikov zahteva, da se bodo obrnili proti lastnikom globaliziranega finančnega špekulativnega kapitala, ki ob poceni delovni sili v deželah v razvoju pričakujejo in dobivajo previsoke profite. Z redistribucijo teh profitov (presežne vrednosti - presežnega produkta (m)), kot drugi sestavini dohodkov, od kapitala k delovni sili - k mezdam (potrebnemu produktu (v)), kot prvi sestavini dohodkov (v + m), se bo namreč lahko povečala kupna moč v državah v razvoju, kjer so potrebe prebivalstva slabo zadovoljene. Produkcijske možnosti teh držav pa že omogočajo višji nivo zadovoljevanja potreb. Samo na ta način, t.j. z nadgrajevanjem profitnega motiva z uporabno-vrednostnim neprofitnim dohodkovnim motivom in njegovo maksimizacijo, bo mogoče reševati sodobno krizo globalne realizacije, ki vodi v izrazito in vidno relativno hiperprodukcijo, predvsem v deželah, ki so gostiteljice tujega kapitala. Pri tem pa so potrebe prebivalstva na obrobju gospodarsko najrazvitejših kapitalističnih držav skromno ali sploh ne zadovoljene.

Skratka, za premagovanje sedanje globalne sistemske krize kapitalizma je treba ekonomski neoliberalizem nadomestiti z ekonomskim intervencionizmom, ki bo z dohodkovno maksimizacijo, ki premaguje mezdno naravo delovne sile, vodil v bolj popolno zaposlitev produkcijskih faktorjev, hkrati pa v kvalitetnejše zadovoljevanje potreb globalnega človeštva. Premagati bo zato treba krizo »laissez faire« globalizacije gospodarstva, ki v deželah gostiteljicah špekulativnega kapitala neopravičeno zadržuje potrošnjo širših slojev v mejah mezdnih odnosov - s sramotno nizkimi mezdami. Z liberalistično selitvijo relativnih presežkov kapitala k cenejši delovni sili, ki na ta način konkurira z delovno silo razvitejših kapitalističnih držav,

se namreč hkrati seli tudi produkcija in z njo zaposlitev razvitejših kapitalističnih držav. To pa seveda vodi tudi v visoko stopnjo stalne brezposelnosti razvitejših kapitalističnih držav.

Vprašanje je, ali lahko še živimo z zgodovinsko preseženo neoliberalistično ekonomsko doktrino - s preseženim nehumanim, zgolj profitnim motivom gospodarjenja, ki v sedanjosti povzroča že stalno protislovje med produkcijo in potrošnjo. Liberalistična občasnost tega protislovja - periodičnost pojavljanja gospodarskih kriz - iz liberalnega kapitalizma, ki je uresničeval zgodovinsko vlogo in nalogo kapitalizma pri nadaljnjem razvoju produktivnih sil dela, se je namreč, ob razvitejših produktivnih silah dela, spremenila že v njegovo stalno navzočnost. Prav ta stalna navzočnost protislovja med produkcijo in potrošnjo, ki ga hkrati spremlja kapitalistična stalna oblika brezposelnosti razvitejših kapitalističnih, še posebej manj inovativnih držav, pa je najboljši zgodovinski dokaz, da se je že uresničila zgodovinska naloga in vloga kapitalizma pri nadaljnjem razvoju produktivnih sil dela. Je dokaz za J. A. Schumpetrovo (Schumpeter, 1966) teoretično spoznanje in napoved, da se bo kapitalizem zrušil »na temelju njegovih lastnih uspehov«, ker bodo, kakor ugotavlja Marx, na produkcijskih odnosih kapitalizma zgrajene produktivne sile dela prerasle svojo osnovo - kapitalistične produkcijske odnose.

Zaradi vsega tega naj končno poudarimo, da zahtevata aktualnost in teža sodobne neoliberalistične globalne sistemske krize kapitalizma akcijo z znanjem opremljenih sodobnih nosilcev razvoja. To je akcijo humanističnih in s tem resnično demokratičnih zavestnih sil, ki poleg politične zagovarjajo še ekonomsko demokracijo. Te sile naj vplivajo na postopno preoblikovanje in s tem nadgrajevanje liberalno - kapitalističnega profitnega motiva z neprofitnim uporabno-vrednostnim dohodkovnim motivom gospodarjenja.

Teoretično je dohodkovni motiv gospodarjenja poleg Keynesove ekonomske teorije državnega kapitalizma - državne etatizacije, ki je vodila v državo blaginje, zagovarjala tudi naša politična ekonomija socialistične blagovne produkcije. In to v razmerah zaostalih produktivnih sil dela, ki so preprečevale njegovo doslednejše praktično uveljavljanje. Neuveljavljanje dohodkovnega motiva v naših predtranzicijskih razmerah, pa seveda sploh ne zmanjšuje teoretične pomembnosti teorije dohodka in njegove mere pri premagovanju sodobne globalne sistemske krize kapitalizma, kakor smo jo opredeljevali in razumeli v tem sestavku. Vse to nas končno usmerja v oceno, da se kažejo naše predtranzicijske politekonomske teoretične rešitve v sedanjosti, kot izvirna teoretična inovacija, s katero je bila teoretično potrjena in nadgrajena Keynesova teorija dohodka in njegova maksimizacija. Gre za naš inovativni politekonomski teoretični dosežek, ki je lahko v sedanjosti ustvarjalna in humanistična spodbuda pri reševanju zelo zaostrene in poudarjene sistemske krize globalnega kapitalizma. Z dohodkovnimi teoretičnimi rešitvami pa se končno nakazuje že nakazana potreba po sintezi keynesizma z marksistično ekonomsko teorijo, ki postaja zato vedno bolj aktualna in s tem predmet resnega študija neapologetskih ekonomistov v svetu. Pri nakazani sintezi, ki smo jo zagovarjali že pred leti, se aktualizira Marxova ekonomska teorija, ki je z upoštevanjem obeh strani - družbene ponudbe in družbenega povpraševanja - kompleksnejše obravnavala probleme družbene produkcije in njene realizacije kot pogoja družbene reprodukcije (Merhar, 1976).

Skratka, ekonomska vloga države in njene lastnine, ki se jo upravlja po neprofitnih uporabno-vrednostnih dohodkovnih načelih, se bo v prihodnosti nujno in zakonito morala krepiti. Z njeno krepitvijo pa bo država pomirjevala razredna protislovja na regionalni - državni in svetovni - globalni ravni. Protislovja globalnega kapitalizma so se namreč močno zaostrila. Njihov zunanji izraz je nezaposlenost produkcijskih faktorjev vključno s stalno in tekočo brezposelnostjo delovne sile. Z njo pa niso soočene samo države v razvoju, ampak tudi razvitejše kapitalistične države, ki z neoliberalistično selitvijo kapitala k ceneni in cenejši delovni sili puščajo za seboj nezaposlenost in brezposelnost. S poudarjeno vlogo države na svetovni - globlani ravni bo končno mogoče razreševati tudi močno zaostrena protislovja med razvitimi in nerazvitimi državami, ki danes pestijo svetovno človeštvo. Za teoretično utemeljevanje krepitve ekonomske vloge države v posameznih državah in v procesih globalne družbene reprodukcije, pa je treba znanstveno obdelovati in proučevati tudi drugo, po Marxu napovedano, zaporedje proučevanja v politični ekonomiji. To je, proučevati je treba sodobno državo, zunanjo trgovino in svetovni trg (Marx - Engels, 1950) in vpliv le-teh na produkcijske odnose v svetu.

Ali smo v našem okolju dojeli nakazane nove oblike ekonomskega neoliberalističnega imperializma je vprašanje, ki bi si ga morali zastaviti pri napovedanemu in gospodarsko neupravičenemu neoliberalističnemu umiku države iz gospodarstva in s tem privatizacije naše infrastrukturne državne lastnine, da bi lahko na tem temelju uvideli vse družbenoekonomske posledice te privatizacije. Na posledice privatizacije državne lastnine opozarjajo tudi najvidnejši ekonomisti. Med njimi sta na primer P. Krugman in Nobelov nagrajenec J. Stieglitz, ki zagovarjata za gospodarsko manj razvite države državno lastnino in njene pozitivne učinke za gospodarjenje in gospodarski razvoj teh držav (Repovž, 2004).

Iz teh in v tem prispevku razvitih teoretičnih spoznanj moramo torej ocenjevati dolgoročno smotrnost umika države iz gospodarstva in s tem privatizacijo vseh infrastrukturnih družbenih dejavnosti, ki so še v državni lasti. Legitimnost privatizacije teh dejavnosti zato sploh ne bi smeli povezovati s trenutnim kratkoročnim razpoloženjem naših volivcev, ki so dali mandat desno sredinskim strankam, ampak bi jo morali povezovati z dolgoročnimi nacionalnimi in ekološkimi interesi. Ti pa morajo ustvariti pogoje za večji gospodarski trajnostni razvoj, za gospodarsko rast s kvalitetnimi spremembami - inovacijami, ki bodo omogočile večjo dodano vrednost v našem gospodarstvu. Ti pogoji pa se bodo lahko med drugim uresničevali tudi in predvsem z omejevanjem dela dodane vrednosti (profita), ki ga legitimno transferirajo v tujino tuji špekulativni lastniki, ki bodo, zaradi omejenosti domačih finančnih sredstev, predvsem lahko sodelovali v napovedani privatizaciji infrastrukturne državne lastnine.

Naš novoustanovljeni Strateški svet vlade za gospodarstvo, ki mu dajejo prepoznavnost zagovorniki neoliberalizma, po vsem tem ne bi smel obiti opisanih vidikov razvojne družbenoekonomske problematike v naši družbi.

LITERATURA

Galbraith, J. K. (1967): The New Industrial State, London.
Hilferding, R. (1958): Financijski kapital, Beograd.
Keynes, J. M. (1956): Opšta teorija zaposlenosti kamate i novca, Beograd.
Kidrič, B. (1979): Socijalizam i ekonomija, Zagreb.
Manifest ekonomistov o brezposelnosti v EU, Slovenska ekonomska revija, št. 1-2/1999.
Marshall, A. (1938): Principles of Economics, London.
Marx, K. (1961): Kapital, Kritika politične ekonomije, Ljubljana.
Marx - Engels (1950): Zbrana dela, H kritiki politične ekonomije, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Merhar, V. (1976): Teoretični problemi plačilno sposobnega povpraševanja v kapitalizmu, Maribor.
Merhar, V. (2001): Politična ekonomija, Politekonomska spominjanja in spraševanja, Študijsko gradivo, EF, Ljubljana.
Repovž, M. (2004): Nekateri so za hitro, Delo, Sobotna priloga, Ljubljana, 18. 12. 2004.
Ricardo, D. (1967): Načela politične ekonomije in obdavčenja, Ljubljana.
Smith, A. (1952): Bogastvo naroda, Zagreb.
Schumpeter, J. A. (1966): Kapitalizam, socijalizam i demokratija, Beograd, 1966.
Thurow, L. C.: The Future of Capitalism, How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World, Pengvin, USA, 1997. Glej tudi članek, O zatonu zahodne Civilizacije, Sobotna priloga, Delo, Ljubljana, 6. 12. 1997.

Hilmar ROMMETVEDT, Drago ZAJC***

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

INTERNACIONALIZACIJA NACIONALNIH PARLAMENTOV[1]

Norveški *Storting* in slovenski *Državni zbor*

Povzetek. *V sodobnem svetu nastajajo nove oblike povezanosti nacionalnih držav, ki se skušajo zaščititi pred nepredvidljivimi učinki globalizacije z oblikovanjem skupnih nadnacionalnih institucij. Sočasen proces internacionalizacije pa ukinja tradicionalno delitev med zunanjimi in notranjimi zadevami in vpliva na razmerje med parlamenti in izvršilno oblastjo oz. vladami. Zunanje zadeve postajajo vedno bolj sestavni del notranjih, medtem ko se notranje zadeve držav vedno bolj internacionalizirajo – posamezne države skušajo uskladiti svoje interese in oblikovati skupne politike. Norveška in Slovenija sta primer držav, ki se na različne načine internacionalizirata, saj sta članici različnih mnadnacionalnih organizacij (Slovenija je članica EU, medtem ko Norveška ni), njuna parlamenta imata pri tem najpomembnejšo vlogo. Vrsta indikatorjev kaže oblike in načine internacionalizacije norveškega Strortinga v primerjavi s slovenskim državnim zborom. Ugotovitve kažejo, da med parlamentoma obstojajo določene razlike, vendar je mogoče zaznati bistveno več podobnosti. Zaenkrat ni možna generalizacija slovensko-norveških izkušenj, rezultati pa kažejo, da imata oba parlamenta pomembno vlogo in hkrati še veliko neizkoriščenih potencialov.*

Ključni pojmi: *globalizacija, internacionalizacija parlamentov, Evropska unija, parlamentarni odbori za zadeve EU, mednarodne delegacije.*

Uvod

Globalizacija in internacionalizacija sta procesa naraščajoče medsebojne povezanosti nacionalnih držav. Posamezne države v takšnem okolju ne želijo prevzemati tveganja, povezanega z oblikovanjem, sprejemanjem in implementacijo povsem neodvisnih javnih politik. Na mednarodne tokove in razvoj so še posebno občutlji-

* *Dr. Hilmar Rommetvedt, vodja raziskav na področju politologije Rogoland Research centra Univerze v Stavangerju.*

** *Dr. Drago Zajc, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

[1] *Analiza je bila predstavljena na Konferenci IPSA Raziskovanega odbora Specialistov za parlamentarne študije »Internacionalizacija parlamentov – vloga nacionalnih parlamentov v EU«, organizirani v sodelovanju s Slovenskim političnim društvom (Ljubljana od 7.–9. aprila, 2005 (v slovenščino prevedel Uroš Pinterič, asistent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani).*

ve male države z odprtim gospodarstvom. S tega vidika so zainteresirane za mednarodno regulacijo in predvidljivost. Proces globalizacije kar kliče po ustavni regulaciji globalizacije, kar pomeni oblikovanje novih principov sodelovanja med državami, ki bi zagotavljali sprejemanje pravilnih odločitev in skupnih javnih politik.

S tem namenom že obstajajo različne institucionalne oblike ki naj bi zagotavljale oblikovanje in izvajanje skupnih javnih politik. Med tovrstne institucije lahko prištevamo Svetovno trgovinsko organizacijo (WTO) in Evropsko unijo (EU). Te internacionalne (transnacionalne) organizacije so hkrati produkt in dejavnik globalizacije. WTO je tipična tradicionalna oblika mednarodne organizacije, medtem ko je Evropska unija *sui generis* transnacionalna organizacija.[2] Evropsko unijo je moč razumeti tudi kot obliko »izvršilnega feredalizma« zaradi večje moči nacionalnih vlad v odnosu do nacionalnih parlamentov v odločevalskem procesu na evropski ravni. Vendar pa imajo tudi nacionalni parlamenti različna orodja vplivanja, s katerimi lahko posredno preko vlad izvajajo pred- in poodločitveni nadzor oziroma neposredno skoz sodelovanje v mednarodnih organizacijah vplivajo na delovanje Evropske unije (Maurer and Wessels, 2001: 461).

Norveška je, kot članica WTO lahko primer države, na katero ima globalizacija neposreden vpliv, med tem ko je država članica Evropske unije pred direktnimi učinki globalizacije bistveno bolje zaščitena. Za malo državo kot je Slovenija predstavlja članstvo v Evropski uniji nekakšno zaščito in zmanjševanje tveganja povezanega z globalnimi silami. Slovenija ima (skupaj z drugimi članicami EU) možnost za preprečevanje ali za uravnoteženo razprševanje in preusmerjanje morebitnih negativnih učinkov globalnega razvoja. Hkrati pa so slovenske javne politike bistveno bolj pod neposrednim vplivom procesa evropeizacije. Norveško Evropska unija direktno bistveno manj obremenjuje, vendar pa je zaradi skupnega evropskega gospodarskega prostora tudi v tem primeru potrebno upoštevati vpliv evropeizacije na notranje zadeve Norveške.

V tradicionalni ustavni teoriji se mednarodni odnosi in zunanje zadeve prištevajo med pristojnosti izvršilne oblasti. V našem pogledu na globalizacijo in evropeizacijo pa gre za dualni proces internacionalizacije notranjih zadev in nacionalizacije zunanjih zadev. Klasična delitev na mednarodne in notranje zadeve je zamegljena, posledično pa je minilo tudi obdobje, ko je bila zunanja politika v pristojnosti izvršilne oblasti. Analiza prikazuje učinke globalizacije in internacionalizacije na organizacijo in delovanje nacionalnih parlamentov Norveške in Slovenije, *Stortinga* in *Državnega zbora*.

Teoretični pristopi

Konstitucionalna teorija: prednostna pristojnost izvršilne oblasti

Ustavna teorija, osnovana na klasičnih človekovih pravicah kot sta svoboda in enakost, poudarja pomen parlamenta kot izraza demokracije (demokratične participacije) in izvršilne oblasti kot sočasnega izraza potrebe po učinkovitosti (Elster,

[2] *Vseeno ima sistem reševanja sporov v okviru WTO določene transnacionalne značilnosti, cf. http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/disp1_e.htm*

1988: 4). Izvršilna oblast, kot ločena oblika oblasti, je zgodovinsko povezana z vladarjem države (monarhom ali predsednikom). V okvir njenih pooblastil sodijo »zunanje« zadeve, kot je napovedovanje vojne, sklepanje miru, predstavljanje države v mednarodnih odnosih in vzdrževanje diplomatskih odnosov s tretjimi državami. Zunanje zadeve so v okviru tradicionalne ustavne teorije sodile med prednostne pristojnosti izvršilne oblasti, kjer je bila vloga parlamenta majhna. Vendar se je nekdanje razumevanje zunanje politike spremenilo in vsrkalo različne praktične vplive. Na eni strani se je primat izvršilne oblasti razširil na vsa področja, kjer država prihaja v stik z drugimi državami pri reševanju skupnih problemov in uresničevanju skupnih interesov, sočasno pa mešanje zunanjih in notranjih zadev zamegljuje delitev odgovornosti, kar je posledično privedlo do sprememb v razumevanju mednarodnih tematik kot izključne domene izvršilne oblasti. V dobi globalizacije in internacionalizacije tako pričakujemo, da bodo parlamenti imeli pomembnejšo vlogo v mednarodnih odnosih kot v preteklosti.

Nacionalni interesi in dvonivojska igra

Ena najpomembnejših vlog sodobnih parlamentov je postavljanje prioritet in uravnavanje nasprotujočih si interesov. Ta naloga je posebno pomembna v zakonodajnem in odločevalskem procesu, vendar nič manj pomembna tudi v odnosu do mednarodnih organizacij in v pogajanjih. V mednarodnih pogajanjih se vlade pogajajo v imenu nacionalnih držav, zato se od njih pričakuje, da skladno s tem varujejo nacionalne interese. Pri tem pa se je potrebno zavedati, da definicija »nacionalnih interesov« v moderni demokratični družbi ni enoznačna in nesporna.

Trubowitz (1998: 12, 4) upravičeno trdi, da ne obstaja en sam nacionalni interes. Definicija nacionalnega interesa je rezultat političnih procesov in je določen z družbenimi interesi, ki imajo zadostno moč (vpliv), da delujejo v političnem sistemu ter oblikujejo ustrezne koalicije in zavezništva za dosego ciljev interesa. Tudi Frankel (1970: 97) trdi, da je definiranje nacionalnega interesa v svojem bistvu predvsem politični proces. Tako je nacionalni interes politično obremenjen in odvisen od rezultatov političnega procesa. Ob dejstvu da lahko obstaja več nacionalnih interesov ima politična razprava o nacionalnem interesu različne posledice. Lahko jo razumemo kot razpravo, skozi katero naj bi razvrstili različne interese glede na prioritete in posledično njihovo večvrednost v razmerju do drugih interesov. Razmerja interesov lahko razumemo kot boj za izkupiček različnih interesov, kjer so nekateri interesi zapostavljeni na račun prednosti drugih interesov. Povedano drugače, pri definiranju nacionalnega interesa gre za določanje prioritet in uravnavanje različnih notranjih interesov, prav to pa predstavlja srčiko delovanja parlamentov v demokratičnih družbah.

Zunanja in notranja politika sta nesporno prepleteni v primeru mednarodnih pogajanj, kot so naprimer trgovska pogajanja v okviru WTO ali (oziroma celo bolj) pogajanja o določeni skupni politiki v okviru Evropske unije, kjer države poskušajo uveljaviti množico nacionalnih interesov. Putnam (1988) trdi, da je učinkoviteje kot pojasnjevanje zunanje politike na podlagi notranjih razlogov ali obratno, v primeru mednarodnih pogajanj, bistveno bolj smiselno razumevanje le teh kot dvonivojske »igre«. Pri tem dela analitičen razloček med dvema fazama v zgornjem pro-

cesu. Prvi proces (stopnja I) se odvija na mednarodni ravni med pogajajočimi se nacionalnimi delegacijami. Drugi proces (stopnja II) pa se odvija na nacionalni ravni in je sestavljen iz debate znotraj posameznega parlamenta, ratificirati ali ne izid mednarodnih pogajanj. Če kolikor obstaja velika podobnost med rezultatom pogajanj na prvi stopnji in možnostjo ratifikacije, potem to poveča možnost doseganja dogovorov na prvi stopnji. Putnam to imenuje »win-set«. Proces ratifikacije dejansko predstavlja ključno teoretično povezavo med notranjo in mednarodno politiko, nacionalno in mednarodno fazo pogajanj, ki sta pogosto prepleteni (Moravcsik, 1993). Kot poudarja Putnam (1988: 436), »obstaja verjetnost, da predhodno potekajo posvetovanja in pogajanja na drugi stopnji, kar omogoča oblikovanje pogajalske pozicije na prvi stopnji, hkrati pa bo potreba po ratifikaciji dogovora na drugi stopnji vplivala na pogajanja na prvi stopnji«. Milner (1997: 4) pritrjuje, da sta notranja in zunanja politika močno soodvisni in da politični voditelji sočasno delujejo v domači in v mednarodni politični areni. Politiki poskušajo doseči različne cilje z uporabo obeh aren, pri čemer se srečujejo z različnimi, včasih celo nasprotujočimi si težnjami posamezne arene. Njihovo delovanje je lahko razumljeno samo ob upoštevanju zunanjih in tudi notranjih faktorjev vplivanja.

Obstajata dva osnovna vidika dvonivojske igre. Prvi je (delna) avtonomija vladarjev (v našem primeru vlade), drugi pa notranjega »win-set-a«. Za oboje je ključnega pomena vloga parlamenta. Metafora dvonivojske igre opazuje razmerje med domačo in mednarodno politiko skozi oči državnikov (Moravcsik, 1993: 23). Povečano vključevanje parlamentov v zunanje zadeve in trgovsko politiko (v primeru EU v več različnih evropskih politik) je mogoče razumeti kot reakcijo na mednarodni razvoj in internacionalizacijo notranjih zadev. Povečan vpliv parlamenta je sočasno tudi posledica znotrajdržavnega razvoja v razmerju med parlamentom in vlado.

Na Norveškem so manjšinske vlade postale skoraj pravilo. Storting je razširil svoje politične in administrativne kapacitete ter utrdil svojo moč nasproti izvršilni oblasti (Rommetvedt, 2003). V Sloveniji je razmerje moči med Državnim zborom in vlado ostalo opredeljeno v korist državnega zbora od začetka neodvisnosti oz. od sprejema samostojne ustave (1991). Državni zbor je tudi zato lahko uveljavil svoje interese in sposobnosti v procesu pridruževanja Evropski uniji prek potrjevanja vseh pogajalskih izhodišč. To pa je zmanjšalo možnost, da bi vlada napačno presodila izvedljivost ratifikacije dokumentov v parlamentu, kar se pogosto dogaja v primeru mednarodnih pogajanj (Evans, 1993: 400).

Primerjava Norveške in Slovenije

Norveška in Slovenija sta s 4,5 milijona in dvema milijonoma prebivalcev dve izmed manjših demokratičnih držav v Evropi. Vseeno pa so razlike v razvoju demokratičnih in parlamentarnih tradicij precejšnje. Norveška je ena izmed najstarejših demokracij v Evropi, Slovenija pa ena izmed najmlajših. V tem prispevku primerjamo organizacijo in aktivnosti »starega« norveškega parlamenta *Stortinga* in »novega« slovenskega *Državnega zbora*. V naši študiji internacionalizacije parlamentov se osredotočamo na nacionalna parlamenta nove članice Evropske unije – Slovenije in države, ki ni članica Evropske unije – Norveške.

»Stara« norveška demokracija

Norveški parlament je bil ustanovljen leta 1814, ko se je Norveška odcepila od Danske in razglasila neodvisnost po štiristo letih danske nadvlade. Norveška ustava je bila podpisana in zapečatena 17. maja 1814 in je ena izmed najstarejših v demokratičnem svetu. Zmagovalci napoleonskih vojn so sicer Norveško prisilili v zvezo s Švedsko, vendar je Norveški uspelo ohraniti ustavo in parlament ter dolgoročno avtonomijo na večini javnopolitičnih področij, z izjemo zunanjih zadev. 7. junija 1905 je Storting razglasil, da je zveza s Švedsko ukinjena. Obe strani sta mobilizirali vojsko, toda na koncu je Švedska sprejela norveško odcepitev. Miroljuben »coup d'état« je uspel in Norveška je dosegla popolno neodvisnost. V 20. stoletju je Norveška postala članica številnih mednarodnih organizacij. Dvakrat, leta 1972 in 1994 so norveški volilci na referendumu zavrnili vstop Norveške v Evropsko unijo. Vendar pa je dogovor z Evropsko unijo o skupnem ekonomskem prostoru (EEA) iz leta 1992 Norveški omogočil dostop na notranji trg Evropske unije.

»Mlada« slovenska demokracija

Slovenija je ena izmed najmlajših demokracij v Evropi in je nastala konec 20 stoletja, 25. junija 1991 po uspešni osamosvojitvi od bivše socialistične Jugoslavije in krajši vojni z Jugoslovansko ljudsko armado[3]. Do takrat je bila Slovenija federalna republika Jugoslavije. Pred tem so Slovenci do konca 1. svetovne vojne živeli v deželah Habsburške monarhije, ne da bi mogli uresničiti temeljne nacionalne zahteve. Leta 1918 so se najprej vključili v republikansko državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je decembra 1918 združila s Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev; ta unitarno urejena država pa se je l. 1929 preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo. Demokratični standardi na osnovi klasičnih pravic in svoboščin so bili ponovno vzpostavljeni septembra 1989, ko je stara skupščina (izvoljena 1986) sprejela amandmaje k ustavi iz leta 1974. Ti amandmaji so uvajali politični pluralizem ter zaščitili neodtuljivo pravico Slovencev do samoodločbe (Zajc, 1994: 151; 1997: 163). Te spremembe so bile del širše strukturne in politične reforme celotne Srednje in Vzhodne Evrope, ki je odpravila bivše socialistične sisteme konec osemdesetih in začetek devetdesetih let prejšnjega stoletja. Sledil je intenziven proces evropeizacije, ki je postavljal zahteve po ponovni vzpostavitvi demokratičnih vrednot in preoblikovanje celotnega »parlamentarnega sveta«.

Skupščina Republike Slovenije, izvoljena na prvih demokratičnih volitvah po drugi svetovni vojni, maja 1990, se je v letu 1991 razvila v delujoč nacionalni parlament, ki je uveljavil standarde notranje institucionalizacije in razvil učinkovitejše postopke odločanja. Sprejetje prvega sodobnega Poslovnika v letu 1993 je omogočilo začetek naporne naloge nadomeščanja stare »socialistične« zakonodaje s sodobno. Z namenom povečanja učinkovitosti parlamenta so bili oblikovana nova delovna telesa in dopolnjen krog njihovih nalog. Leta 1996 je bil ustanovljen prvi Odbor za evropske zadeve (poleg Odbora za zunanje zadeve). Sočasno pa je bil

[3] *Prehodni parlament, izvoljen maja 1990, je razglasil Deklaracijo o neodvisnosti Republike Slovenije 25. junija 1991.*

potreben tudi konsenz parlamentarnih strank za pospešitev procesa evropeizacije. 3. julija 1997 je sedem od osmih parlamentarnih strank sprejelo dogovor o pridruževanju Evropski uniji. Glede na naloge nacionalnega parlamenta v pogojih članstva v Evropski uniji je Državni zbor racionaliziral ekstenzivno zakonodajno proceduro s sprejetjem novega bolj racionalnega Poslovnika v letu 2002.

Pričakovanja glede internacionalizacije dveh parlamentov

V zgodovini parlament postaja močnejši in vplivnejši, najprej na področju različnih domačih javnih politik, na koncu pa tudi na področju zunanjih zadev. Eden izmed najpomembnejših faktorjev, ki prispevajo k vplivnosti parlamenta na področju zunanjih zadev, je učinkovita in zrela parlamentarna elita. Posledično bi pričakovali, da bo »zrel« norveški parlament bolj vključen v zunanje zadeve kot »manj zrel« slovenski parlament. Vendar pa obstaja tud drug način razmišljanja: globalizacija in internacionalizacija je stvar časa in svetovne zgodovine. Posledično mora nov parlament »dozoreti« hitreje, da lahko ulovi razvojno stopnjo drugih parlamentov. V tem kontekstu bi pričakovali zgolj minimalne razlike med slovenskim in norveškim parlamentom.

Učinek članstva v Evropski uniji ni viden sam po sebi. Na eni strani lahko nova in manj izkušena članica Evropske unije, kot je Slovenija, prepusti evropske in globalne zadeve Evropski uniji, medtem ko mora nečlanica, kot je Norveška, sodelovati pri vseh mednarodnih zadevah sama. V Svetovni trgovinski organizaciji se Evropska unija pogaja v imenu vseh svojih članic, medtem ko mora Norveška to početi sama.

Po drugi strani so nacionalni parlamenti članic Evropske unije bolj vključeni v zadeve Evropske unije kot parlamenti nečlanic. Tako je težko pričakovati, da bo slovenski Državni zbor kot parlament nove države članice Evropske unije manjšega pomena ali marginaliziran. Pozitivna pričakovanja so povezana z uspešno vlogo v procesu pridruževanja Slovenije Evropski uniji, saj je bil Državni zbor edini parlament od desetih držav pristopnic, ki je potrjeval pogajalska izhodišča. Ugotavljamo tudi zadovoljivo stopnjo notranje institucionalizacije (institutional capacity). Vseeno pa so nekateri podatki, pridobljeni z intervjuji slovenskih poslancev konec prejšnjega mandata (2004), opozorili na pomanjkljivosti glede splošne informiranosti o evropskih zadevah in postopkih ter motiviranosti slovenskih poslancev (cultural capacity).

V nadaljevanju bomo podrobneje pregledali načela, pristojnosti in institucionalizirane prakse glede vključevanja norveškega in slovenskega parlamenta v mednarodne odnose.

Ustavi: zunanje zadeve - spremenjene prerogative izvršilne oblasti

Norveška

Na podlagi tretjega člena norveške ustave 'izvršilna oblast pripada kralju'. Člen 26 norveške ustave pravi, da »ima kralj pravico zbrati vojsko za obrambo domovine, sklepati mir, razglašati konvencije, pošiljati in sprejemati diplomatske odposlance«. V praksi pomeni pravica kralja pravico vlade.

Pristojnosti vlade so bile modificirane z načeli parlamentarizma, ustavne prakse in splošnega prava. Člen 26 pravi, da »Pogodbe posebnega pomena in vse tiste pogodbe, kjer njihova izvedba zahteva zakonsko ureditev ali odločanje Stortinga, niso zavezujoče dokler jih Storting ne potrdi«. K temu člen 75 dodaja, da »Stortingu pripada pravica: [...] da je obveščen o konvencijah in pogodbah, ki jih je kralj v imenu države sklenil s tujimi silami ; [...]«.

Konvencije in pogodbe parlament obravnava kot ločene zadeve za ratifikacijo ali pa kot splošna informativna poročila. Splošna poročila o konvencijah in pogodbah so posredovana v letnih poročilih vlade parlamentu. V letu 2001 je bilo obravnavanih 214 konvencij in pogodb. V letih 2000 in 1999 je bilo obravnavanih 189 oz. 210 konvencij in pogodb.

Navadno norveški parlament ne more storiti veliko, kadar vlada izpogaja in podpiše določeno konvencijo ali pogodbo. Zavrnitev ratifikacije lahko vodi k dramatičnim posledicam, in parlament ni pripravljen tvegati in prevzeti odgovornost za tovrstno zavrnitev[4]. V povezavi s tem (in skladno s Putnam (1988)) je pomembnejše dejstvo, da se norveška vlada, ko pride do sklepanj pomembnih konvencij in pogodb, posvetuje s parlamentom pred in včasih med pogajanji z namenom zagotoviti večinsko podporo in neproblematično ratifikacijo.

Slovenija

Pisci prve slovenske povsem samostojne ustave so ob njenem snovanju (sprejete decembra 1991) imeli v mislih močan parlament, neodvisno vlado in relativno ceremonialno vlogo predsednika republike. Na podlagi 80. člena slovenske ustave je Državni zbor sestavljen iz 90 poslancev, ki predstavljajo državljane Slovenije ter madžarske in italjanske etnične skupnosti (vsaka ima pravico do enega poslanca). Sočasno pa so bile z oblikovanjem posebnega nepolitičnega telesa korporativnega značaja, Državnega sveta, zaščitene relativno močne vezi med političnim sistemom in civilno družbo (Zajc and Lukšič, 1994: 379). Čeprav njegove funkcije niso enake tistim, ki pripadajo drugim domovom v ostalih sodobnih dvodomnih parlamentih, je mogoče slovenski parlamentarni sistem označiti kot »nepopolni dvodomni sistem« (Grad, 1992: 59).

V bivšem socialističnem sistemu je bilo načelo enotnosti oblasti eno izmed glavnih regulatornih načel, ki je močno prispevalo k dominaciji vodilne Komunistične partije. V novi ustavi (člen 3) predstavlja načelo delitve oblasti enega izmed najpomembnejših načel in je znak demokratične transformacije celotnega političnega sistema. Slovenski model parlamentarne demokracije ima nekatere posebnosti. Skladno z ustavnimi določili so ministri imenovani in razrešeni s strani Državnega zbora na predlog predsednika vlade (člen 112). Pred imenovanjem mora vsak ministrski kandidat prestati zaslišanje pred pristojnim parlamentarnim odborom. Zakon o vladi iz leta 1993 določa, da je vlada odgovorna za izvajanje javnih politik, ki jih sprejme Državni zbor. V praksi je Državni zbor pogosto presojal stvari, ki sodijo med pristojnosti vlade.

[4] *V letih 1972 in 1994 je norveška vlada podpisala dogovor o članstvu v Evropski uniji, katerega pa je Storting zavrnil po referendumih, kjer je večina volilcev zavrnila članstvo v Evropski uniji. Vendar gre tukaj za izjemne primere.*

Člen 86. slovenske ustave iz leta 1991 je določil, da morajo biti vse mednarodne pogodbe in konvencije predložene Državnemu zboru v ratifikacijo. Poročila za pretekla leta prikazujejo precej impresivno število ratificiranih multilateralnih in bilateralnih pogodb; 200 v mandatnem obdobju 1992-1996, 290 v obdobju 1996-2000 in 243 v mandatnem obdobju 2000-2004.[5] Med najpomembnejše ratifikacije sodijo ratifikacija pridružitvenega sporazuma Evropski uniji 15. julija 1997 in ratifikacija pogodbe med predhodnimi petnajstimi članicami Evropske unije in desetimi novimi članicami o njihovem pristopu 28. januarja 2004. V sedanjem, četrtem mandatu je Državni zbor kot tretji izmed parlamentov novih članic Evropske unije 2. februarja 2005 ratificiral z izjemno večino (samo štirje glasovi proti) Pogodbo o evropski ustavi.

V preteklih letih Državni zbor ni zavrnil nobene ratifikacije pogodbe ali konvencije. V redkih primerih se je vlada predhodno posvetovala s parlamentom med pogajanji s tujim partnerjem ali mednarodno organizacijo, da bi si tako zagotovila dodatno podporo ali preprečila spremembe med parlamentarno razpravo. Do tovrstnih posvetovanj je prišlo v sredini devetdesetih let prejšnjega stoletja, ko je Italija poskušala blokirati slovenska prizadevanja, da podpiše Evropski pridružitveni sporazum, češ da slovenska zakonodaja o lastništvu nepremičnin ni v skladu z evropsko zakonodajo. Slovenski Državni zbor je v zvezi s tem sprejel španski kompromisni predlog in 14. julija 1997 spremenil 68. člen ustave, tej spremembi pa je 15. julija 1997 sledila ratifikacija Evropskega pridružitvenega sporazuma (Zajc, 1997: 95).

Marca 2003 je Državni zbor skoraj soglasno sprejel najpomembnejšo spremembo ustave iz leta 1991 z dodanim 3a členom, ki predstavlja ustavno podlago za članstvo Slovenije v mednarodnih organizacijah, ki spoštujejo človekove pravice in svoboščine. S spremembo ustave je Slovenija prenesla izvajanje dela nacionalne suverenosti na tovrstne mednarodne organizacije, kar pomeni tudi Evropsko unijo. Pravni akti in odločitve, sprejete v teh institucijah, so tako neposredno obvezujoči za Slovenijo (Igličar, 2005). Ker je evropska zakonodaja nadrejena nacionalni ne bo potrebno nobeno dodatno potrjevanje ali ratificiranje s strani Državnega zbora. Novi člen je predvidel tudi poseben zakon o razmerju med Državnim zborom in vlado v primeru evropskih zadev. Ta zakon, zasnovan na švedskem in finskem primeru, sprejet marca 2004 (malo preden je Slovenija postala članica Evropske unije), določa, da mora vlada informirati Državni zbor o vseh zadevah Evropske unije (večinoma gre za predloge Evropske komisije) v vseh stopnjah odločevalskih procesov.

Vlada mora tudi pripraviti lastno stališče o vsaki zadevi, skupaj z oceno stanja in morebitnih posledic. Državni zbor je tako pristojen za nadzor odločevalskih procesov na ravni Evropske unije, kjer je vključena vlada, in po potrebi pripravi lastno stališče, ki ga mora vlada upoštevati, čeprav mnenje državnega zbora ni pravno obvezujoče za vlado. Dodatna sprememba poslovnika Državnega zbora v maju 2004 določa delovanje novega Odbora za zadeve EU, ki se sestaja dvakrat tedensko na zaprtih srečanjih.

[5] *Glej poročila o delu Državnega zbora RS v mandatnih obdobjih.*

Parlamenta in mednarodni odnosi

Parlamentarni odbori

Specializirani odbori so bistveni elementi organizacije parlamentov (Longley and Davidson, 1998). Vseh 165 poslancev norveškega parlamenta je vključenih v enega in samo enega od dvanajstih stalnih odborov.[6] Poslanske skupine naj bi bile, kolikor je le mogoče proprocionalno zastopane v vsakem odboru (Rommetvedt, 1999: 7). Zadeve, ki naj bi jih obravnaval norveški parlament so najprej poslane v obravnavo pristojnim parlamentarnim odborom, ki pripravijo razmeroma natančna priporočila s predlogi in pripombami večine in manjšine. Plenarne razprave in glasovanja potekajo na podlagi priporočil odborov, pri čemer je zaradi visoke stopnje kohezivnosti norveških političnih strank, mogoče napovedati rezultat končne odločitve na podlagi priporočil odborov. Na podlagi Shawove tipologije imajo stalni odbori norveškega parlamenta zakonodajno, finančno in preiskovalno vlogo (Shaw, 1979: 370ff).

Podobno kot v norveškem parlamentu, morajo biti tudi v slovenskem vse zadeve predložene enemu izmed odborov (v redkih primerih še drugemu t. i. zainteresiranemu odboru). Strankarske skupine so proporcionalno zastopane v vseh odborih, enako velja tudi za dodeljevanje funkcij v posameznih odborih. Odbori imajo pomembno funkcijo pri splošnem nadzoru nad stanjem posameznega področja, pridobivanju informacij in reševanju konfliktov skupaj z nadzorom vladnega izvajanja posameznih javnih politik. Čeprav so končne odločitve sprejete na plenarnih zasedanjih, imajo odbori pomembno vlogo pri pripravi predlogov za plenarno zasedanje in glasovanje (Zajc, 2004: 183).

To kar razlikuje slovenska parlamentarna delovna telesa od norveških je njihovo število in sestava. Zaradi majhnega števila poslancev (90) in velikega števila parlamentarnih odborov je posamezen poslanec član več teles. V drugem mandatu slovenskega Državnega zbora je bilo 26 delovnih teles, v tretjem 20 in v sedanjem (četrtem) mandatu 22. Vsa delovna telesa niso primerljiva. Samo 14 odborov dejansko obravnava posamezne javne politike in odločitve. Vseeno pa je v teh 14 odborih kar 203 mest, kar zahteva veliko strokovnost in zavzetost posameznih članov. Veliko število odborov zgolj navidezno prispeva k specializaciji zakonodajnega dela, hkrati pa obremenjuje poslance.

Norveški Storting

Norveški parlament je za področje zunanjih zadev osnoval tri odbore: odbor za zunanje zadeve, razširjeni odbor za zunanje zadeve in EEA posvetovalni odbor o zadevah, povezanih z dogovorom o evropskem gospodarskem prostoru (glej spodaj). Odbor za zunanje zadeve ima enake funkcije kot drugi odbori, za opis nalog preostalih dveh odborov pa bi morali na Shawov seznam dodati oznako »posvetovalna« vloga. Odbor za zunanje zadeve je pristojen za »zadeve, povezane z zunanjimi zadevami, razvojnim sodelovanjem, norveškimi interesi v polarnih regijah ter ostalimi zadevami, povezanimi z sporazumi med Norveško in drugimi državami ali mednarodnimi organizacijami«.

[6] *Stalni odbori so našteti v tabeli 3. Za podrobnosti glej Rommetvedt (2003:ch. 2–3).*

Razširjeni odbor za zunanje zadeve je sestavljen iz članov odbora za zunanje zadeve, predsednika in podpredsednika parlamenta, vodje odbora za obrambo in do enajst članov, imenovanih s strani odbora za volitve norveškega parlamenta. Člen 13. poslovnika norveškega parlamenta določa, da je naloga razširjenega odbora, da »z vlado obravnava pomemembne zunanje politike, poslovne politike, in naciònalno varnostno politiko'. Posvetovanje mora biti opravljeno pred vladnim sprejetjem pomembnih odločitev. Delo razširjenega odbora za zunanje zadeve je zaprto. Razširjeni odbor lahko parlamentu predloži določena priporočila, kar pa ni praksa. Odbor se sestane, ko predsednik odbora meni, da je to potrebno, oziroma na zahtevo predsednika vlade, ministra za zunanje zadeve ali ene tretjine članov odbora. Od 1993 do 2003 se je odbor v povprečju sestal devetkrat letno, od petkrat v letu 1996 do štirinajstkrat v letu 1999. Letna nihanja so povezana s pojavljanjem pomembnih mednarodnih dogodkov.

Najpomembnejša mednarodna pogodba, ki jo je Norveška podpisala, je bila Pogodba o Evropskem ekonomskem prostoru (EEA) med Evropsko unijo in članicami Evropskega združenja za prosto trgovino (EFTA). Pogodba EEA, ki je v veljavo stopila januarja 1994, daje Islandiji, Liechtensteinu in Norveški dostop do Evropskega notranjega trga. Te tri članice EFTA pa so se obvezale uveljaviti Pravo skupnosti in spoštovati pomembne presedense Evropskega sodišča. (Sejersted, 1996). Pogodba EEA je posledično oblikovala tudi skupni parlamentarni odbor EEA z namenom prispevanja k dialogu in boljšemu razumevanju s Skupnostjo in članicami EFTA. EU in EFTA člani skupnega parlamentarnega odbora, skupaj s šestimi norveškimi poslanci obravnavajo celotno zakonodajo Skupnosti, ki zadeva EEA[7].

Člen 13 a poslovnika norveškega parlamenta določa, da »se mora vlada posvetovati z odborom za zunanje zadeve Stortinga skupaj s člani norveške delegacije skupnega parlamentarnega odbora EEA o vseh predlogih novih ali dopolnjenih aktov prava Skupnosti v okviru Pogodbe o Evropskem ekonomskem prostoru (EEA)'. Odbor za zunanje zadeve ali njegov predsednik lahko določi tudi enega ali več drugih odborov, ki se morajo udeležiti posamezna konkretna posvetovanja[8].

To telo se imenuje tudi Posvetovalni odbor EEA. Posvetovanja se skličejo, ko predsednik odbora za zunanje zadeve, član vlade ali ena tretjina članov odbora za zunanje zadeve to zahteva. Delo posvetovalnega odbora EEA in srečanj tega telesa z ostalimi odbori je tajno, toda zapisniki teh srečanj so lahko objavljeni po enem letu (če ni določeno drugače). Navadno se ta odbor sestaja enkrat mesečno (z izjemo poletnih mesecev). Zadeve, ki jih obravnava to posvetovalno telo, so na zahtevo odbora za zunanje zadeve predložene v obravnavo na plenarnem zasedanju parlamenta. Parlament določi, ali je tovrstno zasedanje odprto javnosti in posneto s kamero.

Pomen pogodbe o Evropskem ekonomskem prostoru (EEA) je jasno razviden na podlagi ustanovitve Posvetovalnega odbora EEA in pregleda konvencij in pogodb, ki morajo biti na podlagi 75. člena norveške ustave obravnavane v nor-

[7] *http://secretariat.efta.int*

[8] *V obdobju 2000–2001 je skupno 35 članov drugih odborov prisostvovalo petim od devetih srečanj EEA posvetovalnega odbora (Melsæther 2004:36).*

veškem parlamentu. Kot smo že omenili, morajo biti poročila o konvencijah in pogodbah posredovana v letnih poročilih vlade norveškemu parlamentu. Iz poročila za leto 2001 je razvidno, da je bilo sprejetih 214 konvencij in pogodb. V to število je vključenih 49 navadnih konvencij in pogodb, ki jih je sprejela Norveška, in 165 dokumentov, ki jih mora Norveška udejanjiti na podlagi pogodbe o evropskem ekonomskem prostoru. Kot posebne predloge je norveški parlament ločeno obravnaval 14 navadnih pogodb in 20 dokumentov na podlagi Pogodbe o Evropskem ekonomskem prostoru.[9]

Slovenski Državni zbor

Z namenom obravnavanja mednarodnih zadev je Državni zbor na začetku prvega mandata 1992 ustanovil odbor za zunanjo politiko, ki je bil vzpostavljen po vsakih naslednjih volitvah. Junija 1996 pa je bila ustanovljena 17-članska komisija za evropske zadeve, katere naloga je bila zagotoviti koordinacijo vseh aktivnosti v zvezi s slovenskim vključevanjem v Evropsko unijo na enem mestu, obravnavati vse zadeve v zvezi z integracijo in koordinirati delo matičnih delovnih teles. Podobna 15-članska komisija je bila ustanovljena na začeteku drugega mandata 1997. Leta 1998 je bila oblikovana še Slovenska delegacija skupnega parlamentarnega odbora sestavljena iz 11 članov Državnega zbora (ostalih enajst je bilo članov Evropskega parlamenta). Njena naloga je bila proučiti vse vidike razmerja med Evropsko unijo in Slovenijo ter priprava priporočil.

Komisija za evropske zadeve, ustanovljena na začetku tretjega manadata (2001), je bila ukinjena spomladi 2004, ko je Slovenija postala članica Evropske unije. Sočasno je prenehala obstajati tudi Slovenska delegacija pri skupnem parlamentarnem odboru. Novi Odbor za zadeve EU je bil vzpostavljen 21. maja 2004 s pomembnejšimi in bolje opredeljenimi pristojnostmi. Na začetku četrtega manadata je bil Odbor za zadeve EU ponovno vzpostavljen (17. novembra 2004) z nalogo, da se ukvarja z zadevami Evropske unije, z izjemo zunanje in varnostne politike, ki sodita pod okrilje odbora za zunanjo politiko. Med pristojnosti odbora za zadeve EU sodi tudi obravnava tem, ki so na dnevnem redu evropskih institucij, predlaganih deklaracij o usmeritvah za delovanje Slovenije v Evropski uniji in poročil predstavnikov Slovenije v institucijah Evropske unije. Med ostale naloge sodi tudi sodelovanje z drugimi odbori Državnega zbora in specializiranimi odbori drugih parlamentov na področju zadev Evropske unije.

Državni zbor je sodeloval tudi z Evropskim parlamentom in se udeleževal aktivnosti Konvencije o prihodnjosti Evrope od februarja 2002 dalje. Slovenijo so na plenarnih zasedanjih konvencije predstavljali predstavnik vlade in dva poslanca, ki sta zastopala Državni zbor. Poslanca Alojza Peterleta so predstavniki držav pristopnic izvolili za zastopanje njihovih interesov v predsedstvu konvecije. Po 16 mesecih dela konvencije so predstavili rezultat - Osnutek ustave za Evropo. Aprila 2002 je bil na pobudo dveh nacionalnih predstavnikov konvencije oblikovan Forum za prihodnjost Evrope v Državnem zboru, ki je obravnaval predloge institucionalne reorganizacije Evropske unije.

[9] *Glej nadaljna priporočila odbora za zunanje zadeve: Innst. S. nr. 125 (2002–2003), Innst. S. nr. 18 (2002–2003), in Innst. S. nr. 13 (2001–2002).*

Zaradi pomembnosti pridruževanja Evropski uniji Državni zbor RS ni osredotočil celotnega dela, povezanega z Evropskimi zadevami, samo znotraj Komisije za evropske zadeve. V nasprotju s prakso ostalih parlamentov držav pristopnic Srednje in Vzhodne Evrope so tudi drugi odbori sodelovali pri oblikovanju pogajalskih izhodišč. Vodstvo Državnega zbora je na dnevni red rednih zasedanj uvrstilo vrsto najpomembnejših dokumentov, povezanih z Evropsko unijo (Strategija Republike Slovenije o pridruževanju Evropski uniji, Redna poročila Evropske komisije o napredku Slovenije v procesu pridruževanja, Državni program harmonizacije nacionalne zakonodaje z Evropskim pravnim redom itd.).

Tabela 1. Število zasedanj in zadev na dnevnem redu odborov v Državnem zboru RS[10]

Mandat	Komisja za Evropske zadeve		Odbor za zadeve EU		Odbor za zunanjo politiko	
	Št. zasedanj	Št. zadev	Št. zasedanj	Št. zadev	Št. zasedanj	Št. zadev
Drugi mandat 1997-2000	80	280	-	-	137	1008
Tretji mandat 2001-2004	44	166	8	18	179	891

Najpomembnejši sporazum s pomembnimi posledicami za Slovenijo pred vstopom v Evropsko unijo je bil Evropski pridružitveni sporazum, podpisan junija 1996. S tem sporazumom se je Slovenija zavezala uskladiti celotno nacionalno zakonodajo z Evropskim pravnim redom. Veliko število »evropskih« zakonov (319) je bilo popolnoma novih zakonov, drugi pa so spreminjali že obstoječo zakonodajo. Precej jih je bilo sprejetih po hitrem postopku.

Tabela 2. Zakonodajna aktivnost Državnega zbora in »evropeizacija« nacionalne zakonodaje[11]

Mandat	Št. podpisanih mednarodnih Pogodb	Št. sprejetih zakonov	Št. evropskih zakonov
1990-1992	-	179	-
1992-1996	200	375	-
1996-2000	290	341	129
2000-2004	243	436	190

Mednarodne organizacije in parlamentarne delegacije

Mednarodne delegacije

Norveška je članica številnih mednarodnih organizacij, med katerimi imajo nekatere tudi parlamentarne skupščine ali odbore sestavljene iz članov, ki predstavljajo nacionalne parlamente držav članic. Tabela 3 prikazuje razvoj norveških stalnih

[10] *Vir: Poročila o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996–2000 in 2000–2004.*

[11] *Vir: Redna poročila Državnega zbora Republike Slovenije.*

delegacij v tovrstnih skupščinah in odborih[12]. Kot je mogoče videti, se število mednarodnih parlamentarnih delegacij, še posebno po letu 1993, močno povečuje.

Tabela 3. Stalne delagacije norveškega parlamenta v mednarodnih skupščinah in odborih mednarodnih organizacij

Organizacija/ delegacija	Število norveških članov	1945-49	1950-53	1954-85	1985-93	1993-
Medparlamentarna zveza (IPU)	4	X	X	X	X	X
Parlamentarna skupščina Sveta Evrope (CoE)	5	X	X	X	X	X
Nordijski svet (NC)	20		X	X	X	X
Parlamentarna skupščina NATO	5			X	X	X
European Free Trade Association (EFTA) Odbor članov parlamentov	6				X	X
European Economic Area (EEA) Skupni parlamentarni odbore	6					X
Delegacija za odnose z Evropskim parlamentom (EP)	12					X
Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE) Parlamentarna skupščina	6					X
Zahodnoevropska unija (WEU) Skupščina	5					X

Slovenija je enako kot Norveška članica številnih mednarodnih organizacij s parlamentarnim tipom delovnih teles, sestavljenih iz predstavnikov nacionalnih parlamentov (glej Tabelo 4).

Članstvo v odborih in mednarodnih delegacijah

V mandatnem obdobju 2001-2005 je bilo v treh odborih norveškega parlamenta, ki se ukvarjajo z mednarodnimi zadevami, in v delegacijah iz tabele 3 skupno 122 »mednarodnih« mest, ki jih je zasedlo 60 norveških poslancev. To pomeni, da je bilo kar 36 % poslancev norveškega parlamenta članov ene ali več delegacij oziroma odborov, ki se ukvarjajo z mednarodnimi odnosi. Tabela 5 prikazuje porazdelitev članov parlamentarnih odborov po mednarodnih pozicijah. Razvidno je, da odbor za zunanje zadeve nima monopola nad zunanjimi zadevami. Vsaj en član vsakega izmed 12 parlamentarnih odborov ima tudi pozicijo v mednarodni organizaciji. Število članov drugih (domačih) odborov, ki so vključeni v mednarodne odnose (skupno 45 poslancev) jasno nakazuje, da ne obstaja jasna ločitev med notranjimi in mednarodnimi zadevami.

[12] *Viri: Nordby (1985) in različne številke Stortinget i navn og tall.*

Tabela 4. Stalne delegacije Državnega zbora v mednarodnih parlamentarnih skupščinah

Organizacije/ delegacije	Število slovenskih predstavnikov	1993	1995	1997	1998	2002	2004
Medparlamentarna zveza (IPU)	29	X	X	X	X	X	X
Parlamentarna skupščina Sveta Evrope (CoE)	3	X	X	X	X	X	X
Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE) parlamentarna skupščina	3	X	X	X	X	X	X
Parlamentarna konferenca srednje-evropske pobude (CEI)	3	X	X	X	X	X	X
Parlamentarna skupščina NATO	3		X	X	X	X	X
Zahodnoevropska unija (WEU) skupščina	4			X	X	X	X
Skupni parlamentarni odbor Evropskega parlamenta in držav pristopnic	11				X	X	X
Konvencija o prihodnosti Evrope	2						X

Tabela 5. Porazdelitev mednarodnih položajev po parlamentarnih odborih norveškega parlamenta

Odbor za	Število članov odbora, ki imajo vsaj eno mendarodno pozicijo (v oklepaju odstotek od vseh članov odbora)
Zunanje zadeve	15 (100 %)
Obrambo	7 (70 %)
Izobrazbo, raziskave in cerkevene zadeve	7 (44 %)
Finančne in ekonomske zadeve	6 (30 %)
Volilne in ustavne zadeve	5 (50 %)
Transport in komunikacijo	5 (33 %)
Sodstvo	4 (36 %)
Gospodarstvo in industrijo	3 (21 %)
Zdravje in socialne zadeve	3 (21 %)
Družino, kulturo in državno upravo	2 (15 %)
Lokalno samoupravo	2 (14 %)
Energijo in okolje	1 (8 %)

Poslanci Državnega zbora so bili na začetku četrtega mandata (2004) različno vključeni v mednarodne odnose v smislu zasedanja mest v ustreznih specializiranih odborih. Tabela 6 prikazuje porazdelitev mest v odborih med 90 poslancev, pri

čemer je vsak poslanec član več odborov. Iz tabele je razvidno, kako se mesta v odborih za zunanjo politiko in zadeve EU pokrivajo z mesti v ostalih odborih. Kar 32 poslancev deluje v odboru za zunajo politiko ali evropske zadeve, pri čemer pa so člani vsaj še enega od ostalih odborov. Hkrati imajo poslanci še 22 mest v petih delegacijah Državnega zbora v različnih mednarodnih parlamentarnih skupščinah ali drugih telesih. Skupaj je kar 54 (60 %) slovenskih poslancev vključenih v razne oblike mednarodne aktivnosti, kar dejansko predstavlja večji delež v primerjavi z norveškimi poslanci. Tudi v slovenskem primeru je očitno, da ne obstaja jasna ločnica med notranjimi in zunanjimi (evropskimi in drugimi zunanjimi) zadevami.

Tabela 6. Porazdelitev mednarodnih položajev po odborih Državnega zbora

Odbor za	Število članov odbora	Število članov odbora, ki imajo položaj v odboru za zunanjo politiko in/ali odboru za evropske zadeve
1. ekonomijo	16	2
2. promet	15	3
3. okolje	14	4
4. kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano	12	1
5. finančno in monetarno politiko	14	3
6. notranje zadeve, javno upravo in sodstvo	17	6
7. lokalno samupravo in regionalni razvoj	14	3
8. obrambo	10	2
9. zdravstvo	10	2
10. zaposlovanje, družino, socialno skrbstvo in invalide	14	6
11. kulturo, izobraževanje in šport	17	8
12. višje izobraževanje, znanost in tehnologijo	13	4
13. zunanjo politiko	19	
14. evropske zadeve	18	

Vladne izjave in vprašanja ministrom

Norveška

Predložitev vladnega poročila ali predloga je osnovni način za postavitev določene tematike na dnevni red norveškega parlamenta. S soglasjem predsedstva norveškega parlamenta lahko ministri podajo tudi ustno poročilo ali izjavo o določeni zadevi na plenarnem zasedanju parlamenta. Nekatere izjave so povezane s kritičnimi dogodki, ki zahtevajo takojšnjo pozornost. Druge so stvar rutine in so predstavljene parlamentu enkrat letno. Zadnje vključuje tudi letni izjavi ministrov za zunanje zadeve in mednarodni razvoj o stanju na njihovem področju. Večina izjav se obravnava takoj ali na prvem naslednjem zasedanju. Leta 2002 je bilo skupaj podanih 11 ustnih poročil ministrov. V letu 2001 pa 17 ustnih izjav (med njimi poročilo predsednika vlade o terorističnem napadu na ZDA 11. septembra) in ministra za okolje o klimatskih pogajanjih v Marakešu.

Vlada nima monopola nad postavljanjem dnevnega reda. Poslanci lahko opozorijo na določeno problematiko z uporabo interpelacije, poslanskim vprašanjem ministru ali z vložitvijo lastnega predloga zakona. V zadnjih letih je prišlo do velikanskega povečanja števila poslanskih vprašanj in lastnih zakonskih predlogov (Rommetvedt, 2003: 47, 49). V osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja se je letno število interpelacij in poslanskih vprašanj gibalo med 600 in 900 v primerjavi z med 200 in 300 v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja[13]. Število samostojnih zakonskih predlogov posameznih poslancev se je na letni ravni povzpelo od peščice v začetku osemdesetih let na več kot sto v drugi polovici devetdesetih let prejšnjega stoletja.

Število poslanskih vprašanj ministru za zunanje zadeve se je od 145 v mandatu 1989-1993 povzpelo na 249 v mandatu 1997-2001[14]. Po navedbah Melsítherja (2004: 41) se je povzpelo število vprašanj in interpelacij v povezavi z Evropsko unijo ali pogodbo o Evropskem ekonomskem prostoru iz 28 v letih 1998-1999 na 54 v letih 2002-2003. Še bolj zanimivo v tem kontestu je pojavljanje poslanskih vprašanj o mednarodnih zadevah ministrom, zadolženim za notranje politike. Vprašanja povezana s Svetovno trgovinsko organizacijo, predstavljajo zanimivo ilustracijo internacionalizacije notranjih zadev in ponotranjenje zunanjih zadev (cf. Langhelle and Rommetvedt, 2004). Od 1993 do 2003 je bilo skupno 51 poslanskih vprašanj in interpelacij, povezanih z različnimi vidiki sodelovanja z GATT in WTO, ki so jih sprožili norveški poslanci.

Skokovit porast števila vprašanj v obdobju 2002-2003 nakazuje da je norveški parlament postal bistveno bolj zainteresiran za zadeve, povezane z WTO. Pričakovano je na večino teh vprašanj odgovoril minister za zunanje zadeve (in minister za trgovino v obdobju 1993-1996). Kljub temu pa narašča tudi število odgovorov, ki jih podajajo ministri, pristojni za različne notranjepolitične teme, kar kaže, da se mednarodni odnosi dejansko povezujejo z domačimi politikami.

Slovenija

Običajna oblika komunikacije med vlado in Državnim zborom so ustna ali pisna poročila ministrov in vladnih predstavnikov pristojnemu odboru o pomembnih zadevah ali dogodkih. Razprava o posebno pomembnih temah se napogosteje odpira v času, predvidenem za poslanska vprašanja na začetku vsakega zasedanja Državnega zbora ali v primeru interpelacije zoper ministra ali celotno vlado.

Po prvih demokratičnih volitvah v Državni zbor leta 1990 se je število poslanskih vprašanj močno povečalo, pri čemer je bilo veliko število vprašanj povezanih z evropskimi in mednarodnimi zadevami. Število poslanskih vprašanj je od 1318 v mandatnem obdobju 1992-1996 naraslo na 1586 v mandatnem obdobju 1996-2000 in 2459 v mandatnem obdobju 2000-2004. Vprašanja so se izkazala kot sredstvo zagotavljanja pomembnih informacij o mednarodno priznanih standardih in vrednotah obravnavanja notranjih zadev. Ministri in drugi predstavniki vlade so

[13] *Vprašanja, ki zahtevajo pisni odgovor niso upoštevana. To bi povečalo število vprašanj s 132 leta 1997 na 494 v letu 2001 in 706 v letu 2002. Vir: Årsrapport 2002. Stortingets administrasjon (Letno poročilo, Oslo: Stortinget), p. 12.*

[14] *Vprašanja s pisnim odgovorom, vključena v število. Vir: www.stortinget.no.*

pogosto skušali razložiti vpliv skupnih evropskih politik in regulacij na oblikovanje notranjih politik. Število poslanskih vprašanj zunanjemu ministru se je povečalo od 67 v mandatnem obdobju 1992-1996 na 73 v mandatnem obdobju 1996-2000 in 95 v mandatnem obdobju 2000-2004 (kar je sicer manj kot v Stortingu).[15]

Administrativna podpora

Politične in administrativne sposobnosti parlamentov temeljijo na njihovih resursih. Število administrativnega osebja v norveškem parlamentu je bilo majhno v primerjavi z ostalimi parlamenti, vendar je število zaposlenih v administraciji parlamenta in poslanskih skupinah v zadnjih desetletjih naraščalo. Parlamentarno osebje je vključno z svetovalci poslanskih skupin in uradniki leta 1971 štelo 174 ljudi, leta 2004 pa je bilo v parlamentu in poslanskih skupinah zaposlenih 504 oseb. Povečanje števila zaposlenih se posledično odraža tudi v učinkovitosti norveškega parlamenta. Med tovrstne učinke lahko štejemo povečanje števila odklonilnih mnenj, alternativnih predlogov, poslanskih vprašanj in zakonskih predlogov posameznih poslancev[16].

Povečanje pomena mednarodnih odnosov se odraža v številu upravnega osebja, specializiranega za mednarodne odnose. V sredini devetdesetih let prejšnjega stoletja je norveški parlament oblikoval poseben »Mednarodni oddelek«, ki je zadolžen za upravljenje mednarodnih stikov norveškega parlemanta. Oddelek ima dva sekretariata: »mednarodni sekretariat« in »sekretariat za norveško delegacijo pri Nordijskem svetu«. Danes »Mednarodni oddelek« zaposluje, skupaj z vodjem, 19 ljudi, od tega 9 v Mednarodnem sekretariatu in 8 v Sekretariatu delegacije pri Nordijskem svetu.

Slovenski Državni zbor je moral vzpostaviti popolnoma nov sistem administrativne podpore z ustanavljanjem novih enot in oddelkov. Poleg administrativnega osebja je naraščalo zaposlovanje novih, visoko usposobljenih strokovnjakov, veliko osebja pa je šlo na krajša izobraževanja v druge parlamente. Število zaposlenih v Državnem zboru je počasi naraščalo od 216 v letu 1991, do 298 v letu 1998 in 346 v letu 2004. Marca 2005 je bilo v Odboru za evropske zadeve EU zaposlenih 10 ljudi in še dva v odboru za zunanjo politiko. Usposobljenost osebja se izkazuje na vseh ravneh, od poslanskih skupin in delovnih teles do samega parlamenta. Vendar pa je obseg in kakovost administrativne in strokovne podpore še vedno nezadostna, deloma tudi zaradi omejenih finančnih virov v državnem proračunu, ki ga določa vlada.

Sočasno pa je naraščalo tudi zanimanje poslancev za strokovno podporo. V obdobju 1998-2004 je Raziskovalni sektor Državnega zbora izdelal 482 poročil in ekspertiz po naročilu poslancev in vodstva Državnega zbora. Velika večina (57 %) je obravnavala mednarodne teme, vključno s problematiko Evropske unije (postopki odločanja, pravne ureditve posameznih področij itd.).[17]

[15] *Za podrobnosti glej Poročila o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996-2000 in 2000-2004.*

[16] *Za podrobnosti glej Rommetvedt (2003: 59 in ch. 2; in 2005).*

[17] *Podatki Raziskovalnega sektorja Državnega zbora RS.*

Razprava in zaključek

Internacionalizacija parlamentov

Trdimo lahko, da obstaja nekaj dejavnikov, ki vplivajo na povečanje vključevanja parlamentov v mednarodne odnose. Internacionalizacija in globalizacija sta gonilni sili, kar pa ne pomeni, da tudi nujno povečata vključenost parlamentov v mednarodne odnose. Mahanizem vključevanja prarlamentov v mednarodne odnose je dvostranski proces internacionalizacije nacionalnih zadev in domestifikacije internacionalnih zadev. Tradicionalno sta bili domena mednarodnih zadev varnost in obramba, ki ju je bilo zelo lahko ločiti od domačih javnih politik. Danes pa mednarodni odnosi niso samo zunanje zadeve, ampak vključujejo tudi zadeve, povezane z različnimi nacionalnimi tematikami in javnimi politikami, kot je poslovna politika, razvojna politika, notranja politika, okoljska politika itd.

Vlade so odgovorne za mednarodna pogajanja. V sedanji dvonivojski igri je ena izmed pomembnih vlog parlamenta definiranje in interpretacija nacionalnih interesov. Kot je bilo predhodno že poudarjeno, so nacionalni interesi politično obremenjeni in odvisni od rezultatov političnega procesa, še posebno kadar obstaja več kot en sam nacionalni interes. Posledično lahko pričakujemo, da bodo nacionalni parlamenti igrali pomembno vlogo v mednarodnih odnosih, še posebno v procesu določanja razmerja med različnimi interesi in določanja nacionalnih pogajalskih izhodišč.

Norveški in slovenski primer

Predstavljeni podatki potrjujejo zgornje predpostavke. Parlamenta Slovenije in Norveške sta aktivneje vključena v mednarodne zadeve. V obeh primerih so bili osnovani novi parlamentarni organi za obravnavanje tem, povezanih z odnosom med posamezno državo in Evropsko unijo, sočasno pa se je močno povečalo tudi število parlamentarnih delegacij. Več kot tretjina norveških in več kot polovica slovenskih poslancev je članov mednarodnih delegacij in odborov, ki obravnavajo mednarodne odnose. Poslanci vedno pogosteje postavljajo ministrom vprašanja z mednarodno tematiko, mednarodne zadeve postajajo vedno pomembenjše za nacionalne teme. V primeru Norveške je videti, da so vprašanja, povezana z WTO, poslanci naslavljali ne samo na ministra za zunanje zadeve ampak tudi na minister, odgovorne za različna notranja področja. Povedano drugače, prihaja do vdora mednarodnih zadev v notranje politike in obratno.

Vključevanje norveškega parlamenta v mednarodne zadeve je potrebno tudi povezovati s paradoksalnim razmerjem konsenza in konflikta. Že tradicionalno je bila norveška opredeljena kot kosenzualna demokracija (Elder et al, 1982; Luebbert, 1986). Vseeno pa se je v zadnjih desetletjih stopnja konfliktnosti v norveškem parlamentu opazno dvignila (Rommetvedt, 2003). Posledično je opredelitev nacionalnih interesov bistveno težja in bolj problematična. Istočasno pa je konsenz pomembna politična vrednota v odnosu do zunanje politike. Narodna enotnost se je izkazala za ključno pri zaščiti nacionalnih interesov male države (Løvold, 2002).

Kombinacija povečane stopnje konfliktnosti v norveškem parlamentu in potreba po konsenzu v zunanjih zadevah je norveški vladi omogočila osredotočenje

mednarodnih pogajanj v norveškem parlamentu. To ni samo po sebi vidno v luči vladnih sprememb, vendar so v zadnjih desetletjih manjšinjske vlade postale skoraj pravilo. Družbeni razcepi, fragmentacija strankarskega sistema razpad tradicionalno socialističnega in ne-socialističnega bloka in večja fluktuacija volilnega telesa so skupaj s norveško verzijo parlamentarizma pripeljali do sedanje situacije. Manjšinske vlade potrebujejo podporo tudi ostalih strank v parlamentu, še posebno ko gre za kontinuiteto in konsistentnost, kot v primeru mednarodnih pogajanj.

To je bilo jasno videno v primeru norveške pogajalske pozicije v primeru pogajanj z WTO (cf. Langhelle and Rommetvedt, 2004). V razmerju do WTO je imela Norveška konfliktne interese, na eni strani ofenzivne interese (liberalizacija tržišča) na področju ribištva in ribjih izdelkov in defenzivne interese (zaščita) na področju kmetijstva.V razpravah med vlado in parlamentom ter na plenarnih zasedanjih se je izkristaliziralo, da je potrebno ofenzivne in defenzivne norveške interese uravnotežiti. Pri tem je očitno, da je norveški parlament kot pomembnejše ocenil ofenzivne interese nasproti defenzivnim. Takšna prioriteta pomeni, da je mogoče po sili razmer žrtvovati kmetijske protekcionistične interese, če bi se to izkazalo za nujno potrebno pri doseganju drugih interesov. Z drugimi besedami to pomeni, da je pomembna funkcija norveškega parlamenta razvrščati različne domače interese in s tem določati nacionalni interes.

Delovanje slovenskega Državnega zbora odraža velik vpliv globalizacije na Slovenijo kot nove demokratične države Srednje Evrope ob sočasnem povečevanju internacionalizacije slovenskega parlamenta. Najpomembnejši proces z vidika internacionalizacije slovenskega Državnega zbora je nedvomno vključevanje Slovenije v Evropsko unijo. Kljub visoki stopnji konfliktnosti med razmeroma (še) nezrelimi parlamentarnimi strankami, je vedno obstajala osnovna stopnja konsenza o procesu pridruževanja Evropski uniji, ki se je udejanila tudi v podpisu dogovora med parlamentarnimi strankami 3. julija 1997. Slovenski parlament je imel v tem procesu močno pozicijo, ko je potrjeval vsa vladna pogajalska izhodišča. Od sredine devetdesetih let prejšnjega stoletja so ustavne in zakonske norme postajale vedno bolj prilagojene normam Evropske unije, kar se je odražalo v spremembah ustave in sprejetju velikega števila »evropskih« zakonov.

Na podlagi preteklih izkušenj lahko pričakujemo, da bo Državni zbor ohranil močan vpliv na pogajalska izhodišča pri temah, obravnavanih na evropski ravni. Vladna izhodišča bodo obravnavana in po potrebi dopolnjena na Odboru za zadeve EU in pogosto tudi na plenarnem zasedanju parlamenta. Nov zakon o sodelovanju med parlamentom in vlado pri evropskih zadevah predvideva pomembno in aktivno vlogo parlamenta kot parlamenta države članice Evropske unije. Ta zakon se lahko uporabi v vseh primerih, ko je lahko ogrožen ali promoviran slovenski nacionalni interes, vendar vlada ni dosledno obvezana upoštevati navodil in usmeritev parlamenta.

Problem slovenskega parlamenta ni toliko v »institucionalnih zmožnostih« kot v »kulturnih sposobnostih', kot je naprimer primerno znanje oz. sposobnost hitrega določanja nacionalnih prioritet, ki bi omogočalo aktivnejšo udeležbo pri oblikovanju in sprejemanju evropskih politik. Sposobnost določanja jasnih prioritet in razvrščanja interesov se mora v pogojih članstva v EU nujno povečati. Eden izmed

razlogov, da je razvrščanje interesov in določanje prioritet še vedno nesistematično, je na eni strani pomanjkanje razumevanja Evropske unije in njenih skupnih interesov, na drugi strani pa globok ideološki razkol med glavnimi političnimi akterji. Čeprav obravnava evropskih zadev zahteva visoko stopnjo konsenza, je bila ta v praksi redko dosežena, razen v najpomembnejših zadevah. Vsekakor pa se bo proces internacionalizacije notranjih tematik in »domestifikacije« mednarodnih zadev v okviru Evropske unije nadaljeval bistveno hitreje, z razsežnostmi, ki jih trenutno niti ni moč predvideti.

Pogodba o evropskem ekonomskem prostoru (EEA) med Evropsko unijo, Islandijo, Liechtensteinom in Norveško zahteva, da tudi Norveška, čeprav ni članica Evropske unije, izvaja evropske predpise. Kot je bilo omenjeno, je norveški parlament z namenom, da bi z vlado obravnaval zadeve, izhajajoče iz EEA, oblikoval posebno posvetovalno telo. Vseeno pa je vpliv norveškega parlamenta vprašljiv, ker mora Norveška izvajati Evropske regulative, ne da bi imela glas v odločevalskih procesih Evropske unije.

Med Norveško in Slovenijo vsekakor obstajajo določene razlike, vendar je po naši interpretaciji mogoče zaznati bistveno več podobnosti kot razlik v internacionalizaciji norveškega in slovenskega parlamenta. Splošni trend v smeri globalizacije in internacionalizacije tako očitno presega učinke različnih političnih tradicij v dveh državah in različno stopnjo »zrelosti« obeh parlamentov.

Posplošljive izkušnje?

Norveška in Slovenija sta v tej primerjavi služili za predstavitev procesa internacionalizacije nacionalnih parlamentov in vloge nacionalnih parlamentov v mednarodnih odnosih. Rezultati jasno kažejo, da igrata oba parlamenta pomembno vlogo v mednarodnih odnosih in pogajanjih. V primerjavi s sedanjo vlogo pa imata oba še neizkoriščene potenciale. Vendar pa se zastavlja vprašanje, ali je mogoče norveški in slovenski primer posplošiti na ostale parlamentarne demokracije ali pa gre zgolj za dva posebna pojava, ki nimata bistvenega vpliva na druge države?

Verjamemo, da so norveško-slovenske izkušnje relevantne tudi za druge parlamentarne sisteme. Kljub pomembnim političnim razlikam med državama, sta parlamenta postala bolj vključena v mednarodne odnose, kar kaže na dejstvo, da internacionalizacija parlamentov postaja splošen in nezaustavljiv proces. Pri tem pa je mogoče pričakovati, da relevantnost norveško-slovenskih izkušenj variira glede na značilnosti političnega sistema.

V tem kontekstu so verjetno najpomembnejše splošne značilnosti razmerja med zakonodajno in izvršilno vejo oblasti. Načelo parlamentarizma krepi pozicijo parlamenta nasproti vladi. Vlade si morajo tako zagotoviti podporo večine v parlamentu. Posvetovanja s parlamentom so nujna in posebno manjšinske vlade morajo posvetiti pozornost stališčem parlamenta. Sposobnost parlamenta, da resnično vpliva na vlado, pa je odvisna od parlamentarnih političnih in administrativnih zmožnosti. Kompetenčnost, osebje in ostali resursi so nujno potrebni za dejansko izvajanje parlamentarne moči. Slovenske izkušnje z »veliko« koalicijo, ki je vključevala stranke različnih strankarskih družin (vsaj v obdobju 1991–2004), predstavljajo nasprotje norveškim izkušnjam, čeprav je močna pozicija Državnega zbora v

slovenskem političnem sistemu ustvarila položaj, ko je vlada tudi v primeru mednarodnih zadev precej odvisna od Državnega zbora.

Nedvomno so potrebne obširnejše primerjalne analize, da bi bilo mogoče odgovoriti na vprašanje, ali je možna generalizacija norveško-slovenskih izkušenj. Vseeno pa se bo internacionalizacija notranjih zadev in domestifikacija zunanjih zadev v prihodnosti nadaljevala s povečano močjo. Najverjetneje bodo v času globalizacije različni domači sektorji in interesi, na katere vplivajo mednarodna pogajanja, dodatno pritiskali na parlamente in parlamentarce in posledično spreminjali odmaknjeno vlogo parlamentov v mednarodnih pogajanjih in organizacijah. Časi, ko so bile mednarodne zadeve izključna pristojnost izvršilne oblasti, so tako že davno minili, vendar pa parlamenti še vedno iščejo najprimernejšo vlogo v mednarodnih organizacijah in pogajanjih.

LITERATURA

Elder, N., A.H Thomas and D. Arter (1982): *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*, Oxford: Martin Robertson.

Elster, J. (1988): »Introduction«, in J. Elster and R. Slagstad (eds.), *Constitutionalism and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Evans, P. B. (1993): »Building an Integrative Approach to International and Domestic Politics. Reflections and Projections«, in P. B. Evans, H. K. Jacobson and R. D. Putnam (eds.), *Double-Edged Diplomacy. International Bargaining and Domestic Politics*, Berkeley: University of California Press.

Frankel, J. (1970): *National Interest*, London: Macmillan.

Grad, Franc (1992): *Ustava Republike Slovenije s komentarjem* (Constitution of the Republic of Slovenia with a Commentary), Ljubljana: ULRS.

Langhelle, O. and H. Rommetvedt (2004): »The role of Parliament in international relations and WTO negotiations: the case of Norway«, *World Trade Review*, Vol. 3, No. 2.

Longley, L.D. and R.H. Davidson (eds. 1998): *The New Roles of Parliamentary Committees*, London: Frank Cass.

Luebbert, G.M. (1986): *Comparative Democracy. Policymaking and Governing Coalitions in Europe and Israel*, New York: Columbia University Press.

Løvold, A. (2002): *Innenriks/Utenriks. Den utvidete utenrikskomiteen som skaper og opprettholder av utenrikspolitisk konsensus.* Hovedoppgave (Master's thesis), University of Oslo.

Maurer, A. and W. Wessels (2001): »National parliaments after Amsterdam: from slow adapters to national players«, in A. Maurer and W. Wessels (eds.): *National parliaments in their way to Europe: Losers or Latecomers*, Baden-Baden: Nomos.

Melsæther, J. K. (2004): *Valgt likegyldighet. Organiseringen av europapolitisk informasjon i Stortinget og Riksdagen.* Report 4/2004, Oslo: ARENA.

Milner, H.V. (1997): *Interests, Institutions and Information. Domestic Politics and International Relations*, Princeton: Princeton University Press.

Moravcsik, A. (1993): »Introduction. Integrating International and Domestic Theories of International Bargaining«, in P. B. Evans, H. K. Jacobson and R. D. Putnam (eds.), *Double-Edged Diplomacy. International Bargaining and Domestic Politics*, Berkeley: University of California Press.

Nordby, T. (1985): *Storting og regjering 1945–1985. Institusjoner – rekruttering*, Oslo: Kunnskapsforlaget.

Putnam, R.D. (1988): »Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games«, in *International Organization*, Vol. 42, No. 3, 429–460.

Rommetvedt, H. (1999): »Committees and Committee Change in and Established Democratic Parliament - the Case of Norway«. Paper presented at the International Conference on Parliaments as Agents and Subjects of Change, St. Petersburg, Russia, June 28–July 1, 1999, *LOS-senter Notat 9924*, Bergen: LOS-senteret.

Rommetvedt, H. (2003): *The Rise of the Norwegian Parliament*, London: Frank Cass.

Rommetvedt, H. (2005): »Resources count, but votes decide? From neo-corporatist representation to neo-pluralist parliamentarism«, *West European Politics* (forthcoming).

Sejersted, F. (1996): »The Norwegian Parliament and European Integration – Reflections from Medium-Speed Europe«, in E. Smith (ed.), *National Parliaments as Cornerstones of European Integration*, London/The Hague/Boston: Kluwer Law International.

Shaw, M. (1979): »Conclusion«, in J.D. Lees and M. Shaw (eds.), *Committees in Legislatures: A Comparative Aanalysis*, Oxford: Martin Robertson.

Stortinget i navn og tall, several editions, Oslo: Universitetsforlaget.

Trubowitz, P. (1998): *Defining the National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy*, Chicago: University of Chicago Press.

Zajc, D. (1994): »The influence of a developed party system on the functioning of the parliament: the case of Slovenia«, in B. Bučar and S. Kuhnle (eds.), *Small States Compared: Politics of Norway and Slovenia*, Bergen: Alma Mater.

Zajc, D. (1997): »The Changing Political System«, in D. Fink-Hafner and J. R. Robbins (eds), *Making a New Nation: The Formation of Slovenia*, Dartmouth: Aldershot.

Zajc, Drago (1997): Responsibilities of a Central European parliament in the process of Europan integration - the case of the Slovene Državni zbor, v: (The Role of Central European Parliaments in ther Process of European Integration (ed. By Z. Mansfeldova and M. Klima), Praha,

Zajc, D. (2004): *Razvoj Parlamentarizma – Funkcije modernih parlamentov* (Development of Parliamentarism – Functions of Modern Parliaments), Ljubljana: Založba FDV.

Zajc, D. and I. Lukšič (1996): »The Development of Modern Parliamentarism«, in A. Bibič and G. Graziano (eds.), *Civil Society, Political Society, Democracy*, Ljubljana: Slovene Political Science Association.

*Jernej PIKALO**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

METAFORE NARAVE V POLITIČNI ZNANOSTI

Povzetek: *Prispevek se ukvarja s političnimi metaforami in raziskuje načine, na katere politična znanost uporablja različne metafore za opisovanje in ustvarjanje v političnih diskurzih. Vsako zgodovinsko obdobje postreže s svojimi političnimi koncepti, ki so pogosto utemeljeni na metaforah iz narave. Govorimo o »vejah oblasti«, »narodovem telesu«, »mehanizmu tržnih sil« itn. Namen prispevka je raziskati povezavo med političnimi diskurzi in koncepcijami narave, ki se pogosto odslikavajo v političnih metaforah. Prispevek obravnava vlogo naravnih metafor v politični znanosti, njihovo delovanje, povezavo med naravo, politično znanostjo in političnimi diskurzi itn. Prvi del je namenjen predstavitvi teorij metafor, drugi del pa povezavi med naravo in političnimi metaforami.*

Ključni pojmi: *politične metafore, teorija metafor, telo, zgodovina političnih idej, politična teorija, Kopernik, Newton, Hobbes.*

V zgodovini so se različni diskurzi politične metafore uporabljali za zamišljanje in ustvarjanje. Vsaka zgodovinska doba je prinesla drugačna zamišljanja glavnih političnih konceptov, pogosto navdahnjena s podobami iz narave. S spreminjanjem koncepcij narave in drugačnimi vpogledi naravoslovja, so se spreminjale tudi politične metafore. Znanstvene revolucije 20. stoletja so v naravoslovno znanost prinesle refleksivnost in subjektivni pogled, na čemer so družboslovne znanosti vseskozi temeljile. Družboslovje si od naravoslovja tako ni več samo izposojalo metod, metafor in podob, ampak je samo začelo »posojati« podobe in metafore za opisovanje in kreiranje v naravoslovju.

Metafore »telesa«, »stroja«, »trga kot samoregulirajočega mehanizma« so se v zgodovini uporabljale v različnih kontekstih in situacijah. Namen tega prispevka je raziskati odnos med naravoslovjem in političnimi diskurzi skozi metafore. Kakšen je odnos med naravo, naravnimi telesi, naravoslovnimi znanostmi, političnimi diskurzi in metaforami? Se je ta odnos z znanstvenimi revolucijami spremenil? Kakšna je (bila) vloga metafor narave v političnih diskurzih? Kako delujejo metafore na splošno in v politični znanosti posebno?

Prvi del prispevka bo osvetlil teoretična razmišljanja o metaforah v politični znanosti, njihovih uporabah in interpretacijah, drugi del pa se bo interpretativno osredotočil na odnos med naravo in političnimi metaforami.

* *Dr. Jernej Pikalo, docent za področje teoretične politologije na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

Metodološki očrt političnih metafor

Politične metafore imajo dolgo zgodovino različnih uporab. Uporabljale so se za opisovanje političnih procesov, pogosto zgolj kot retorični pripomočki, saj je takratna metodologija metafor zagovarjala stališče, da metafore niso nič drugega kot zgolj okraski političnega jezika, nenujen dodatek, ki sam zase nima pravih funkcij. Nove metode za preučevanje političnih procesov, ki temeljijo na preučevanju političnega jezika in so bile v filozofiji znanosti razvite predvsem po drugi svetovni vojni, pa so stališče radikalno spremenile.

Raziskovalni pristopi h političnim metaforam so se spreminjali glede na uporabljene metode preučevanja. Te so (in so bile) nedeljivo povezane z epistemološkimi in ontološkimi pogledi na metafore, družbeni svet, družbeno realnost. Kako politično in politični procesi bivajo in kako jih spoznati sta ključni metavprašanji, po katerih se usmerjajo in razlikujejo metode preučevanja političnih metafor. Ontološke in epistemološke pozicije so za metode preučevanja političnega in političnih procesov, vključujoč metafore, kot koža, ki se tesno prilega fenomenu in je ni mogoče kar naenkrat zamenjati, kot npr. pulover.

Namen tega poglavja je pregledati različne metode za analizo političnih metafor in prikazati njihove najpomembnejše probleme.

Najbolj pogosto vprašanje o vlogi in naravi političnih metafor je vprašanje razlike med metaforičnim in dobesednim pomenom političnih konceptov. Enciklopedija Britannica v izdaji iz leta 1771 pravi:

> *Metafora, v retoriki, izraz v prenešenem pomenu, s katerim zamenjamo pravo besedo z drugo po načelu podobnosti; primera ali primerjava s katero želimo uveljaviti ali opisati stvar o kateri govorimo brez znakov ali oblik primerjanja* (citirano v Miller, 2003: 3).

Slovar slovenskega knjižnega jezika iz leta 1994 pa:

> metafora -e ž (a) lit. *besedna figura, za katero je značilno poimenovanje določenega pojava z izrazom, ki označuje v navadni rabi kak drug podoben pojav.*.

Če na metafore gledamo na ta način, potem niso nič drugega kot retorični pripomočki, besedne figure, jezikovna orodja, naprave poetične imaginacije, deviantni lingvistični izrazi, stvar besed in ne misli ali dejanj, katerih najpomembnejša vloga je opis družbene realnosti z drugimi, drugačnimi, nadomestnimi besedami od tistih, za katere je bilo določeno, da so dobesedne. Postavlja se kar nekaj vprašanj: kaj je dobesedno in kaj je metaforično? Ali je razlika med dobesednim in metaforičnim transkulturna in transzgodovinska? Ali naj ima dobesedno priviligiran in neposreden dostop do »pravega« pomena koncepta, metaforično pa samo posrednega, prek dobesednega? Kdo določa, kaj je »pravi« pomen koncepta? In nenazadnje, kaj je »realnost«, ki jo besede tako rade opisujejo? Kakšen *Weltanschaung* je povezan s tem pogledom na metafore?

Kar nekaj pogledov in metod, skupaj z njihovimi ontološkimi in epistemološkimi kožami, gleda na metafore kot na odklonilne dobesedne izraze. Omenimo dve: objektivizem in pozitivizem. Objektivizem po Johnsonu (1987: x) deluje po naslednjem splošnem vzorcu: »Svet sestavljajo objekti s svojimi lastnostmi, ki so v različnih odnosih drug z drugim neodvisno od človeškega razumevanja. Svet je, kot je, ne glede na to kaj posameznik verjame o njem, obstaja samo en pravilen pogled »božjega očesa« o tem, kakšen svet zares je. Povedano z drugimi besedami, obstaja racionalna struktura realnosti, neodvisna od verjetja kateregakoli posameznika, pravi razum pa jo samo odseva.« Za izražanje te realnosti potrebujemo jezik, ki lahko poveže objekte, lastnosti in odnose na dobeseden, enoznačen in od konteksta neodvisen način (cf. Shapiro, 1985-86: 199-200). Razmišljanje poteka linearno, s povezovanjem konceptov v trditve, ki opisujejo realnost po pravilih logike. Besede so neposreden odsev stvari, človeški dejavnik je izključen iz dajanja pomena in osmišljanja realnosti, ker je pomen neposredna povezava med simboli in stvarmi v svetu (Johnson, 1987: x). Zaradi takega pogleda metafora težko najde svoje mesto pod soncem. Izključena je iz najbolj osnovne ravni opisovanja objektivne realnosti, kjer primat držijo dobesedni pomeni in trditve. Samo oni lahko, tako objektivistično razmišljanje, opisujejo na tej ravni. Metaforo se ima večinoma kot nepripravno za opisovanje na tej ravni, ker »preči kategorialne ločnice in zato ne more pravilno izrisovati sveta, ki temelji na jasnih kategorialnih ločnicah« (Johnson, 1987: 66-67). Ker metafore niso fundamentalne in ker ne morejo opisovati sveta organiziranega v ločene enote, tudi nimajo nobene vloge pri kognitivnih procesih vzpostavljanja realnosti, razen če jih je mogoče zreducirati na dobesedne koncepte in trditve (ibid.).

Pozitivizem z objektivizmom deli mnogo ontoloških in epistemoloških pogledov, še posebej v različici logičnega pozitivizma Dunajskega kroga. Objektivnost spoznanja skladno z zahtevami metodologije logičnega pozitivizma dosežemo le, če sta vsak stavek in vsaka izjava neposredni izraz opazovanih stvari in so vse spekulativne ideje, vključujoč metafore, odstranjene. Logični pozitivizem kot osnovo vedenja poudarja čutno dojemanje in neposredno opazovanje (Smith, 1998: 98; cf. Benton in Craib, 2001: 13ff). Ker so znanstvene izjave popolni, zrcalni odsevi stvari, se na metafore gleda kot na literarne pripomočke, ki izkrivljajo objektivno sliko sveta.

Videnje metafor kot literarnih pripomočkov vodi v metametaforično funkcijo jezika. Jezik postane orodje (metafora orodja) za opazovanje sveta, orodje, ki na instrumentalni način linearno povezuje besede in svet ter obenem radikalno ločuje med svetom stvari in strukturo dojemanja, ki svet ozavesti (cf. Shapiro, 1985-1986: 200). Metametafora jezika kot orodje deluje kot popolni prevajalec in povezovalec besed in stvari, kar naredi vsako metaforo za koruptivno jezikovno pripravo.

Toda metafora kot koruptivna priprava jezika je v nasprotju z grškim korenom besede »metaphor«, ki dobesedno pomeni »prenesti«. Ključna značilnost metafore v aristotelovski tradiciji je, da je definirana v terminih gibanja, kot sprememba lokacije, večinoma kot gibanje »od. do« (Ricoeur, 1981: 17). Ker Aristotel uporabi besedo *metaphor* za vsako zamenjavo terminov, bi lahko sklepali, da si metafora sposoja, da sposojen pomen nasprotuje »pravemu« pomenu, da se človek zateka k uporabi metafor, ker želi zapolniti semantično praznino, in da se sposojena bese-

da naseli na praznem mestu, kjer je to le mogoče (Ricoeur, 1981: 17-18). A se to ne zgodi. Metafore sicer lahko načnejo že vzpostavljeni logični red jezika, kjer potekajo zamenjave, toda to ne pomeni, da metafore popolnoma podrejo red ali ga celo ustvarijo na novo. Zamenjave namreč vedno delujejo znotraj že vzpostavljenega reda in ga ne vzpostavljajo na novo. Aristotelov proces *epiphora* (gibanje od ... do) temelji na dojemanju podobnosti, katere ontološko jedro je vzpostavljeno pred metaforo. Metafora torej deluje v ontološko vnaprej danem okolju transparentnega jezika.

Max Black v pomembni študiji *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy* (1962) napade klasično gledanje na metafore kot zgolj na nadomestke. Metafore so, po Blacku, več kot zgolj nadomestki za dobesedne pomene (cf. Ricouer, 1981: 83-90; Zashin in Chapman, 1974: 296-97; Maasen, 1995: 14-15), več kot zgolj zamenjava dobesednega pomena z drugim, ki je drugačen od »normalnega«, »pravega« pomena. Nadomestne zamenjave ne vnašajo novih informacij in zato nimajo kognitivnih funkcij. Njihova edina funkcija, po Blacku, je, da polnijo slovarske praznine, kar pomeni, da postanejo dobesedni izrazi in zaradi tega izginejo kot metafore. Black predlaga drugačen pogled na metafore, ki je kasneje postal znan kot »interakcijski pogled«.. Metafora je po njegovem mnenju le redko nekaj okrasnega, njena funkcija je predvsem v tem, da naredi določen pogled na stvari ali procese pomembnejši od drugega s poudarjanjem nekaterih podrobnosti in zanemarjanjem drugih. »V Blackovem interakcijskem pogledu metafora deluje kot očala, skozi katera opazujemo objekt, kar pomeni, da ga reorganiziramo. Tiste metafore, za katere se izkaže, da so pri tem uspešne, vzpostavijo priviligiran pogled na objekt ali ga celo vzpostavijo kot »tisti« objekt, kar pomeni, da kot metafore izginejo« (Maasen, 1995: 14-15). Metafora po Blacku ni zgolj nadomestek za dobesedni pomen, temveč je rezultat interakcije misli. Metafore torej dodajajo pomene in ne zgolj nadomeščajo, kljub temu pa v ontološkem smislu ne vzpostavljajo realnosti.

Interakcijski in klasični pogled štejeta realnost kot ontološko vnaprej dano. Vzpostavljena je izven zgodb o svetu, ni v dosegu diskurzivnih struktur in je ontološko fundacionalistična. Kljub temu, da interakcijski pogled omogoča poudarjanje določenih podrobnosti in zanemarjanje drugih, to ne pomeni, da misel ontološko predhodi realnosti v produktivni ali deskriptivni obliki, temveč zavzame posteriorno mesto in je odvisna od realnosti, ki jo odseva. Realnost dojema kot amorfno tvarino, neodvisno od kreativne moči misli. Hilary Putnam (1994: 452) je na dolgo in široko kritiziral takšno gledanje in ga označil za najpogostejšo filozofsko napako. Na realnost namreč pogosto gledamo kot eno, enotno super stvar, namesto da bi raziskovali načine, s katerimi vedno znova vzpostavljamo realnost in se dogovarjamo, kaj sploh je. Kaj realnost je, pa je odvisno predvsem od tega, v katero smer se razvijata in odvijata naše življenje in jezik. Putnamovemu razmišljanju lahko dodamo, da je vprašanje realnosti vedno tudi vprašanje priviligiranega mesta, s katerega tisti, ki imajo to kreativno moč, definirajo realnost z govorom in dejanji. Vprašanje realnosti je tudi vprašanje odnosa med posamezniki in stvarmi itn. Povedano na kratko, realnost je kondenzat razmerja kreativnih sil, vprašanje vsakokratne kreativne moči ontološkega osmišljanja sveta.

Metafore torej lahko opravljajo tudi druge funkcije in ne zgolj kvarijo jezik. Verjetno je najpomembnejše to, da imajo lahko kreativno vlogo pri osmišljanju sveta (in realnosti) ter jezika. Lahko so ontološko kreativne. Seveda metafore pri svojem delovanju niso omejene na enoznačni linearni odnos med svetom in jezikom. Tak odnos je v klasičnem in interaktivnem pogledu bolj ali manj rezerviran za dobesedne pomene. Različne metodologije družbenih ved dvajsetega stoletja so ponudile celo vrsto kritik, odgovorov in pogledov na vprašanje enoznačnega linearnega razmerja med jezikom in svetom, tiste, ki jih označujemo s skupno besedo postpozitivistične, pa so družno zavrnile idejo, da je pisanje in razmišljanje popolnoma transparentna dejavnost[1], ki temelji na zgodovinsko in družbeno »očiščenem« subjektu. Neempirične in nepozitivistične politične teorije temeljijo na narativni obliki razlage in s tem zavračajo dobesedno, statično, intersubjektivno in transhistorično uniformno dojemanje razmerja med jezikom in svetom. Zagovarjajo večplastno dojemanje, ki vključuje tako paradokse kot nasprotujoče si teze, in oboje vključujejo kot gradne elemente kreativnega procesa (cf. Zashin, Chapman, 1974: 294). Na metafore je v okviru postpozitivističnih političnih teorij torej mogoče gledati tudi kot na ontološko kreativne elemente, ki gredo prek enoznačnega linearnega razmerja med jezikom in svetom. Prečenje klasičnega razmerja med jezikom in svetom ustvarja pogoje za ontološko kreativno dejavnost metafor.

Struktura sveta je odvisna od načina, na katerega je vzpostavljeno naše vedenje o svetu. Načine lahko poimenujemo tradicije, kulturne ali epistemične realnosti, pomembno je, da je vedenje odvisno od struktur, ki upravljajo s produkcijo vedenja. Metafore so zavezane istim strukturam produkcije vedenja kot ostali produktivni elementi (npr. miti), ki nedojemljivo tega sveta naredijo dojemljivo, neempirično empirično. Abstraktno polje političnega skozi metafore postane empirično v formi abstraktne realnosti.

Če združimo gledanje na metafore v klasičnem smislu (kot na tiste, ki »prenašajo«) z novimi metodološkimi vpogledi - ali niso metafore ravno mostovi, ki povezujejo nepovezano, koncepti, katerih osnovna naloga je premoščanje nepremostljivega razkoraka med besedami in realnostjo na neenoznačen in neobjektiven, a vendarle obojestransko kreativen način? Ali ni osvobajajoč potencial metafor ravno v tem, da osvobaja politično (in ne samo politično) znanost od razmišljanja o odnosu med realnostjo in besedami v linearnih pozitivističnih terminih, pa čeprav obenem počne ravno to z umeščanjem abstraktne realnosti za empirično? Ali metafore, v meta smislu, v svojem najglobljem bistvu pravzaprav ne kljubujejo lastni identiteti, ko so zgolj drugo ime za nezmožnost nemetaforičnega razmišljanja?

Moje mnenje (ki ga delim za Johnsonom, 1987: 69) je, da so miselni procesi, ki vzpostavljajo svet, po svoji strukturi nujno metaforični. Svet je lahko osmišljen samo skozi metafore. Politične metafore so torej manifestacije metaforičnih miselnih procesov, ki osmišljajo politični svet in njegove procese.

[1] *Razmišljanje o transparentni dejavnosti temelji na metametafori jezika kot stroja, ki direktno prevaja inpute v obliki čutov iz sveta v outpute, izražene v obliki jezika, nazaj v svet.*

Posamezniki kot družbeni atomi, države kot masni delci: newtonovska mehanika sreča Descartesa v politični znanosti

Politične metafore so vedno proizvod svojega časa. Vedenje o političnem, ki ga proizvajajo, in produkcija vedenja o njih, je globoko pogreznjena v epistemični okvir določene dobe. Prevladujoča metafora za posameznika v moderni politiki je še vedno družbeni (politični) atom, kljub temu da obstaja dolga vrsta teorij in metodologij, ki so takšno gledanje že davno zavrnile. Zgodbe, slike, simboli in razmišljanja vsakodnevne politike se še vedno vrtijo okoli posameznika kot atoma, kar pa ne moremo trditi za politično znanost, še posebej ne v dobi, ko prevladujejo postpozitivistične in post-epiristične metodologije. Na države se v politiki še vedno gleda kot na masne delce, ki se obnašajo in delujejo skladno z zakoni Newtonove mehanike. Politika zamišlja in ustvarja znotraj epistemičnega okvira mehanicizma[2] in s tem omejuje in reducira multidimenzionalnost političnega. Kljub temu, da je sodobna fizika že davno vpeljala element refleksivnosti v svoja razmišljanja in da se družbena in politična teorija zanaša na veliko število samorefleksivnih metod, prevladujoče razmišljanje o politiki še vedno temelji na klasični teoriji mehanike masnih teles Isaaca Newtona iz 17. stoletja.

Šestnajsto stoletje prinese objavo razprave Nikolaja Kopernika *De Revolutionibus Orbitum Coelestium* (O revolucijah nebesnih sfer, 1543/2002). V njej Kopernik predstavi nov pogled na svet: heliocentrični model. Delo izziva stoletja zakoreninjene poglede na delovanje vesolja in pretirano pomembnost Zemlje ter, posledično, človeka. Spoznanje, da smo človeška bitja, skupaj z našim planetom in sončnim sistemom (in celo galaksijo) nekaj povsem običajnega in zato nepomembnega v vesolju številnih sistemov planetov, je pomenilo streznitev, ki ni bila zlahka sprejeta. Vsa zagotovila kozmologij srednjega veka so naenkrat odpadla, rodil se je nov pogled na svet, ki je bil veliko manj varen in udoben. Navkljub tem »problemom« in številnim kritikam, so model kmalu sprejeli največji umi takratnega časa, kot npr. Galileo.

Za družbene in politične mislece poznega sedemnajstega stoletja je kopernikanska revolucija prinesla mnogo izzivov in možnosti. Kar naenkrat so do takrat osrednje kategorije družbene in politične misli postale prazne in neuporabne, pomen avtoritete in podrejanja oblasti je bilo potrebno osmisliti na novo. Nič več ni bila Zemlja središče vesolja, planeti se niso več gibali po popolnih krožnicah, rodil se je nov svet, manj varen in središčen. Vse to je imelo velik vpliv na družbeno in politično misel. Lažje je bilo razmišljati o disharmonijah v političnih telesih in zorela je ideja o individualizmu. Hobbes, Locke in njuni sopotniki so morali razmišljati o novih teorijah in doktrinah, ki so upoštevale nova znanstvena odkritja. Walzer (1967: 192) trdi, da sta nova kozmologija in teologija pomembno vplivali na politične pisce, a vendarle ne toliko, da bi bilo mogoče govoriti o neposrednem prevajanju kozmoloških in teoloških idej v politične in družbene. Kopernikanska revolucija je zagotovila nov pogled na svet, novo epistemično realnost, v skladu s katero se je oblikovalo novo vedenje o svetu. Določila je nova načela, nove metafo-

[2] *Za več o političnem mehanicizmu glej Lukšič (1996).*

re za orientacijo in ustvarjanje (političnega) vedenja, ki se kasneje razvije v individualizem in še kasneje v liberalizem (cf. Wolin, 1960: 282; Walzer, 1967: 203).

Isaac Newton je bil dedič kopernikanske revolucije.[3] V delu, ki je bilo večkrat pripoznano kot najbolj pomembno v zgodovini znanosti, *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (Matematična načela naravne filozofije, 1687), je Newton v treh zvezkih predstavil teorijo, ki je vsebovala zakone gibanja teles (osnova za kasnejšo klasično mehaniko), aplikacijo definicij gibanja teles v različnih medijih ter v tretjem zvezku teorijo univerzalne gravitacijske sile. V spisu *De mundi systemate* (O svetovnem sistemu, t.j. tretjem zvezku Načel) je Newton zgradil teorijo univerzalne gravitacijske sile na dognanjih o gibanju teles iz prejšnjih dveh zvezkov in jih uporabil za razlago gibanj v sončnem sistemu - pravilnostih in nepravilnostih lunine orbite, izpeljanke Keplerjevih zakonov, uporabo teorije gibanja na Jupitrovih lunah, kometih in plimah itn. Newton je dojel, da je za lunino krožno pot okoli Zemlje lahko kriva ista gravitacijska sila, ki povzroča, da telesa z maso padejo proti Zemlji - gravitacijska sila. Z novo teorijo je uspel razložiti širok spekter prej nepovezanih fenomenov: ekscentrične orbite kometov, delovanje plime in oseke, precesijo Zemljine osi[4], gibanje lune, na katero vpliva gravitacijska sila sonca itn.

Newtonovska fizika opisuje stalne, zaprte sisteme. Sposobna je sicer opisati in vključiti v sistem spremembe, ki so večinoma posledica dobro definiranega načela vzroka in posledice. Toda Newtonovi zakoni so močno deterministični in delujejo po načelu predvidljivosti, tako da je njihova uporabnost zelo omejena pri razlagi političnih fenomenov (Becker, Slaton, 2000: 29). Zgodbe o političnem, pripovedovane z metaforami političnih atomov in masnih teles, ki se obnašajo po zakonitostih Newtonove mehanike, reducirajo fenomen političnega na enodimenzionalne razlage stalnih, zaprtih sistemov po načelu vzroka in posledice. Takšno pripovedovanje tudi podeljuje političnim objektom in procesom ontološko fundacionalistični status, kot da imajo *Ding an sich.* Newton je svojo mehanicistično razmišljanje primarno uporabil za razlago gibanja planetov, lun, kometov. Ta njegov pogled je bil šele kasneje sprejet kot splošen pogled na svet.[5] Newton je svojo teorijo večinoma zastavil na opazovanju gibanja topovkih krogel in ga kasneje uporabil v metaforičnem smislu za gibanje planetov. Medtem ko se planeti in topovske krogle gibajo po svojih orbitah in poteh na zelo determinističen način, si je to skoraj nemogoče predstavljati za človeško (politično) obnašanje. Težko si predstavljamo, da bi Venera nenadoma skočila iz svoje orbite okoli Sonca ter se ustalila v Neptunovi orbiti. Njeno potovanje okoli Sonca poteka po zanjo vnaprej znani in predvidljivi krožnici, ki je vsaj od takrat, ko je nastal naš sončni sistem, bila taka. Vsa koz-

[3] *Na Newtonovo razmišljanje so v tistem času vplivali še mnogi drugi misleci, vsi tudi sami dediči Kopernikovega razmišljanja. Med njimi Johannes Kepler, ki je v Astronomia Nova (Nova astronomija, 1609) dokončal Kopernikovo strukturo heliocentričnega modela, Galileo, ki je primerjal Kopernikov sistem s klasičnim ptolomejskim in podal osnove moderne dinamike v Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo (Dialog o dveh glavnih svetovnih sistemih, 1632) ter Descartes, ki je v Principia philosophiae (Principi filozofije, 1644) trdil, da telesa lahko vplivajo druga na drugo samo z dotikom.*

[4] *Precesija je gibanje okoli svoje osi vrtečega se telesa, pri katerem os zaradi zunanjih vplivov opiše plašč stožca. Zemljina os opiše plašč stožca v približno 28500 letih.*

[5] *Ko je Newton 1727. leta umrl, je Alexander Pope, največji pesnik angleškega razsvetljenstva, zapisal: Nature and Nature's laws lay hid in night; God said, Let Newton be! and all was light (Tenn, 2003)*

mična telesa, od vesoljskega prahu do asteroidov in zvezd, se obnašajo po natančnih mehaničnih zakonih. Planeti se sicer ne vedĺjo nepredvidljivo, toda ljudje, ta refleksivna, samodvomeča in razmišljujoča vrsta, to počnejo prepogosto. Uporaba newtonovskih načel za analizo družbe in družbenih razmerij je torej več kot vprašljiva.

Kako je newtonovski mehanicistični pogled na vesolje sploh prišel v politično znanost in njene načine oblikovanja znanja? Capra (1982: 68) trdi, da je Descartes skiciral orise mehanicističnega pristopa k fiziki, astronomiji, biologiji, psihologiji in medicini. Misleci osemnajstega stoletja so nadaljevali s tem programom in uporabili načela newtonovske mehanike pri znanostih o človeški naravi ter človeški družbi. Novonastale družboslovne vede so povzročile veliko navdušenje, celo do te mere, da so nekateri privrženci trdili, da so odkrili »družbeno fiziko«[6]. Newtonovska teorija vesolja in racionalen pristop k človeškim problemom so se razširili tako hitro med srednjimi razredi osemnajstega stoletja, da je celotno obdobje postalo znano kot »doba razsvetljenstva«. Glavna osebnost razvoja tega prepričanja je bil filozof John Locke, katerega najbolj pomembna dela so bila objavljena v poznem sedemnajstem stoletju. Nanj sta močno vplivala Descartes in njegov osebni prijatelj Newton, Lockova misel pa je imela močan vpliv na politično misel osemnajstega stoletja.

Newtonova dediščina je kriva, da dojemamo politične in gospodarske institucije kot vsote njihovih posameznih delov (ljudi), ki delujejo po vnaprejšnjem racionalnem programu maksimiranja lastnih dobičkov in osebnih koristi. Z metaforičnim zamišljanjem posameznika kot atoma so nastale družbene in teoretske institucije, kot so družbena pogodba (družba kot skupek posameznikov, pri Hobbesu in Locku skupek sebičnih posameznikov, ki z ustanovitvijo vlade oz. instituta kralja ne presežejo lastnih sebičnih namenov, ampak jih še bolj utrdijo), delitev oblasti na tri veje (samo na ta način je mogoče doseči, da nekdo ne dobi preveč, ker so ljudje po svoji naravi sebična bitja), *laissez faire* kapitalizem (vsakdo maksimira svoje lastne dobičke) itn. Newton je trdil, da različne sestavne dele sveta - naj gre za osebe, planete ali kaj drugega - povezujejo »sile« (kot npr. gravitacijska sila), da ne odletijo in se zgubijo v vesolju (Becker, Slaton, 2000: 35). Družbeno, ekonomsko ali politično vzporednico najdemo v atomarnem videnju ljudi, ki so zaključene, med sabo ločene enote, ki drug drugemu predstavljajo potencialno nevarnost lastni identiteti (*cf.* Barber, 1984: 32–45; *cf.* Becker, Slaton, 2000: 35). Atom se povezuje, ne da bi spremenil lastno identiteto in notranjo strukturo. V vseh povezavah ostaja isti, trden in nespremenljiv. Ljudje rabijo vlado, da nadzira tiste, ki bi jim hoteli odvzeti njihovo identitetno atomarnost.

William Bennett Munro, profesor političnih ved na Univerzi Harvard in predsednik Ameriškega združenja za politične vede v dvajsetih letih tega stoletja, je bil eden od prvih, ki se je zavedal pomena ujetosti politične znanosti v metaforiko

[6] *August Comte je svoj pristop družboslovju imenoval »družbena fizika«.. Sprejemal je predpostavke naturalizma in videl v naravoslovju pot za vzpostavitev novega temelja objektivnega vedenja. Verjel je, da je mogoče odkriti znanstvene zakone, ki veljajo za družbeno življenje podobno, kot je mogoče odkrivati znanstvene zakone v naravoslovju. Življenje v družbi naj bi obvladovali isti zakoni kot newtonovsko fiziko (Smith, 1998: 79).*

newtonovskega razmišljanja. V predsedniškem nagovoru APSI (*American Political Science Association - APSA*) 28. decembra 1927 je trdil, da »tako znanost kot umetnost vladanja še vedno počivata na nečem, kar lahko poimenujemo atomistična teorija politike - na postulatu, da so vsi telesno sposobni državljani enake teže, obsega in vrednosti, da so jim dane različne absolutne in neodtujljive pravice, da imajo vsi enako absolutne dolžnosti in da vsi nosijo oblačilo z atributom individualne suverenosti« (Becker, Slaton, 2000: 39).

Če film zgodovine na hitro prevrtimo nekaj stoletij naprej na konec 20. stoletja, lahko ugotovimo, da za naše razmišljanje (in vedenje) o odnosih med državami še vedno uporabljamo metafori atomov in masnih teles, ki se obnašajo skladno z Newtonovimi zakoni mehanike. Metafora atoma ni nikjer bolje vidna kot v zahtevi neorealistov po avtonomni enakosti držav (cf. Waltz, 1979: 93, 95) in posledičnem gledanju na države kot na enote (atome). Veliko je bilo odzivov na teorije neorealistov, Sorensen (1998) je, *inter alia*, pokazal, da različne države ne moremo obravnavati kot podobne enote, ker se razlikujejo po zgodovinskem, kulturnem, verskem itd. razvoju in načinu, na katerega so zamišljene. S tem ne nasprotuje samo uporabi neorealistične metaforike in zahtevam po avtonomni enakosti držav, ki izhaja iz liberalne logike fizičnih objektov, ampak pravi, da so države tudi kvalitativno drugačne in ne samo glede na njihovo relativno moč, kot bi to argumentirali realisti (Sorensen, 1998: 79-80; *cf.* Mann, 1986). Enoto države iztrga objektnosti in pokaže, da gre za kulturno, družbeno in zgodovinsko specifično tvorbo, ki ne obstaja kot enota, kot trden, nespremenljiv objekt. Primer hitro razvijajočih se držav v vzhodni Aziji je bil v literaturi označen pod skupnim imenom »pozni razvoj«, kar je sugeriralo, da med temi državami niso obstajale razlike v razvoju in poti do njega. Upoštevajoč enote, tiho predvideva, da obstaja samo en način svetovne kapitalistične proizvodnje in da so razlike med različnimi enotami nepomembne ali pa jih je mogoče zreducirati na trenutni neenak razvoj (Jessop, 1999a: 11). Še več, celotna literatura prvega vala (cf. Hay in Marsh, 2000: 4-7) razmišljanja o odnosu globalizacije in države je utemeljena na metafori masnih delcev, ki se obnašajo skladno s klasičnimi zakoni mehanike. Državo se predstavlja kot objekt iz narave, ki ima svojo težo in obseg. Na procese globalizacije se gleda kot da prihajajo izven države (objekta, delca) in zaradi tega ogrožajo njeno mesto in obstoj. Trditev prvega vala literature, da država v globalizacijskih procesih izumira, izhaja iz fizikalnega postulata, ki pravi, da dve telesi z maso ne moreta biti na istem mestu ob istem času. Če si politične procese zamišljamo skozi take metafore, ugotovimo, da ni prostora za kreativno samoprenovo države, za institucionalno prenovo, za polivalentnost in polikontekstualnost fenomena. Primer prvega vala literature in metafor, ki jih uporablja, kaže na kreativni potencial metafor, saj so se številne države konec 80. in v začetku 90. let res začele obnašati po vzorcih, ki jih je zahtevala logika metafore.

Epistemično realnost, ki smo jo poskušali opisati, težko označimo kot zgolj newtonovsko. Z epistemološkega vidika je predvsem kartezijanska. Osnovo ji daje premisa, da politike in politične znanosti ni mogoče doumeti in predstavljati v političnih terminih, temveč predvsem v nepolitičnih. Političnega ne gre okuževati s političnimi koncepti. Treba ga je definirati z referiranjem izven polja političnega.

Definiranje naj izvršijo nepolitične metafore. Descartes je zapisal: »Prepričan sem, da se moram nekoč resno lotiti zadeve in se osvoboditi vseh mnenj, ki sem jih pred tem imel ter znova začeti graditi temelje, če želim ustvariti trdno in stalno strukturo v znanosti« (cit. po Barber, 1984: 48). Hobbes in njegovi nasledniki so vzeli to pripombo preveč resno in poskušali misliti teorije o političnem predvsem z nepolitičnim, med drugim z uporabo metafor iz narave. Toda metafore le redko, kot smo videli že zgoraj, služijo zgolj opisom in okrasu.

Metafora političnega telesa: med telesom in delniško družbo

Na Angleškem je v šestnajstem in sedemnajstem stoletju prišlo do političnih sprememb, ki so bile posledica novega okvira razmišljanja, ki ga je s svojo revolucijo vzpodbudil Kopernik. Metafora harmonije različnih delov političnega telesa ni bila več najpomembnejša, stara kozmologija in teologija sta se počasi umikali novemu pogledu na človeka.

Telo v gibanju, na katerem je on [Hobbes] zgradi svoj sistem, je simbolična slika. Predstavlja posameznika, a na zelo poseben način: nič več ni član političnega telesa; nič več nima svojega mesta v hierarhičnem sistemu podrejenosti in avtoritete; nič več njegova gibanja ne vodijo k univerzalni harmoniji. Namesto tega je posameznik sam, ločen od drugih, brez gospodarja ali varne družbene pozicije; njegova gibanja, ki jih določa zgolj sam in nihče drug, trčijo z gibanji drugih, identičnih posameznikov; njegova dejanja povzročajo kaos (Walzer, 1967: 201).

Newtonovski svet mehaničnega gibanja je postal referečni svet nove politične misli Anglije šestnajstega in sedemnajstega stoletja, nov vir metafor, analogij in podob. Metafora urnega mehanizma je bila zelo pripravna za čas, ko so politične in družbene spremembe dobesedno ljudi spravile v gibanje. Nič več ni bilo fevdalne odvisnosti, navezanosti na zemljiškega gospodarja, rojeval se je svobodni posameznik, ki je prodajal svojo telesno moč kakor je želel. Metafora urnega mehanizma ni samo opisovala, ampak predvsem predpisovala, tako glede posameznika kot države. Hobbes je vzel metaforo zelo resno in jo uporabil za celo vrsto političnih konceptov, toda nikjer ni to bolje izraženo kot v uvodnem poglavju *Leviathana:*

> Življenje ni nič drugega kot gibanje udov, katerega izvor je v nekem ključnem notranjem delu; zakaj ne bi rekli, da imajo vsi avtomati (stroji, ki poganjajo same sebe z vzmetmi in kolesci kot v uri) umetno življenje? Kaj pa je srce drugega kot vzmet? In živci drugega kot mnogo žic? In sklepi drugega kot veliko kolesc, ki omogočajo gibanje celotnemu telesu? (Hobbes, 1651/1996: 9, poudarki v izvirniku)

Ko je srednjeveška koncepcija političnega telesa kot živega organizma počasi izgubljala na svoji privlačnosti, je bilo v politično teorijo vnešenih vedno več novih metafor. Locke je npr. vztrajal pri novi metafori za družbo - političnem telesu kot delniški družbi, v kateri imajo posamezniki svoj delež (Hale, 1971: 13).

Ideja o političnem telesu kot živem organizmu izhaja iz stare Grčije, iz časa Peri-

kleja, ko je atenski *polis* dosegel neverjetno stopnjo politične enotnosti in posledično razvil organsko analogijo za izražanje te enotnosti (Hale, 1971: 18).[7]

Prve primere metafore človeškega telesa za izražanje enotnosti države lahko najdemo v Isokratovem sedmem govoru *Areopagitu* (355 pred. n. št.): »Duša države ni nič drugega kot njena politična skupnost, ki ima enako moč kot um nad telesom; odloča o vseh vprašanjih, trudi se, da ohrani tisto, kar je dobro in odvrača od tistega, kar je slabo«. Isokrat je poudarjal sodelovanje vseh državljanov v političnem življenju *polis* in odvisnost njihove dobrobiti od dobrega delovanja države.

Platon v *Državi* (tretja knjiga) govori o »zdravi državi« in »vročični državi«, medtem ko Aristotel (1996: 13) v *Politiki* (prva knjiga, 1253a, I, 4-5) pravi, da »... je očitno, da je država stvaritev narave in da je človek po naravi politična žival«. To je samo nekaj primerov, ki pritrjujejo dvema osnovnima načeloma ideje političnega telesa: da je družba naravna stvaritev in ni človekovo delo in da je človek najbolj zvest svoji naravi, če je del družbe in ne individualiziran (Hale, 1971: 21). S stališča teorije metafor lahko govorimo o pooseblјanju, ko nečloveško zadobi človeško obliko (cf. Lakoff, Johnson, 1980/2003: 33).

To specifično gledanje na politično telo je omogočal starogrški pogled na znanost, ki je bil splošno sprejet v zahodni misli vse do renesanse. Vesolje je bilo, skladno s tem gledanjem, urejeno po najboljšem modelu, živem bitju. Življenje in psihološki ustroj posameznika sta bila identična z življenjem in ureditvijo *polis* in kozmosa (Hale, 1971: 23). Država je kot človeški organizem: vsak državljan je nosilec pomembne funkcije, ki je naravna in primerna tako za del (človeka) kot za celoto (državo).

V času starega Rima so tesne (zelo pogosto družinske) vezi v *polis* zamenjali drugi modeli vključevanja posameznikov v družbo. Politična morala, ki je v *polis* temeljila na naravnem odnosu med celoto in njenimi deli, se za večja ozemlja ni zdela več primerna. Politično razmišljanje je sledilo novim razmeram in stoiki so začeli razmišljati o politični morali v terminih odnosa posameznika z drugim posameznikom in ne več s *polis*.. Seneka je v 95. pismu Luciliju zapisal: »Kdaj bom povedal vse, kaj mora kdo delati in kaj opuščati? Saj mu lahko na kratko dam tole formulo za dolžnost, ki jo ima do človeka: vse to, kar vidiš in kar vsebuje božje in človeške reči, je samo eno: mi smo udi velikega telesa. Narava nas je ustvarila kot sorodnike, ker nas je ustvarila iz iste snovi in za isti končni namen« (Seneka, 1966: 369-370). Čeprav se je politična morala spremenila, se je metafora fizičnega telesa kot političnega telesa ohranila.

Ideja organske družbe se je od stoikov prenesla v zgodnjo krščansko tradicijo. Sveti Pavel je v Prvem pismu Korinčanom imel nekaj podobnih idej kot stoiki. »Predvideva hierarhični red, ki ga vzpostavi Bog (ali narava), sestavljen iz različnih delov, od katerih so vsi potrebni telesu in ki se ne smejo smatrati za neodvisne ali nadrejene ostalim delom« (Hale, 1971: 29). Ta organska metafora je bila velikokrat uporabljena kot argument proti sporom znotraj krščanskih cerkva.

Sveti Avgušin je v *De Civitate Dei* razvil organsko metaforo političnega telesa še

[7] *V tem delu članka se opiram na Haleovo (1971) raziskavo o političnem telesu. Med novejše študije o tej temi spada tudi de Baecqueova (1997) o metaforah telesa v revolucionarni Franciji med leti 1770-1800.*

naprej in predstavil idejo o mističnem telesu (*corpus mysticum*) (Hale, 1971: 31-32). Njegova vizija mističnega telesa ni imela, v nasprotju z vizijo v atenskem *polis* ali svetu stoikov, pravega pomena za tostranstvo, ampak je predvsem pomenila skupnost zveličanih v onostranstvu. Govora je o duhovnem telesu, kjer je Kristus glava, ostali člani cerkve pa telo. Enotnost telesa in glave se vzdržuje skozi zakramente, kajti tisti, ki so použili Kristosovo telo v obliki hostije, so del njegovega telesa.

V srednjem veku se razprava o mističnem in pravem Kristusovem telesu nadaljuje. V času zgodnjega krščanstva je bilo to dvoje različnih teles, ki so ju okoli osmega stoletja začeli združevati (Hale, 1971: 35). Cerkvino telo tudi ni bila več samo skupnost vernikov, temveč tudi hierarhija duhovščine, na čelu katere je bil papež. Papeška nadvlada je bila v vedno hujšem sporu z nastajajočimi nacionalnimi monarhijami, ki so kot odgovor na pritiske prevzeli metafore političnega telesa takrat na novo odkritega Aristotela. Hale (1971: 38-39) govori o treh vrstah odgovorov na papeško nadvlado: vladarji so priznali papeške zahteve, sebe opisali kot srce političnega telesa in poudarili pomembnost srca za delovanje glave; lahko so si zamislili posebno telo, *corpus naturale* (sekularno telo), ki je imelo lastno glavo, kar je naredilo situacijo še bolj shizofreno. Ali pa so trdili, da je samo Kristus in ne papež, glava.

Metafora: Proza sveta

V prispevku sem hotel na hitro opisati razmerje med naravo in političnimi metaforami. Svoje raziskovanje sem omejil na disciplino fizike in čas okoli sedemnajstega stoletja, ko so se v zahodni misli zgodili premiki, ki imajo še vedno odločujoč vpliv na dojemanje političnega. Kljub temu, da je naravoslovje že davno vpeljalo samorefleksivne teorije in da je družboslovje predstavilo celo vrsto post-pozitivističnih in postempiricističnih metodologij, se politično še vedno misli znotraj klasične mehanične tradicije fizike. Tehnološki napredek je sicer prinesel nove metafore, ki se razlikujejo od klasičnih kot sta stroj ali telo (danes razmišljamo, zamišljamo in govorimo v terminih metafor kot sta mreža ali tok), toda prevladujoče razmišljanje o politiki je še vedno strukturirano okoli newtonovskega pogleda na svet in odnose v njem (npr. odnos države in globalizacije).

Metafore dovoljujejo jeziku, da se osvobodi funkcije neposrednega opisovanja sveta in vzpostavi kontingentno razmerje med besedami in realnostjo. To osvobodi imaginacijo spon objektivizma in kreativni procesi dobijo nov zagon. Odnos med metaforami in metaforiziranimi objekti je torej obojestranska rekonstrukcija konceptov in metod različnih disciplin v disciplinarni delitvi dela modernih znanosti. Ali, če rečemo z metaforo, metafora je pravzaprav proza sveta.

LITERATURA

Aristotle (1996): The Politics and The Constitution of Athens. Edited by Stephen Everson. Cambridge: Cambridge University Press.

de Baecque, Antoine (1997): The Body Politic: Corporeal Metaphor in Revolutionary France 1770-1800. Stanford: Stanford University Press.

Barber, Benjamin (1984): Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. Berkeley: University of California Press.

Becker, Ted and Christa D. Slaton (2000): The Future of Teledemocracy. Wesport, CT: Praeger.

Benton, Ted in Ian Craib (2001): Philosophy of Social Science: The Philosophical Foundations of Social Thought. Basingstoke: Palgrave.

Capra, Fridjhof (1982): The Turning Point. New York: Simon and Schuster.

Hale, David George (1971): The Body Politic: A Political Metaphor in Renaissance English Literature. The Hague: Mouton.

Hay, Colin in David Marsh (2000): Introduction: Demystifying Globalization. V Colin Hay in David Marsh, Demystifying Globalization, 1-17. Basingstroke: Palgrave.

Hobbes, Thomas (1651/1996): Leviathan. Cambridge: Cambridge University Press.

Isocrates (355 pr.n.št): Areopagiticus. Dostopno na http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0144;query=section%3D%23638;layout=;loc=7.9, 29. 8. 2005.

Jessop, Bob (1999a): »Globalisation and the National State (draft)«.. Department of Sociology, Lancaster University. Dostopno na http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc012rj.html, 12. 6. 2000.

Johnson, Mark (1987): The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago in London: The University of Chicago Press.

Kopernik, Mikołaj (1543/2002): O revolucijah nebesnih sfer. Filozofski vestnik 23(3): 25-28.

Lakoff, George in Mark Johnson (1980/2003): Metaphors We Live By. Chicago in London: The University of Chicago Press.

Lukšič, Igor (1996): Onkraj politične mehanike. V Adolf Bibič (ur.), Kaj je politika?, 11-27. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Maasen, Sabine (1995): Who is Afraid of Metaphors? V Sabine Maasen, Everett Mendelsohn in Peter Weingart (ur.), Biology as Society, Society as Biology: Metaphors, 11-35. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

Mann, Michael (1986): The Sources of Social Power. Vol II. Cambridge: Cambridge University Press,.

Marsh, David in Paul Furlong (2002): A Skin, not a Sweater: Ontology and Epistemology in Political Science. V David Marsh and Gerry Stoker (ur.), Theory and Methods in Political Science, 17-41. Basingstoke: Palgrave.

Miller, Charles A. (2003): Ship of State: The Nautical Metaphors of Thomas Jefferson. Lanham: University Press of America.

Putnam, Hillary (1994): Sense, nonsense and the senses: An inquiry into the powers of the human mind. The Journal of Philosophy 91: 445-517.

Ricoeur, Paul (1981): The Rule of Metaphor. Toronto: University of Toronto Press.

Seneka (1966): Pisma prijatelju. Maribor: Založba Obzorja.

Shapiro, Michael J. (1985-86): Metaphor in the Philosophy of the Social Sciences. Culture and Critique 2: 191-214.

Smith, Mark J. (1998): Social Science in question. London, Thousand Oaks: Sage in association with The Open University.

Sorensen, Georg (1998): States are Not »Like Units«: Types of State and Forms of Anarchy in the Present International System. The Journal of Political Philosophy 6(1): 79-98.

Tenn, Joseph S. (2003): The Copernican Revolution. Dostopno preko http://www.phys-astro.sonoma.edu/people/faculty/tenn/CopernicanRevolution..html, 10. 4. 2005.

Waltz, Kenneth (1979): Theory of International Relations. Reading, MA: Addison Wesley.

Walzer, Michael (1967): On the Role of Symbolism in Political Thought. Political Science Quarterly 82(2): 191–204.

Wolin, Sheldon (1960): Politics and Vision: Continuity and innovation in Western political thought. Boston: Little Brown.

Zashin, Elliot in Phillip C. Chapman (1974): The Uses of Metaphor and Analogy: Toward a Renewal of Political Language. The Journal of Politics 36(2): 290–326.

*Marjan SMRKE**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

ATEIZEM IN MORALA V POSTSOCIALIZMU

Povzetek: *Članek obravnava pogosto tezo katoliških cerkvenih govorcev o pomanjkljivi moralnosti ateistov. Tezo empirično preverjam na podatkih EVS in ISSP. Upoštevam enajst kazalcev državljanske, ekološke, prometne, seksualne in splošne moralnostne permisivnosti oz. rigoroznosti. Analiza pokaže: (1.) da tranzicijske države dosegajo evropsko povprečne vrednosti; (2.) da so prepričani ateisti v tranzicijskih državah ponekod povprečno, ponekod podpovprečno, ponekod pa nadpovprečno moralno rigorozni; (3.) da ateisti v Sloveniji niso moralno popustljivejši od splošne populacije oz, da so prepričani ateisti na številnih kazalcih celo nadpovprečno rigorozni. V luči teh ugotovitev cerkveno tirado o nemoralnosti ateistov razumem kot izmišljanje problema tam, kjer ga ni, oz. tam, kjer ga ni nič več kot drugje. Na ta način skuša RKC v razmerah pospešene (post)moderne moralnostne pluralizacije upravičiti svojo zamišljeno moralnostno nepogrešljivost.*

Ključni pojmi: *morala, ateizem, teizem, katoliška cerkev, postsocializem.*

Pričujoči članek je tretji del sociološkim komentarjev k sindromu cerkvenih stališč, ki v postsocializmu sramotijo ateizem in ateiste. V prvem delu sem obravnaval tezo o nesrečnosti ateistov (Smrke 2003a, 2003b, 2004a). V drugem delu sem obravnaval tezo o neosmišljenosti ateistov (Smrke 2003c, 2004b). Preostala je še teza o nemoralnosti ateizma oz. ateistov.

Tako kot v prvih dveh primerih tudi v tem primeru ne trdim, da gre za vsesplošno stališče predstavnikov rimskokatoliške cerkve (od tu dalje RKC) v postsocialističnih državah; navesti bi bilo mogoče katoliške teologe, ki zastopajo bistveno drugačna stališča. Nedvomno pa gre za izrazito stališče, ki ga bolj ali manj jasno izrekajo nekateri njeni najbolj izpostavljeni predstavniki. Tako je v Sloveniji donedavni nadškof dr. Franc Rode[1] ateiste javno obtoževal, da so krivi »nezadržnega propadanja vrednot«, da »druge morale, kot je krščanska, na Slovenskem ni« (Rode v Čokl, 2003). Ateisti naj si, po njegovem mnenju, ne bi smeli domišljati, da bodo vzgajali nove rodove ateistov. Moralno problematični naj bi bili zlasti mladi ateisti brez verske vzgoje, ker naj bi bili povsem brez vrednot. Tovrstne tirade so pravzaprav tradicionalne (o njih npr. kritično pišejo Baggini, 2003: 37, Billington, 2002, Blackburn, 2001, Dragoš, 2003, Martin, 2002, Campbell, 1971: 97–102) in v nekaterih okoljih že stoletja »popularne«. Po Campbellu so svoj delež k apriornemu ena-

* *Dr. Marjan Smrke, docent na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

[1] *Franc Rode je po sedemletnem načelovanju katoliški cerkvi v Sloveniji (1997–2004) junija 2004 napredoval na položaj prefekta vatikanske kongregacije za redove posvečenega življenja.*

čenju religije in morale oz. nereligije (*irreligion*) in nemorale prispevali tudi nekateri sociologi s tem, ko so nekritično poudarjali družbeno integrativno funkcijo religije (Campbell, 1971: 100).[2] Opazno pa je, da imajo taka stališča posebne spodbude k zaostritvam ravno v postsocialističnih oz. poskomunističnih deželah. Gotovo je eden izmed razlogov ta, da gre za dežele, ki so prestale propad političnih režimov, ki so temeljili na ateistični ideologiji. Obravnava ateizma *sine ira et studio*, ki ga je do določene mere vpeljal drugi vatikanski koncil[3], se je zato - sociološko pričakovano - umaknila obravnavam, v katerih so zaznavni tudi revanšizem, difamacija[4] in - težnja po rekonkvisti.

Diskurz propadanja vrednot je namreč, tako je moje mnenje, namenjen ravno upravičevanju (legitimiziranju) mnogo večje vloge religije oz. RKC v družbi, vloge, ki presega vlogo enake med enakimi. V družbo se bo »znova vrnila morala« šele, če se bo povečala vloga cerkve, se dopoveduje (glej npr. Stres, 1991: 11). Prejšnji režim naj bi bil dokaz tega, da je, »če ni boga, vse dovoljeno«, »kot je dejal Dostojevski«[5]. Krvav način razpada Jugoslavije naj bi bil posledica tega, da je bila socialistična družba brez morale.[6] Takim in podobnim stališčem se pridružujejo tudi nekateri tranzicijski novoverci oz. konvertiti. Kot rešitev predlagajo vrnitev k »desetim božjim zapovedim« in povečano družbeno vlogo verouka.

Taka stališča sprožajo celo vrsto vprašanj: (1.) So bili socialistični režimi resnično režimi brez morale oz. etike? Prej bi lahko dejal, da so bili ti režimi na poseben način moralizatorski. Tu ne mislim le na različne oblike družbeno-moralne vzgoje, ki so obstajale v socialističnih šolah, in na različne filozofske obdelave etičnih vprašanj z naslovi »socialistična etika« ipd., mislim predvsem na civilno-religijsko ideologijo, ki se je ravno v represivnih dejanjih posluževala moralizatorskega jezi-

[2] *»/.../ zanimivo je, da ima popularni argument o nereligioznosti in nemoralnosti svojo akademsko vzporednico, tezo (ki smo jo obravnavali zgoraj), da religija utrjuje družbeno integracijo. Popularni argument se glasi, da nereligioznost vodi v nemoralnost, kar nadalje vodi v dezintegracijo. Akademski argument poudarja rezultat tega: vlogo religije pri ohranjanju splošnega sistema moralnih vrednot, ki vzdržuje primerno stopnjo družbene integriranosti.« (Campbell, 1971:100)*

[3] *Tu se ne spuščam v razpravo o tem, koliko je RKC nasploh še v enakem razpoloženju do ateizma, v kakršnem je bila neposredno po koncilu. Pripomnim naj le, da nekatera »znamenja« nakazujejo delno vrnitev na stare položaje. V dokumentu Spomin in sprava (2000) je ateizem štet kar za »zlo našega časa«. Kaj naj bi to pomenilo?*

[4] *Za eno izmed posledic sramotenja ateističnih prepričanj v Sloveniji lahko štejemo ustanovitev Društva za zaščito ateističnih čustev, SVIT-a - združenja posvetnežev v Sloveniji, morda pa tudi ustanovitev Društva za zaščito ustave in žrtev cerkve. Za drugo posledico pa lahko štejemo primere povratnih sramotenj verskih prepričanj.*

[5] *V sklicevanju na Dostojevskega, ki je med cerkvenimi ideologi »vračanja morale« precej razširjeno (o tem Baggini, 2003, Blackburn, 2001), je cela vrsta problemov. Prvi je seveda ta: ali gre za mišljenje samega Dostojevskega ali le za mišljenje literarnega junaka? Redki so teologi, ki se takemu sklicevanju na Dostojevskega uprejo. Izpostavim naj le Vekoslava Grmiča: »Če rečemo, da je vse dovoljeno, če Boga ni, to nikakor ne velja za ateista, ki je sicer subjektivno prepričan, da ni Boga, a je kljub temu njegovo življenje še vedno v območju in pod različnimi vplivi Božjega delovanja. Zato ne moremo kratko malo prenašati te sodbe o življenju brez Boga na neverujoče in na posledice nevernosti, češ, saj je ljudem, ki ne verujejo v Boga, vse dovoljeno.« (Grmič, 2003: 87).*

[6] *Tu se prezre dejstvo, da je večina Jugoslovanov (z izjemo Srbov) v obdobju socializma obiskovala verouk. Prezre se tudi dejstvo, da so se jugoslovanski narodi (zlasti Srbi in Hrvati) tudi med drugo svetovno vojno zapletli v mednacionalne spopade, čeprav so poprej domala 100-odstotno obiskovali verouk.*

ka. V obsodbah disidentov oz. »heretikov« kot (domnevnih) kršilcev socialističnih civilno-religijskih postav so se značilno pojavljale ravno obsodbe, kakršne dandanes uporabljajo nekateri cerkveni govorci - da so »brez vseh vrednot«[7] oz. da kršijo svete (socialistične) vrednote. (2.) Kaj naj bi pomenila »vrnitev k desetim božjim zapovedim«? Ali je mogoče iti mimo tega, kar so (medtem) kritični bibliologi dognali o vprašljivi moralni vrednosti in izrazito parohialnem pomenu tega starodavnega moralnega kodeksa (glej Smrke, 2005)? Kaj bi taka vrnitev pomenila glede na to, da je bil socialistični projekt v osnovi razsvetljenski projekt, ki je vključeval refleksijo o religijskih pojavih kot človeških proizvodih? Ali bi to bil duhovni (intelektualni) napredek ali, nasprotno, nekakšna reinfantilizacija družbe, kamor lahko uvrstimo nedavno prepoved poučevanja teorije evolucije v srbskih osnovnih šolah? (3.) In končno: Ali teza o nemoralnosti ateistov sploh vzdrži empirično preverjanje? Preverjanju te (hipo)teze namenjam sledeče strani.

Nekateri metodološki in epistemološki problemi merjenja moralnosti

V raziskavi se bom opiral na podatkovje EVS 1999-2000[8] in ISSP 1998[9]. V primerjavi s proučevanjem sreče in smisla se pri proučevanju moralnosti srečujemo s še več težjimi metodološkimi in epistemološkimi problemi. Vprašamo se lahko, ali je anketno merjenje moralnosti sploh primerna metoda. Vsekakor so upravičeni nekateri zadržki. Navajam jih tudi zato, ker jih ne upoštevajo nekateri vplivni raziskovalci odnosa med (ne)religioznostjo in moralo.[10]

(1.) Med moralno »teorijo« (deklariranimi vrednotnostnimi orientacijami), ki jo po mojem mnenju zaznava javnomnenjska anketa, in moralno prakso je lahko precej velik razkorak. Če ga nikoli ne bi bilo, bi bile za dobršen del svojega dela prikrajšane številne družbene vede. Razlikujemo lahko tri osnovne tipe odnosov med deklarirano moralo in prakso: odnos skladnosti, odnos interference in odnos nasprotnosti (kontrarnosti). V prvem primeru sta si deklarirana morala in praktično delovanje človeka skladna; v drugem primeru bolj ali manj sovpadata, obstaja pa tudi manjše ali večje polje razhajanja; v tretjem primeru so vrednotnostne opredelitve nasprotje prakse oz. obratno. Priseganje na visoke moralne standarde je lahko le prikrivanje povsem nasprotne prakse.[11] Lahko je izraz slabe vesti (krivde), lahko je le stališče »tako naj bi bilo (čeprav ni)« oz. izraz poznavanja (ne pa upoštevanja) družbeno zaželenega vedenja. Mogoča je tudi obratna hipokrizija: človekova moralna praksa je lahko bolj rigorozna od izražanih permisivnih stališč. Cela vrsta socialno-psiholoških teorij razpravlja o takih možnostih oz. pojavih. Tozadevnim

[7] *Taka obsodba je doletela enega najvidnejših disidentov v socialistični Sloveniji, pesnika, pisatelja in politika Edvarda Kocbeka (1904-1981) (Mahnič, 2004).*

[8] *European Value Survey, 1999/2000 (datoteka podatkov), Köln: Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung.*

[9] *International Social Survey Programme: Religion II, 1998 (datoteka podatkov), Köln: Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung.*

[10] *Vtis je, da je tu nepreviden tudi Rodney Stark v raziskavi Gods, Rituals and the Moral Order (Stark, 2001). V nadaljevanju se bom še večkrat kritično obregnil ob to raziskavo.*

[11] *O teh razkorakih je med prvimi pisal P. Bayle (1647-1706). Poudarjal je, da sta religija in morala dve med seboj neodvisni vredno(s)ti, ki sta lahko v zelo različnih medsebojnih odnosih (v Hazard, 1959: 266).*

ljudskim rekom in pregovorom ni konca. Tu naj le nakažem svoj pogled na ta problem v okviru teorije religijske mimikrije (Smrke, 2004c): Izjavljane vrednotnostne opredelitve so lahko le mimikretični signali, ki naj zbudijo vtis o podobnosti oz. enakosti z moralnim modelom in posledično zavedejo naivnega operatorja. V romanu Henryka Sienkiewitza Križarji (1904) je nemški viteški red (križarji) prikazan kot združba, ki je (do)besedno prekrita s signali moralnih modelov (križi na orožju, nabuhla religijska retorika). Dopoveduje se: Kdor se upira dejanjem viteškega reda, se upira samemu bogu/Jezusu. Vendar Poljaki in Litovci ugotovijo, da je to, kot zapiše Sienkiewitz, le »igra pajka, ki hoče ujeti muho«.[12] Ali je s sodobnimi maskiranji nemoralnih mednarodnopolitičnih dejanj v religijsko retoriko kaj drugače?

Odnos med deklarirano moralo oz. moralnimi orientacijami, kakršne zazna anketa in moralno prakso bi potemtakem terjal še posebno raziskavo. Kar zadeva vprašanje odnosa med tozadevno (in)kongruenco in religijo, ni malo sociološke literature, ki v evropskih protestantskih okoljih ugotavlja večjo kongruenco, v katoliških okoljih pa manjšo kongruenco oz. večjo laksnost. To je najbrž posledica zaostritve konsistentnosti kot enega bistvenih dosežkov reformacije (Bruce, 1996: 15-16). Večjo kongruenco protestantskih okolij nekateri avtorji povezujejo tudi s tem, da imajo protestantske cerkve do posameznika v nekaterih pogledih stvarnejša pričakovanja od katoliške.

(2.) Tudi če/ko obstaja visoka skladnost (kongruenca) med deklarirano moralo in moralno prakso, so glede moralnosti izraženih stališč odprte različne hermenevtične možnosti. Tisto, kar je po »zdravem razumu« primer očitno nesebičnega (in potemtakem moralnega) stališča oz. dejanja, je v osvetljavi kakšne kritične teorije lahko nekaj povsem drugega. V socio-biologističnih teorijah si npr. zastavljajo vprašanje, ali so altruistična dejanja sploh mogoča; ali ne gre pri altruizmu le za maskirani egoizem - egoizem sebičnega gena (glej npr. Štern, 1996)? Nekatere krščanske (in še posebej katoliške) vrline, ki se zdijo mnogim tako moralno nesporne, so v kakšni drugi perspektivi le »napake/grehi pretiravanja«, kot se je izrazil W. James (James, 1902/2002: 340). Pomemben je tudi motiv delovanja, ki naj bi bilo moralno. Reformacija (Luther), razsvetljenstvo (npr. Pierre Bayle) in kritična teologija (npr. Karl Barth) so postavili pod vprašaj moralnost morale »iz računice« - morale, ki jo motivira pričakovano nebeško plačilo. Luther je v samem jedru tedanjega krščanstva odkril korupcijskega duha, ki se mu katolicizem še dandanes ni odrekel.[13] V tem smislu si lahko zastavimo vprašanje, kdo je bolj moralen: tisti, ki je moralno »perfekten« (le) zato, ker pričakuje nebeško plačilo, ali tisti, ki je le »dober«, ne da bi se nadejal kakršnegakoli plačila.

(3.) Tretji (in ne zadnji) problem je izbor spremenljivk oz. indikatorjev moralnosti. V pluralni družbi obstaja več moralnih kodeksov, ki se bolj ali manj razlikujejo. Spet bi lahko posegli po zgornji tipologiji. Brez težav bi našli etike, ki za moral-

[12] *Z velikim veseljem sem pri Sienkiewiczu našel ravno to metaforo, ki je bila poprej izhodišče mojega spisa o religijski mimikriji (Smrke, 2002, 2004c).*

[13] *Tiste, ki štejejo slovensko katoliško romarsko središče Brezje za - kot večkrat slišimo - »duhovno središče Slovenije«, bi kazalo opozoriti, da je z vidika neverskih in verskih nazorov, ki zavračajo različne izraze kupovanja naklonjenosti svetnikov, Marije, boga, Jezusa, to lahko tudi »korupcijsko središče Slovenije«.*

na štejejo diametralno nasprotna si ravnanja. Govoriti je mogoče o medkulturni, mednazorski, medreligijski in znotrajreligijski moralni raznolikosti (Kellenberger, 2001). Z izborom določenih spremenljivk oz. indikatorjev pa lahko damo prednost enemu moralnemu kodeksu. Če moralnost skupine x, ki je zavezana moralnemu kodeksu xi, brez rezerve presojamo z moralnimi merili (yi) skupine y, ji delamo krivico. Po inuitski tradiciji je gostiteljeva moralna dolžnost, da gostu ponudi ženo, po krščanski tradiciji je to šteto za napeljevanje na grešno prešuštvo. Po katoliški doktrini je homoseksualnost moralno vprašanje[14], po sekularno-humanističnih in liberalno-protestantskih nazorih ni. Po islamski etiki je uživanje vina moralno vprašanje, po sekularnih in večini krščanskih etik je moralno vprašanje le njegova količina oz. okoliščine uporabe. Nekateri domnevni indikatorji (ne)moralnosti se lahko praktično nanašajo le na nekatere socialne kategorije. Koliko se npr. stoletnika lahko tiče predzakonska spolnost? Ne da bi se do tal priklonili moralnemu relativizmu, lahko pritrdimo temu, kar ugotavlja Campbell: »/.../ v pluralni družbi se tisto, kar je na prvi pogled videti kot razlika v stopnjah moralnosti, pogosto izkaže za primer moralnega pluralizma.« (Campbell, 1971: 104)

Zavedajoč se teh in drugih omejitev, sem se odločil za naslednji izbor iz razpoložljivih spremenljivk:

(1.) *Neodvisne spremenljivke* zadevajo (ne)verovanje v boga in (ne)religioznost: Kako pomemben je bog v vašem življenju? (EVS, v 123), Ali ste verni? (v 110), Ali verujete v boga? (v 115).

(2.) *Odvisne spremenljivke* se tičejo moralnosti. To pa ne pomeni, da jih štejem za indikatorje (ne)moralnosti. Štejem jih za indikatorje *rigoroznosti* oz. *permisivnosti* glede navedenega moralnega vprašanja. V strahu, da bi se rezultate absolutiziralo, naj relativizacijo še zaostrim: brez težav si predstavljam človeka, ki bi bil na teh (ali katerih drugih) kazalcih moralno popoln, a hkrati upravnik koncentracijskega taborišča. Izbrane spremenljivke se nanašajo na pet področij:

1.) *državljansko moralo*: Ali je po vašem mnenju opravičljivo: zahtevati od države ugodnosti, ki ti ne pripadajo? (EVS, v 225); goljufati pri davkih, če se pojavi priložnost? (v 226); sprejemanje podkupnine na službenem položaju? (v 231);
2.) *ekološko moralo*: Ali je po vašem mnenju opravičljivo: odmetavanje odpadkov na javnem mestu? (v 237); kaditi v javnih poslopjih? (v 241);
3.) *prometno moralo*: Ali je po vašem mnenju opravičljivo: vzeti avto, ki ni tvoj, in se voziti z njim (vožnja za zabavo)?[15] (v 227); voziti pod vplivom alkohola? (v 238); voziti nad dovoljeno hitrostjo v naseljih? (v 242);
4.) *seksualno moralo*: Ali je po vašem mnenju opravičljivo: imeti priložnostne spolne odnose? (v 240); če imata poročen moški ali poročena ženska avanturo? (v 230);
5.) *splošno moralo*: Ali je po vašem mnenju opravičljivo: lagati zaradi osebne koristi? (v 229).

(3.) Z nekaterimi drugimi spremenljivkami opravim parcialne analize.

V prvi fazi skušam ugotoviti uvrščenost tranzicijskih držav in Slovenije na

[14] *Ena novejših potrditev je bila »afera Buttiglione«.*

[15] *Zdi se, da slovenski prevod rahlo zgreši pomen angleškega vprašanja (Do you justify joyriding?).*

evropski lestvici moralnih orientacij. V drugi fazi raziščem morebitne korelacije med (a)teističnimi spremenljivkami in moralnostnimi spremenljivkami v tranzicijskih deželah - da bi preveril (hipo)tezo o nemoralnosti ateistov. V tretji fazi poglobljeno raziščem slovenski primer - da bi preveril tudi (hipo)tezo o poudarjeni nemoralnosti mladih ateistov. V razpravo bom mestoma vpletel tudi komentarje k Starkovim tezam o odnosu med (a)teizmom in moralo v vzhodni Evropi (Stark, 2001).[16]

Evropska povprečja; Turki nas odrešijo!

Glede državljanske morale kažejo največjo rigoroznost Turki in Malteżani. Najbolj popustljivi so Grki in Belorusi. (tabela 1)[17] Grški rezultat, zdi se, potrjuje nekatera antropološka opažanja. Država oz. vlada naj bi bila v Grčiji že po tradiciji tarča kulturno upravičevanega laganja (Du Boulay v Barnes, 1994: 75). Možno je, da se je ta tradicija razvila oz. okrepila v kljubovanju (otoške) province centru za časa turške nadvlade.[18] Beloruski primer (zlasti visokega upravičevanja utajevanja davkov) opozarja na pomen socialne indikacije. Stališča glede državljanske morale so najbrž v določeni meri pogojena (in morda tudi deloma opravičljiva) s kvaliteto države/vlade oz. s socialno-ekonomskim stanjem državljanov. V obeh primerih se zdi premisleka vredna tudi Starkova teza o pravoslavju (: 626) kot religiji, ki da se (v primerjavi s protestantizmom in katolicizmom) manj ukvarja z vprašanjem greha.

Relativno visok rezultat (v smislu rigoroznosti) dosegajo nekatere države, ki prislovično veljajo za države utajevalcev davkov. Tako npr. Italijani zasedajo šesto mesto. Če ne gre za (»latinsko«) inkongruenco med orientacijami in prakso v smislu *tra il dire e il fare c'e in mezzo il mare*, bi moral stereotip na smetišče zgodovine.[19] Tranzicijske države v seštevku ne izstopajo bistveno. Šest jih je nadpovprečno rigoroznih, sedem pa podpovprečno. Slovenija zaseda 23. mesto.

Glede ekološke morale znova največjo rigoroznost kažejo Malteżani in Turki. Najbolj popustljivi so Grki in Luksemburžani. Presenetljivo visoko rigorozni so državljani nekaterih držav, ki so po kazalcih ekološkega stanja izrazito podpov-

[16] *Rodney Stark se v raziskavi o odnosu med moralnostjo in vero v boga opre na podatke World Values Survey 1990–1991. Upošteva le eno religijsko spremenljivko (Kako pomemben je bog v vašem življenju?) in tri moralnostne spremenljivke (1. Ali bi kupili stvar, ki je bila ukradena?, 2. Ali bi prikrili, da ste poškodovali parkirani avto?, 3. Ali odobravate uživanje marihuane ali hašiša?) Glede postkomunističnih držav ugotovi: 1. Da v deželah, ki so v religijskem smislu zaznamovane predvsem s pravoslavjem, ni povezanosti med verovanjem v boga in (večjo) moralnostjo; izjema je Romunija. (2.) To pripiše temu, da pravoslavje relativno zapostavlja vprašanje greha in temu, da so komunistični režimi onemogočali oz. ovirali versko dejavnost. (3.) Da v nepravoslavnih postkomunističnih deželah obstaja le zelo šibka povezanost med verovanjem v boga in moralnostjo – v smislu: intenzivnejše verovanje v boga – višja moralnost. Pri tem moramo upoštevati metodološko napako, ki jo zagreši Stark in jo omenjam v nadaljevanju.*

[17] *Zaradi pomanjkanja prostora objavljam samo to tabelo.*

[18] *Zdi se, da se ta vzorec (na evropski ravni) ponavlja v sedemletnem grškem posredovanju napačnih finančnih podatkov Evropski komisiji, ki je bilo razkrito lani (2004).*

[19] *Na indeksu zaznavanja korupcije (Corruption Perception Index; Transperancy International, Finance, 2004) Italija s šele 42. mestom (visoko zaznavanje razširjenosti korupcije) močno zaostaja za številnimi državami, ki jih v našem anketnem zavračanju goljufanja države prekaša. Podobno tudi najbolj rigorozni Turčija in Malta.*

prečne. Na drugi strani pa so popustljivejši državljani nekaterih držav, ki veljajo za ekološko nadpovprečno urejene (Švedska, Finska, Avstrija). To seveda kaže na precejšnjo nezanesljivost teh kazalcev oz. na različne možnosti razlage. Tranzicijske države kot celota ne izstopajo. Osem jih beleži nadpovprečno rigorozne opredelitve, pet pa podpovprečno rigorozne. Slovenija zaseda 19. mesto.

Tabela 1. Rigoroznost državljanske morale (EVS 1999–2000); povprečja

Država	N.	A	B	C	RANG (A+B+C)
Francija	1564	3.38	3.04	2.08	31.
Britanija	994	1.97	2.43	1.78	16.
Nemčija	2001	2.00	2.37	1.94	18.
Avstrija	1492	2.09	2.10	1.57	6.
Italija	1957	1.88	2.39	1.50	7.
Španija	1145	2.67	2.35	1.68	22.
Portugalska	966	2.05	2.44	1.78	17.
Nizozemska	1002	1.49	2.74	1.56	8.
Belgija	1876	2.55	3.61	1.98	14.
Danska	1014	1.38	2.00	1.15	3.
Švedska	1003	2.08	2.42	1.85	20.
Finska	1023	2.35	2.55	1.44	19.
Islandija	958	1.75	2.23	1.27	4.
S. Irska	957	2.08	2.36	1.56	9.
Irska	995	1.83	2.29	1.40	21.
Estonija	954	3.20	3.18	1.93	29.
Latvija	986	2.12	2.36	1.68	15.
Litva	970	2.49	3.84	2.08	30.
Poljska	1052	2.36	2.14	1.53	11.
Češka	1885	1.81	2.02	2.18	10.
Slovaška	1306	2.91	2.15	2.92	25.
Madžarska	978	1.64	2.09	2.59	18.
Romunija	1078	1.82	2.79	1.52	13.
Bolgarija	973	1.83	1.99	1.63	5.
Hrvaška	998	1.62	2.74	1.71	12.
Grčija	1085	4.04	3.16	1.93	32.
Rusija	2369	2.25	2.98	1.78	24.
Malta	1002	1.36	1.53	1.10	2.
Luksemburg	1147	2.87	3.35	1.82	26.
Slovenija	991	2.82	2.34	1.78	23.
Ukrajina	1112	2.80	3.41	2.02	27.
Belorusija	893	3.48	4.22	3.09	33.
Turčija	1201	1.24	1.18	1.12	1.
Total	39927	2.25	2.58	1.80	

A = Ali je po vašem mnenju opravičljivo: Zahtevati od države ugodnosti, ki ti nepripadajo?
B = Ali je po vašem mnenju opravičljivo: Goljufanje pri davkih, če se pokaže priložnost?
C = Ali je po vašem mnenju opravičljivo: Sprejemanje podkupnine?
Skala: 1 (nikoli) do 10 (vedno).

Glede prometne morale Evropejci kažejo razmeroma najbolj rigorozna stališča. Spet po rigoroznosti izstopajo Malteżani in Turki. Najpopustljivejši so Belorusi in Slovaki.[20] Tranzicijske države kot celota ne izstopajo. Sedem jih je nadpovprečno rigoroznih, šest pa podpovprečno.[21] Slovenija zaseda 30. mesto.[22]

Nasprotno so vrednosti v povprečju (na spremenljivko) najvišje (v smeri popustljivosti) glede seksualne morale. Najbrž se v tem izraža zavest o različni stopnji kompleksnosti med gornjimi in seksualnimi vprašanji. Najbolj rigorozni so spet Malteżani in Turki (spremenljivke o prešuštvu v turškem vprašalniku ni bilo) ter Romuni. Med bolj rigoroznimi so seveda še najbolj katoliške države: Poljska, Severna Irska in Irska. Popustljivejše so skandinavske države, najbolj permisivno pa se izražajo Grki in Slovenci. Večji del tranzicijskih držav spada med tozadevno bolj rigorozne.

Kot kazalec rigoroznosti oz. permisivnosti glede »splošne« morale sem upošteval spremenljivko, ki sprašuje po upravičljivosti laganja v svojo korist. Očitno gre za spremenljivko, katere rezultat je lahko še posebej vprašljiv. Že v antiki so zbujali zadrego razni tozadevni filozofski paradoksi. Epimenidesov paradoks oz. Krečanov paradoks se glasi: »Vsi Krečani so lažnivci ... Eden njihovih pesnikov mi je to zatrdil«. Kaj je potem res? Lažnivčev paradoks je paradoks človeka, ki pravi: Lažem! Problem je v tem: Če laže, potem govori resnico - in obratno. Nadalje se zdi, da laganja ni mogoče vedno obsojati kot moralno neopravičljivega: Barnes v svoji *A Pack of Lies; Toward a Sociology of Lying* (Barnes, 1994) opozarja na funkcionalnost laži in disfunkcionalnost resnice v nekaterih družbenih oz. življenjskih situacijah.[23] Podobno Nyberg v *The Varnished Truth: Truth telling and deceiving in Ordinary life* (Nyberg, 1993) poudarja, da je govorjenje resnice včasih moralno precenjeno. Nam najbližji dunajsko-budimpeški profesor »mentiologije« P. Stiegnitz, je eni izmed svojih knjig dal provokativen naslov: *Lying: The Spice of Life!* (Stiegnitz, 1997). S to začimbo si je bil kot madžarski Jud med II. svetovno vojno rešil življenje - »v lastno korist« (Stiegnitz, 2002). Bi bil moral govoriti resnico? Večja permisivnost na tem kazalcu bi potemtakem lahko pomenila le večjo stopnjo iskrenosti oz. višjo stopnjo zavesti o občasni funkcionalnosti neresnice.

Kakorkoli že, najbolj rigorozni so znova Turki, za njimi pa Romuni in Malteżani. Najbolj popustljivi (ali lažejo?) pa so Belorusi in Francozi. Tranzicijske države kot celota ne izstopajo. Osem se jih nahaja v polovici bolj rigoroznih. Tudi Slovenija, ki zaseda 13. do 14. mesto.

Če povzamem: tranzicijske države ne izstopajo. Teza o njihovi posebni obremenjenosti - v smislu zmanjšane moralnosti zaradi dediščine komunizma - na tej ravni ne dobi potrditve. Opozoriti moram, da štejem za napako Starkove študije

[20] *Belorusija je po številu mrtvih v prometnih nesrečah na 100.000 prebivalcev na 7. mestu (17.0), Slovaška pa na 11. (13.5) (Europe in Figures; The Economist, 2001: 149).*

[21] *Kljub temu glede smrtnih nesreč z motornimi vozili (na 100.000 prebivalcev) izstopajo, saj je med desetimi najbolj ogroženimi državami osem tranzicijskih (Europe in Figures; The Economist, 2001: 149).*

[22] *To vsekakor ne čudi. Radijsko obveščanje o radarskih kontrolah je le eden od kazalcev tozadevne moralne inkongruence.*

[23] *Tako tudi Nika Kozjak o običaju tarof v Iranu kot družbeno sprejemljivih oblikah laganja. (Delo, 1. 12. 2004)*

(Stark, 2001) to, da v svojih primerjavah sploh ne upošteva (rangov) povprečij. Izmed posamičnih držav je izjema - v smislu močne permisivnosti - Belorusija. Turčija je po teh podatkih sodeč moralno najbolj rigorozna, tako da lahko sklenemo napol šaljivo: zdaj vemo, zakaj nekateri Evropejci (med njimi mnogi krščanski politiki) tako vneto nasprotujejo vstopu Turčije v Evropsko unijo - moteča je njena moralna rigoroznost.[24]

(A)teizem in morala v tranzicijskih državah; navidezne in dejanske korelacije

Najprej sem se odločil za poizkus s spremenljivko pomembnost boga (v življenju), ki omogoča merjenje Pearsonovega koeficienta korelacije in primerjavo s Starkovimi rezultati. Pokaže se naslednje (tabela 2): (1.) Glede državljanske morale močno prevladujejo zelo šibke korelacije med (relativno) moralno rigoroznostjo in (večjo) pomembnostjo boga. Je pa tudi nekaj nasprotnih zelo šibkih povezav. Več kot tretjina povezav je statistično nepomembnih. (2.) Podobno je stanje glede ekološke in prometne morale; (3.) V tej smeri so močnejše povezave pri seksualni morali in (4.) spet šibkejše pri kazalcu splošne morale. Gornje korelacije so najšibkeje izražene v Sloveniji, Estoniji, Ukrajini in Romuniji. V Sloveniji je (z izjemo seksualnih variabel) statistično pomembna le povezava glede kajenja. V primerjavi s Starkovo analizo ni jasne ločnice med pravoslavnimi državami in nepravoslavnimi deželami; tudi Romunija (v razliko s Starkovimi ugotovitvami) med prvimi ne izstopa kot poseben primer.

Natančnejši pogled v krostabulacije pokaže varljivost spremenljivke pomen boga. Ta je v tem, da kategorijo prepričanih ateistov (za te lahko štejemo tiste, ki se opredelijo za stališče »bog v mojem življenju ni prav nič pomemben«) v izračunavanju korelacije meša s kategorijami šibko prepričanih teistov (»bog je v mojem življenju malo pomemben«). Izkaže se namreč, da povezava - če obstaja - večinoma ni linearna; prepričani ateisti skoraj nikoli niso najmanj rigorozni, kot bi se pričakovalo glede na rezultate Pearsonove korelacije, ampak so (med desetimi kategorijami) pogosto med najbolj rigoroznimi.[25] Ugotovljene povezave namreč v glavnem ustvarjajo razlike med devetimi različnimi kategorijami oz. stopnjami teistov - popustljivejšimi šibko prepričanimi teisti in bolj rigoroznimi močno prepričanimi teisti. Tudi na Hrvaškem in Madžarskem, kjer je povezanost relativno najmočnejša (čeprav šibka) (Madžarska R = -.177, Hrvaška, R = -.167), prepričani ateisti niso najbolj popustljivi.

V seštevku povprečnih vrednosti devetih spremenljivk (brez seksualnih spremenljivk) so prepričani ateisti (na spremenljivki pomembnost boga) bolj rigorozni od povprečja (total) v Romuniji, Bolgariji, Sloveniji (graf 1) in Ukrajini. Enaki povprečju so v Rusiji, na Hrvaškem, v Latviji in na Poljskem. Podpovprečno rigorozni pa so v Estoniji, Litvi, Češki, Madžarski, Slovaški in Belorusiji.

[24] *Očitno je seveda, da je izražena moralna rigoroznost nekaterih držav kazalec predmoderne moralne rigidnosti.*

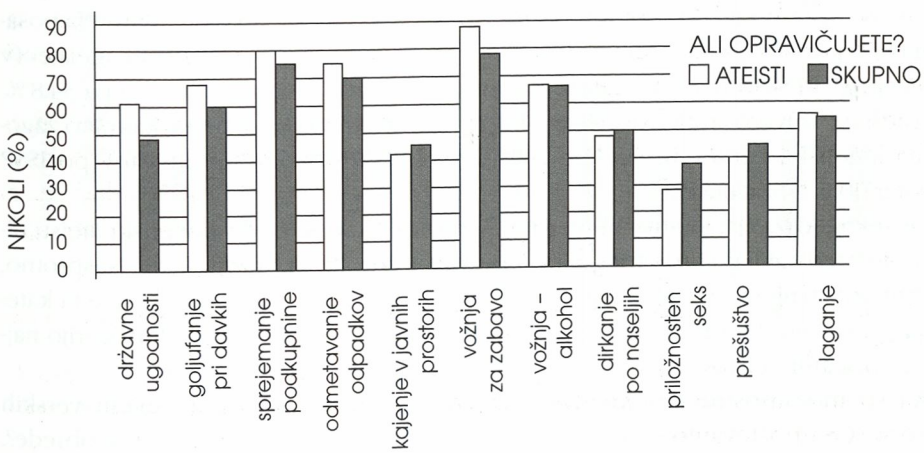
[25] *Ta spregled (t. i. model misspecification) je, zdi se, še ena pomanjkljivost Starkove študije. Pomembna je tudi ko gre za netranzicijske države. Tudi v primerih močnejše Pearsonove korelacije ateisti pogosto niso najbolj permisivna kategorija.*

Tabela 2: Korelacije (Pearsonov koeficient) med indikatorji moralne rigoroznosti oz. permisivnosti (skala: 1=nikoli do 10=vedno) in pomembnostjo boga v življenju (skala 1=sploh ne do 10=zelo).

Država	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Estonija	-.013	-.098	-.101	-.051	-.125	-.026	-.065	-.165	-.161	-.112	-.139
Latvija	-.053	-.091	-.098	-.009	-.131	.006	-.070	-.097	-.121	-.056	-.094
Litva	-.033	-.087	-.095	-.193	-.210	-.076	-.105	-.197	-.242	-.238	-.202
Poljska	.071	-.127	-.092	-.088	-.192	-.039	-.049	-.176	-.307	-.238	-.129
Češka	-.063	-.131	-.140	-.051	-.159	-.108	-.070	-.099	-.209	-.155	-.161
Slovaška	-.065	-.148	-.171	-.109	-.128	-.129	-.133	-.159	-.354	-.300	-.219
Madžarska	-.122	-.177	-.169	-.131	-.157	.002	-.073	-.187	-.265	-.209	-.209
Romunija	.018	-.003	-.033	-.091	-.223	-.079	-.097	-.147	-.217	-.190	-.073
Bolgarija	.005	-.059	-.042	.005	-.103	.022	-.030	-.010	-.058	-.149	.017
Hrvaška	-.073	-.167	-.175	-.018	-.157	-.071	-.137	-.118	-.274	-.203	-.197
Rusija	-.035	-.034	-.051	-.079	-.105	-.106	-.081	-.100	-.091	-.073	-.069
Slovenija	.029	-.026	-.032	-.050	-.143	-.020	-.089	-.072	-.231	-.177	-.089
Ukrajina	-.055	-.073	-.095	-0.28	-.092	.000	-.052	-.102	-.128	-.119	-.106
Belorusija	-.082	-.106	-.121	-.070	-.159	-.046	-.096	-.088	-.188	-.147	-.142

Ali je po vašem mnenju opravičljivo?
A = Zahtevati od države ugodnosti, ki ti ne pripadajo?
B = Goljufati pri davkih, če se pojavi priložnost?
C = Sprejemanje podkupnine na službenem položaju?
D = Odmetavanje odpadkov na javnem mestu?
E = Kaditi v javnih poslopjih?
F = Vožnja za zabavo?
G = Vožnja pod vplivom alkohola?
H = Vožnja nad dovoljeno hitrostjo v naseljih?
I = Imeti priložnostne spolne odnose?
J = Če imata poročen moški ali poročena ženska avanturo?
K = Lagati zaradi osebne koristi?

Graf 1. Moralna rigoroznost prepričanih ateistov in splošne populacije – Slovenija (EVS 1999–2000) N=1006.

V pomanjkljivost spremenljivke pomembnost boga prepriča tudi preizkus s spremenljivko Ali ste verni?, ki razlikuje med vernimi, nevernimi in prepričanimi ateisti. Prepričani ateisti se s teisti nekako izmenjujejo na mestu najbolj rigoroznih; spet z izjemo seksualnih spremenljivk, kjer so praviloma (ne pa vedno) popustljivejši. Poglejmo primer Poljske: prepričani ateisti so najbolj rigorozna kategorija na štirih spremenljivkah izmed devetih, (če, z razlogi, ki bodo še navedeni, zanemarimo seksualni spremenljivki), vključno na spremenljivki laganje v svojem lastnem interesu.

Podobno sliko pokaže križanje moralnostnih spremenljivk s spremenljivko Ali verujete v boga?. Vzemimo ruski primer. Razlike med teisti in ateisti so minimalne. Če bi na tabele evropskih povprečij namesto Rusov postavili ruske ateiste, bi bili rangi Rusije praktično enaki. Ti rangi pa bi bili višji (v smislu večje rigoroznosti) tudi v primerjavi z rangi teistov številnih zahodnoevropskih držav. Te ugotovitve so sicer skladne s Starkovo tezo o nepovezanosti (ne)morale in (a)teizma v pravoslavnih deželah, niso pa skladne s tezo o dvojni moralni obremenjenosti nekdanjih komunističnih dežel (s pravoslavno versko kulturo in komunizmom).

Sklep: analiza pokaže, da je odnos med ateizmom oz. teizmom in moralnimi opredelitvami že na ravni površinskih povezav zapleten. Obstajajo znatne razlike med državami. So države, kjer so ateisti med rigoroznejšimi, in so države, kjer so med popustljivejšimi. Vendar tudi ateisti v tistih tranzicijskih državah, kjer se zdijo popustljivejši, ne zbujajo vtisa, da bi bili družbena osnova procesa razpadanja vrednot. Vtis je, da se moralna rigoroznost navezuje predvsem na moč prepričanja, pa naj je to teistično ali ateistično. »Podoba osebnega boga«, ki jo kot pomemben moralnostni dejavnik izpostavlja omenjani Stark, nikakor ni nujen pogoj moralne rigoroznosti. Moralna rigoroznost se prav tako lahko navezuje na prepričano neverovanje v podobo osebnega boga. (Hipo)teza o ateistih kot viru razpadanja vrednot potemtakem ne dobi potrditve.

Slovenija: moralna rigoroznost prepričanih ateistov in moralna rigidnost prepričanih teistov?

Slovenija, na katere ateiste so naslovljeni uvodoma navedeni očitki, je med tistimi nekdanjimi socialističnimi deželami, v katerih je delež ateistov rahlo nadpovprečen. Na spremenljivki »pomen boga« (EVS, v 123) so ateisti daleč največja posamična kategorija - 24.8 %. Na vernostni spremenljivki se za »prepričane ateiste« (v 110) šteje 7.9 % Slovencev, za ateiste v smislu neverovanja v boga (v 115) pa 34.8 %. Po kriteriju (ne)verovanja v osebnega boga (to pa je predstava boga, kakršno zagovarjata katoliška cerkev in večina drugih krščanskih cerkva) je ateistov po ISSP 1998 kar 60.6 % Slovencev.

Osnovna križanja, ki smo jih napravili zgoraj, pokažejo, da slovenski ateisti nikakor ne predstavljajo moralno najbolj permisivnega dela prebivalstva. Nasprotno, čim bolj zaostrujemo ateističnost v smislu čvrstosti prepričanja, tem bolj je ta kategorija (praviloma) moralno rigorozna. V tem smislu je primerljiva s kategorijo najbolj prepričanih teistov.

Ali so moralnostne opredelitve bistveno povezane z obiskovanjem verskih obredov? Če upoštevamo spremenljivko Kako pogosto obiskujete verske obrede?,

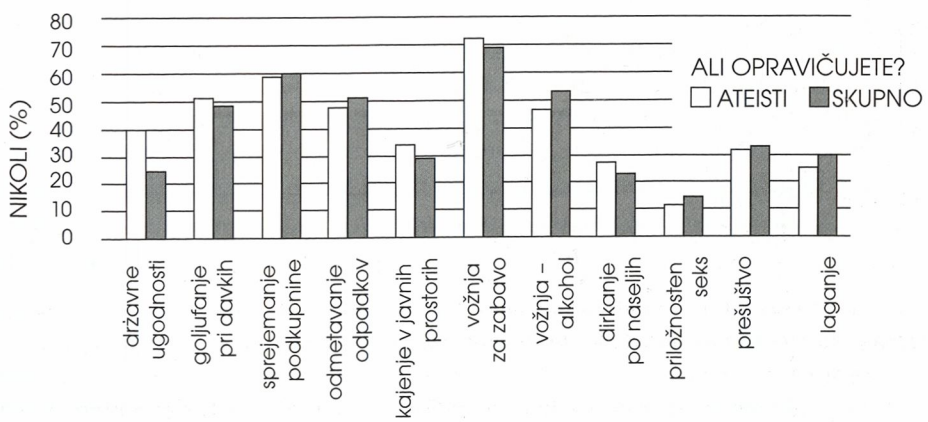
ne opažamo velikih razlik med povprečjem obiskovalcev in povprečjem tistih, ki verskih obredov nikoli ne obiskujejo. Na šestih indikatorjih od devetih so le-ti celo bolj rigorozni od skupnega povprečja. To se sklada s Starkovo ugotovitvijo, da »/.../ imajo obredi majhen ali nikakršen vpliv na konformnost z moralnim redom, kar naj bi bil največji učinek, ki se ga po svetu pripisuje religiji«. (: 634)

Preveriti je mogoče tudi (hipo)tezo o posebni moralni problematičnosti Slovencev brez verske vzgoje. Ena možnost je preizkus s spremenljivko Kako pogosto ste obiskovali verouk, ko ste bili stari 12 let? (EVS, v 106). Tisti, ki pri dvanajstih sploh nikoli niso obiskovali cerkve, niso moralno bistveno popustljivejši od povprečnega obiskovalca verskih obredov pri dvanajstih letih (razen na eni prometni, kadilski in obeh seksualnih variablah). V dveh primerih pa so rahlo nadpovprečno rigorozni.

Spremenljivka 38 iz ISSP 1998 omogoča še eno možnost preverjanja zgornje teze. Ko namreč sprašuje Kaj najbolje opisuje vaše verovanje glede boga?, omogoča razlikovanje med naravnimi ateisti (Ne verujem in nikoli nisem veroval v boga), personalnimi ateisti (Ne verujem v boga, nekdaj pa se veroval), personalnimi teisti (Verujem v boga, nekdaj pa nisem) in socializacijskimi teisti (Verujem v boga in sem vedno veroval) (glej tudi Smrke, 2003). Križanje z dvema moralnostnima spremenljivkama, ki zadevata državljansko moralo (utaja davkov in zahtevanje državnih ugodnosti, ki ti ne pripadajo), pokaže, da naravni ateisti niso tozadevno bolj permisivni. Nasprotno, so tozadevno za odtenek najbolj rigorozni.

Opazno je, da moralna rigoroznost narašča s starostjo. Zdi se, da je tako zaradi same narave starosti (izkušnje, hormonska umiritev, t. i. učinek življenjskega cikla) oz. mladosti na drugi strani - in ne zato, ker so imeli starejši več verske vzgoje. Če se namreč vprašamo, ali so opazne pomembne razlike med teisti in ateisti v posamičnih generacijah, se ateisti ne izkažejo za popustljivejše. V obeh najmlajših generacijah (18-25 in 26-35) na primer so ateisti nadpovprečno moralno rigorozni na petih kazalcih. (graf 2) Vsekakor bi bile glede dejavnikov medgeneracijskih razlik potrebne še posebne raziskave.

Graf 2. Moralna rigoroznost starostne skupine 18–25 let – Slovenija (EVS 1999–2000)

Izjema so v vseh primerih seksualni indikatorji (in kajenje na javnih krajih)[26]. Ti pokažejo izrazito večjo permisivnost ateistov. Zdi se, da to lahko razlagamo kot razmeroma visoko sprejetost tistih pojmovanj seksualnosti, ki jih Giddens obravnava v okviru modernistične »preobrazbe intimnosti« (*The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Giddens, 1992). Ateisti so bolj vpeti v tozadevne (post)moderne tokove. Preizkus z dodatnimi seksualnimi variablami - Ali upravičujete homoseksualnost in Ali upravičujete ločitev zakona ipd. - pa pokaže, da bi bilo večjo seksualno rigoroznost tistih, ki boga štejejo za zelo pomembnega v svojem življenju, bolj primerno šteti za rigidnost.[27]

Čeprav sta si po stopnji (relativne) rigoroznosti kategoriji prepričanih ateistov in teistov na mnogih spremenljivkah podobni, gre za dve pomembno razlikujoči se morali. Izpostavimo le eno razliko: teistična morala se v veliki meri utemeljuje tudi na pričakovanju plačila, ateistična tovrstne špekulacije zavrača.

Kako naj si razlagamo relativno moralno rigoroznost ateistov v Sloveniji? Najprej kaže poudariti, kar smo poudarili v analizi odnosa (a)teizem - sreča (Smrke, 2003a): vsaka država ima svojo zgodbo. Če se je ateizem zgodovinsko razvil kot avtentična in endogena oblika moralnega upora prevladujoči verski (mono)kulturi, je večja verjetnost, da se tudi ohranja kot relativno moralno rigorozen nazor. Če je bil ateizem, nasprotno, eksogenega značaja, povezan celo z nadvlado tuje sile, pa je njegova moralna osnova šibkejša. Slovenski ateizem se je postopoma oblikoval kot pretežno endogena oblika odklanjanja monopola oz. hegemonije katoliške kulture v okviru klerikalno-protiklerikalne družbene polarizacije, ki je po Martinu značilnost latinskega religijsko-kulturnega vzorca (Martin, 1978). Imel je svoje buržoazno-liberalne, libertarne, marksistične, individualistične in kolektivistične oblike. Po eni strani se je vzpostavil kot kritika katoliške moralne inkongruence, po drugi strani pa kot kritika katoliške rigidnosti glede nekaterih, zlasti seksualnih vprašanj. V nekem smislu je nastopil kot nekakšna sekularizirana verzija protestantizma, s svojimi moralnimi temami in razlogi. Očitno je, da se tudi po kolapsu socializma - in kljub kompromitaciji ene zgodovinske verzije ateizma z ideološkim monopolom - uspešno ohranja kot relativno moralno rigorozen pojav.

»Če ni partije, je vse dovoljeno«

Raziskujoč moralnostne razlike med ateisti in teisti nismo dobili celovite predstave o »moralnem stanju« tranzicijskih družb. En razlog je v tem, da ima nabor spremenljivk, ki se tičejo moralnostnih vprašanj, v raziskavah, ki sem jih upošteval, nekatere pomanjkljivosti: nekatere tematike preveč poudarja, nekatere zapostavi. Dopolniti bi ga moral še s spremenljivkami iz nekaterih drugih raziskav. Drug razlog je v tem, da sama dihotomija teizem - ateizem dandanes ni ključna za prepoznavanje raznolikosti moralnih orientacij, kot najbrž to tudi ni dihotomija religioz-

[26] *V vseh tranzicijskih državah so ateisti na kadilskem kazalcu popustljivejši. Pripomniti pa je treba, da vprašanje ni oblikovano tako, da bi odgovore lahko razlagali enoznačno.*

[27] *Nadškof Rode se je v polemiko o istospolnih partnerstvih vključil s sklicevanjem na Biblijo, po kateri je homoseksualnost »gnusoba« (Rode, 2004). Tega, da je bila kaznovana s smrtjo (in da je bilo to nekdaj celo v skladu z »božjimi zapovedmi«), ni dodal.*

nost - nereligioznost (glej Barker, 2004). Upošteval sem jo zato, da bi odgovoril na (ne)moralnostno tezo nekaterih predstavnikov RKC, ki je na tej dihotomiji od nekdaj utemeljevala svojo dejavnost - in jo, videti je, želi še naprej.

Predvsem je očitno, da lahko govorimo o diverzifikaciji morale v tranzicijskih državah. Ta je:

(1.) Najprej posledica padca partijskega monopola; čeprav ta ni bil nikoli, še najmanj v državi, kakršna je bila Jugoslavija, tako dosleden, da ne bi ob uradni soobstajale različne druge morale, je diverzifikacija, ki je sledila, več kot očitna. Tu bi, malo za šalo malo za res, lahko parafrazirali cerkveno tirado »če ni boga, je vse dovoljeno« v »če ni partije, je vse dovoljeno«.

(2.) Večja javna vidnost in večja družbena vloga tradicionalnih cerkva (in njihovih etik) sta namreč le en vir moralnostne pluralizacije.

(3.) Pomembnejši vir in pokazatelj diverzifikacije morale sta pluralizacija in individualizacija, ki izhajata iz razvoja kapitalistično-potrošniške družbe, razvoja raznih neverskih družbenih gibanj in novih religijskih gibanj; vse to je od začetka osemdesetih v tranzicijske države vnašalo vse več novih moralnostih tematik.

(4.) Dobršen del teh tematik spada v postmoderni moralnostni repertoar: *healing, ecology* (Davie, 2004:76) oz. *haelthism* in *environmentalism*. Moraliziranje odnosa do telesa, t. i. zdravizem (*healthism*), kakršnega je poln življenjskostilni žurnalizem, kot to ugotavljata T. Kamin in B. Tivadar (Kamin, Tivadar, 2003), je moralnostna tematika, katere velikost je treba še oceniti. Čeprav je bil zdravizem vedno tudi bolj ali manj izražena tematika tradicionalnih religij (prehrambeni predpisi kot moralni predpisi), gre v opisovanih oblikah za nov pojav, ki po mnenju nekaterih avtorjev v nekaterih okoljih postaja »dominanten diskurz«.[28] Tako M. Ule izjavi: »Religiozne norme dobrega/poštenega življenja so se spremenile v zdravstene norme zdravega življenja. Rezultat tega pa je, da danes medicina ponuja ljudem merila normalnosti.« (Ule, 2004a). Zlasti je ta diskurz dominanten v mlajših generacijah (Ule, 2004b). Videti je, da sovpada z zmanjšanim pomenom boga v življenju.[29]

V tem sklopu se moralizira rekreativno dejavnost, na povsem netradicionalen način spolnost in vsakdanje prehranjevanje. V retoriki zdravizma brez težav najdemo kategorije greha, kesa(nja), odrešitve[30] in - se razume - posta. Nekatere oblike zdravizma in ekologizma prihajajo v neposreden konflikt s cerkveno moralo. Slovenski vegetarijanci in društva za zaščito živali so nedavno večkrat nastopili proti katoliškemu blagoslavljanju lova. Na ta način je iz razmeroma nepričakovane strani RKC dobila poduk o relativnosti morale, ki jo zagovarja.

[28] V tem smislu je predsednik Združene liste socialnih demokratov (tretje najmočnejše stranke v Sloveniji) Borut Pahor na vprašanje, ali soglaša z veroukom v javni šoli, odgovoril negativno - ob tem pa se je zavzel za pouk o zdravem življenju (Delo, 2004c).

[29] Po M. Ule je za slovensko mladino v življenju daleč najbolj pomembno zdravje (70.9 % - »zelo pomembno«), vera v boga je na dnu lestvice (19.2 % - »zelo pomembno«) (Ule, 2004b: 355). Po EVS je v starostnih skupinah 18-25 in 26-35 let bog zelo pomemben le za 4.1 % oz. 8.2 % mladih (v dveh najstarejših generacijah pa za 28.9 % oz. 23.3 %).

[30] Marko Brecelj, jugoslovanski roker je že pred 20 leti naznanil to dobo z ironičnim songom: »Vitamini, vitamini, spasit će nas vitamini!«

Sklep

Glede na ugotovljeno se tako kot v primeru empirične zavrnitve cerkvene teze o (večji) nesrečnosti in neosmišljenosti (slovenskih) ateistov zastavlja vprašanje, ali ni ravno RKC s svojo tezo tisto, kar moramo sociološko razložiti. Zakaj vodilni predstavniki neke družbene institucije nastopajo s tako obsojajočimi trditvami, ne da bi imeli za njih trdne empirične potrditve? Menim, da tudi v tem primeru k razlagi pripomoreta argumenta, ki sem ju navedel v zvezi s srečnostjo in smislom. Tudi v cerkveni tiradi o nemoralnosti ateistov lahko (1.) vidimo izraz izmišljanja problema tam, kjer ga ni oz. tam, kjer ga ni bistveno več kot drugje zato, da bi se legitimiziralo domnevno nenadomestljivost RKC. Obsojati brez osnove je lagodno in - glede na tradicijo predsodka o »nemoralnih« ateistih - učinkovito. K tej stari tezi se RKC zateka tudi zato, (2.) ker naraščajoči moralni pluralizem zaznava kot grožnjo. Potem ko si je ob padcu socialističnega režima obetala biti prvi igralec na moralnostnem prizorišču, se je dejansko znašla v družbi številnih novih akterjev, med njimi takih, ki izrecno zavračajo njeno zamišljeno moralnostno avantgardnost. Ni odveč omeniti tudi možnost, (3.) da se v diskurzu propadanja vrednot izraža strah pred postmoderno svobodo, pri čemer se nekatere njene negativne izraze brez razmisleka pripisuje ateizmu.

Ne glede na razloge se zdi tako reševanje družbenih vprašanj, ki izhaja iz vnaprejšnjih obsodb določenih svetovnonazorskih kategorij prebivalstva kot nemoralnih, neproduktivno.

LITERATURA

Baggini, Julian (2003): Atheism. Oxford: Oxford University Press.
Barnes, John (1994): A Pack of Lies; Towards a Sociology of Lying. Cambridge: Cambridge University Press.
Barker, Eileen (2004): The Church Without and the God Within: Religiosity and/or Spirituality? V Marinović Jerolimov, Dinka, Zrinščak, Siniša in Borowik, Irena (ur.), Religion and patterns of social transformation. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
Billington, Ray (2002): Religion without God. London in New York: Routledge.
Blackburn, Simon (2001): Ethics. Oxford: Oxford University Press.
Campbell, Colin (1971): Toward a Sociology of Irreligion. London: The Macmillan Press.
Bruce, Steve (1996): Religion in the Modern World. Oxford: Oxford University Press.
Čokl, Vanessa (2003): Za svobodne, samozavestne kristjane. Večer, 3. marec.
Davie, Grace (2004): New Approaches in the Sociology of Religion: A Western Perspective. Social Compass 51 (1): 73-84.
Dragoš, Srečo (2003): Katoliška identiteta Slovencev?. Annales 13 (1): 39-54.
The Economist Pocket Europe in Figures (2001). London: Profile Books Ltd.
Giddens, Anthony (1992): The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. Stanford, California: Stanford University Press.
Grmič, Vekoslav (2003): Zbornik ob 80-letnici škofa Grmiča. Znamenje 3-4: 87.
Hazard, Paul (1959): Kriza evropske zavesti (1680-1715). Ljubljana: Državna založba Slovenije.

James, William (1902/ 2002): The Varieties of Religious Experience. Amherst, New York: Prometheus Books.
Kamin, Tanja in Tivadar, Blanka (2003): Laično upravljanje s telesom v imenu zdravja: iskanje ravnotežja s prehranjevanjem. Teorija in praksa 40 (5): 891-907.
Kellenberger, James (2001): Religious Moral Diversity and Relationships. V Runzo, Joseph in Martin, Nancy (ur.): Ethics in the world religions. Oxford: Oneworld.
Mahnič, Jože (2004): Politik, mislec in umetnik. Delo 56, 29. september.
Martin, David (1978/ 1993): A General Theory of Secularization. New York: Harper & Row.
Martin, Michael (2002): Atheism, Morality and Meaning. Amherst, New York: Prometheus Books.
Nyberg, David (1993): The Varnished Truth: Truth Telling and Deceiving in ordinary Life. Chicago: University of Chicago Press.
Rode, Franc (2004): Je še dovoljeno citirati Sveto pismo? (intervju Ivana Puca s F. Rodetom), Mag, 23. september.
Smrke, Marjan (2002): Stare vešče - nova luč: religijske oblike družbene mimikrije v pogojih družbene tranzicije. Teorija in praksa, 39 (2): 170-181.
Smrke, Marjan (2003a): Happily Impious; Inter-European Comparisons of Personal and Natural Atheism. Referat na konferenci ISSR/SISR »Religion and Generations, Torino, 21.-25. julij.
Smrke, Marjan (2003b): Srečnostno (še vedno) zavrti katolicizem: komu manjka radosti? Delo 55, 22. september, str. 15.
Smrke, Marjan (2003c): (A)theism and Conceptions as to the Meaning of Life in postsocialist States. Referat na konferenci ISORECEA-e Challenges of religious Plurality for Eastern and Central Europe, 11.-14. december.
Smrke, Marjan (2004a): Brezbožni in srečni. V Bernik, Ivan in Malnar, Brina (ur.): S Slovenkami in Slovenci na štiri oči, str. 233-252. Ljubljana: FDV.
Smrke, Marjan (2004b): (A)teizem in pojmovanja smisla življenja v postsocialističnih deželah. Teorija in praksa, 41 (3-4): 575-585.
Smrke, Marjan (2004c): Religious Forms of Social Mimicry in a society in Transition. V Marinović Jerolimov, Dinka, Zrinščak, Siniša in Borowik, Irena (ur.): Religion and patterns of social transformation, str. 171-186. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
Smrke, Marjan (2005): Strašilo desetih božjih. Emzin 15 (1-2): 55-58.
Stark, Rodney (2001): Gods, Rituals and the Moral Order. Journal for the Scientific Study of Religion 40 (4): 619-636.
Stiegnitz, Peter (1997): Die LŻge, das Salz des Lebens. Wien: va bene Verlag.
Stiegnitz, Peter (2002): Vsi lažemo do (pred)zadnjega diha. Intervju Milana Ilića s P. Stiegnitzom. Delo 54, 23. februar.
Stres, Anton (1991): Oseba in družba. Celje: Mohorjeva družba.
Štern, Artur (1996): Altruizem. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
Ule, Mirjana (2004a): Sodobni človek je iskalec zdravja. Intervju Matije Graha s M. Ule. Delo 55, 24. maja.
Ule, Mirjana (2004b): Nove vrednote za novo tisočletje. Teorija in praksa, 41 (1-2): 352-360.

*Aleš ČRNIČ**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

PRIMERJAVA RELIGIJSKIH PRAKS PRIPADNIKOV GIBANJA HARE KRIŠNA IN KATOLIKOV

Povzetek. *Članek analizira razlike v intenziteti religijskih praks slovenskih pripadnikov gibanja Hare Krišna in katolikov, v naslednjem koraku pa preverja vpliv teh razlik na vsakdanje življenje vernikov ter na njihov odnos do družbe. V analizi uporablja podatke prve sistematične družboslovne raziskave kakega novega religijskega gibanja pri nas, ki jih primerja s podatki mednarodnih javnomnenjskih raziskav Aufbruch 1997 (SJM 97/2) in ISSP 1998 (SJM 98/1). Ugotovitve potrjujejo domnevo o izrazito intenzivnejših religijskih dejavnostih pripadnikov gibanja Hare Krišna, ki so v svojem vsakdanjem življenju glede aplikacije religijskih načel tudi precej ortodoksni, kar pa v nasprotju s splošnim prepričanjem ne rezultira tudi v izraziti zaprtosti Skupnosti za zavest Krišne in njeni ločenosti od okolice in družbe na sploh ter nadpovprečni konservativnosti njenih pripadnikov.*

Ključni pojmi: *religioznost, Hare Krišna, nova religijska gibanja, sekte, katolicizem*

Primerjava religijskih praks pripadnikov gibanja Hare Krišna in katolikov

Iz teorije, ki je postopoma nastala na temelju večdesetletnih raziskav s področja sociologije novih religijskih gibanj, vemo, da se manjše, alternativne religijske skupine od velikih, etabliranih religijskih institucij ločijo predvsem po organizacijski strukturi in odnosih z okolico. Raziskave o novih religijskih gibanjih se praviloma osredotočajo na družbene vzroke, okoliščine njihovega nastanka, posledice in družbene reakcije na njihov pojav in delovanje, pogosto tudi podrobno preučijo, kdo so njihovi pripadniki in zakaj se pridružijo tovrstnim religijskim skupinam. Pri primerjavi majhnih, alternativnih religijskih skupin z velikimi, etabliranimi religijskimi institucijami pa se družboslovci redkeje osredotočamo na razlike v sami religijski praksi.

Sam se v pričujočem članku lotevam ravno tega: zanimajo me razlike v intenziteti religijske prakse pripadnikov gibanja Hare Krišna in katolikov, v naslednjem koraku pa morebitne posledice teh razlik na vsakdanje življenje enih in drugih vernikov ter na njihov odnos do družbe. Domnevam namreč, da so pripadniki gibanja Hare Krišna v Sloveniji neprimerno bolj aktivni v svojih neposrednih religijskih aktivnostih, zanima pa me, če so posledično tudi (kot pogosto slišimo v javnosti) bolj konservativni in zaprti v svojo skupnost, nekako ločeni od širše družbe. Za primerjavo s katoliško religioznostjo sem izbral novo religijsko gibanje, ki je v Slo-

* *Dr. Aleš Črnič je docent na Oddelku za kulturologijo Fakultete za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

veniji prisotno že dve desetletji, hkrati pa je tudi dovolj veliko in opazno ter javno prepoznavno, da je o njem moč zaslediti vrsto stereotipov, ki jih javnost v sodobnih zahodnih družbah že desetletja pripisuje sektam: predvsem avtoritarnost, fanatizem, zaprtost in ločenost od družb, v katerih delujejo. S poglobljeno, celovito družboslovno raziskavo, prvič pri nas usmerjeno na kako izmed manjših, alternativnih verskih skupnostih, sem poskusil preveriti nekatere izmed teh stereotipov.

Po kratki predstavitvi nastanka, razvoja in temeljnih doktrinarnih postavk gibanja Hare Krišna bom v članku orisal metodološki okvir raziskave, na podlagi rezultatov katere bom primerjal intenziteto religijskih praks pripadnikov gibanja Hare Krišna in katolikov. V prvem koraku analize bom preverjal religijsko preteklost pripadnikov gibanja Hare Krišna, v osrednjem delu bom primerjal čas, ki ga eni in drugi verniki namenijo neposrednim religijskim dejavnostim in poskušal osvetliti razlike v dveh primerjanih tipih religioznosti, v zaključnem koraku pa bom analiziral vpliv izjemno intenzivnega tipa religioznosti na socialno in doktrinarno odprtost/zaprtost Skupnosti za zavest Krišne ter ortodoksnost in konservativnost njenih pripadnikov.

Geneza in doktrina gibanja Hare Krišna

Mednarodna skupnost za zavest Krišne (uradno mednarodno ime: ISKCON - International Society for Krishna Consciousness), popularno znana pod imenom gibanje Hare Krišna,[1] je po štirih desetletjih delovanja na Zahodu eno bolj opaznih, deloma tudi bolj kontroverznih, vsekakor pa po številnih značilnostih eno bolj specifičnih novih religijskih gibanj. Tudi med množico gibanj indijskega izvora gre za eno redkih skupin, ki dosledno vztraja pri spoštovanju starodavne indijske tradicije, ne le ko gre za doktrino in obredje, temveč pogosto tudi pri čisto vsakdanjih stvareh, kot so prehrana, oblačenje ipd. Zato se življenjski stil pripadnikov gibanja opazno razlikuje od prevladujoče kulture okolice, kar ima za posledico različne, nemalokrat precej kontroverzne reakcije do pripadnikov gibanja in njihovega delovanja.

Gibanje Hare Krišna neposredno izhaja iz *vajšnavizma*, ki je eden treh glavnih religijskih tokov klasične Indije, središče katerega predstavlja čaščenje boga *Višnuja*. Pripadniki gibanja Hare Krišna ga častijo v obliki Krišne, kot omniprezentnega in omnipotentnega vrhovnega Boga, ki pa je hkrati tudi oseba. Temeljne svete spise gibanja predstavljata *Bhagavad-gita* (*Gospodova pesem*)[2] in *Bhagavata-purana*, ena obsežnejših *Puran*[3] znana tudi pod imenom *Šrimad Bhagavatam*. Po

[1] *Enačenje Mednarodne skupnosti za zavest Krišne (ISKCON) z gibanjem Hare Krišna nasploh ni popolnoma pravilno; če smo zelo natančni, je ISKCON le veja gibanja Hare Krišna, ki pa je na Zahodu daleč najmnožičnejša in jo zato za potrebe pričujočega članka lahko brez večje škode poenostavljeno enačimo z gibanjem nasploh.*

[2] *V slovenščini imamo kar dva prevoda: Bhagavadgita: Gospodova pesem (glej Pacheiner-Klander, 1990) in prevod z obsežnimi komentarji Skupnosti za zavest Krišne (glej Prabhupada, 1998).*

[3] *Podobno kot velika epa Mahabharata (katere del je tudi Bhagavadgita) so tudi Purane (purana dobesedno pomeni 'starodavna tradicija') nastale v okviru bardske oralne tradicije, najzgodnejše med njimi naj bi svojo dokončno obliko dobile nekje v 5. st. n. št., kasnejši teksti pa so vnašali v korpus zmeraj nove vsebine.*

izročilu naj bi vsevišnja božanska osebnost Krišna pred 5.000 leti izgovoril *Bhagavad-gito* in v njej vzpostavil pomen religije, ki je nemotivirano ljubeče služenje Vsevišnjemu - takšna popolna predaja Bogu se imenuje *bhakti*. Po mnenju prevladujoče večine znanstvenikov pa je končna verzija *Gite*, kot se je ohranila do danes, nastala nekje med 2. in 4. stoletjem.[4]

Za nastanek gibanja je ključnega pomena srednjeveško preporodno duhovno gibanje, ki ga je vodil *Šri Krišna Čajtanja* (*Caitanya*) *Mahaprabhu* (1486-1533), za katerega pripadniki gibanja Hare Krišna verjamejo, da je (poslednja) inkarnacija Krišne. *Čajtanjeva* reformirana veja *vajšnavizma*, ki poudarja, da je edina pot do boga vdano in ljubeče čaščenje, osrednja pozornost pa je namenjena Krišni in njegovi spremljevalki *Radhi*, je znana pod imenom *gaudijski vajšnavizem* (nekateri jo imenujejo tudi *bengalski vajšnavizem*). *Gaudija* (*Gaudīya*) oz. *Gaudadeša* ali *Gauda* je namreč ime za področje, ki obsega zahodno Bengalijo in še del drugega indijskega ozemlja, na katerem je deloval *Šri Čajtanja Mahaprabhu*, sčasoma pa je ta geografska oznaka postala ime za vse *Čajtanjeve bhakte*.

Po Krišnovem odhodu z Zemlje naj bi se izvorni nauk prenašal po štirih nasledstvih duhovnih učiteljev (*sampradajah*). Gibanje Hare Krišna naj bi sodilo v prvo nasledstvo, zadnji v tem nasledstvu duhovnih učiteljev - vse od Krišne in preko *Čajtanje* - pa naj bi bil ustanovitelj gibanja *A. Č. Bhaktivedanta Svami Prabhupada*,[5] ki nedvomno sodi med najuspešnejše promotorje hindujske religije in kulture po svetu. Leta 1965 je s pomočjo domačih in enega ameriškega sponzorja s tovorno ladjo iz Kalkute priplul v ZDA. Po napornem potovanju, med katerim je preživel dva infarkta, je prispel v New York in s sabo prinesel edino premoženje, ki ga je imel - dvesto kompletov svojih prevodov in komentarjev *Šrimad Bhagavatama* v angleščini. Brez izkušenj, povezanih z življenjem na Zahodu, in brez finančnih sredstev je v New Yorku leta 1966 ustanovil Mednarodno skupnost za zavest Krišne, ki se je bliskovito razširila najprej po ZDA, kmalu zatem pa tudi po Veliki Britaniji in kasneje po zahodni Evropi. *Svami Bhaktivedanta Prabhupada* je bil tako prvi, ki je uspešno prinesel *vajšnavizem* na Zahod in s tem pri sedemdesetih letih izpolnil nalogo, ki mu jo je štiri desetletja prej zaupal njegov *guru*. V naslednjih desetih letih je nekajkrat prepotoval zemeljsko oblo, ustanovil prek sto centrov zavesti Krišne v 49 deželah sveta, v občestvo iniciiral na tisoče učencev in približal *vajšnavsko* kulturo milijonom ljudi.[6] Napisal je prek osemdeset knjig s prevodi in pojasnili vedskih spisov. Umrl je 17. novembra 1977 v svetem mestu Vrindavan v Indiji.

Sicer pa doktrinarni sistem gibanja Hare Krišna temelji na »hindujskem« verovanju v univerzalni zakon *karme* (sistem vzroka in posledice, ki na podlagi posamez-

[4] *Da verniki določene religije njen izvor in izvor temeljnih tekstov postavljajo v davno preteklost in s tem nasprotujejo prevladujočemu znanstvenemu datiranju, ni nič neobičajnega, saj na ta način zgolj izražajo in legitimizirajo svoje verovanje v 'večne resnice', hkrati pa s tem svojemu religijskemu verovanju podelijo še dodatno težo in mu povečajo legitimnost.*

[5] *Za podrobnejši opis Prabhupadovega življenja in dela glej njegovo biografijo (Satsvarupa, 1994).*

[6] *Tako naj bi se izpolnila prerokba, zapisana kmalu po njegovem rojstvu v osebnem horoskopu, da bo pri sedemdesetih prečkal ocean, postal velik duhovni učitelj in ustanovil 108 templjev (glej Klostermaier, 2000: 155).*

nikovih dejanj določa potek njegovega sedanjega in naslednjih življenj) in neskončen krog reinkarnacij. Posameznik, ki je 'pogojena duša', ujeta v spone materialnega sveta, izkuša zabrisano, nečisto zavest. V zavesti Krišne, ki je čista ljubezen do boga, pa izkusi prvotno božansko zavest. To je moč doseči z vestnim izpolnjevanjem osnovnega človekovega poslanstva, ki je služenje bogu. Tako je osrednji koncept v gibanju Hare Krišna koncept »zavesti« - temeljni cilj vseh religijskih dejavnosti je v vsakem trenutku se zavedati svojega odnosa z bogom (kar je *Prabhupada* poudaril tudi že v samem imenu Mednarodne skupnosti za zavest Krišne). Naujučinkovitejše sredstvo za vzpostavljanje takšne permanentne zavesti in čiste ljubezni do Krišne naj bi bilo ponavljanje *maha-mantre* ('velike *mantre*'), sestavljene iz svetih božjih imen:

Hare Krišna, Hare Krišna,
Krišna Krišna, Hare Hare.
Hare Rama, Hare Rama,
Rama Rama, Hare Hare.

Krišnovi *bhakte mantrajo* (ponavljajo mantro) na dva načina: lahko jo glasno pojejo v skupini ob spremljavi glasbil (ta način pogosto spremlja ekstatičen ples), ali pa jo tiho izgovarjajo pri sebi s pomočjo rožnega venca s 108 lesenimi kroglicami *(džapa-mala)*. Pri obeh metodah ni strogih in togih pravil, zato lahko *mantra* kdorkoli. Krišnovi *bhakte* naj bi vsak dan najmanj 1.728-krat izgovorili *maha-mantro Hare Krišna*, kar predstavlja 16 krogov na *džapi* s 108 kroglicami (in v povprečju traja okoli dve uri). Pogosto pa na javnih mestih izvajajo *kirtan*, skupinsko petje ob spremljavi glasbenih inštrumentov.

Osrednja doktrinarna ideja, ki bistveno določa vsakdanje življenje vseh pripadnikov gibanja Hare Krišna, pa je izražena v t. i. štirih regulativnih načelih oz. štirih načelih svobode.

1. usmiljenju (uživanje izključno vegetarijanske prehrane),
2. strogosti (odpoved uživanja vseh vrst drog, kot so mamila, alkohol, tobak, prava kava in pravi čaj),
3. čistosti (vzdržnost spolnih odnosov zunaj zakonske zveze, v okviru zakona pa izključno z namenom rojevanja otrok),
4. resnicoljubnosti (odpovedovanje igram na srečo in vsem oblikam finančnih špekulacij).

Ta načela naj bi jih v vsakdanjem življenju upošteval vsak *bhakta*, saj naj bi mu pomagala pri osvoboditvi iz kozmične iluzije *maje*, ki posameznika nenehno priganja, da zadovoljuje svoje materialne čute. Na nek način gre za pod-religijska načela, ki posamezniku omogočajo ustvariti nujne pogoje za duhovno življenje.

ISKCON je že dobri dve desetletji dejavno prisoten tudi v Sloveniji, kjer ima že od leta 1983 formalni status verske skupnosti. Skupnost za zavest Krišne je, kljub svoji relativni majhnosti (po zaključnih raziskovalnih ocenah tvori aktivno jedro skupnosti do največ 150 zelo predanih pripadnikov, okrog tega pa je zbranih še največ trikrat toliko manj aktivnih članov in tistih, ki so po svojih prepričanjih in aktivnostih manj zvesti uradni doktrini ISKCON-a, vendar čutijo še vsaj šibko pri-

padnost skupnosti),[7] pri nas jasno prepoznavna (skoraj gotovo najbolj med vsemi pri nas delujočimi novimi religijskimi gibanji), težko pa bi rekli, da ima širša javnost o njenem delovanju kakšne podrobnejše informacije. V delovanju skupnosti je moč zaslediti dve jasno razvidni fazi. V prvem, na nek način pionirskem obdobju, je skupnost zaznamovalo intenzivno delovanje njenih članov, ki so bili večinoma mladi in so svoje celotno življenje posvetili skupnosti. Posledično je bila skupnost zelo opazna v javnosti, v kateri je zbujala mešane občutke, nemalokrat tudi kontroverzne reakcije. Za to prvo obdobje je bila značilna tudi hitra rast skupnosti, ki je bila v veliki meri tudi posledica intenzivnih javnih dejavnosti njenih pripadnikov. Hkrati pa je za to obdobje značilno tudi relativno neselektivno sprejemanje novih članov, ki so prejemali iniciacije po zelo kratkem uvajalnem obdobju. Nekje v letih 1997 in 1998 pa skupnost preide v drugo fazo delovanja, ko se postopoma večina starejših članov odseli iz templja in prične s t. i. laičnim življenjem. Mnogi se poročijo in si ustvarijo družine, kar ima seveda pomembne posledice na njihov odnos do skupnosti in religije nasploh. Tako Skupnost za zavest Krišne, podobno kot ISKCON-ove skupnosti v večini zahodnih držav kakšno desetletje ali več prej, doživi prehod iz »tempeljske« v »kongregacijsko« ali »stanovanjsko« fazo delovanja, ki ga spremljajo kompleksne posledice za samo delovanje skupnosti, pa tudi za odnose z okolico. Skupnost se opazno odpre navzven, stiki z okolico in širšo družbo se intenzivirajo, večina pripadnikov živi v krogu svojih družin, tempelj pa obiskujejo le za opravljanje religijskih dejavnosti ipd.

Metodološki okvir raziskave

Osnovni metodološki pristop raziskave o gibanju Hare Krišna je tvorila kombinacija kvalitativnih in kvantitativnih metod raziskovanja. V prvi fazi sem z etnografskimi metodami (predvsem z opazovanjem z udeležbo in nestrukturiranimi ter polstrukturiranimi intervjuji) zbiral osnovne informacije o Skupnosti za zavest Krišne in njenih pripadnikih. Intenzivno sem se udeleževal različnih aktivnosti v ljubljanjskem templju, obiskoval pa sem tudi pripadnike skupnosti, ki ne živijo v templju, temveč v samostojnih gospodinjstvih. Na podlagi informacij in znanja, pridobljenega s pomočjo etnografskih raziskovalnih metod, sem jeseni leta 2000 oblikoval vprašalnik z 79 spremenljivkami. Po nekajkratnem skupnem pregledu in korekcijah vprašalnika z enim vodilnih predstavnikov skupnosti, sem v testni skupini, ki jo je sestavljalo 13 oseb, izvedel poskusno anketiranje. Na podlagi pripomb testnih anketirancev in lastnih ugotovitev sem oblikoval končno različico vprašalnika. Samo anketiranje je potekalo od začetka decembra 2000 do konca februarja 2001.

Neposredno pred pričetkom anketiranja sem na enem bolje obiskanih nedeljskih srečanj v templju predstavil raziskavo, način izvedbe in njen namen. Pri tem

[7] *Odgovor na vprašanje o številu pripadnikov slovenskega gibanja Hare Krišna ni tako preprost, kot se bi nemara zdelo. Sama skupnost ne vodi natančne evidence o članstvu, poleg tega pa tudi ni jasnih kriterijev, glede na katere bi lahko določili, kdo sploh je član skupnosti. Sicer pa je morebiten vtis o majhnosti nujno potrebno postaviti v ustrezen kontekst, saj v Sloveniji Skupnost za zavest Krišne nedvomno sodi med največja nova religijska gibanja.*

mi je pomagalo tudi vodstvo skupnosti, ki je poudarilo koristnost raziskave za samo skupnost in večkrat pozvalo pripadnike k sodelovanju. V nekaterih ljubljanskih in eni mariborski skupini, kjer se *bhakte*[8] tedensko srečujejo in skupaj opravljajo religijsko čaščenje (ta srečanja se imenujejo *nama-hate* in *sange*), sem organiziral skupinsko izpolnjevanje vprašalnika, ki sem ga osebno nadzoroval in vodil. Pri tem sem veliko pozornosti posvečal zasebnosti in tajnosti anketirancev, hkrati pa sem poudarjal pomen iskrenih odgovorov za same rezultate raziskave (in ob tem poudarjal tajnost vseh osebnih podatkov o anketirancih).

Večji del anketirancev je vprašalnike izpolnil samostojno. Poleg vprašalnih zveščičev sem pripravil kuverte z nalepljenimi znamkami in izpisanim fakultetnim naslovom, kamor mi je lahko posamezen anketiranec vrnil izpolnjen vprašalnik. Del vprašalnikov s pripadajočimi kuvertami sem razposlal po *sangah* in večjih *nama-hatah*, glavnino pa sem postavil na posebej označeno mesto v recepciji templja v Ljubljani (kjer so se nahajali vprašalniki v celotnem času izvajanja anketiranja - t.j. cele tri mesece). Obiskovalci so si lahko sami vzeli vprašalnik in kuverto, izpolnjeno anketo pa potem vrnili v zaprto škatlo, ki se je nahajala na istem mestu ob vprašalnikih, ali pa jo preprosto oddali v poštni nabiralnik. Tako sem v največji možni meri zagotovil intimnost in tajnost izpolnjevanja vprašalnikov.

Na ta način sem do konca februarja 2001 zbral 116 izpolnjenih vprašalnikov,[9] ki sicer ne tvorijo reprezentativnega vzorca, temveč gre, strogo metodološko vzeto, za naključen nabor enot (ki pa niso izbrane slučajnostno). Vendar pa zaradi relativno dolgega časovnega intervala, v katerem sem izvajal anketiranje (polne tri mesece), in zaradi različnih mest izvajanja same raziskave, lahko z veliko verjetnostjo sklepamo, da je anketni vprašalnik izpolnila večina aktivnih pripadnikov skupnosti, kar potrjuje tudi ocena števila vseh pripadnikov skupnosti, po kateri vzorec opravljene raziskave zajema večino aktivnih pripadnikov skupnosti. Tako lahko kljub nereprezentativnosti vzorca dobljene rezultate z veliko verjetnostjo posplošimo tudi na celotno populacijo pripadnikov slovenske Skupnosti za zavest Krišne.

Prejete vprašalnike sem potem kodiral v elektronsko obliko in podatke obdelal s statističnim programskim paketom SPSS.[10] Vrednosti določenih spremenljivk sem primerjal tudi z vrednostmi, izmerjenimi na celotni slovenski populaciji, in vrednostmi, izmerjenimi med katoliki. Pri teh primerjavah sem za slovensko populacijo in katolike uporabljal podatke raziskav »Slovensko javno mnenje 97/2 - Med-

[8] *Pripadnike gibanja Hare Krišna v nasprotju z mediji in splošno javno rabo, v kateri jih imenujejo krišnovci, harekrišnovci ali harekrišne, iz načelnih razlogov imenujem z besedo, s katero se poimenujejo tudi sami: bhakte (bhakta za pripadnika moškega in bhaktini za pripadnico ženskega spola), ki označuje vernike, ki boga Krišno častijo s popolno, ljubečo predajo.*

[9] *Poleg teh vprašalnikov sem prejel še tri vprašalnike, ki so bili zaradi svoje nepopolnosti neuporabni, dva vprašalnika pa sta izpolnila anketiranca, ki se ne štejeta za pripadnika gibanja Hare Krišna. Te vprašalnike sem izločil, v raziskavi pa sem uporabil ostalih 116 vprašalnikov. V tako dobljenem vzorcu je bilo tri petine anketirancev moških in dve petini žensk. Anketiranci so bili v času poteka raziskave stari med 15 in 61 let. Njihova povprečna starost je bila 30 let, preko tri četrtine anketirancev pa je bilo starih med 21 in 35 let.*

[10] *Pri analizah sem zaradi majhnosti vzorca upošteval tudi nekatere rezultate, ki formalno ne izpolnjujejo kriterijev stopnje značilnosti, saj lahko sklepamo, da bi se v teh primerih z večanjem vzorca večala tudi stopnja značilnosti. Pri prikazih rezultatov je stopnja značilnosti tudi posebej navedena.*

narodna raziskava o veri in odnosu do cerkve« (del mednarodne raziskave Aufbruch 1997) in »Slovensko javno mnenje 98/1 - mednarodna raziskava o neenakosti in religiji« (del mednarodne raziskave ISSP 1998), ki ju je izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij Fakultete za družbene vede.

Po končanem anketiranju in statistični obdelavi rezultatov pa sem empirično preučevanje Skupnosti za zavest Krišne nadaljeval s kvalitativnimi raziskovalnimi metodami. Pozimi leta 2003 sem obiskal številna sveta mesta gibanja Hare Krišna v Indiji (Majapur, Vrindavan, Mathura itd.), dodatno opazovanje z udeležbo znotraj slovenske skupnosti in intervjuje z njenimi člani (tako sedanjimi kot tudi z nekaterimi bivšimi) pa sem izvajal vse do začetka leta 2005. Dodatne informacije, pridobljene v tej zadnji fazi raziskave, so bile izjemno koristne (in pogosto ključne) za razumevanje in interpretacijo anketnih rezultatov.

Religijska preteklost pripadnikov Skupnosti za zavest Krišne

Preden se lotimo analize religijske prakse slovenskih *bhakt* poglejmo, kako religiozni so bili pred vstopom v gibanje Hare Krišna. Dobra polovica jih ni pripadala nobeni religiji, krščenih je skoraj tri četrtine vprašanih (kar je malo pod slovenskim povprečjem),[11] manj kot polovica jih je bila vzgojenih v krščanskem duhu (v primerjavi z 80 odstotki Slovencev, ki so bili vzgojeni v katoliškem duhu). O manj intenzivni religijski vzgoji najbolj zgovorno pričajo natančnejši podatki o obiskovanju verouka, ki ga je, v primerjavi s celotno slovensko populacijo, v času otroštva obiskovalo občutno manj Krišnovih *bhakt* (tisti pa, ki so ga obiskovali, so ga obiskovali krajši čas od slovenskega povprečja).

TABELA 1: Obiskovanje verouka, priprav za prvo obhajilo ali birmo (primerjava med pripadniki gibanja Hare Krišna in celotno slovensko populacijo)

	Hare Krišna (%)	Celotna slovenska populacija (SJM 97/2) (%)
Ves čas osnovnega šolanja	37.8	65.9
Nekaj let	9.0	13.8
Nekaj mesecev	5.4	2.9
Nekaj tednov	0.9	1.8
Priložnostno	6.3	0.8
Ni obiskoval/a	40.5	14.8
Skupaj	100.0	100.0

Predstavljeni podatki o v povprečju manj intenzivni religijski vzgoji pripadnikov slovenskega gibanja Hare Krišna pa ne govorijo nujno tudi o popolni odsotnosti duhovnosti v družinah sedanjih *bhakt*. O tem zgovorno priča tudi sicer precej simptomatična izjava *bhakte* L.V. v intervjuju za Delo:[12]

[11] *Podatke o krstih na podlagi župnijskih poročil zbirajo in arhivirajo pastoralne službe slovenskih škofij. Po teh podatkih je krščenih 81.5 odstotkov prebivalcev Slovenije (Potočnik, 2001: 203).*

[12] *Delo, 3. 2. 2002.*

V družini smo bili ateisti. Kar pomeni, da sicer nismo hodili v cerkev, a duhovnost je imela pri nas kljub temu velik pomen. Oče je preučeval zen budizem, mama se je ukvarjala z jogo in jaz sem, že odkar vem, nekako iskal. Dober učenec sem bil, s štipendijo za nadarjene v srednji šoli in vsi so računali, kaj vse da bom dosegel v življenju. Jaz pa sem iskal duhovnega učitelja, prebiral Življenje svetnikov in odkril pri šestnajstih letih literaturo gibanja Hare Krišna, ortodoksne veje hinduizma. Po končani mariborski gimnaziji sem prišel študirat v Ljubljano. Obiskoval sem sicer predavanja na filozofski in teološki fakulteti, toda to ni bilo tisto. Iskal sem učitelja, ne predavatelja. Z devetnajstimi leti sem opustil študij in stopil v tempelj Hare Krišna v Ljubljani.

Sicer pa tudi iz analize rezultatov anketnega dela raziskave jasno vidimo, da gre v primeru gibanja Hare Krišna v veliki meri za religijske spreobrnjence. Skoraj polovica (45 odstotkov) anketirancev pred vstopom v skupnost namreč sploh ni verovala v boga.[13] Na podlagi analiziranih rezultatov lahko torej ugotovimo, da so bili slovenski *bhakte* pred vstopom v skupnost v povprečju manj religiozni od Slovencev, izhajajo iz manj religioznih okolij in so bili v otroštvu v manjši meri deležni religijske vzgoje.

Religijska praksa pripadnikov Skupnosti za zavest Krišne in katolikov

Na podlagi analiziranih rezultatov raziskave (meril sem pogostost obiskov templja in udeleževanja rednih tedenskih srečanj, število ur, ki jih posamezniki namenijo neposrednim religijskim dejavnostim, pa tudi delež tistih, ki imajo doma oltar) lahko potrdimo hipotezo, da gre v primeru pripadnikov Skupnosti za zavest Krišne za zelo intenzivno religijsko prakso.

Prek dve tretjini anketirancev se udeležuje obredov v templju vsaj enkrat tedensko (več kot tretjina vseh anketirancev prihaja v tempelj večkrat tedensko ali celo vsak dan), temu pa moramo prišteti še udeleževanje na *nama-hatah* oz. *sangah*, ki jih skupnost prireja v različnih mestih in krajih po Sloveniji. *Sang* oz. *nama-hat* se sicer udeležujejo nekoliko manj pogosto, pa vendar več kot tretjina anketirancev najmanj enkrat tedensko. Nekaterim pripadnikom skupnosti, še posebej tistim, ki prebivajo daleč od Ljubljane, predstavljajo *sange* deloma nadomestek tempeljskim aktivnostim, a večjemu delu *bhakt* so *sange* le še dodatek rednim (največkrat tedenskim) obiskom templja. Religijskim dejavnostim v templju in na *sangah* pa je potrebno dodati še tiste, ki jih pripadniki izvajajo doma. Velika večina *bhakt* (štiri petine) ima namreč doma vsaj manjši oltar s slikami, mnogi pa tudi s podobami božanstev ter vsemi ostalimi pripomočki za dnevno obredno čaščenje, ponujanje hrane Krišni (*prasadam*) ipd. Pripadniki skupnosti tako v povprečju namenijo mantranju, čaščenju božanstev in branju svetih tekstov več kot tri ure dnevno. Vidimo tudi, da neposrednim religijskim dejavnostim več časa namenijo moški kot

[13] *Če to primerjamo z aktivnimi katoliki (tistimi posamezniki, ki izražajo pripadnost Rimskokatoliški cerkvi in lastno vernost, hkrati pa obiskujejo verske obrede vsaj enkrat mesečno, molijo pa vsaj enkrat tedensko), dobimo popolnoma drugačno sliko: velika večina (97 odstotkov) jih od nekdaj veruje v boga.*

ženske, kar se sklada tudi z ugotovitvami kvalitativnega dela raziskave, po katerih so moški pripadniki gibanja Hare Krišna v svojih religijskih dejavnostih v povprečju bolj aktivni kot ženske.

TABELA 2: Število ur mantranja in čaščenja, ki ga opravijo pripadniki gibanja Hare Krišna v enem dnevu (primerjava po spolu)

	Skupaj (%)	Moški (%)	Ženske (%)
do 2 uri	43.0	37.7 %	56.4 %
nad 2 do 5 ur	44.9	45.9 %	38.5 %
nad 5 ur	12.1	16.4 %	5.1 %
Skupaj	100.0	100.0	100.0

sig. = 0.097

Če te podatke primerjamo z religijsko aktivnostjo slovenskih katolikov, jasno vidimo, da gre pri Krišnovih *bhaktah* za neprimerno intenzivnejšo religijsko prakso. Zaradi primerjave sem analiziral pogostost obiskovanja verskih obredov (maš) in molitev med samoopredeljenimi vernimi katoliki (tistimi, ki so se izrekli, da pripadajo Rimskokatoliški cerkvi in so hkrati precej, zelo ali globoko verni). Obiskovanje maš in molitve katolikov sicer nimajo enakega pomena kot obiskovanje templjev in mantranje ter domače čaščenje *bhakt,* vendar pa nam primerjava teh podatkov vseeno razkrije zgovorne razlike v času, ki ga eni in drugi verniki namenijo neposrednim religijskim aktivnostim. V primerjavi z *bhaktami*, ki se v večini udeležujejo tempeljskih obredov (in/ali *sang*) najmanj enkrat tedensko, neposrednim religijskim dejavnostim pa v povprečju namenijo več ur dnevno, so samoopredeljeni verni katoliki neprimerno manj aktivni: približno tretjina se jih udeležuje verskih obredov najmanj enkrat tedensko, še malo več jih moli vsaj enkrat dnevno. Iz teh podatkov je razvidno, da v tej skupini katolikov preprosto ne moremo govoriti o dnevni religijski praksi. Zato sem intenzivnost religijske prakse *bhakt* primerjal še z aktivnejšimi katoliki - s tistimi, ki se udeležujejo verskih obredov najmanj enkrat mesečno in molijo najmanj enkrat tedensko.[14] Vidimo, da se intenzivnost religijskih dejavnosti tako opredeljenih aktivnih katolikov že bolj približa intenzivnosti *bhakt* (čeprav je razlika še zmeraj velika): večina aktivnih katolikov se namreč udeležuje verskih obredov vsaj enkrat tedensko, več kot polovica jih tudi moli vsaj enkrat dnevno.

[14] *Po podatkih raziskave SJM 98/1 je bilo glede na tako postavljene kriterije v celotni slovenski populaciji 33 odstotkov samoopredeljenih vernih katolikov, med katerimi pa je bilo aktivnih katolikov približno polovica (to je 16 odstotkov slovenske populacije). Slednji delež je po velikosti primerljiv s skupino »cerkveno religioznih« Slovencev, ki jo v svoji kompleksni dvostopenjski multivariatni in clusterski analizi izlušči Toš (1999) - glede na rezultate njegove analize je 19 odstotkov Slovencev »cerkveno religioznih«, 21 odstotkov »avtonomno religioznih« in 60 odstotkov »nereligioznih«.*

TABELA 3: Pogostost molitve in obiskovanja verskih obredov med katoliki (SJM 98/1)

	Samodeklarirani verni katoliki (%)		Aktivni katoliki (%)	
	Molitev	Obiskovanje verskih obredov	Molitev	Obiskovanje verskih obredov
Nikoli	1.8	3.0		
Manj kot enkrat na leto	0.9	2.1		
Približno enkrat do dvakrat na leto	3.6	14.4		
Večkrat na leto	14.7	15.3		
Približno enkrat na mesec	3.0	8.1		4.4
Dvakrat do trikrat na mesec	6.9	9.3		11.8
Skoraj vsak teden	8.1	12.6		18.1
Vsak teden	12.0	31.8	21.9	59.4
Večkrat na teden	11.4	3.0	18.9	6.3
Enkrat na dan	24.3		38.8	
Večkrat na dan	11.1		20.6	
Ni odgovora	2.1	0.4		
Skupaj	100.0	100.0	100.0	100.0

Glede na veliko razliko v intenzivnosti religijske prakse med slovenskimi *bhaktami* in katoliki sem v nadaljevanju na mestih, kjer primerjam določene podatke za pripadnike Skupnosti za zavest Krišne in za katolike, uporabljal podatke za aktivne katolike (tiste anketirance, ki so izrazili pripadnost Rimskokatoliški cerkvi in lastno vernost, hkrati pa so obiskovali verske obrede vsaj enkrat mesečno, molili pa vsaj enkrat tedensko). Domnevam namreč, da intenzivnost religijske prakse pomembno vpliva na odnos posameznikov tako do doktrinarnih kot tudi do vsakdanjih in splošnih družbenih vprašanj. Na ta način sem primerjal stališča pripadnikov gibanja Hare Krišna s stališči tistih katolikov (v nadaljevanju jih imenujem 'aktivni katoliki'), katerih intenzivnost religijske prakse se vsaj za silo približa intenzivnosti religijske prakse *bhakt*.

Religioznost slovenskih pripadnikov gibanja Hare Krišna pa se ne razlikuje le po intenzivnosti prakse, temveč tudi po vsebini. Kljub nekaterim podobnostim s krščanstvom (obe teologiji, ki sta bolj kot v spreminjanje sveta, v katerem živimo, usmerjeni v nek drug svet, ki nastopi po smrti, poznata osebnega boga, ki je hkrati polnovreden človek in vsemogočen Bog) se namreč *vajšnavistično* čaščenje Krišne od krščanstva tudi bistveno razlikuje, predvsem po odnosu do Boga Krišne, ki ga je potrebno častiti z ljubeznijo in se mu popolnoma predati. Takšen bog ima v življenju *bhakt* osrednje mesto, posameznik pa goji do njega izrazito oseben odnos. V tem smislu bi lahko religioznost gibanja Hare Krišna označili za neprimerno bolj mistično od na Zahodu prevladujočih oblik krščanstva, kar se kaže tudi v občutku živega, osebnega stika s Krišno oz. Jezusom, ki ga doživljajo eni in drugi verniki. Medtem ko dve tretjini *bhakt* navaja pogosto ali občasno živo osebno doživetje Krišne, navaja podobno doživetje Kristusa le petina aktivnih katolikov, na drugi strani pa ni takega občutka nikoli (ali le izjemoma) doživelo 19 odstotkov *bhakt* in kar 71 odstotkov aktivnih katolikov (SJM 97/2).

Ortodoksnost pripadnikov Skupnosti za zavest Krišne

Glede na jasno razvidno intenzivnost neposredne religijske prakse, ki ji pripadniki gibanja Hare Krišna namenjajo neprimerno več časa od katolikov, bi lahko pričakovali, da so *bhakte* zelo dosledni tudi pri upoštevanju temeljnih religijskih zapovedi. Zato sem preverjal tudi ortodoksnost pripadnikov Skupnosti za zavest Krišne - meril sem, koliko se Krišnovi *bhakte* v vsakdanjem življenju držijo že omenjenih štirih regulativnih načel. Še dodatno sem preverjal, v kolikšni meri bi želeli ta svoja pravila aplicirati na celotno družbo oz. koliko bi se bili pripravljeni prilagoditi družbenim pravilom, ki bi bila v nasprotju z njihovimi verskimi načeli.

Na podlagi analiziranih rezultatov lahko ugotovimo, da so pripadniki Skupnosti za zavest Krišne pri spoštovanju temeljnih religijskih načel precej dosledni. Večina jih močno spoštuje predpisana regulativna načela, pri čemer se najbolj držijo načel resnicoljubnosti (prepoved iger na srečo) in usmiljenja (vegetarijanstvo), nekoliko manj pa načela strogosti (prepoved uživanja opojnih snovi) in predvsem načela čistosti (prepoved spolnih odnosov, ki ne služijo reprodukciji). Tudi rezultati kvalitativnega dela raziskave kažejo, da je strogo načelo čistosti pri številnih eden glavnih razlogov za izstop iz skupnosti. Vendar pa je potrebno poudariti, da tudi slednje načelo dosledno upošteva polovica anketirancev.[15]

TABELA 4: Kršitve temeljnih regulativnih načel

	Igre na srečo (%)	Uživanje mesa, rib ali jajc (%)	Uživanje opojnih snovi (%)	Nedovoljeni spolni odnosi (%)
Nikoli	72.4	75.7	57.7	50.0
Izjemoma	19.8	13.9	23.3	17.2
Občasno	6.0	1.7	6.0	10.3
Pogosto	0.9	3.5	7.8	17.2
Mogoče pomotoma/ Ne želim odgovoriti	0.9	5.2	5.2	5.2
Skupaj	100.0	100.0	100.0	100.0

O precejšnji ortodoksnosti pripadnikov gibanja pa zgovorno priča tudi njihov odnos do obče sprejetih pravil širše družbe. Večina pripadnikov bi z zakonom prepovedala prehranjevanje z mesom (skoraj 60 odstotkov, nadaljnjih 30 odstotkov pa bi se s tako prepovedjo le deloma strinjalo). Pri interpretacijah teh rezultatov je sicer potrebno upoštevati, da gre v primeru vegetarijanstva za temeljno etično načelo, ki v vzročno-posledični povezavi s karmo in reinkarnacijo predstavlja neločljiv del same religijske doktrine ISKCON-a,[16] zato so tako visoki deleži anketi-

[15] *Upoštevati pa moramo tudi samo ne/iskrenost odgovorov na tako intimno vprašanje, saj obstaja možnost, da kljub vsem zagotovilom o tajnosti raziskave, anketiranci niso odgovarjali v skladu z dejanskim stanjem.*

[16] *Vegetarijanstvo na nek način predstavlja znotraj doktrinarnega sistema gibanja Hare Krišna še dosti bolj temeljno vprašanje, kot je npr. znotraj katoliške doktrine vprašanje splava - pri splavu gre namreč za vse prej kot enoznačno vprašanje, kdaj se življenje začne, kar omogoča različne interpretacije ter etične dileme, pri vegetarijanstvu pa gre za nesporno etično zapoved, ki je absolutna.*

rancev, ki bi se s popolno prepovedjo uživanja mesa strinjali, razumljivi. Kljub temu pa te rezultate lahko razumemo tudi kot dokaz razmeroma visoke stopnje ortodoksnosti slovenskih *bhakt*. K podobnim zaključkom še bolj jasno napeljujejo odgovori anketirancev na dilemo v primeru navzkrižja med državnimi zakoni in verskimi načeli oz. naukom. Kar dve tretjini *bhakt* bi se namreč v takem primeru odločili za verska načela, kar je sicer zelo podobno rezultatom odgovorov na isto vprašanje pri aktivnih katolikih (68 odstotkov). Vendar pa bi na drugi strani le manjšina anketiranih *bhakt* (7 odstotkov) zanesljivo ali verjetno spoštovala zakon, ki bi nasprotoval njihovim verskim načelom, medtem ko bi se med aktivnimi katoliki za spoštovanje takega zakona odločil občutno večji delež (22 odstotkov).

Socialna in doktrinarna odprtost/zaprtost skupnosti

Eden najpogostejših stereotipov o novih religijskih gibanjih, še posebej o tistih, ki gojijo t. i. komunalen način življenja v skupnostih, je prepričanje o njihovi zaprtosti in ločenosti od okolice. Zanje naj bi bil značilen skrajni način življenja, ki zaradi izjemno intenzivne religijske prakse in osrednjega pomena religijske identitete bolj ali manj prekinejo odnose z okolico. Ta očitek izjemno pogosto zasledimo tudi v povezavi z gibanjem Hare Krišna.

Sama doktrina gibanja Hare Krišna res priporoča predvsem druženje z *bhaktami,* kontakte z ostalimi ljudmi, ki ne verujejo v Krišno in jih imenujejo *karmiji*, kar označuje njihovo osredotočenost na materialno življenje in njihovo posledično kopičenje negativne karme, pa odsvetuje. Zato bi logično pričakovali, da bo skupnost za zavest Krišne vsaj do določene mere zaprta in ločena od ostalega sveta. Tako ne preseneča, da več kot polovica anketirancev ocenjuje, da ima več stikov z *bhaktami* kot pa z drugimi ljudmi, kar so potrdili tudi rezultati kvalitativnega dela raziskave. Vendar pa se s trditvijo, da bi »najraje imel čim manj stikov z ljudmi, ki niso v *bhakti-jogi*«, v celoti strinja le slaba četrtina anketirancev, slaba polovica se jih s trditvijo strinja le deloma, malo več kot četrtina pa se s tem sploh ne strinja. Tako bi kljub mnenju več kot dveh tretjin anketirancev, da njihovo versko prepričanje (močno ali zmerno) vpliva na odnose z drugimi ljudmi (kar je občutno več kot med aktivnimi katoliki), le težko govorili o socialni zaprtosti in ločenosti skupnosti od preostale družbe.

Podatke o socialni odprtosti oz. zaprtosti skupnosti in njenih pripadnikov pa sem dopolnil še s simbolično, doktrinarno odprtostjo (inkluzivnostjo oz. ekskluzivnostjo), ki sem jo preverjal preko odnosa anketirancev do drugih religij. Iz rezultatov je razvidno, da kar devet desetin anketiranih pripadnikov meni, da temeljne resnice vsebujejo številne religije (kar je občutno več kot v celotni slovenski populaciji in pri aktivnih katolikih), dobra tretjina pa jih tudi meni, da je odrešitev moč doseči v vsaki religiji.

TABELA 5: Na kakšen način lahko posameznik doseže odrešitev? (primerjava med pripadniki gibanja Hare Krišna, celotno slovensko populacijo in aktivnimi katoliki)

	Hare Krišna (%)	Slovenska populacija (SJM 97/2) (%)	Aktivni katoliki (SJM 97/2) (%)
Le znotraj religije anketiranca	24.8	35.7	49.0
Lahko jo dosežem v vsaki religiji	33.9	26.0	28.5
Dosežem jo lahko izven organizirane religije	41.3	32.9	22.0
Odrešitev ne obstaja	/	5.3	0.5
Skupaj	100.0	100.0	100.0

Na podlagi predstavljenih podatkov lahko zaključimo, da so pripadniki Skupnosti za zavest Krišne, kljub svoji intenzivni in ortodoksni religijski praksi, presenetljivo odprti do drugih religij. V primerjavi z aktivnimi katoliki precej manj ekskluzivno locirajo religijske resnice izključno v svojo religijo. Vidimo celo, da je v primerjavi s celotno slovensko populacijo med pripadniki ISKCON-a veliko manj tistih, ki menijo, da resnico vsebuje samo ena religija (takih je med *bhaktami* 10 odstotkov, v celotni populaciji 20 odstotkov in med aktivnimi katoliki 41 odstotkov). Podobno je tudi z odrešitvijo, ki jo v primerjavi s celotno slovensko populacijo in z aktivnimi katoliki pripadniki gibanja manj pogosto vežejo izključno na svojo religijo. Delež tistih, ki menijo, da je odrešitev moč doseči izven organizirane religije, je pri pripadnikih ISKCON-a celo večji kot v celotni slovenski populaciji. Te, na prvi pogled presenetljive ugotovitve jasno zavračajo stereotip o domnevni ekskluzivnosti »sekte« Hare Krišna, ob podrobnejšem poznavanju sicer tolerantnega in odprtega *vajšnavizma* pa niso tako zelo nepričakovane.

Konservativnost pripadnikov skupnosti

Doslej smo torej ugotovili, da so slovenski pripadniki gibanja Hare Krišna v svojih neposrednih religijskih dejavnostih izjemno aktivni, v upoštevanju temeljnih religijskih zapovedi precej ortodoksni, kljub temu pa ostajajo v socialnem in doktrinarnem smislu razmeroma odprti. Zdaj pa poglejmo, koliko doktrinarna predanost in ortodoksnost slovenskih *bhakt* vpliva na njihov odnos do nekaterih družbenih vprašanj.

Odnos pripadnikov gibanja do družine in družbene vloge žensk je, glede na splošen položaj žensk znotraj indijske tradicije, pričakovano konservativen, vendar v primerjavi s celotno slovensko populacijo (in še posebej z aktivnimi katoliki) manj, kot bi lahko pričakovali. S tradicionalno delitvijo družinskih vlog, po kateri je osnovna naloga ženske skrbeti za dom in družino, moški pa mora priskrbeti finančna sredstva za preživljanje družine, se pripadniki Skupnosti za zavest Krišne strinjajo v enaki meri kot prebivalci Slovenije (30 odstotkov), vendar pa ji v manjši meri nasprotujejo (20 odstotkov *bhakt* in 53 odstotkov Slovencev).[17] Aktivni katoli-

[17] *Pričakovano se moški pripadniki skupnosti s takšno delitvijo vlog strinjajo v večji meri kot ženske, ki pa ji, presenetljivo, v manjši meri izrazito nasprotujejo, ampak so do tega bolj neopredeljene.*

ki se s takšno konservativno delitvijo spolnih vlog v družini strinjajo v veliko večji meri (43 odstotkov).[18]

Podoben, razmeroma nekonservativen odnos do delitve spolnih vlog v družini je razviden tudi iz odgovorov na zastavljeno trditev, da »družinsko življenje trpi, kadar je žena polno zaposlena«. Več kot polovica anketirancev (56 odstotkov) se s tem strinja; podobno kot pri prejšnji trditvi, se ženske z omenjeno trditvijo strinjajo v manjši meri od moških, vendar pa ji v manjši meri tudi nasprotujejo (občutno več je neodločenih). Ko te rezultate primerjamo z rezultati za celotno populacijo (63 odstotkov) in za katolike (74 odstotkov), vidimo, da se, podobno kot pri prejšnji trditvi, pripadniki ISKCON-a z omenjeno trditvijo strinjajo v malo manjši meri od prebivalcev Slovenije in še v manjši od aktivnih katolikov, vendar pa ji po drugi strani v manjši meri tudi nasprotujejo.

Pripadniki Skupnosti za zavest Krišne pa imajo, nasprotno, bolj izrazito konservativna, odklonilna stališča do predzakonskih spolnih odnosov (mnogo bolj od aktivnih katolikov in še posebej od prebivalcev Slovenije nasploh).

TABELA 6: Spolni odnosi moškega in ženske pred poroko so:

	Hare Krišna (%)	Slovenska populacija (SJM 98/1) (%)	Katoliki (SJM 98/1) (%)
Vedno nekaj slabega	31.9	2.6	6.5
Skoraj vedno nekaj slabega	22.4	3.4	11.6
Le včasih nekaj slabega	19.0	16.0	30.2
Nikoli nekaj slabega	6.0	72.6	45.2
Ne vem	20.7	5.4	6.5
Skupaj	100.0	100.0	100.0

Še bolj odklonilna stališča pa imajo *bhakte* do homoseksualnih spolnih odnosov, a se pri tem ne razlikujejo bistveno od aktivnih katolikov. Približno 70 odstotkov pripadnikov ISKCON-a in aktivnih katolikov meni, da so homoseksualni odnosi vedno ali skoraj vedno nekaj slabega. Odnos celotne slovenske populacije do homoseksualnih spolnih odnosov je veliko manj odklonilen, čeprav jim še vedno nasprotuje več kot polovica anketirancev.

Sklepi

Glede na predstavljene analize lahko sklenemo, da gre pri pripadnikih slovenskega gibanja Hare Krišna za izjemno intenzivno religijsko prakso, ki je glede na njihovo predhodno podpovprečno religijsko socializiranost pričakovana,[19] k temu pa občutno prispeva tudi sama doktrina gibanja. Njihova religioznost se od katoliške religioznosti ne razlikuje zgolj po času, ki ga namenjajo neposrednim religijskim aktivnostim (bodisi v templju bodisi doma), temveč je tudi bolj mistična (v

[18] *Nasprotuje pa ji 35 odstotkov aktivnih katolikov.*

[19] *Številne raziskave namreč kažejo, da so konvertiti praviloma bolj predani svoji skupnosti in v religijskih dejavnosti bolj aktivni kot tisti verniki, ki so v določeno religijo socializirani.*

smislu, da ima posameznik neprimerno bolj intenziven in oseben odnos z bogom). Religijski ideal je popolna predaja bogu, ki naj ne bi bila omejena zgolj na poseben čas, rezerviran za obrede, temveč naj bi bila permanentna - v tem smislu pri *bhaktah* ni jasne ločitve med religijskimi (svetimi) opravili in vsakdanjim življenjem.

Tako lahko govorimo o dveh različnih tipih religioznosti: v primeru gibanja Hare Krišna gre za izjemno intenzivno in bolj mistično religioznost, med tem ko gre pri katoliški religioznosti za bolj formalno obliko čaščenja, ki ima v veliki meri predvsem kulturni karakter v smislu pripadnosti in identitete, ne pa toliko vsebinske vernosti (tip moderne religioznosti, ki ga britanska sociologinja Grace Davie (1994) označi s sintagmo »pripadam, a ne verujem«).[20] O tem zgovorno priča nizko verovanje v temeljne doktrinarne postavke med katoliki: po podatkih raziskave SJM 97/2 v boga veruje 74 odstotkov, v nebesa 49 odstotkov, v pekel 29 odstotkov, hudiča 20.5 odstotkov in v vstajenje po smrti, ki je temeljna doktrinarna postavka krščanstva le 36 odstotkov samodeklariranih vernih katolikov. Glede na predstavljene podatke bi bilo tako moč skleniti, da je večina slovenskega prebivalstva »sekulariziranih katolikov« (Smrke, 1999).

Takšen tip formalne religioznosti pogosto prevladuje znotraj večinskih religijskih skupnosti, to pa včasih vodi v enačenje religijske in nacionalne identitete, kar je še posebej močno prisotno v nekaterih državah postsocialistične Evrope - najboljši primer je gotovo Poljska, omeniti bi veljalo tudi še Slovaško, pa tudi nekatere države, ki so nastale na področju bivše Jugoslavije. V teh družbah se nekako pričakuje, da je denimo Poljak (Hrvat, Slovak, Slovenec...) katolik (kdor ni katolik, ne more biti »pravi« Poljak, Hrvat, Slovak, Slovenec...), »pravi« Srb je seveda pravoslavec, Bošnjak pa musliman. Za razliko od takšnega pojmovanja pa na primeru gibanja Hare Krišna predstavljeni tip religioznosti, ki ga neredko zasledimo pri manjšinjskih, alternativnih religijskih skupnostih, nacionalno pripadnost jasno zapostavlja na račun religijske pripadnosti (zaradi česar so takšne religijske skupnosti neredko predmet družbenih kontroverz, saj jih okolica dojema kot grožnjo nacionalni identiteti naroda; glej Barker, 2001). O tem zgovorno pričajo tudi rezultati predstavljene raziskave, po katerih slovenski *bhakte* v primerjavi s slovenskim povprečjem in aktivnimi katoliki precej nižje vrednotijo pripadnost naciji in državi; praviloma jim je religijska identiteta mnogo pomembnejša od nacionalne (kar 92 odstotkov anketiranih pripadnikov skupnosti meni, da je biti *bhakta* bolj pomembno kot biti Slovenec). To glede na temeljno doktrinarno razumevanje človeka kot v prvi vrsti duhovnega bitja (v svojem bistvu smo vsi duše, šele na drugih nivojih se delimo po spolu, nacionalnosti, religijski pripadnosti ipd.), nikakor ni presenetljivo. Posledično je pri *bhaktah* razumljiva tudi neprimerno nižja stopnja nacionalne zavesti: s trditvijo »Raje sem slovenski državljan kot državljan katerekoli druge države« se jih strinja le 12 odstotkov (v primerjavi z 78 odstotki Slovencev in 86

[20] *S to sintagmo označi tip sodobne institucionalne religioznosti, za katerega je značilna predvsem visoka stopnja kulturne, identitetne pripadnosti in nizka stopnja vernosti v smislu verovanja v temeljne doktrinarne postavke. Ta tip Davieva opiše kot nasprotje sodobne neinstitucionalizirane religioznosti (»verujem, a ne pripadam«), ki po njenem vse bolj prevladuje (v Veliki Britaniji in nasploh v zahodnem svetu) in bolj kot na pripadnosti religijskim institucijam temelji na vsebinskem verovanju.*

odstotki aktivnih katolikov), nasprotuje pa ji 59 odstotkov (v primerjavi z 11 odstotki Slovencev in 9 odstotki aktivnih katolikov). Tako jasno vidimo, da imajo pripadniki Skupnosti za zavest Krišne neprimerno manj izraženo nacionalno identiteto od slovenskega povprečja, čutijo manjšo pripadnost slovenski državi, manj idealizirajo značilnosti Slovencev[21] in so na nek način bolj internacionalistični.

Sicer pa so, kot smo videli, pripadniki slovenskega gibanja Hare Krišna precej ortodoksni pri upoštevanju temeljnih doktrinarnih zapovedi v njihovem vsakdanjem življenju, jasno razpoznavna pa je tudi ambicija po aplikaciji teh pravil na celotno družbo - če je primer vegetarijanstva zaradi temeljnega doktrinarnega poudarka nemara specifičen, pa o tem nedvomno priča opazno manjša pripravljenost (v primerjavi z aktivnimi katoliki) spoštovanja zakonov, ki bi bili v direktnem nasprotju z verskimi zapovedmi. Težko bi jim pripisali posebej visoko konservativnost glede tradicionalne delitve družinskih in družbenih vlog med spoloma (večinoma so »neopredeljeni«), neprimerno bolj konservativni pa so glede spolne morale.

Pričakovanja o zaprtosti in ločenosti skupnosti od okolice in družbe na sploh pa se ob podrobni analizi ne potrdijo. V socialnem smislu imajo *bhakte* res veliko stikov predvsem znotraj skupnosti, vendar ti stiki na skupnost nikakor niso omejeni. Predvsem pa je gibanje presenetljivo odprto (dosti bolj od katolikov) v doktrinarnem smislu, kar se kaže predvsem v neeksluzivnosti glede posedovanja religijskih resnic.

Tako se hipoteza o domnevnem neposrednem vplivu izjemno intenzivnega tipa religioznosti in razmeroma visoke ortodoksnosti na konservativnost ter predvsem na socialno in doktrinarno zaprtost skupnosti ne potrdi. V tem smislu v primeru gibanja Hare Krišna ne moremo govoriti o idealnotipski avtoritarni sekti, prav tako pa se je težko strinjati z britanskim sociologom Royem Wallisom, ki gibanje uvrsti v idealni tip »svet zavračujočih« (*»world-renouncing«*) novih religijskih gibanj (Wallis, 1984). Za religijske skupine tega tipa je značilno razumevanje sveta kot v osnovi pokvarjenega, zato si prizadevajo za kar se da intenzivno oddaljevanje in ločevanje od tega sveta; na ta način obstaja stroga razmejitev med skupnostjo in zunanjim, grešnim svetom, jasna delitev na »nas« in »njih«, posledično so stiki z zunanjim svetom omejeni, sebe pa razumejo kot bolj ali manj ekskluzivne nosilce religijskih resnic. Gibanju Hare Krišna je moč pripisati le del naštetih lastnosti, pa še to predvsem v prvi, »tempeljski« fazi njegovega delovanja. Na podlagi analiziranih rezultatov je danes gibanje dosti ustrezneje uvrstiti med »skupnosti, ki se svetu prilagajajo« (*»world-accommodating«*) - za njih je značilno, da ne zavračajo popolnoma družbenih vrednot in norm, rešitve ne vidijo v zavračanju sveta, ampak v obnovi osebnega duhovnega življenja, v notranjem izpopolnjevanju.[22] Skupnost za zavest Krišne je namreč doktrinarno zelo odprta, prav tako pa ima množico socialnih stikov z okolico in širšo družbo.

[21] *Med tem ko le en odstotek anketiranih pripadnikov ISKCON-a meni, da bi bil svet boljši, če bi bili ljudje iz drugih držav bolj podobni Slovencem, je v celotni populaciji takih ena petina, med aktivnimi katoliki pa 28 odstotkov.*

[22] *Poleg predstavljenih dveh tipov Wallis navaja še tretji idealni tip, t. i. »svetu pritrjujoča« (»world-affirming«) nova religijska gibanja, ki sprejemajo veliko večino vrednot in ciljev širše družbe, ponujajo le nove načine, kako jih izpolniti. Omenjene kategorije pa so idealni tipi, zato ima lahko določeno novo religijsko gibanje značilnosti večih različnih kategorij.*

LITERATURA

Barker, Eileen (2001): *»Kdo bo zmagal?« Nacionalne in manjšinske religije v postkomunistični družbi.* Časopis za kritiko znanosti, 29 (202-203): str. 103-122.

Črnič, Aleš (2002): *Devotees of Krishna in Slovenia.* ISKCON Communications Journal, 10(1): str. 35-50.

Davie, Grace (1994): Religion in Britain since 1945: Believing without belonging. Oxford: Blackwell.

Klostermaier, Klaus K. (2000): *Hinduism: A Short Introduction.* Oxford: Oneworld.

Pacheiner-Klander, Vlasta (prev.) (1990): *Bhagavadgita - Gospodova pesem.* Ljubljana: Mladinska knjiga).

Potočnik, Vinko (2001): *Religiozni obredi prehoda v prehodnem času.* Časopis za kritiko znanosti, 29 (202-203): str. 197-211.

Prabhupada, A.C. Bhaktivedanta Swami (prev.) (1998): *Bhagavad-gita, kakršna je.* The Bhaktivedantna Book Trust International.

Satsvarupa, Dasa Goswami (1994): *Prabhupada: Človek, modrec, njegovo življenje, njegova dediščina.* The Bhaktivedanta Book Trust International.

Smrke, Marjan (1999): *Proselytism in Post-socialist Slovenia.* Journal of Ecumenical Studies, 36 (1-2): str. 202-220.

Toš, Niko (1999): *(Ne)religioznost Slovencev v primerjavi z drugimi Srednje- in Vzhodnoevropskimi narodi.* V: Toš, Niko (in drugi): Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih), str: 11-80. Ljubljana: FDV, IDV-CJMMK.

Wallis, Roy (1984): *Elementary Forms of the New Religious Life.* London: Routledge in Kegan Paul.

*Boris ŽNIDARIČ**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

ODNOS ANKETIRANIH DO ZAVAROVALSTVA IN ZAVAROVANOSTI V SLOVENIJI

Povzetek. *Zavarovalstvo kot skupek gospodarskih subjektov, ki se ukvarja z zavarovalništvom kot gospodarsko dejavnostjo, postaja čedalje pomembnejši mehanizem zagotavljanja nekaterih razsežnosti individualne varnosti v sodobni družbi. Slovenska družba pri tem ni izjema. Izjemna je le časovna dimenzija in spremenjene družbene okoliščine, zaradi katerih bo (zagotovljen je postopni prehod) dobršen del skrbi za socialno, ekonomsko in gospodarsko varnost v širšem pomenu besede prešel z države na posameznika. Pozitivna zakonodaja na področju pokojninskega in invalidskega ter zdravstvenega zavarovanja je povzročila in spodbudila drugačno zaznavanje fenomena individualne varnosti tudi v slovenski družbi. Postopen in delni umik države s tega področja, ki pomeni hkrati prostovoljno izgubo monopolnega položaja, omogoča nove poslovne priložnosti komercialnim in drugim zavarovalnicam, ki poslujejo po tržnih načelih. Opravljena raziskava nedvomno priča o dejstvu, kljub relativno kratkemu času od uvedbe omenjenih reform, da so anketiranci pripravljeni odvajati več lastnih sredstev v prihodnje za zdravje in lastno varnost ter varnost premoženja kot doslej.*

Ključni pojmi: *varnost, individualna varnost, zavarovanost, zavarovalstvo, zavarovalništvo.*

Uvod

Zavarovalstvo je pomembna gospodarska dejavnost slehernega nacionalnega in mednarodnega gospodarstva na terciarni ravni. V t. i. novih demokratičnih državah, med katere nedvomno sodi tudi Slovenija, zaznavamo povečano rast zavarovanosti in s tem sorazmerno večje število zavarovalnic, hkrati pa tudi krepitev zavarovalniškega sektorja.

Zavarovalstvo ima na Slovenskem dolgo in bogato zgodovino. Od skromnih zgodovinskih začetkov v 15. stoletju[1] je zavarovalstvo na Slovenskem doseglo solid-

* *Dr. Boris Žnidarič, pomočnik direktorja v Zavarovalnici Triglav, d.d., Območna enota Ljubljana, se znanstveno ukvarja z vprašanji varnosti v zavarovalništvu.*

[1] *Na tleh, kjer so živeli Slovenci, je kmalu dozorelo spoznanje, da se je koristno združevati za primer nesreče ali bolje za odpravljanje posledic nesreč. Prva tovrstna socialna ustanova je bila Bratovščina sv. Hieronima, ki je bila ustanovljena v Vidmu leta 1452 in je delovala več kot 300 let. Sicer pa zasledimo zapise o vzajemni pomoči v primeru bolezni, za primer vdovstva ali osirotelosti v cehovskih pravilih iz 14. stoletja (cehovske skrinjice), kar je šteti za začetek zavarovalstva na tleh, kjer so v preteklosti živeli Slovenci.*

no stopnjo razvitosti, saj se po znanih podatkih uvršča v spodnji srednji razred evropskega povprečja, med zadnjimi pristopnicami Evropske unije[2] pa sodi Slovenija med zavarovalniško najbolj razvite države.

Številne izvedene reforme, ki so sledile spremembi političnega sistema po prvih demokratičnih volitvah v letu 1990, osamosvojitvi v letu 1991, in ki so nastale v procesu približevanja Evropski Uniji, so vspodbudile tudi reforme na področjih socialne varnosti, organiziranosti slovenskega zavarovalstva in zavarovalništva ter spremebne v zaznavah ljudi glede odnosa do zavarovalstva in zavarovanosti ter do skrbi za lastno varnost v širšem pomenu besede.[3]

Najnovejše raziskovanje zavarovalništva kot gospodarske dejavnosti in tudi odnosa ljudi do zavarovanosti v Sloveniji izpostavlja predvsem dvoje, in sicer:

1. zavarovalstvo se razvija v perspektivno gospodarsko dejavnost in
2. povečuje se zavedanje prebivalstva o smiselnosti osebnega in premoženjskega zavarovanja.

V prispevku je obravnava zavarovalstva in zavarovanosti v Sloveniji osredotočena na analizo ključnih dejavnikov, ki vplivajo na zavedanje (zaznavo) anketiranih o zavarovalstvu kot zvrsti gospodarske dejavnosti in zavarovanosti kot osebnem interesu ljudi.

Rezultati javnomnenjske raziskave,[4] statistični podatki Slovenskega zavarovalnega združenja in rezultati iz opravljenih usmerjenih intervjujev s priznanimi teoretiki in praktiki s področja zavarovalništva,[5] navajajo na ugotovitev, da je zavarovalstvo z vidika možnosti razvoja (zaznanih potreb ljudi) perspektivna gospodarska dejavnost tudi v Sloveniji.

V tem okviru nas zanimajo tudi družbeni dejavniki, ki vplivajo na zaznave ljudi oziroma neposredno vspodbujajo zavestne odločitve posameznikov in družbenih skupin, da zavarujejo sebe in svoje premoženje.

Družbene spremembe v Sloveniji ob koncu devetdesetih in njihov učinek na razvoj zavarovalstva

Z razpadom jugoslovanske federativne države in enotnega gospodarskega prostora se je radikalno zmanjšalo število gospodarskih in trgovinskih odnosov z območja nekdanje skupne države, kar je povzročilo propad številnih gospodarskih subjektov v Sloveniji in s tem povišane stopnje nezaposlenosti.[6] Slovensko gospodarstvo se je postopoma prilagodilo novim razmeram in povečalo trgovino

[2] *S 1. 5. 2004 so postale nove članice Evropske unije naslednje države: Republika Ciper, Malta, Češka republika, Republika Slovaška, Republika Madžarska, Republika Slovenija, Republika Poljska, Republika Litva, Republika Latvija, Republika Estonija.*

[3] *Poleg pojavnih oblik socialne varnosti so mišljene predvsem tiste dimenzije in razsežnosti osebne in skupne varnost, ki človeku zagotavljajo pogoje za nemoteno življenje, delo in nadaljnji razvoj.*

[4] *Slovensko javno mnenje 2001/2; raziskavo je opravil Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih kominikacij Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani.*

[5] *Intervjuji so bili opravljeni v letu 2002, v okviru doktorskega dela avtorja.*

[6] *V letu 1992 je bilo v Sloveniji 118.224 nezaposlenih. V letu 1997 se je število povzpelo na rekordnih 128.572, da bi bilo v letu 2003 še nezaposlenih 95.993. Vir: Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje; http://www.stat.si/letopis/2004/12_04/12-12-04.htm?.*

ter poslovno sodelovanje z državami članicami Evropske unije. Novo nastalim razmeram so se prilagodile tudi slovenske zavarovalnice.[7] Konkretno je to pomenilo temeljito preoblikovanje zavarovalnega sektorja, in sicer iz tipa vzajemnih zavarovalnic v tip zavarovalniških delniških družb, vzajemnih zavarovalnih družb in zavarovalnih skladov. S kasneje sprejetim Zakonom o zavarovalnicah,[8] ki je že upošteval nekatere evropske direktive, so bili postavljeni temelji sodobnega zavarovalstva na Slovenskem. Z Zakonom o zavarovalništvu[9] in z Zakonom o gospodarskih družbah[10] je ta gospodarski sektor v celoti usklajen z evropskimi direktivami in harmoniziran z zakonodajo držav članic Evropske unije.

Spremenjene družbene razmere, predvsem na eni strani povečano število nezaposlenih in na drugi strani porast individualnega standarda določenim kategorijam (obrtniki, podjetniki, posredniki, svobodni umetniki, intelektualci, določene kategorije državnih uslužbencev), so narekovale spremembo davčne, socialne in pokojninske zakonodaje. Relativno visok odstotek BDP za socialne transferje je zahteval povečano stopnjo obdavčenja bogatejšega sloja prebivalstva, hkrati pa je na pokojninskem področju zaostril pogoje upokojevanja, podaljšal delovno in starostno dobo upokojevanja, zajel daljše obdobje za izračunavanje pokojninske osnove ter znižal izhodiščni odstotek od 85 % na 72 % odmere od pokojninska osnove za izplačilo individualne pokojnine.[11]

Napovedana zdravstvena reforma, ki bi prevetrila obstoječi zdravstveni sistem v Sloveniji in ga približala standardom razvitih držav članic Evropske unije, objavljena v Beli zdravstveni knjigi,[12] je naletela v strokovnih krogih in v javnosti na odpor,

[7] *V Zakonu o temeljih sistema zavarovanja premoženja in oseb, objavljenem v Uradnem listu SFRJ, št. 17/90 in 82/90, so bili podani pravni temelji za preoblikovanje zavarovalnic, in sicer kot gospodarskih subjektov za opravljanje zavarovanja, s ciljem doseči dobiček. Po tem zakonu so lahko bili ustanovitelji zavarovalnic pravne in fizične osebe in ne le država ali občine kot v preteklosti.*

[8] *Zakon o zavarovalnicah, Uradni list RS, št. 64/94 in 35/95.*

[9] *Zakon o zavarovalništvu, Uradni list RS, št. 13/2000, z več spremembami in dopolnitvami – zadnja v Uradni list RS, št. 102/2004.*

[10] *Zakon o gospodarskih družbah, Uradni list RS, št. 30/1993, z več spremembami in dopolnitvami – zadnja v Uradni list RS, št. 57/2004.*

[11] *Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, Uradni list RS, št. 106/1999, z več spremembami in dopolnitvami – zadnja v Uradni list RS, št. 63/2004.*

[12] *Gradivo z naslovom Zdravstvena reforma, ki ga je na več kot 340 straneh pripravila skupina domačih in tujih strokovnjakov različnih znanstvenih disciplin in strok, je bilo izdano v letu 2003, obravnavano pa na javnih tribunah in v strokovnih ter političnih krogih v letu 2003 in 2004. Razlogov za izvedbo zdravstvene reforme je več. Spremenjena demografska podoba slovenske družbe, kjer delež prebivalstva starega do 19 let pada in narašča struktura prebivalstva nad 60 let, pomeni približno petkrat večje stroške zdravljenj, zlasti kroničnih bolezni. Sofisticirana medicinska oprema in hiter tehnološki razvoj novih sredstev in opreme, stroški vzdrževanja in posodabljanja, nova zdravila in spremenjena doktrina zdravljenja, zahtevajo znatno večja sredstva, kot je to bilo v preteklosti. Kot izhod v sili so bile uvedene dodatne prostovoljne oblike zdravstvenih zavarovanj, s čimer je prišlo do diferenciacije in polarizacije na tiste, ki takšna plačila zmorejo in ki bodo v prihodnje deležni uslug sodobne medicine, in na tiste, ki takšnih doplačil ne bodo zmogli in ne bodo deležni uslug sodobnega zdravstva. Zdravstvena reforma, s katero sta si takratna vlada in strokovna javnost zastavili drzne cilje, temelječe na vrednotah (načelih) pravičnosti, dostopnosti, kakovosti in učinkovitosti, naj bi temeljito preuredila sistem financiranja, okrepila sistem javnega zdravstva, uredila javnost financiranja in poslovanja, odpravila nerazumljivo dolge čakalne vrste in podobno. Kljub številnim argumentiranim in polemičnim razpravam v strokovni in splošni javnosti, vlada in resorni minister nista dobila ustrezne podpore za njeno uveljavitev.*

zato ni bila sprejeta. Seveda je potrebno upoštevati tudi dimenzijo časa, saj je protagonistom reforme zmanjkalo časa za njeno pripravo in izvedbo, kajti jeseni 2004 so bile izvedene parlamentarne volitve, na katerih je zmagala politična opcija, ki je reformi nasprotovala.

Korenite družbene spremembe v slovenski družbi, temelječe na spremembi političnega in gospodarskega sistema ter nenazadnje zaradi vključitve Slovenije v Evropsko unijo in NATO, so imele nedvomno določen učinek na zaznavo in razumevanje posameznikov in družbenih skupin do zavarovanosti in zavarovalnic, kot tistih gospodarskih subjektov, ki jim lahko zagotavljajo določene razsežnosti varnosti, kot npr. socialne, ekonomske in gospodarske. Prav tako pa so imele omenjene družbene spremembe določen vpliv tudi na zaznavo ljudi o potrebi po zavarovanosti sebe in svojega premoženja.

Odnos anketiranih do zavarovanosti

Pojem varnosti ne moremo razumeti le kot odsotnost nevarnosti, temveč obenem kot vzgib za razvoj ter zavestna dejanja, da bi se stanje varnosti (kot pozitivno dejanje) zmeraj znova vzpostavilo.

Varnost je torej imanentna prvina življenja posameznikov in družbene skupnosti od davne preteklosti do danes. Zavestno prizadevanje za vzpostavitev stanja varnosti pa je civilizacijska in kulturna kategorija, ki zajema vse vidike sodobne varnosti, tj. gospodarsko, socialno, kulturno, politično, pravno, ekološko, obrambno ipd. (Grizold, 1992: 63).

Zavarovalstvo v sodobni družbi z izvajanjem zavarovalniške dejavnosti zagotavlja nekatere pomembne vidike varnosti posameznika, in sicer socialno, ekonomsko in gospodarsko. Seznanjanje ljudi o vlogi in poslanstvu zavarovalnic ima pomemben učinek tudi na zaznave in stališča ljudi o potrebi zagotavljanja prej omenjenih vidikov njihove varnosti.

Zakon o zavarovalništvu (v nadaljevanju ZZavar, Uradni list RS, št. 13/2000; št. 50/2004) v svojem 2. čl. opredeljuje zavarovanja, ki jih glede na nevarnosti, ki jih krije, razvršča v naslednje zavarovalne vrste:

- nezgodno zavarovanje,
- zdravstveno zavarovanje,
- zavarovanje kopenskih motornih vozil,
- zavarovanje tirnih vozil,
- letalsko zavarovanje,
- zavarovanje plovil,
- zavarovanje prevoza blaga,
- zavarovanje požara,
- drugo škodno zavarovanje,
- zavarovanje odgovornosti pri uporabi motornih vozil,
- zavarovanje odgovornosti pri uporabi zrakoplovov,
- zavarovanje odgovornosti pri uporabi plovil,
- splošno zavarovanje odgovornosti,
- kreditno zavarovanje,

- kavcijsko zavarovanje,
- zavarovanje različnih finančnih izgub,
- zavarovanje stroškov postopka,
- zavarovanje pomoči,
- življenjsko zavarovanje,
- zavarovanje za primer poroke oziroma rojstva,
- tontine,
- zavarovanje s kapitalizacijo izplačil.

Zgoraj naštete vrste zavarovanja se združujejo v osem zavarovalnih podskupin, in sicer:

1. nezgodna in zdravstvena zavarovanja,
2. zavarovanja motornih vozil,
3. pomorska in transportna zavarovanja,
4. zavarovanja zrakoplovov,
5. požarna in druga škodna zavarovanja,
6. zavarovanja odgovornosti,
7. kreditna in kavcijska zavarovanja,
8. škodna in nezgodna zavarovanja.

Na splošno pa zavarovalnice ločijo dve temeljni zavarovalni skupini, in sicer:

1. premoženjska (non life) in
2. življenjska (life) zavarovanja.

Iz pregleda zavarovalnih vrst, podskupin in skupin lahko ugotovimo, da obstaja na trgu široka ponudba zavarovalniških produktov, ki na ustrezen način zagotavljajo materialne kot tudi nematerialne vidike (psihološki, socialni, sociološki idr.) varnosti posamezniku in družbenim skupinam.

Tudi drugi dejavniki, kot so npr. obstoječe okoliščine v konkretni družbi / državi, stopnja kulturno-civilizacijskega in gospodarskega razvoja, značilnosti sistemov pokojninskega in zdravstvenega zavarovanja, tradicija in razvitost zavarovalniškega trga, odprtost / zaprtost oziroma vključenost družbe v širše mednarodne povezave ipd., vplivajo na odnos posameznikov do zavarovalništva in zavarovalstva.

Inštitut za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pri Fakulteti za družbene vede izvaja raziskovanje stališč posameznikov tudi o tovrstni problematiki. Za pričujočo razpravo so pomembni zlasti tisti rezultati zadnje tovrstne raziskave, ki kažejo na povečano potrebo in izkazan interes posameznika po dodatni zavarovanosti za primere bolezni oziroma upokojitve.

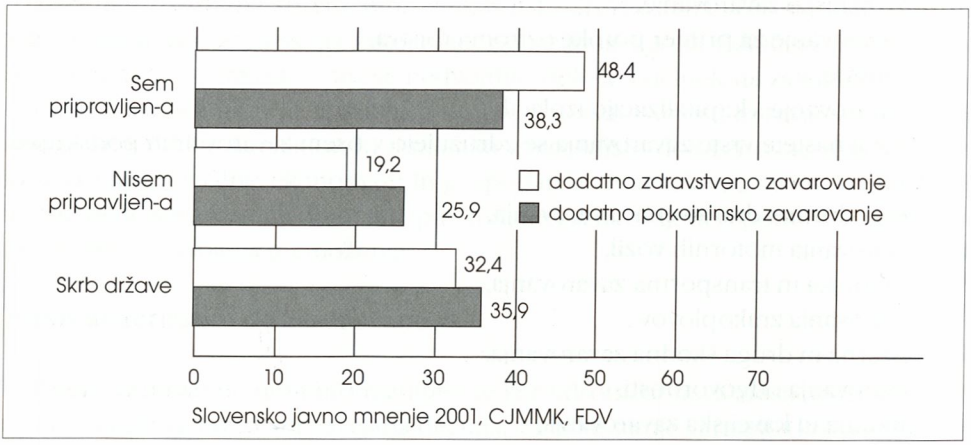
Rezultati opravljene raziskava v letu 2001 to tezo potrjujejo.[13]

Analiza rezultatov raziskave kaže, da se je bilo 48,4 % vprašanih pripravljeno dodatno prostovoljno zdravstveno in 38,3 % dodatno prostovoljno pokojninsko zavarovati. Slaba četrtina vprašanih se ni bila pripravljena dodatno prostovoljno zavarovati, dobra tretjina pa jih je menila, da je to še zmeraj izključna skrb države.[14]

[13] *Vir citiran v opombi 4.*

[14] *Miselnost številnih je ostala še nespremenjena, saj je država polnih 55 let skrbela za socialno varnost prebivalstva. Ker pa je bila pokojninska reforma izvedena šele v letu 2000, je z vidika družbene preobrazbe prezgodaj pričakovati večje učinke, in sicer večjo lastno udeležbo pri tem. Vsaj še ena generacija – srednja in starejša – ne bo dovolj začutila te potrebe oziroma ne bo odreagirala na postopno zmanjšanje državne vloge na tem področju.*

GRAF 1: V okviru zdravstvene in pokojninske reforme je predvidena možnost dodatnega prostovoljnega zavarovanja. Ali ste pripravljeni za svoje zdravje oz. pokojnine v prihodnje na ta način prispevati več svojega denarja ali menite, da je to skrb države?

Rezultati ankete so vspodbudni, saj je šteti za pravi začetek reform na področju pokojninskega zavarovanja leto 2000, kar pomeni kratek čas za korenito spremembo zasebne in družbene naravnanosti na tem področju. Rezultati iz raziskave pa nakazujejo tudi naraščajoči trend glede potencialnega povpraševanja po prostovoljnih dodatnih oblikah pokojninskih in zdravstvenih zavarovanj v Sloveniji.

Za našo razpravo je z vidika trženja prostovoljnih dodatnih oblik pokojninskega in zdravstvenega zavarovanja zanimiv profil tako sedanjega zavarovalca kot tudi morebitne ciljne skupine v slovenski populaciji. Zato je smotrno v razpravo vključiti tudi demografske značilnosti anketirane populacije.

TABELA 1: Sklenitev dodatnega pokojninskega zavarovanja glede na demografske dejavnike

starost, sig. = 0,002 p<0,05	**ima sklenjeno pokojninsko zavarovanje**
do 30 let	12,4 %
od 31 do 45 let	20,3 %
od 46 do 60 let	13,7 %
61 let in več	9,5 %
izobrazba, sig. = 0,012 p<0,05	
Osnovna	9,0 %
Poklicna	15,2 %
Srednja	16,6 %
višja, visoka	17,9 %

Vir: Žnidarič, 2004: 161

Po sprejetju novega zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju v Sloveniji (leta 2000), prostovoljno dodatno pokojninsko zavarovanje ni le privilegij bolje situiranih, temveč gre tudi za pričakovani dodatni mehanizem zagotavljanja

(prištevanja) pokojnine. To pokažejo analize odgovorov na vprašanja o pričakovanem materialnem stanju čez 5 let ter o pokojninskem zavarovanju. S padanjem pričakovanj anketiranih o materialnem stanju v prihodnosti narašča njihova pripravljenost (in odločanje) za dodatno pokojninsko zavarovanje, z izjemo tistih, ki pričakujejo bistveno poslabšanje materialnega stanja in katerih ocene so povezane s slabim trenutnim položajem, ki onemogoča sklepanje dodatnih finančnih obremenitev. Anketiranci se vse bolj zavedajo pomena dodatnega pokojninskega zavarovanja za zagotavljanje pokojnine oz. boljše prihodnosti. Tretjina vprašanih (33,2 %) je odgovorila, da bi bili pripravljeni za svojo pokojnino v prihodnje na ta način prispevati več svojega denarja, 22 % vprašanih je to možnost kategorično zavrnilo, ostali pa menijo, da je to skrb države oz. se do problema niso opredelili (glej: Graf 1).

Na temelju vpogleda v strukturo stališč anketiranih lahko ugotovimo naslednje:

- potreba po dodatnih oblikah zavarovanosti korelira s stopnjo izobrazbe, saj se je za dodatno pokojninsko zavarovanje odločilo 17,9 % tistih anketiranih, ki imajo višjo ali visoko (univerzitetno) izobrazbo, sledijo anketirani s srednjo (16,6 %) in poklicno (15,2 %) izobrazbo.
- Največjo dodatno prostovoljno zavarovanost zasledimo pri zaposleni populaciji, in sicer pri starostni kategoriji med 31-45 letom (20,3 %), sledi kategorija med 46-60 letom (13,7 %) in nato kategorija do 30 let (12,4 %). Podatki kažejo, da je v zelo kratkem času petina vseh vprašanih, ki sodijo v kategorijo aktivnega prebivalstva, sklenilo dodatno prostovoljno pokojninsko zavarovanje. Ta kategorija se bo gotovo v prihodnje še okrepila, vplačevala pa bo v pokojninske sklade premije vsaj še 15-20 let.
- Starostna kategorija nad 60 letom starosti ne predstavlja pomembnejšega zavarovalniškega in statističnega agregata.
- Realno je pričakovati, da se bo okrepil trend zavarovanosti v naslednjih petih letih pri kategorijah do 30 let, med 31-45 in med 46-60 let starosti, zlasti, če bo poslovanje pokojninskih skladov in komercialnih zavarovalnic na tem področju transparentno in uspešno.[15]

Na zaznave ljudi o možnosti za zavarovanost delujejo različni dejavniki, med katerimi velja izpostaviti zlasti naslednje:

- ozaveščenost ljudi o nevarnostih, ki ogrožajo njihovo osebno varnost ter poznavanje formalnih mehanizmov za zagotavljanje varnosti v sodobni družbi,
- dostopnost do nekaterih mehanizmov zagotavljanja (socialne, ekonomske in gospodarske) varnosti s strani zavarovalnic, zlasti z vidika primernosti in primerljivosti zavarovalniških produktov ter razvite konkurence,
- ekonomske moči posameznika, ki je odvisna od stopnje razvoja gospodarstva, števila delovnih mest, stalnosti zaposlitve in možnosti novega zaposlovanja,
- stimulativnega plačnega sistema, ki vsebuje tudi skrb in participacijo delodajalca pri obveznem in dodatnih prostovoljnih oblikah pokojninskega zavarovanja,
- in nenazadnje zavedanja o postopnem zmanjševanju državnega deleža na področju socialnih transferjev, med katerimi zasedajo pokojninsko in invalidsko ter zdravstveno zavarovanje najpomembnejše mesto.

[15] *Glej tudi v Žnidarič, 2004: 161-162.*

Pomemben vidik obravnave problema odnosa do zavarovanosti v sodobni družbi je tudi razmerje med lastno oceno anketiranih, v že omenjeni javnomnenjski raziskavi, o osebnem standardu, sklenjenimi osebnimi zavarovanji (katera koli non-life zavarovanja) in statističnimi podatki o sklenjenih prostovoljnih dodatnih pokojninskih zavarovanjih v Sloveniji.

TABELA 2: Primerjava med sklenitelji osebnega in pokojninskega zavarovanja

situacija gospodinjstva čez 5 let bo ...	ima sklenjeno osebno zavarovanje	ima sklenjeno dodatno pokojninsko zavarovanje
dosti boljša kot je sedaj	50 %	9,6 %
nekoliko boljša kot je sedaj	41,7 %	16,7 %
približno enaka	37,2 %	15,4 %
nekoliko slabša kot je sedaj	33,1 %	17,8 %
dosti slabša kot je sedaj	48,1 %	7,7 %
razlike v osebnih dohodkih naj ...	**ima sklenjeno osebno zavarovanje**	**ima sklenjeno dodatno pokojninsko zavarovanje**
se povečajo	44,3	20,0
ostanejo iste	40,5	15,2
Zmanjšajo	36,2	14,4
vsi dohodki enaki	30,2	11,3

sig. 0,01 p<0,05
Vir: Žnidarič, 2004: 162

Med vsemi, ki so sklenili zavarovanja, ima skoraj polovica vprašanih (43,9 %) sklenjeno eno od osebnih zavarovanj. Tako kot pri ostalih zavarovanjih, se tudi pri osebnih zavarovanjih pojavi korelacija z zaupanjem v institucije. Ostale povezave, s pričakovanim materialnim stanjem gospodinjstva čez pet let ter z izenačevanjem osebnih dohodkov, ki se kažejo kot statistično značilne pri anketirancih, ki imajo sklenjeno dodatno prostovoljno pokojninsko zavarovanje, se pokažejo tudi pri osebnem zavarovanju, vendar v obratni smeri. Tako se za osebno zavarovanje odločajo anketiranci, ki v prihodnosti pričakujejo izboljšanje materialnega stanja gospodinjstva ter zagovarjajo povečanje razlik med osebnimi dohodki (glej: Tabela 2). To kaže predvsem na to, da osebno zavarovanje anketiranci ne jemljejo kot nekaj nujnega, temveč kot nekakšen dodatek oz. sredstvo za izboljšanje ali ohranjanje kakovosti življenja (Žnidarič, 2004: 162).

Ocena razvitosti zavarovalniškega trga v Sloveniji

Slovenija ima dolgo in bogato zavarovalno tradicijo,[16] saj so ljudje že zelo zgodaj spoznali in uveljavili različne oblike samopomoči v obliki vzajemnih blagajn, ki so temeljile na vzajemnosti in solidarnosti, da bi kasneje prerasle v zavarovalniške gospodarske družbe. Zlasti so se dobro razvile in uveljavile oblike premoženjskih zavarovanj. Požarno zavarovanje kot eno izmed le-teh ima na Slovenskem najdaljšo

[16] *Glej v Flis, 1999: 7–38; Škufca, 2003.*

in najštevilčnejšo tradicijo, saj je bilo že leta 1890 zavarovanih skoraj tri četrtine (73,7 %) vseh poslopij.[17]

TABELA 3: Bruto obračunana premija zavarovanja in pozavarovanja 1991–2003 – Premija vseh zavarovanj

Leto	Zavarovanje (1000 SIT)	Letna rast	Delež v BDP (%)	Pozavarovanje (1000 SIT)	Letna rast	Delež v BDP (%)
1991	11.518.799	-	3.3	2.345.310	-	0.67
1992	32.901.978	285.6	3.23	6.026.127	256.9	0.59
1993	47.414.878	144.1	3.3	5.722.221	95	0.4
1994	62.962.405	132.8	3.41	7.356.185	128.6	0.4
1995	102.373.707	162.6	4.65	8.718.400	118.5	0.4
1996	121.815.413	119	4.85	9.830.423	112.8	0.39
1997	129.589.589	106.4	4.46	11.529.139	117.3	0.4
1998	154.044.988	118.9	4.74	13.313.317	115.5	0.41
1999	171.381.310	111.3	4.71	17.803.855	133.7	0.49
2000	192.865.500	112.5	4.77	18.807.535	105.6	0.46
2001	230.045.782	119.3	5.04	21.689.262	115.3	0.47
2002	266.955.500	116.1	5.07	28.635.446	132.0	0.54
2003	298.202.450	111.7	5.26	32.950.081	115.1	0.58

Vir: Slovensko zavarovalno združenje

Tako je tudi danes, saj dosega delež premoženjskih zavarovanj v zavarovalnem portfelju vseh zavarovalnic, ki delujejo na Slovenskem, v letu 2003 76,1 %, kar je v primerjavi z drugimi evropskimi državami zelo visoko. Ta visok delež premoženjskih zavarovanj gre pripisati številnim dejavnikom, zlasti pa:

- dolgoletni tradiciji trženja premoženjskih zavarovanj,
- relativno pestri izbiri premoženjskih zavarovalniških produktov,
- relativno dobri organiziranosti prodajne mreže zavarovalnic, še posebej zavarovalnih zastopnikov, v novejšem času pa tudi zavarovalnih posrednikov,
- relativno dobrim izkušnjam zavarovalcev in zavarovancev v poslovanju z zavarovalnicami in pozavarovalnicami,
- družbeno politična ureditev prejšnje skupne države, ki ni spodbujala in silila ljudi, da bi sami več vlagali v osebna in druga nepremoženjska zavarovanja.[18]

Na področju osebnih zavarovanj imajo zavarovalnice, ki delujejo na slovenskem zavarovalnem trgu velike priložnosti. Prav že izvedene ali začete reforme pokojninskega in zdravstvenega zavarovanja so omogočile vstop komercialnim zavarovalnicam v polje državnega monopola z dopolnilno ponudbo prostovoljnih oblik zavarovanj (pokojninsko in zdravstveno). Glede na že pojasnjeno novo vlogo države na tem področju, zlasti pa na njen manjši delež pri zagotavljanju različnih razsežnosti socialne varnosti v prihodnje, je možno pričakovati, da se bo stopnja

[17] *Statistični zavarovalniški bilten 2004, str. 7.*

[18] *Sicer pa kažejo podatki konstantno rast tako celotne premije kakor tudi deleža vseh premij v BDP (leta 1991 je bil delež 3,3 % in leta 2003 že 5,26 %), čeprav ti podatki uvrščajo Slovenijo v spodnji srednji razred v Evropi in v sam vrh med novimi članicami Evropske unije.*

zavarovanosti na tem področju v Sloveniji v naslednjih letih povišala. To pričakovanje nakazujejo kazalniki rasti premije in njenega deleža v BDP, in sicer od začetnih 0,22 % v letu 1991 in 1,26 % v letu 2003. Glede na kratek čas od uveljavitve ustreznih reform v Sloveniji in glede na trende v državah Evropske unije je mogoče realno pričakovati, da bodo premije življenjskih zavarovanj v prihodnje v Sloveniji naraščale hitreje od premoženjskih. V zavarovalniško razvitih državah Evropske unije je medsebojno razmerje v prid življenjskim zavarovanjem (najvišji delež imajo v Luksemburgu 87 %, na Finskem 80 %, v Belgiji 70 %, na Švedskem 70 %, Veliki Britaniji 70 % itd., najnižjega pod 10 % pa v Latviji in Islandiji).[19]

TABELA 4: Premija življenjskih zavarovanj

Leto	Zavarovanje (1000 SIT)	Letna rast	Delež v BDP (%)	Pozavarovanje (1000 SIT)	Letna Rast	Delež v BDP (%)
1991	779.644	-	0.22	-	-	0
1992	2.456.917	315.1	0.24	-	-	0
1993	5.014.678	204.1	0.35	201	-	0
1994	9.031.034	180.1	0.49	580	288.6	0
1995	15.151.319	167.8	0.69	91.883	15841.9	0
1996	20.127.028	132.8	0.8	73.024	79.5	0
1997	22.878.287	113.7	0.79	205.522	281.4	0.01
1998	26.329.981	115.1	0.81	109.618	53.3	0
1999	30.906.487	117.4	0.85	213.404	194.7	0.01
2000	37.360.692	120.9	0.92	227.887	106.8	0.01
2001	49.163.930	131.5	1.08	207.735	91.2	0
2002	60.562.196	123.2	1.15	237.113	114.1	0
2003	71.329.712	117.8	1.26	235.387	99.3	0

Vir: Slovensko zavarovalno združenje

TABELA 5: Premija neživljenjskih zavarovanj

Leto	Zavarovanje (1000 SIT)	Letna rast	Delež v BDP (%)	Pozavarovanje (1000 SIT)	Letna Rast	Delež v BDP (%)
1991	10.739.155	-	3.07	2.345.310	-	0.67
1992	30.445.061	283.5	2.99	6.026.127	256.9	0.59
1993	42.400.200	139.3	2.95	5.722.020	95	0.4
1994	53.931.371	127.2	2.92	7.355.605	128.5	0.4
1995	87.222.388	161.7	3.96	8.626.517	117.3	0.39
1996	101.688.385	116.6	4.05	9.757.399	113.1	0.39
1997	106.711.302	104.9	3.67	11.323.617	116.1	0.39
1998	127.715.007	119.7	3.93	13.203.699	116.6	0.41
1999	140.474.823	110.0	3.86	17.590.451	133.20	0.48
2000	155.504.808	110.7	3.84	18.579.648	105.6	0.46
2001	180.881.852	116.3	3.96	21.481.527	115.6	0.47
2002	206.393.304	114.1	3.92	28.398.333	132.2	0.54
2003	226.872.738	109.9	4.00	32.714.694	115.2	0.58

Vir: Slovensko zavarovalno združenje

[19] *Glej širše v Comité Eurepéen des Assurances, Annual Report 2003–2004, str. 8–10.*

Če smo prej ugotavljali razloge za relativno dobro zavarovanost premoženja in premoženjskih interesov v Sloveniji, je treba na tem mestu ugotoviti, da je stanje zavarovanosti na področju osebnih zavarovanj manj ugodno.

TABELA 6: Primerjalni pregled rasti vseh pobranih premij v letu 2003/2002

Total premium income (Euro million) per country and growth rate 2003/2002

	Country	Total	Non-inflation adjusted	Inflation-adjusted
AT	Austria	13227	4,1 %	2.7 %
BE	Belgium	26516	19,0 %	17,2 %
CH	Switzerland	33 953	-0,8 %	-1,4 %
CY	Cyprus	514	7,6 %	4,3 %
CZ	Czech Republic	3211	13,2 %	13,0 %
DE	Germany	148 200	4,9 %	3,8 %
OK	Oenrnark	14868	7,7 %	5,5 %
EE	Estonia	138		
ES	Spain	41507	-13,9 %	-16,5 %
FI	Finland	12142	-0,9 %	-1} %
FR	France	143 270	8,5 %	6,3 %
GS	United Kingdorn	200 498	-5,1 %	-7) %
GR	Greece	3235	11) %	7,8 %
HR	Croatia	794	9,0 %	9,0 %
HU	Hungary	2115	13,0 %	8.0 %
lE	Ireland	12687	13,2 %	9.4 %
IS	Iceland	284		
IT	Italy	96 634	10,2 %	7,3 %
LI	Liechtenstein	710	58,6 %	57.7 %
IJ	Lithuania	236	5,1 %	3,0 %
LU	Luxernbourg	6445		
lV	latvia	190	19,5 %	16,3 %
MT	Malta	194	2,3 %	0,2 %
Nl	The Netherlands	46 2f;0	4,8 %	2,6 %
NO	Norway	9310	10.4 %	8,5 %
Pl	Poland	5321	7,0 %	6,2 %
PT	Portugal	9462	12.5 %	8,8 %
SE	Sweden	18708	8,8 %	6,5 %
SI	Slovenia	1272	12,[-) %	6,5 %
SK	Slovakia	1020	15,1 %	6,0 %
TR	Turkey	2461	17,S°Ic)	-6,0 %
CEA	85fj 372	2,9 %	0,9 %	
in which EU (15)		793 549	2,8 %	0,8 %
in which Euro (12)		559574	5.7 %	3.7 %
EEA	837 196	2,8 %	0,8 %	
Others		18175	12,6 %	10,4 %

Vir: Souce »CEA European Insurance in Figures 2002–2003«. The full statistical report from CEAs editor Italioue.

Primerjalni podatki o razvitosti zavarovalniškega trga držav članic Evropske unije in drugih, z vidika realizirane zavarovalne premije, kažejo na nenehno rast zavarovanosti, in sicer v absolutnih zneskih pobrane premije in deležu teh premij v BDP konkretne države. Z izjemo nekaterih, kjer je zaznati v opazovanem obdobju padec (Švica, Španija in Velika Britanija) je v vseh drugih državah (npr. Slovaška, Slovenija, Irska, Portugalska, Latvija, Italija idr.)[20] opaziti trende rasti.

Sklepne misli

Zavarovalništvo kot gospodarska dejavnost je tudi eden od zelo pomembnih in nenadomestljivih mehanizmov v sodobni družbi za zagotavljanje nekaterih razsežnosti varnosti posameznikov. Analiza rezultatov iz opravljene javnomnenjske raziskave in intervjujev potrjuje našo predpostavko o pomembnosti tega mehanizma in o možnostih njegovega nadaljnjega razvoja v Sloveniji. V analizi smo ugotovili, da prehaja čedalje večji delež skrbi za osebno (predvsem socialno) varnost ljudi z države na posameznika. Tako se je v državah, v katerih je ob koncu dvajsetega stoletja prišlo do sprememb političnega sistema, na tem področju spremenil tudi odnos države do državljanov. Država ni več družbeni regulator in neposredni izvajalec svoje politike na vseh področjih življenja in dela, temveč si je v novih razmerah okrepila regulatorsko in nadzorno funkcijo, neposredno izvrševanje pa je pod pogoji, ki jih je normativnopravno uredila, prepustila gospodarskim in drugim subjektom. Pri tem velja poudariti, da so se s tem okrepili pogoji za povečano gospodarsko aktivnost, konkurenčnost in odprto prizadevanje za kupce, med katere sodijo tudi zavarovalci in zavarovanci - klienti zavarovalnic. Tudi statistični podatki, ki smo jih uporabili v analizi, kažejo na postopno povečevanje interesa ljudi za doseganje svoje zavarovanosti. Če smo ugotovili, da je stanje zavarovanosti premoženja in premoženjskih interesov v Sloveniji na evropski ravni, potem takšne ocene za stanje na področju osebnih zavarovanj še ni možno podati. Družbena ureditev in praksa v prejšnjem obdobju skupne jugoslovanske države, ki je trajala domala pol stoletja, je očitno v zavesti ljudi (predvsem starejše generacije) v Sloveniji v različnih oblikah še vedno prisotna. Zato je pričakovati, da bo proces prehoda skrbi za socialne in druge razsežnosti varnosti ljudi, ki jih lahko zagotavljajo zavarovalnice, potekal postopoma s trendom naraščanja. Tako bi se Slovenija v približno dvajsetih do tridesetih letih približala srednje razvitim zavarovalniškim trgom v Evropi.

[20] *Širše v članku Štiblar, 2004: 17–27.*

LITERATURA IN VIRI

Flis, S. (1999): Zbrani spisi o zavarovanju, IV. knjiga, Slovensko zavarovalno združenje, g.i.z., Ljubljana.

Grizold, A. (1992): Razpotja nacionalne varnosti, Knjižna zbirka teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Škufca, F. (2003): Zavarovalstvo na Slovenskem, Slovenssko zavarovalno združenje, g.i.z., Ljubljana.

Štiblar, F. (2004): Empirična analiza zavarovalništva novih članic EU, Bančni vestnik, L 53, št. 7-8, julij - avgust 2004, str. 17-27.

Žnidarič, B. (2004): Zavarovalništvo in varnost, Knjižna zbirka Pravo in gospodarstvo, Fakulteta za družbene vede in Slovensko zavarovalno združenje, g.i.z., Ljubljana.

Registrirane brezposelne osebe in prosta delovna mesta, Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje, Ljubljana, vir: *http://www.stat.si/letopi/2004.*

Statistični zavarovalni bilten 2004, Slovensko zavarovalno združenje, g.i.z., Ljubljana.

The European unsurance industry 2003-2004, Comité Européen des Assurances, Annual Report, Pariz.

Srna MANDIČ, Maša FILIPOVIĆ***

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK

STANOVANJSKI PRIMANJKLJAJ V SLOVENIJI: PROBLEM, KI GA NI?[1]

Povzetek. *Avtorici v članku analizirata stanovanjski primanjkljaj v Sloveniji, in to ne le kot »objektivno« (empirično) vprašanje, ampak tudi kot »družbeno konstrukcijo«. Ugotavljata, da je bila diskusija o »neprimerni stanovanjski površini« v Sloveniji več desetletij usmerjena predvsem k problematiziranju prevelikih (t. i. 'neracionalno izkoriščenih') stanovanj, medtem ko vprašanje prenaseljenosti ni bilo pripoznano kot družbeni problem. V članku analizirata različne opredelitve primernega stanovanja in stanovanjskega primanjkljaja v mednarodnih dokumentih in različnih evropskih državah, pri čemer ugotavljata precej razlik in specifične trende razvoja teh opredelitev. Članek prinaša tudi empirične podatke o stanovanjskih razmerah v Sloveniji; primanjkljaj primernih stanovanj, opredeljen s prenaseljenostjo in neomogočanjem varne in stabilne nastanitve, kvantificira s podatki iz popisa stanovanj in še nekaterimi drugimi. Rezultati kažejo, da so za Slovenijo značilna manjša stanovanja kot drugod v Evropi, izrazito pa je tudi pomanjkanje varnih, cenovno dostopnih najemnih stanovanj. Poleg tega avtorici opozorita tudi na posebno ranljivost določenih skupin, kot so enostarševske družine, priseljenci ipd.*

Ključni pojmi: *primerno stanovanje, stanovanjski primanjkljaj, stanovanjska ranljivost, prenaseljenost*

Uvod

Stanovanjske razmere prebivalcev Slovenije so v primerjavi z državami podobne gospodarske razvitosti relativno skromne; članek obravnava prav podatke o nekaj kazalcih stanovanjskih razmer v mednarodni primerjalni perspektivi. Toda med tem, kar kažejo objektivni podatki, in med zaznavami in ocenami, ki prevladujejo v naši javnosti, je dokajšen razkorak. Stanovanjski primanjkljaj gotovo ne sodi med vprašanja, ki bi bila pri nas priznan družbeni problem. Zato se uvodoma dotaknimo tega vprašanja tudi s konstruktivističnega zornega kota, ki družbene pojave opazuje kot družbeno konstruirane.

Osrednjo vlogo v konstruktivističnem pristopu k analizi družbenih problemov

* *Dr. Srna Mandič, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

** *Maša Filipović, mlada raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

[1] *Članek je nastal na podlagi ugotovitev pri raziskovalnem projektu Ocena stanovanjskega primanjkljaja, ki je potekal na Urbanističnem inštitutu RS v letu 2004. Odgovorni nosilec je bil Aleksander Jakoš, naročnik pa Mestna občina Ljubljana.*

ima način govora o problemu oz. diskurzivna praksa. Da neki družbeni pojav postane priznan »družbeni problem«, ne zadošča že razkritje podatkov samih na sebi, ampak, kot pravi Parsons (1995: 88), mora biti »problem definiran, strukturiran, umeščen znotraj nekih meja in imenovan«, od tega je tudi odvisno, kako se bo politika nanj odzivala. Skozi govor se neki družbeni pojav konstruira in interpretira v konkretnem družbenem kontekstu in tam pridobi - ali pa tudi ne - pomen družbenega problema. Jamrozik in Nocella (1998) tako navajata tri pogoje, ki jih mora neki družbeni pojav izpolnjevati, da dobi status »družbenega problema«. Prvič, imeti mora ugotovljiv družbeni izvor, drugič, zaznan mora biti kot ogrožajoč za družbo, njene vrednote in interese in tretjič, biti mora družbeno obvladljiv.

Poglejmo, kakšne obravnave je bilo pri nas deležno vprašanje »stanovanjskega primanjkljaja«. Že leta prisotno mnenje, da imamo velika stanovanja, slikovito ponazarja izjava nepremičninskega posrednika v Večeru (23. 8. 2003): »Slovenci pa smo znani po tem, da ... imamo »za številko« preveliko stanovanje«. »Slabo izkoriščena stanovanja« pa so tudi simbolizirala nepravičnost in neracionalnost socialističnega sistema razdeljevanja stanovanj (glej Verlič Dekleva, 1994). Ob koncu osemdesetih let je bila »slaba izkoriščenost« - poleg slabega vzdrževanja - eden od ključnih argumentov za privatizacijo tedanjih družbenih stanovanj tako v strokovnih krogih (glej MVOUP RS 1991) kot tudi v skupščinski razpravi (glej Skupščinski poročevalec 1991, str. 16-22). V devetdesetih letih so to sliko ohranjale pri življenju razprave v prid deregulacije denacionaliziranih najemnih stanovanj, saj naj bi ta privilegiranim najemnikom v velikih stanovanjih zagotavljala preveč zaščite (glej SP, 1999).

Tudi po koncu socializma se je pozornost usmerjala k velikim stanovanjem. Tako so velike, čeprav v drugih pogledih pogosto skromne in razpršene enodružinske hiše samograditeljev, ki so intenzivno prekrivala obrobja mest, postale priznan problem zaradi svoje prostorske potratnosti (Ravbar, 1995; Drozg, 1996; NSP, 2000). Tudi sodobno domovanje novih premožnih slojev, ki ga nepremičninski posredniki poudarjeno oglašujejo kot »nadstandardno«, prispeva k utrjevanju te predstave o (pre)velikih stanovanjih. »Slovenci imamo radi hiše, in to velike; predvsem pa bogatejše in lepše od sosedovih«, pravi članek v 7D (26. avgust 1998), ki govori o sodobnih razmerah.

Na drugi strani pa premajhna stanovanja in prenaseljenost stanovanj niso tema, ki bi bila v javnosti in v stanovanjski politiki deležna posebne pozornosti. Denimo ključni dokument stanovanjske politike, Nacionalni stanovanjski program, sicer omenja, da so doseženi prostorski standardi pri nas nižji kot v večini držav srednje in vzhodne Evrope ter med cilji navaja tudi »zagotavljati ustrezen stanovanjski standard tudi glede primerne velikosti stanovanj«, vendar tega ne poudarja kot poseben problem, tako kot denimo financiranja, kakovosti gradnje itd. Pojava prenaseljenosti ne omenja, tudi neprimernega stanovanja ne.

Tako pri nas pojav neprimernega stanovanja in prenaseljenosti ostaja predvsem v zasebni sferi in ni pripoznan družbeni problem. Seveda pa je med maloštevilnimi raziskavami, ki obravnavajo stanovanjsko raven pri nas, najti dovolj opozoril in podatkov o tem, v kako slabih stanovanjskih razmerah živijo nekateri deli prebivalstva; Mandič (1996) med iskalci stanovanj v Ljubljani; Sendi (2002) na zasebnem stanovanjskem trgu; Dolenc (2003) med priseljenci; Mandič, Boškić,

Filipović in Pezdir (2004) med Romi. Izjemo predstavlja najnovejša študija Jakoša (2004), ki skuša oceniti stanovanjski primanjkljaj v Ljubljani.

Primerno stanovanje kot zasebna in javna zadeva

Ob današnjih trendih privatizacije in deregulacije stanovanjske oskrbe ni odveč pogled v zgodovino, ki kaže na to, da primerno stanovanje že tradicionalno ni le stvar zasebne sfere. Kot je pokazal že Mumford (1969: 575-625), imajo mestne in državne oblasti že stoletja vrsto pristojnosti glede bivalnih razmer prebivalstva. Mal (1938) za Slovence navaja, da je npr. dvorni odlok iz 18. stoletja ukazal, da pri gradnji kmečkih hiš opustijo dimnice in naredijo dovolj velika okna, prostor za domače živali pa ločijo od prostorov za kmečko družino, ki je sicer marsikdaj jedla in spala v istem prostoru kot domače živali. Oblast je posegala v bivalne razmere le toliko, da te ne bi bile ogrožajoče za okolico in skupnost s požarnovarnostnega, sanitarano-higienskega in zdravstvenega vidika (več o tem v Mandič, 1996).

V sodobnem času so se tem tehničnim in higiensko-zdravstvenim vidikom pridružili tudi drugi argumenti, od zagotavljanja osnovnih potreb in kakovosti življenja do najsodobnejše skrbi za socialno vključenost. Med dogovorjenimi cilji programa nacionalnih akcijskih načrtov za boj proti revščini in socialni izključenosti, je tudi zaveza spodbujanje »dostopa do dostojnega in higienskega stanovanja za vse«, pri čemer je poseben poudarek na najranljivejših skupinah, kot so revni, priseljenci, etnične manjšine in druge socialno ranljive skupine (Edgar, Doherty in Meert, 2002: 20).

Pri boju proti revščini in socialni izključenosti imajo v Evropi pomembno mesto tudi revne stanovanjske soseske, v katerih je najti koncentracijo slabih stanovanjskih razmer in ranljivega prebivalstva, ki je socialno in prostorsko »odrezano« od glavnine družbe (Madanipur, Cars in Allen, 2000). Primerno stanovanje pa ni le sredstvo za doseganje drugih ciljev, ampak ima vrednost tudi samo na sebi, saj sodi med zmožnosti (capabilities), ki »življenje naredijo polno človeško« (Nussbaum, 2000). Tudi Sommerville in Chan, kot ju povzemajo Edgar, Doherty in Meert (2002), poudarjata, da je primerno stanovanje pogoj za človekovo samospoštovanje in družbeni ugled, Duffy (1998) pa utemeljuje pomen primernega stanovanja za človekovo dostojanstvo.

Opredelitve primernega stanovanja in primanjkljaja

Po splošni normativni interpretaciji je »stanovanjski primanjkljaj« količina, za katero potrebe po stanovanjih presegajo razpoložljivo ponudbo (Van Vliet, 1998: 292). Pri tem se takoj odprejo številna vprašanja. Denimo, kako določiti potrebe, saj za to obstajajo številna merila (Fordham et al., 1998). Nadalje, kaj šteti v »razpoložljivo ponudbo« iz nabora nepremičnin, ki se funkcionalno razlikujejo, kot npr. stanovanja, poslovni prostori itd. (Cirman et al., 1999). Ali v razpoložljivo ponudbo vključiti tudi zapuščena in prazna stanovanja, ki jih lastnik ne prodaja, ampak jih ima v lasti iz špekulativnih namenov? Pri nas, denimo, uradno ne razlikujemo med špekulativno rabo in aktivno rabo stanovanjskih prostorov za stalno prebivališče.

Stanovanjski primanjkljaj pa se tudi nanaša na »primerna stanovanja«. Tam, kjer se je v stanovanjski politiki izoblikovala splošna definicija primernega stanovanja, je ocenjevanje stanovanjskega primanjkljaja enostavnejše. Drugače je tam, kjer splošne definicije ni in se ob različnih priložnostih uporabljajo različna merila. Tako je tudi v Sloveniji, zakonska definicija primernega stanovanja se uporablja predvsem v zvezi z nadomestnim stanovanjem, drugačna merila se uporabljajo pri dodeljevanju neprofitnih stanovanj, pri delitvi stanovanjskih posojil, pri obdavčitvi nepremičnin, pri dovoljenju za bivanje tujcev ... .

Mednarodna raven

Primernost stanovanja je vprašanje, ki ima v mednarodnih dokumentih o stanovanjski politiki nedvomno pomembno mesto. V zadnjih desetletjih je pomen tega vprašanja naraščal, pa tudi definicija primernega stanovanja se je spreminjala in postajala vse celovitejša. Najprej poglejmo fizične lastnosti stanovanja. Te so poleg najenostavnejših opredelitev OZN v petdesetih letih o minimalno sprejemljivih bivalnih razmerah (npr. trdnost zgradbe, osnovne pritikline) pozneje vključile tudi druge lastnosti, pomembne zaradi tehnološkega napredka (npr. telekomunikacijski vodi) in okoljevarstvenih zahtev.

Še večje spremembe pa so se zgodile pri drugih, nefizičnih lastnostih stanovanja. Sodobno prelomnico pomenijo priporočila OZN, dana v Agendi Habitat (1996), ki določajo primernost stanovanja s sedmimi zahtevami: poleg primernosti za bivanje (površina, zaščita pred vremenskimi neugodnostmi itd.) so zahtevane še: pravna varnost uporabe stanovanja (uživanja oz. posesti), cenovna dosegljivost (stanovanjski strošek ne sme ogroziti zadovoljevanja drugih potreb), dostopnost storitev in infrastrukture, dosegljivost (stanovanje mora biti dosegljivo ljudem, ki so do njega upravičeni), lokacija (dostop do zaposlitvenih in drugih možnosti), kulturna primernost.

Tovrstna opredelitev primernega stanovanja torej zajema kompleksne stanovanjske okoliščine gospodinjstev. S tega vidika se stanovanjski primanjkljaj kaže kot primanjkljaj primernih stanovanj za gospodinjstva oz. kot gospodinjstva brez (primernega) stanovanja. Prav to je tudi širše pojmovanje »brezdomstva«, ki sta ga sprejela FEANTSA in Svet Evrope (Edgar, Doherty in Mina-Coull, 2000: 7). Po tej definiciji sodijo med gospodinjstva brez primernega stanovanja, tj. med brezdomce v širšem smislu (ang. homeless), naslednje situacije:

- na cesti (roofless - brez strehe nad glavo): ljudje, ki spijo zunaj,
- brez doma (houseless): ljudje, ki živijo v zavetiščih, v nujni nastanitvi ali so dolgotrajno nastanjeni v institucijah,
- začasno stanovanje (insecure housing): ljudje z negotovim stanovanjskim statusom (na prostem stanovanjskem trgu) ali z začasno namestitvijo; ljudje, ki si neprostovoljno delijo stanovanje v nerazumnih okoliščinah ali so ogroženi zaradi nasilja, grožnje nasilja (npr. ženske, ki so ogrožene zaradi domačega nasilja, rasnega nasilja itd.)
- neprimerno stanovanje: stanovanje, ki je neprimerno za bivanje ali prenaseljeno.

Pri takšni opredelitvi neprimernosti stanovanja pa tisto, kar se kaže kot pri-

manjkljaj in predmet skrbi stanovanjske politike, niso le manjkajoče stanovanjske enote. Poleg njih in zlasti, ko gre za ranljivejše skupine ljudi, se primanjkljaj kaže tudi v mehanizmih finančne in druge podpore, ki naj ljudem omogočijo, ne le da pridejo do primernega stanovanja, ampak ga tudi obdržijo (npr. subvencije omogočijo, da je tržna najemnina za gospodinjstvo znosna). V tem kontekstu se vprašanje stanovanjskega primanjkljaja izrazi kot vprašanje stanovanjske ranljivosti ljudi in socialnega izključevanja.

Stanovanje je zaradi pomena, ki ga ima z vidika socialnega izključevanja, postalo tudi predmet pozornosti evropske socialne politike in sestavni del nacionalnih akcijskih načrtov socialnega vključevanja (NAPs/incl). Zunaj tega okvira pa institucije EU na stanovanjskem področju nimajo pristojnosti in te po načelu subsidiarnosti ostajajo na nacionalni ravni (Donner, 2000).

Evropa v svojih navodilih za izdelavo NAP-ov predvideva za spremljanje stanovanjskih razmer tudi uporabo kazalcev, ki bi omogočali tudi primerjavo med državami. Tako so Atkinson et al. (2002) predlagali posamezne kazalce na različnih področjih (od zdravja, stanovanja do družbene udeležbe in drugih). Pri stanovanju so bila izpostavljena štiri vprašanja: kakovost stanovanja, prenaseljenost, cenovna dosegljivost in brezdomstvo. Predvidene kazalce ločijo na treh ravneh, in sicer glavne kazalce, podrobne kazalce ter nacionalne kazalce, s katerimi bi države lahko poudarile svoje posebnosti.

Kot glavni kazalec za stanovanje so avtorji predlagali delež ljudi, ki živijo v stanovanjih brez določenih osnovnih pritiklin (WC, ogrevanje ipd.) ter delež brezdomcev (pri slednjem je izrazita težava merljivost ter primerljivost med državami), torej vprašanje primerne kakovosti stanovanja. Na drugi ravni sta predlagana kazalca prenaseljenost (delež ljudi, ki živijo v stanovanju, kjer je več kot 1 oseba na sobo) ter cenovne dosegljivosti (delež ljudi, ki so bili v zadnjih 12 mesecih v zaostanku pri plačevanju najemnine ali hipoteke). Avtorji opozarjajo, da bi bilo treba razviti tudi kazalce kakovosti stanovanjskega okolja (promet, kriminal v soseski, ...).

V Sloveniji sprejet Nacionalni akcijski načrt o socialnem vključevanju (NAPincl 2004-2006) navaja v zvezi s stanovanjem kot cilj zagotoviti cenovno sprejemljive bivalne zmogljivosti, pri tem pa ne navaja konkretnih kazalcev. Skupin s specifičnimi potrebami, kot so starejši, hendikepirani itd. ne izpostavlja, pač pa Rome, katerih stanovanjske razmere so prepoznano slabše kot pri preostalem prebivalstvu. Omenja tudi začasne bivalne enote za reševanje hudih stanovanjskih stisk. Te enote so po Stanovanjskem zakonu (2003) namenjene npr. ženskam, ki so doživele nasilje, pa tudi posameznikom, ki zaradi deložacije ali nenadne porušitve stanovanja ostanejo brez nastanitve. To so torej pri nas priznane skupine s posebnimi stanovanjskimi potrebami, poleg tega se NAP z vprašanjem primernega stanovanja in konkretnimi kazalci in podatki ne ukvarja

O pomenu primernega stanovanja govori tudi Evropska socialna listina, ki je bila sprejeta leta 1961, revidirana leta 1996, in jo je ratificirala tudi Slovenija. Ta listina v 31. členu določa: »Da bi zagotovile učinkovito izvajanje pravice do stanovanja, se države podpisnice zavezujejo sprejeti ukrepe, ki bodo razvijali dostop do stanovanja primernega standarda.«

Nacionalna raven in specifične opredelitve primernega stanovanja

Definiranje primernega stanovanja in stanovanjskega primanjkljaja je kulturnozgodovinsko in vrednotno-politično pogojeno ter v določeni meri nacionalno specifično. Tudi v EU ostaja stanovanje v nacionalni pristojnosti, razen če je relevantno za socialno politiko in nacionalne akcijske načrte socialnega vključevanja. Tako v zvezi z opredeljevanjem primernega stanovanja najdemo velike mednarodne razlike.

V Kanadi npr. definicija primernega stanovanja vsebuje naslednje razsežnosti (van Vliet, 1998): fizična primernost (stanovanje potrebuje le redno vzdrževanje), ustreznost za gospodinjstvo, ki v njem živi (upoštevanje različnosti potreb glede na spol, delovno aktivnost, gibalne sposobnosti), dostopnost skupnostnih pritiklin, okoljevarstvena in zdravstvena ustreznost, osebna varnost (v enodružinski hiši so to mehanizmi proti domačemu nasilju, v kolektivnem stanovanju je to fizična varnost v garažah, na stopniščih, poteh itd.).

V ZDA uvrščajo v merila primernega stanovanja varnost, ustreznost in cenovno dosegljivost v smislu, da gospodinjstvo za stanovanje ne plača več kot 30 % letnega dohodka (US departement of housing and urban development[2]).

V Veliki Britaniji so pri ugotavljanju lokalnih potreb v Cardiffu (Housing Needs Survey - Cardiff County) poleg običajnih tehničnih zahtev, kot so strukturna stabilnost, primerna svetloba, ogrevanje in prezračevanje, sanitarije v izključni rabi gospodinjstva ter požarna varnost, kot kazalec nezadovoljenih potreb po stanovanjih upoštevali, med drugim, tudi to, da je stanovanje predrago, pred iztekom najemne pogodbe, prenaseljeno ali preveliko, neprimerno za ljudi s posebnimi potrebami, predaleč od delovnega mesta, predaleč od sorodnikov, ki nudijo nego, ter da so stanovalci žrtve nadlegovanja s strani sosedov

Danes se torej pri ugotavljanju primernosti stanovanja upoštevajo različni dejavniki, ki niso nujno povezani le s samim stanovanjem, ampak tudi s širšimi okoliščinami bivanja. Tak dejavnik, na katerega, kot sva že omenili, opozarjajo tudi Atkinson in drugi (2002), so lahko tudi razmere v soseski, v kateri je stanovanje. Na to se vežejo vprašanja fizične urejenosti soseske, njene infrastrukturne opremljenosti, položaja v mestu (vprašanje prometnih povezav), vprašanje sosedskih odnosov, razmer v soseski, povezanih s kriminalom, varnostjo, vandalizmom ipd.

Tudi pri stanovanjskih standardih lahko opazimo težnjo k individualiziranju teh standardov, tj. prehod z univerzalističnih načel o tem, kaj je primerno stanovanje, na presojanje primernosti stanovanja tudi glede na posebne potrebe posameznikov, na primer upoštevanje posebnih potreb hendikepiranih, posebna prilagojenost starejšim, pa tudi drugim skupinam. Stanovanja naj bi bila danes prilagojena tudi večkulturnim razlikam, kar je na primer razvidno iz Resolucije OZN o človekovi pravici do primernega stanovanja (1993) in Agende Habitat (1996), kjer je ena od značilnosti primernega stanovanja tudi kulturna primernost. Poleg tega pa se, kot kažejo navedeni standardi v raziskavi v Cardiffu, vedno bolj upoštevajo tudi popolnoma individualne potrebe in življenjske okoliščine posameznika. Tako se na primer upoštevata bližina delovnega mesta, potreba po negi, kar se vse nanaša na povsem individualne življenjske okoliščine.

[2] *http://www.hud.gov/offices/cpd/affordablehousing/index.cfm*

Ugotavljanje stanovanjskega primanjkljaja je torej vprašanje, ki v prvi vrsti ni tehnično, ampak in predvsem tudi politično, saj je odvisno od tega, koliko in kako natančno želi družba spremljati in uravnavati stanovanjsko raven prebivalstva.

Sodobni paradoks kazalcev primernega stanovanja in podatkovne zbirke

Kljub temu, da je stanovanjska politika - tudi v EU - v pristojnosti nacionalnih držav in da se v njej odslikavajo velike kulturnozgodovinske mednarodne razlike, pa je vseeno presenetljivo, kako malo primerljivih podatkov o stanovanjskih razmerah je najti na mednarodni ravni. Že v statistikah Evropske unije je stanovanjskih podatkov zelo malo (npr. EC 2004 - Poročilo o socialni situaciji), pa tudi v specifičnih stanovanjskih statistikah (npr. EC, 1998 - Stanovanjski kazalci Evropske unije) so kazalci stanovanjske ravni maloštevilni, pogosto pa jih spremljajo oznake, da v neki državi podatek ni dosegljiv v nekem obdobju ali pa sploh ne, v opombah beremo, da se podatek nanaša le na specifičen tip stanovanja (npr. naseljeno oz. nenaseljeno, stalna bivališča) ali na specifično opredelitev uporabne površine, sobe, kuhinje itd. Še večja pa je težava s podatki za države, ki niso članice EU ali pa so to postale pred kratkim.

Tako smo priča paradoksalni situaciji, ko po eni strani sodobna arhitektura z individualiziranim in prožnim pristopom odpira nove dimenzije zadovoljevanja specifičnih stanovanjskih potreb posameznika, na drugi strani pa dajejo nacionalne in mednarodne statistike le zelo pomanjkljive podatke že za osnovne tradicionalne kazalce. Ta paradoks zgovorno ponazarja primer »sobe«. Medtem ko v sodobni arhitekturi definicija in pomen »sobe« dobivata nove razsežnosti, pa statistika ne uspeva zadovoljivo postreči že s klasičnim podatkom o prenaseljenosti, izraženi z razmerjem sob na osebo. K temu vprašanju se bomo vrnili kasneje ob obravnavi konkretnih kazalcev.

Dodatno težavo predstavlja to, da podrobnejše spremljanje kvalitativnega stanovanjskega primanjkljaja seveda terja tudi posebne tehnike zbiranja podatkov. Gre za vprašanje, kako najbolje zajeti in registrirati pojave prikrajšanosti, ki jih običajna statistika in popisi prebivalstva ne morejo zajeti. Najprej gre tu za posebne ranljive skupine, pri katerih so za ugotavljanje potreb potrebne posebne tehnike (Kierkegaard, 1999). Eden od primerov je ugotavljanje števila ljudi na cesti (brezdomcev v ožjem smislu). V Veliki Britaniji npr. to ugotovijo tako, da socialni delavci preštejejo ljudi, ki na določen dan spijo na ulici na določenih krajih (Stone, 1999). V evropskih državah se pri ugotavljanju posebnih stanovanjskih potreb vse bolj priznava pomen nevladnih organizacij, ki pomagajo ljudem v stanovanjski stiski, te organizacije, zlasti pa njihove mrežne organizacije, so namreč zelo dojemljive za prepoznavanje problemov ranljivejšega dela prebivalstva (Edgar, Doherty in Mina-Coull, 2000).

Pomemben vir podatkov za ugotavljanje stanovanjskih razmer in stanovanjskega primanjkljaja so specializirane nacionalne podatkovne zbirke o virih, strategijah in potrebah gospodinjstev na področju stanovanjske oskrbe, kar v številnih državah sistematično zagotavljajo s stanovanjsko anketo (Housing survey). Takšna anketa sodi med javne zbirke podatkov, ki so nujno dopolnilo podatkom, ki jih

zbirajo druge ustanove in so potrebni številnim akterjem na tem področju, vključno z oblikovalci lokalnih politik in lokalnimi vlagatelji.

V ZDA, na primer, izvajajo Ameriško stanovanjsko anketo (American Housing Survey) vsako drugo leto na vzorcu 55 000 gospodinjstev. V Angliji imajo dve anketi: Anketa o angleških stanovanjih (Survey of English Housing) se izvaja vsako leto na vzorcu 20 000 gospodinjstev; Angleška anketa o stanovanjskih razmerah (English house condition survey) se izvaja vsako leto na vzorcu 8000 gospodinjstev. Na Nizozemskem imajo Anketo o kakovosti nizozemskih stanovanj (Dutch Housing Quality Survey) in se izvaja vsakih pet let na vzorcu 15 000 stanovanj, Anketo o stanovanjskem povpraševanju (vsako leto na vzorcu 15 000 oseb) ter Stalno anketo o življenjskih razmerah (Permanent survey on Living Conditions), ki se izvaja vsako leto na vzorcu 15 000 oseb. Poleg tega se v številnih državah izvajajo tudi raziskave, s katerimi se ugotavljajo posebne lokalne potrebe in problemi (npr. Housing Needs Survey, Cardiff). V Sloveniji je takšna anketa še v pripravi.

Podatki o stanovanjskem primanjkljaju v Sloveniji

Do zdaj smo pokazali, kako številna in kompleksna so lahko merila za opredelitev primernega stanovanja in ugotavljanje stanovanjskega primanjkljaja. Vidimo, da izbrani kazalci odslikavajo predvsem tudi stopnjo dovzetnosti stanovanjske politike za stanovanjsko raven prebivalstva in zlasti najranljivejših skupin.

Pokazali smo tudi velike omejitve pri dostopnosti do podatkov že o osnovnih kazalcih primernosti stanovanja. V Sloveniji imamo tovrstnih podatkov zelo malo. Celovita stanovanjska anketa je šele v pripravi sicer pa podatkovne potrebe le delno pokriva statistika s Popisom stanovanj in gospodinjstev ter nekaj drugih občasnih raziskav. Vir podatkov, ki jih uporabljamo v nadaljevanju, je predvsem Statistični urad Republike Slovenije, natančneje Popis 2002, ki daje najnovejše podatke o številu in kakovosti stanovanj v Sloveniji ter o gospodinjstvih. Ta vir mestoma dopolnimo s podatki raziskave Reurban Mobil (l. 2003–2004), ki je bila izvedena v ljubljanskem mestnem jedru in ima majhen vzorec, vendar pa ima nekaj dodatnih kazalcev stanovanjskih razmer.

Ob omejeni dostopnosti podatkov se v tej analizi osredotočamo na dva osnovna vidika primernosti stanovanja. Prvi je prenaseljenost, ki sodi tudi v nabor ključnih kazalcev za EUROSTAT. Drugi je stanovanjski status.

Prenaseljenost stanovanj

V tabeli 1 so splošni podatki o velikosti stanovanj v stanovanjskem skladu v članicah EU. Podatki kažejo, da Slovenija dosega relativno nizko povprečno prostorsko raven stanovanj in to ne le v primerjavi z gospodarsko razvitejšimi državami, ampak tudi z državami podobne gospodarske ravni, kot sta na primer Portugalska in Grčija.

TABELA 1: Povprečna uporabna površina stanovanja (v m²) v evropskih državah (različna leta)

Država	Velikost (v m²)	Leto[1]
Luksemburg	125,0	2001
Danska	108,9	2001
Nizozemska	98,0	2000
Avstrija[2]	90,6	2000
Italija	90,3	1991
Švedska	89,8	1997
Irska	88,3	2001
Francija[3]	88,0	1996
Nemčija	86,7	1998
Belgija	86,3	1991
Španija	85,3	1991
Anglija	85,0	1996
Portugalska[4]	83,0	1998
Grčija	79,6	1991
Finska	76,5	2000
Slovenija	74,6	2002

Opombe:
[1] Zadnji podatki (po Housing statistics in the European union 2002)
[2] Stalna bivališča
[3] Naseljena stanovanja.
[4] Samo kopenski del.
Vir: Housing statistics in the European union 2002, Departement of housing of the direction general of planning, housing and heritage, Belgija. Za Slovenijo, podatki SURS (www.stat.si), Popis prebivalstva 2002.

Žal sistematičnih novejših podatkov o nekdanjih socialističnih državah še ni, kot primer pa lahko navedemo npr. podatek za Madžarsko, da je tam leta 1992 povprečna velikost stanovanja znašala 73 m² (Hegedus, Mark in Tosics, 1996: 79). So pa za te države v okviru Regionalnih stanovanjskih indikatorjev v državah v tranziciji za leto 1994 zbrani primerljivi podatki glede povprečne stanovanjske površine na osebo, na Madžarskem je bila 32,2 m²; na Češkem 25,5 m², na Poljskem 18,2 m² in v Sloveniji 19,0 m² (Hegedus, Mayo in Tosics, 1996: 20).

Podatkovno vrzel o velikosti stanovanj delno zapolnjujejo najnovejši podatki EQLS (European quality of life survey) o povprečnem številu sob na osebo, ki jih podajamo v tabeli 2. Podatki so bili zbrani v letu 2003 za 25 članic EU in 3 kandidatke.

Čeprav se po povprečnem dohodku gospodinjstva Slovenija uvršča na 15. mesto med 28 državami (EQLS 2004: 6), pa je po številu sob na osebo veliko niže, kar na 23. mestu. Zaostaja za številnimi novimi članicami, kot so Estonija, Češka, Slovaška in Bolgarija. Vendar pa se, paradoksalno, po zadovoljstvu s stanovanjskimi površinami uvršča bolje, saj le v 6 državah zaznavajo manj težav s pomanjkanjem stanovanjskega prostora kot v Sloveniji (EQLS 2004: 15, 17)

TABELA 2: Povprečno število sob na osebo in delež gospodinjstev, ki je izjavilo, da imajo pomanjkanje prostora, 28 držav

Država	Št. sob na osebo	Delež (v %) gospodinjstev, ki zaznavajo pomanjkanje prostora
Belgija	2,7	14
Velika Britanija	2,6	22
Luksemburg	2,1	25
Nizozemska	2,1	16
Danska	2,0	19
Francija	2,0	21
Irska	2,0	17
Nemčija	1,9	11
Švedska	1,9	20
Avstrija	1,8	14
Malta	1,8	13
Ciper	1,7	17
Finska	1,6	22
Španija	1,6	14
Italija	1,5	20
Portugalska	1,5	25
Estonija	1,5	30
Grčija	1,4	21
Češka	1,4	15
Slovaška	1,3	13
Bolgarija	1,3	21
Litva	1,2	26
Slovenija	1,2	15
Romunija	1,2	28
Madžarska	1,1	18
Latvija	1,1	29
Turčija	1,1	33
Poljska	0,9	30

Vir: European quality of life survey 2003 (EQLS 2004: 15, 17).

Poglejmo še podatke o prenaseljenosti. Po definiciji ključnih kazalcev, predlaganih EUROSTATU, šteje kot prenaseljeno tisto stanovanje, v katerem pride manj kot soba na člana gospodinjstva (Atkinson, Cantillon, Marlier in Nolan 2002: 160). Po podatkih Popisa 2002 (Statistični urad RS, naročeni izračuni) znaša povprečno število oseb na sobo 1,03; torej je povprečno slovensko stanovanje prenaseljeno. Ker pri mednarodnih primerjavah naletimo na težavo zaradi različnih nacionalnih definicij sobe, podajamo v Tabeli 3 podatke za Avstrijo in Francijo, kjer je soba opredeljena enako kot pri nas. Zajeta so dvo in tričlanska gospodinjstva.

TABELA 3: Dvočlanska in tričlanska gospodinjstva glede na število sob v stanovanju – primerjava Slovenija, Avstrija, Francija

	AVSTRIJA		FRANCIJA		SLOVENIJA	
	2 člana	3 člani	2 člana	3 člani	2 člana	3 člani
1 soba	4,6	1,7	2,1	0,6	11,8	7,3
2 sobi	25,1	11,7	11,1	4,0	38,5	29,6
3 sobe	35,7	35,8	26,7	23,3	32,1	38,0
4 in več sob	34,6	50,8	60,1	72,3	17,3	25,1

Opomba: Za Slovenijo podatki veljajo za leto 2002, za Francijo za leto 1999, za Avstrijo za leto 2000. Podatki so za gospodinjstva v običajnih stanovanjih (conventional dwelling). Kuhinja se ne upošteva za sobo. Vir: UNECE, Environment and human settlements division, http://www.unece.org/env/hs/bulletin/seltab_eo2.htm Za Slovenijo SURS, Popis 2002.

Vidimo, da jih med slovenskimi tričlanskimi gospodinjstvi živi v prenaseljenem stanovanju kar 37 %, v Avstriji in Franciji pa manj kot 15 %. Podobno je tudi pri dvočlanskih gospodinjstvih, v Sloveniji jih je kar 17 % izpostavljenih prenaseljenosti, v Franciji in Avstriji pa manj kot 5 %.

Prenaseljenost se še zgošča v nekaterih skupinah prebivalstva. Raziskava o dostopu do stanovanja priseljencev in etničnih manjšin v Sloveniji (Mandič et al., 2004) je pokazala, da imajo priseljenska gospodinjstva (tj. gospodinjstva, v katerih je imel vsaj en član prvo bivališče po rojstvu zunaj Slovenije) v povprečju manjša stanovanja (70,0 m^2) in večja gospodinjstva (3,2). Prenaseljenost je značilna tudi za romsko populacijo (Zavratnik Zimic, 2000).

Primanjkljaj stanovanj, ki zagotavljajo varno in stabilno nastanitev

Tu skušamo oceniti primanjkljaj takih stanovanj, ki zagotavljajo uporabniku primerno varnost in stalnost nastanitve. V tabeli 4 so popisni podatki, ki registrirajo le uradno kategorijo stanovanj in so torej dokaj grobi.

TABELA 4: Gospodinjstva glede na lastništvo stanovanja v Sloveniji

Gospodinjstvo uporablja stanovanje kot		
lastnik, solastnik	558203	82,2 %
Najemnik v neprofitnem stanovanju	42208	6,2 %
Najemnik v profitnem stanovanju	7904	1,2 %
Najemnik v socialnem stanovanju	2000	0,3 %
Najemnik v službenem stanovanju	2827	0,4 %
podnajemnik	7015	1,0 %
uporabnik	55734	8,2 %
drugo	3059	0,5 %
	678950	100 %

Vir: Statistični urad RS, www.stat.si Popis 2002.

Na podlagi teh podatkov ugotavljamo, da na ravni Slovenije ta primanjkljaj znaša okoli 10 %, kolikor je gospodinjstev, ki bivajo v profitnem stanovanju kot podnajemniki ali pa so razvrščeni kot »uporabniki« stanovanja brez lastnega statusa.

Oceno o večji stanovanjski ranljivost teh stanovanjskostatusnih skupin potrjujejo tudi podatki o velikosti teh stanovanj, navedeni v tabeli 5.

Tabela 5: Gospodinjstva glede na lastništvo stanovanja in število sob v Sloveniji

	Gospodinjstvo uporablja stanovanje kot:						
	Skupaj		lastnik, solastnik		najemnik, podnajemnik		drugo
Število sob							
1	80507	11,8 %	48837	8,7 %	22992	37,1 %	8678
2	207874	30,6 %	164003	29,4 %	24525	39,6 %	19346
3	218676	32,2 %	188817	33,8 %	11281	18,2 %	18578
4	105884	15,6 %	95925	17,2 %	2242	3,6 %	7717
5+	66009	9,7 %	60621	10,9 %	914	1,5 %	4474
Skupaj	678950	100 %	558203	100 %	61954	100 %	58793

Vir: SURS, www.stat.si Popis 2002.

Manjša stanovanja (dvosobna in manj) namreč predstavljajo med najemnimi stanovanji izrazito večino - 77 %, med lastniškimi stanovanji pa manjšino - 38 %.

V nekaterih področjih se primanjkljaj stanovanj še zgošča. V Ljubljani, na primer, je pomanjkanje stanovanj nad slovenskim povprečjem, višji pa je tudi odstotek stanovanj z nižjo stanovanjsko varnostjo. V tabeli 6 so podatki iz ankete vzorca prebivalcev Ljubljane.

Tabela 6: Tipi gospodinjstev po tipu stanovanjskega statusa – vzorec prebivalcev Ljubljane

Tip stanovanja	Sam	Eno-starševska	Partnerja brez otrok	Partnerja z otroki	Pri starših	Drugo	Vsi
Javno najemno	7,1 %	10,6 %	7,3 %	9,0 %	11,9 %	5,6 %	8,3 %
V postopku denac.	5,3 %	10,6 %	2,7 %	6,0 %	16,9 %	2,8 %	6,3 %
Zasebno najemno	20,4 %	12,8 %	16,4 %	4,2 %	8,5 %	44,4 %	16,0 %
Lastniško -naseljeno	59,3 %	59,6 %	70,0 %	79,0 %	61,0 %	37,5 %	64,6 %
Drugo	8,0 %	6,4 %	3,6 %	1,8 %	1,7 %	9,7 %	4,8 %
	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
N	113	47	110	167	59	72	568

Vir: Raziskava Reurban Mobil (2004)

Opomba: Ker je celoten numerus majhen (n = 568), so podatki le ilustrativni.

Vidimo, da ima 22 % anketiranih tak stanovanjski status, ki dopušča večjo stanovanjsko ranljivost: zasebno najemno stanovanje in najemno stanovanje v postopku denacionalizacije. Ta pojav se zgošča med samskimi in enostarševskimi gospodinjstvi (26 % in 23 %). Priseljenska gospodinjstva, zajeta s popisom, ne izstopajo kot ranljivejša glede stanovanjskega statusa, dosti bolj negotov položaj pa imajo Romi, kadar bivajo na tuji lastnini (Zavratnik Zimic, 2000).

Sklep

Glede na predstavljene podatke lahko sklenemo, da v Sloveniji lahko govorimo o primanjkljaju stanovanj, če kot kazalce uporabimo prenaseljenost in pravno varnost uporabe stanovanj. Slednje se nanaša predvsem na izrazito pomanjkanje ugodnih najemnih stanovanj, pa tudi na vprašanje denacionaliziranih stanovanj. Ob tem še enkrat izpostavimo akutno pomanjkanje relevantnih podatkov.

Seveda pa ostaja dejstvo, da smo osvetlili in zajeli s podatki le majhen del »primanjkljaja stanovanj«. Verjetno smo registrirali le »vrh ledene gore«, medtem ko je »pod površino« ostalo neregistriranih veliko elementov kvalitativnega stanovanjskega primanjkljaja. To se kaže v odsotnosti stanovanj in podpornih storitev za reševanje teh problemov:

- neurejeno zasebno najemodajalstvo (brez pogodb, neregulirana kakovost - t. i. pojav »rack-renting« - »oddajanje podrtij«),
- cenovna dosegljivost (višina stanovanjskega stroška, revni lastniki, prenova),
- nove oblike stanovanjske ranljivosti (grožnja deložacije, zaseg stanovanj),
- problemi ranljivih skupin: nasilje v družini (npr. tudi pari, ki po ločitvi ostanejo v istem stanovanju), begovci, enostarševske družine, ljudje s hendikepi, starejši),
- stanovanje po dolgotrajnejšem bivanju v institucijah (zapor, bolnišnica itd.).

Med ranljivimi skupinami na stanovanjskem področju je treba posebej opozoriti na starejše, saj je to vprašanje predvsem zaradi naraščajočega deleža starejših prebivalcev vse aktualnejše. V tujini se za te skupine že oblikujejo novejše, njihovim potrebam prilagojene oblike bivanja, kot so npr. pametni domovi, domovi za celo življenje, podprto bivanje (s potrebnimi storitvami) ipd. Tudi v Sloveniji je že opaziti napredek na tem področju, in sicer preusmerjanje od »klasične« preskrbe z domovi za upokojence k novim, bolj k uporabniku naravnanim oblikam stanovanjske preskrbe.

Skratka, ne gre le za primanjkljaj klasičnih stanovanj, ampak tudi vrste vmesnih, prehodnih oblik, ki se dopolnjujejo tudi z drugimi oblikami podpore. Podrobno razvrstitev teh oblik stanovanja navajajo Edgar, Doherty in Mina-Coull (2000). Treba je registrirati potrebe po posebnem stanovanju in dodatno po podpornih storitvah, ki zagotavljajo podporo pri uporabi in ohranjanju stanovanja (svetovanje).

Pri ugotavljanju stanovanjskega standarda in oceni stanovanjskega primanjkljaja pa je nujno potrebno upoštevati tudi druge kazalce, ki vplivajo na kakovost bivanja in jih tu nismo omenjali, kot na primer, kako primerno je stanovanje za bivanje (vlaga, ...), potrebe po prenovi stanovanja in pomanjkljiva opremljenost stanovanja z osnovno infrastrukturo (WC, kopalnica, elektrika ipd.). V raziskavi Reurban Mobil so respondenti na primer izrazili veliko potrebo po prenovi. Kar 66 % jih je menilo, da je njihovo stanovanje potrebno prenove, 83 % pa, da je njihov stanovanjski blok potreben prenove. Poleg kazalcev, ki se nanašajo na stanovanje, pa na kakovost bivanja vpliva tudi lokacija stanovanja, tj. kakovost soseske in njeno stanje, kot na primer njena onesnaženost, hrupnost, dostopnost prometne in druge infrastrukture ipd. V Ljubljani so se tako respondenti pritoževali predvsem nad pomanjkanjem parkirnih mest, slabo kakovostjo zraka, hrupnostjo ter pomanjkanjem otroških igrišč.

Vprašanje, zakaj ob tem stanovanjski primanjkljaj pri nas ostaja politično nepomembna tema, tako ostaja odprto, gotovo pa se dotika kompleksne teme pomena, ki ga ima stanovanje v zasebni in javni sferi. V pojavih, na katere se neka družba odziva in se čuti izzvana ali pa se, obratno, ne odziva in se ne čuti izzvana, se pač skrivajo kompleksne družbene vrednote, zaznave in interesi (Jamrozik in Nocella, 1998). Ali, kot opozarja Culpit (1999), v javnih politikah ni pomembno le to, kar je povedano, pomembne so tudi 'tišine', ki obdajajo neke teme. Zato pač lahko le ugotovimo, da glede na raziskavo EQLS 2003 obstaja na stanovanjskem področju v Sloveniji nekaj posebnosti, ki kličejo k pojasnjevanju v prihodnosti. Prva je, kot že omenjeno, ta, da se uvrščamo po stanovanjskih površinah na osebo zelo nizko, po zadovoljstvu z njimi pa zelo visoko. Naslednja posebnost je ta, da smo po deležu mladih (moški med 18 in 34. letom), ki živijo pri starših, na 3. mestu z 48 %, prekašajo nas le Malta s 67 % in Italija s 61 %; v skandinavskih državah pa je ta odstotek med 10 in 17 % (EQLS 2004: 16). Prav tako na 3. mesto pa smo uvrščeni tudi po odstotku tistih, ki v celotni družbi zaznavajo med mladimi in starimi velike napetosti (ESQL 2004: 36). Zdi se torej, da se pri nas na stanovanjskem področju pod mirnim in zadovoljnim površjem skrivajo dokajšnje strukturne napetosti.

LITERATURA

Alber, Jens and Fahey, Tony (2004): Quality of life in Europe: Perceptuons of living conditions in an enlarged Europe; Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.

Atkinson, Tony, Cantillon, Bea, Marlier, Erik, Nolan, Brian (2002): Social indicators. The EU and social inclusion. Oxford: Oxford university press.

Cirman, Andreja, Čok, Mitja, Lavrač, Ivo, Zakrajšek, Petra (1999): Poslovanje z nepremičninami. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.

Dolenc, Danilo (2003): Migracije z območja nekdanje Jugoslavije v Slovenijo in njih sociogeografski učinki. Magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Donner, C. (2000): Housing policies in the European Union. Vienna: Christian Donner

Drozg, Vladimir (1996): Razpršena gradnja kot neprimerna oblika urejanja naselij. V: IB Revija, št. 11-12, letnik XXX, str. 25-32.

Duffy, Katherine (1998): Opportunity and Risk: Trends of social exclusion in Europe. Council of Europe, Project on Human Dignity and Social Exclusion.

Edgar, Bill, Doherty, Joe and Meert, Henk (2002): Access to housing - Homelessness and vulnerability in Europe. Bristol: The Policy Press.

Edgar, Bill, Doherty, Joe and Mina-Coull, Amy (2000): Support and housing in Europe. Bristol: The Policy Press.

EQLS (2004): Quality of life in Europe. European quality of life survey. Dublin: European fundation for the improvement of living and working conditions.

European Commission (1998): Housing Statistics in the European Union; EC; DG for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Unit v/E.2;

European Commission (2004): The Social Situation in the European Union.

Fordham, Richard, Finlay, Stephan, Gardner, Justin (1998): Housing Need and the Need for Housing. Aldershot Brookfield USA, Singapore, Sydney: Ashgate.

Habitat Agenda and Istanbul Declaration (1996). New York: United Nations Department of Public Information.

Hegedsu, J., Mark, K. and Tosics,I. (1996): Unchartered Territory: Hungarian Housing in Transition; v R. Struyk (ur.): Economic Restructuring of the Former Soviet Block. Washington: The Urban Institute Press.

Hegedus, J.; Mayo, S. and Tosics, I. (1996): Transition of the Housing Sector in the East-Central European Countries; Budapest: Metropolitan Research Institute.

Jamrozik, Adam, Nocella Luisa (1998): The sociology of social problems: theoretical perspectives and methods of intervention. London: Cambridge university press.

Kierkegaard, Ole (1999): Stanovanja za socialno izključene, ranljive, brezdomce in revne ljudi na Danskem. V: Srna Mandič (ur.): Pravica do stanovanja. Ljubljana: VŠSD.

Kos, Drago, et al. (2004): Reurban Mobil 2004. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Madanipour, Ali, Cars, Göran, in Allen, Judith (ur.). (2000): Social exclusion in European cities. London: The Stationery Office.

Mal, Josip (1932): Zgodovina slovenskega naroda, zv. 11, Celje: Družba sv. Mohorja.

Mandič, Srna (1996): Stanovanje in država. Ljubljana: ZPS.

Mandič, Srna, Boškić, Ružica, Filipović, Maša, Pezdir, Tatjana (2004): Policy measures to ensure access to decent housing for migrants and ethnic minorities: Slovenian national report. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, October, 2004.

Ministrstvo za varstvo okolja in urejanje prostora RS (1991): Izhodišča za pripravo nacionalnega stanovanjskega programa ; Ljubljana.mimeo.

Mumford, Lewis (1969): Mesto v zgodovini. Ljubljana: DZS.

Nacionalni akcijski načrt o vključevanju (2004-2006). Republika Slovenija. Ljubljana, julij 2004.

Nacionalni stanovanjski program, Uradni list Republike Slovenije, št. 43/2000, 24. 5. 2000.

Parsons, Wayne. (1995): Public policy. An intorduction to the theory and practice of policy analysis. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.

Ravbar, Marjan (1995): Regionalno-geografski vidiki demografske politike v luči sodobnih sprememb v poselitvi Slovenije. Zbornik referatov Regionalni vidiki demografske politike v Sloveniji, Ljubljana: DSRS.

Rode, Ema (2002): Davek na nepremičnine v državah članicah EU. Naše gospodarstvo, letnik 2002, številka 1-2. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta.

Sendi, Richard (2000): Zasebna najemna stanovanja. Urbani izziv, let. 11, št. 2, 51-60.

Sobotna priloga Dela, Pisma bralcev B. Kenda; 23. januar 1999.

SRS (1991): Povzetek parlamentarne razprave o Osnutku stanovanjskega zakona; Skupščinski poročevalec, XVII, str. 16-22.

Stanovanjski zakon 2003. Uradni list RS, 69/2003.

Stone, Nadja (1999): Boj proti brezdomstvu in zagotavljanje cenovno dosegljivih stanovanj: Britanski model. V: Srna Mandič (ur.): Pravica do stanovanja. Ljubljana: VŠSD.

Van Vliet, Villem. (ur.) (1998): The Encyclopedia of Housing. Thousand Oaks. London, New Delhi: Sage.

Verlič, Christensen, B. (1994): Urvban mobility and housing shortages: the case of Slovenia. Družboslovne razprave, let. 10, št. 15/16, 117-140.

Zavratnik Zimic, Simona (2000): Koncept družbene izključenosti v analizi marginalnih etničnih skupin. Teorija in praksa, let. 37, št. 5, 832-848.

Samo PAVLIN, Ivan SVETLIK***

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

NASPROTI MERJENJU ZNANJA[1]

Povzetek. *Prispevek uvodoma pojasni, zakaj je proučevanje znanja sploh potrebno in zakaj tradicionalne statistične informacije o proizvodnji, investicijah, porabi in zaposlovanju vedno slabše pojasnjujejo gibanja v gospodarstvu in družbi. V članku prikazujemo različne pristope k strukturiranju indikatorskih modelov »Na znanju temelječe družbe/gospodarstva«. Pri tem se še posebno opiramo na ugotovitve Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD) ter Azijsko pacifiške ekonomske zveze (APEC). Ugotavljamo, da je merjenje znanja v družbi zelo zahteven, vendar nujno potreben projekt. Prispevek zaključimo s strukturiranjem indikatorskega modela, v katerega razvrstimo 21 indikatorjev družbe znanja.*

Ključni pojmi: *znanje, družba, gospodarstvo, merjenje znanja, strukturiranje indikatorskih modelov*

Zakaj v sodobnih družbah poskušamo meriti znanje?

Na znanju temelječo družbo, krajše družbo oziroma gospodarstvo znanja, lahko opišemo kot okolje, v katerem prihaja do vedno hitrejšega stapljanja pridobivanja, ustvarjanja, širjenja in uporabe znanja, kar se dogaja tako na individualni (npr. učenje z delom) kot tudi organizacijski (npr. povezovanje marketinga in razvoja) ter sistemski ravni (npr. povezovanje gospodarstva in univerze). Posamezni avtorji (npr. Drucker, 1988; Wenger in drugi, 2002; Bontis, Choo, 2002), mednarodne organizacije (npr. OECD, 1996; APEC, 2000) ter politične institucije (npr. EC, 2002) so si enotni, da je mogoče pojavne oblike znanja v družbi proučevati le posredno. Ena od možnosti, ki je prisotna že dolgo časa, je uporaba indikatorjev, ki kažejo obseg in hitrost uporabe inovacij v gospodarstvu (npr. odstotek uporabljenih patentov/inovacij, povprečen čas od prijave patenta oz. inovacije do uporabe v gospodarstvu, odstotek prijavljenih patentov na število raziskovalcev...). Indikatorji merjenja inovacij v družbi predstavljajo predvsem t. i. dimenzijo ustvarjanja znanja, manj pa povedo o njegovem prenosu in uporabi. Cilj tega prispevka pa je oblikovanje strukture širšega in uravnoteženega modela, ki bo pokril vse procese merjenja dinamike znanja v družbi (poleg ustvarjanja znanja torej tudi prenos in uporabo), pri čemer navajamo posamezne indikatorje predvsem kot ilustracijo strukture modela.

S pomočjo tradicionalnih indikatorjev, kot so obseg proizvodnje, investicije,

* *Mag. Samo Pavlin, raziskovalec na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

** *Dr. Ivan Svetlik, redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

[1] *Prispevek je nastal v sklopu Ciljnega razvojnega projekta »Dejavniki in indikatorji na znanju temelječe (slovenske) družbe (2002–2006)«, ki ga izvajata Inštitut za ekonomska raziskovanja ter Center za proučevanje organizacij in človeških virov (FDV).*

poraba in zaposlovanje, je mogoče vse manj razumeti in pojasniti spremembe v družbi in gospodarstvu. Gospodarska dinamika, tehnološke spremembe ter še vrsta povezanih družbenih sprememb narekujejo kompleksnejši pristop preučevanja. Ta je bil najprej utemeljen s konceptom informacijske družbe. Tako družbo so prve empirične študije opisovale z najbolj razširjenimi kazalci kot so neposredne tuje investicije, gibanja bruto domačega proizvoda, število računalnikov, odstotek prebivalcev, ki uporablja internet, mobilni telefon itd. Žal pa ti poskusi niso mogli mimo spoznanja, da je uporabno znanje predvsem tiho, težko ulovljivo in merljivo: »Znanje je kumulativna zaloga kognitivnih spretnosti in informacij, ki jih lahko posameznik uporabi pri delu in v prostem času« (OECD, 1997: 33). OECD (1996) ugotavlja, da sprejemanje političnih odločitev in razumevanje družbenih in ekonomskih pojavov na podlagi slabo premišljenih indikatorjev vodi do napačnih zaključkov. Zamenjevanje dela in kapitala kot tradicionalnih produkcijskih faktorjev z znanjem, odpira vrsto vprašanj in težav:

> »Medtem, ko vpliv količine človekovega dela na povečanje BDP ali pa vpliv ponudbe jekla na večjo produkcijo avtomobilov, zgradb in orodij še nekako lahko izračunamo, pa znanja v tovrstne 'kalkulacije' ne moremo vključiti. Znanje se namreč od ostalih produkcijskih tvorcev močno razlikuje, saj večine njegovih pojavnih oblik ne moremo meriti neposredno. Velikost vpliva znanja na dodano vrednost je lahko zelo različna. Sprememba, ki jo povzroči znanje v podjetniškem okolju, je lahko zelo velika, srednje velika ali nikakršna« (OECD, 1996).

Kljub omenjenim težavam pa se v današnji družbi ni moč izogniti iskanju strukturiranja novih indikatorjev in modelov, ki bi merili znanje čim bolj neposredno. Trenutno se med obstoječimi indikatorji za merjenje intenzitete znanja v družbi še posebno pogosto omenjata odstotek BDP, ki ga tvorijo po znanju intenzivne gospodarske dejavnosti (knowledge intensive sectors)[2] ter odstotek delavcev znanja (knowledge workers)[3] v delovni sili. Omenjena indikatorja predstavljata pomembno dopolnilo bolj kompleksnim modelom.

Iskanje indikatorjev za merjenje znanja v družbi torej ne poteka brez težav. Ne poznamo zanesljivih formul za pretvarjanje vložkov (inputov) ustvarjanja znanja v rezultate (outpute) znanja, kot tudi ne formul, ki bi služile kot osnova za računanje agregatov znanja. Postavlja se namreč vprašanje, ali vedno hitrejše ustvarjanje novega znanja znižuje brezposelnost in povečuje gospodarsko rast, kar se je že skoraj pred štirimi desetletji spraševal Solow (1957). Poleg Solowa so o tem razmišljali tudi številni drugi avtorji, kot so Dahrendorf (1959), Bell (1974), Drucker (1968) Touraine (1974) in pri nas Sočan (1978). Trdnega pojasnila o tem zaenkrat še nismo dobili. Kritiki moderne družbe se namreč sprašujejo, koliko tradicionalnih delovnih mest nadomestijo na znanju temelječa (Rifkin, 1995).

[2] *...srednja in visoka tehnologija (medium-high-tech), socialne in osebne storitve ter finančne in poslovne storitve.*

[3] *...po klasifikaciji ILO so to: menedžerji in višji državni uradniki, profesionalci ter pomočniki profesionalcev.*

Pregledi naborov indikatorjev družbe znanja OECD

OECD je na področju izdelave indikatorjev družbe znanja opravila obsežno delo. Za razliko od nekaterih drugih institucij, ki so se osredotočale predvsem na proučevanje razširjenosti informacijsko-komunikacijskih tehnologij, je ta organizacija opozorila tudi na pomen različnih drugih dimenzij družbe znanja, kot so usposobljenost delovne sile, ustvarjanje znanja prek RR dejavnosti ter vlogo inovacij v razvoju (glej npr. OECD 1996, 1999, 2001a, 2001b).

Med številnimi velja izpostaviti študijo OECD »Na znanju temelječe gospodarstvo« (The Knowledge-based Economy) iz leta 1996. Ta ponuja dobro, mestoma morda še celo preveč ambiciozno konceptualno osnovo za iskanje indikatorjev znanja v družbi. Temelji na naslednjih petih dimenzijah pojavnosti znanja (prav tam):

Inputi znanja se osredotočajo na ustvarjanje novega znanja, kar vključuje kazalce, kot so izdatki za RR, zaposlovanje inženirjev in tehničnega osebja, število patentov, investicij v tehnologijo in ostale. OECD priznava, da je pomanjkljivost omenjenega nabora indikatorjev v tem, da ne more pokriti neformalnih procesov, kot so recimo neuradna sodelovanja in izmenjave raziskovalcev, izkušnje uporabnikov ter prodajalcev znanja in tehnologije. V merjenja »inputov« znanja so poleg tega vključene predvsem velike organizacije, manjše in srednje pa so običajno izpuščene.

Zaloge in tokovi znanja z denarjem niso povezani, zato se lahko oprimemo le posrednih meril, kot so stopnja donosa v RR, gibanje števila raziskovalcev in poklicne strukture ter dveh posrednih kategorij indikatorjev: opredmeteno difuzijo znanja (embodied diffusion) (npr. uvajanje strojev, opreme in komponent, ki vsebujejo novo tehnologijo) ter neopredmeteno difuzijo znanja (disembodied diffusion) (npr. tehnične ekspertize v obliki licenc, patentov, citatov in 'know-howa'...).

Rezultati (outputi) znanja se nanašajo na gospodarske sektorje in delovno silo, ki je razdeljena glede na intenzivnost uporabe RR, znanja in informacij. Večje število ljudi in sektorjev, ki temeljijo na RR ter na uporabi znanja in informacij, praviloma kaže na višjo gospodarsko razvitost države:[4] donos na zaposlene in sektorje, ki temeljijo na znanju, naj bi bil večji kot donos proizvodnih delavcev in sektorjev.

Omrežja znanja vključujejo gospodarske grozde, omrežja, povezave med uporabniki in proizvajalci kodiranega in nekodiranega znanja. OECD prek modelov nacionalnih inovacijskih sistemov, s katerimi ugotavlja distribucijo moči, ki temelji na znanju, opozarja na sodelovanje med univerzami, javnimi raziskovalnimi inštituti in gospodarskimi subjekti. Pri tem ugotavlja razvoj novih produktov, RR, treninga, oblikovanja tržnih raziskav in prevzemanja opreme v podjetjih.

Merjenje znanja in učenja naj bi poleg ugotavljanja števila let končane izobrazbe oziroma delovnih izkušenj, pomenilo tudi neformalno in informalno učenje (learning by doing), vendar pa so taki poskusi zaenkrat še precej redki, mednarodno neusklajeni ter se prekrivajo z merjenjem formalnega izobraževanja.

Konceptualni študiji OECD (1996) The Knowledge-based Economy (Na znanju temelječa družba) je sledila publikacija The Knowledge-based Economy: A Set of Facts and Figures, 1999 (Na znanju temelječa ekonomija: nabor ugotovitev in šte-

[4] *Omenili smo delavce znanja in na znanju temelječo industrijo.*

vilk) ter začetek objavljanja rezultatov dvoletnega projekta gospodarske rasti (Growth Project), ki je poskušal odkriti razloge za razlike v gospodarski rasti različnih držav v devetdesetih letih. Zaključno poročilo tega projekta The New Economy: Beyond the Hype, 2001 (Nova ekonomija: prek trenda) je bilo objavljeno leta 2001 (glej OECD, 2001a) in je kategoriziralo glavne indikatorje družbe znanja v štiri sklope: informacijsko-komunikacijsko tehnologijo (npr. stroški investicij v IKT, število uporabnikov interneta na 1000 prebivalcev, število varnih strežnikov na milijon prebivalcev, ...) inovacijski sistem in prenos tehnologije (npr. vpliv investicij v RR na multifaktorsko produktivnost, javne in zasebne investicije v RR, neposredne in posredne investicije držav v RR, ...), človeški kapital (npr. zaposlenost po poklicnih skupinah, odstotek prebivalstva z nedokončano sekundarno izobrazbo, vpliv izdatkov za izobraževanje na pismenost, ...) ter inovativnost in podjetništvo (npr. odstotek odraslih, ki so ustanavljali podjetje v zadnjem letu, investicije v nastajajoča podjetja, začetne stopnje rasti podjetij, ...).

Isto leto (2001) je bil objavljen tudi širši seznam osnovnih indikatorjev družbe znanja v publikaciji Science, Technology and Industry Scoreboard: Towards a Knowledge-based Economy (Primerjalni točkovnik za znanost, tehnologijo in industrijsko predelovalne dejavnosti: naproti na znanju temelječem gospodarstvu) (glej OECD, 2001b). Ta združuje mednarodno primerljive indikatorje in podatke za analizo trendov družbe znanja. Temelji predvsem na podatkovnih bazah in indikatorjih OECD, ki jih je razvil Direktorat za znanost, tehnologijo in gospodarstvo ter se osredotoča na področja, ki prispevajo k rasti baze znanja. Indikatorska področja so: investicije v znanje, človeški viri, mednarodna mobilnost znanstvenikov, RR v tradicionalnih in v novo nastajajočih področjih (biotehnologija, informacijska tehnologija, okolje in zdravje).

OECD raziskave so pokazale, da je znanje dosti kompleksnejši fenomen kot informacija in se tako dotika skoraj vseh segmentov gospodarstva in družbe. Zato je tudi proučevanje in »merjenje« znanja zelo zahtevno, vendar ni nemogoče. Zato se področja proučevanja znanja, kot jih je po letu 1996 opisala OECD, pogosto uporabljajo v strokovni in znanstveni literaturi.

Pregledi nabora indikatorjev Evropske unije

Evropska unija spremlja uresničevanje lizbonske strategije in iz nje izhajajoče na znanju temelječe ekonomije z različnimi sistemi indikatorjev, vendar pa velja še posebej izpostaviti nabor Strukturnih indikatorjev (Eurostat, 2005-). Ta indikatorski okvir je delno primerljiv z OECD (npr. 1996, 2001a), ki je podobne ali iste indikatorje kategorizirala po podobni logiki (glej prejšnje poglavje). Okvir za indikatorje trenutno obsega šest ključnih dimenzij (Eurostat, 2005-):

- splošno ekonomsko področje (npr. BDP na prebivalca, rast zaposlovanja, inflacija ...),
- zaposlovanje (odstotek zaposlenosti po kategorijah, indikatorji vseživljenjskega učenja, stopnja zaposlenosti starejših...),
- inovacije in raziskovanje (stroški človeških virov po kategorijah, dostop do interneta, število patentov...)

- gospodarske reforme (primerjava cen elektrike, storitev, poslovne investicije, državne subvencije...)
- socialna kohezivnost (neenakost distribucije prihodkov, stopnja revščine...)
- ter varovanje okolja (emisije škodljivih plinov, energetska intenzivnost gospodarstva...).

Strukturni indikatorji se pripravljajo kot neposredna podlaga za pripravo poročila o doseganju ciljev lizbonske strategije, pri čemer naj bi se osredotočili na pregledno število medsebojno primerljivih indikatorjev. Eurostatov nabor indikatorjev je primeren tako za nacionalne potrebe kot tudi mednacionalne primerjave. Pričakujemo lahko, da se bo strukturni okvir indikatorjev, kot tudi sami indikatorji, v bodoče prilagajal vplivom političnih interesov, spremembam v dostopnosti in uporabi tehnologije ter spremembam pri samih uporabnikih. Kljub temu pa so predstavljene liste indikatorjev EU lahko potencialno ogrodje pri oblikovanju nabora kazalnikov za slovensko družbo znanja. Prioritete razvoja Slovenije se bodo namreč vedno bolj skladale s prioritetami razvoja EU. Če bi strukturirali indikatorski model družbe znanja zgolj po modelu EU, bi bilo po našem mnenju potrebno vsebinske in metodološke pomanjkljivosti lizbonskih indikatorjev omiliti z dodanimi ali nadomestnimi indikatorji (Bole-Kosmač, Pavlin, 2005), sicer bi bilo »merjenje« pojavnosti znanja v družbi pomanjkljivo.

Prek poročila Azijsko pacifiške gospodarske zveze (APEC) do sinteznega indikatorskega modela

Okvir za APEC indikatorje družbe znanja je nastal v sklopu projekta Ekonomskega komiteja te organizacije leta 1999/2000 z naslovom »Towards the Knowledge-Based Economies in APEC« (Proti na znanju temelječim ekonomijam v APEC). Cilj raziskave je bila priprava analitičnih osnov za promocijo učinkovitega ustvarjanja, širjenja in uporabe znanja v državah članicah APEC. Projekt je pokazal, da so trajno uspešne tiste ekonomije, ki prodorne inovacije in tehnološke spremembe podpirajo z učinkovitim nacionalnim inovacijskim sistemom ter učinkovito »izkoriščajo« človeške vire, informacijsko-komunikacijsko tehnologijo, ki je široko dostopna državljanom in poslovnim subjektom, ter ustvarjajo poslovno okolje, ki spodbuja nastajanje podjetij in inovacij.

Predstavljene kategorije (inovacijski sistem, razvoj človeških virov, IKT infrastruktura ter poslovno okolje) APEC zaokroža v konceptualni model štirih faz ciklusa znanja (zajemanje, ustvarjanje, širjenje in uporaba znanja), kot sta jih opredelila Dahlman (1999) in Lundvall (OECD, 2001c). Model predstavlja osnovo za izpeljavo kvantitativnih meril oziroma indikatorjev gospodarstva znanja (glej tabelo 1).

Podatki za izbrane indikatorje so na voljo v (skoraj) vseh ekonomijah članic APEC. Viri za zajemanje podatkov predstavljenih indikatorjev so Svetovna banka (World Bank Institute, 2002), Mednarodni inštitut za razvoj managementa (IMD: 1999/2005-), UNESCO (1999) in drugi. Ciklus znanja predstavlja osnovno logiko kroženja znanja v družbi, zato ga v nadaljevanju kot izhodiščni koncept indikatorskega modela povzemamo tudi mi.

TABELA 1: Primeri indikatorjev po APEC-ovem konceptualnem okviru zajemanja, ustvarjanja, širjenja in uporabe znanja

	Poslovno okolje	IKT infrastruktura	Razvoj človeških virov	Inovacijski sistem
Zajemanje znanja	neposredne tuje investicije kot % BDP; stopnja odprtosti	Osebni računalniki	Vpis v sekundarno izobraževanje	Stopnja sodelovanja med podjetji in univerzo
Ustvarjanje znanja	Bruto izdatki za RR kot % BDP	- -	Letno število diplomantov naravoslovja	Izdatki gospodarstva za RR kot % v BDP; število raziskovalcev; nagrajeni patenti
Prenos znanja	-	Stacionarne telefonske linije, uporabniki interneta, mobilni telefoni	Dnevno časopisje med podjetji	Stopnja sodelovanja
Uporaba znanja (proizvodnja v gospodarstvu)	Izvoz visoke tehnologije (high tech) kot % BDP; izvoz storitev; NZTI[5] kot % BDP	Uporabniki interneta	% delavcev znanja v celotni delovni sili	Prihodki iz elektronske trgovine
Ostalo	Stopnja gospodarske rasti; stopnja korporativne transparentnosti		Indeks človeškega razvoja (Human Development Index)	

Vir: APEC, 2000, str. 19

Sintezni izbor indikatorjev družbe znanja

Doslej smo predstavili nekaj konceptualnih dilem in rešitev pri merjenju znanja v družbi. Posebna pozornost je bila namenjena poročilom Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD, 1996, 1999, 2001a ter 2001b), Azijsko pacifiške gospodarske zveze (APEC, 2000) ter Eurostata (2005-). Vse tri institucije so opisale družbo znanja s štirimi dimenzijami: sistemom inovacij, človeškim kapitalom, informacijskimi in komunikacijskimi tehnologijami ter z elementi poslovnega okolja. Omenjene štiri dimenzije predstavljajo tudi glavne kategorije za iskanje in razvrščanje indikatorjev. Ob teh omenjene organizacije navajajo kot splošna kazalca za merjenje intenzitete znanja v določeni družbi odstotek BDP, ki ga tvorijo po znanju intenzivne dejavnosti (knowledge intensive sectors) ter odstotek delavcev znanja (knowledge workers) v delovni sili (glej podlistka 1 in 2 v začetku poglavja). V kombinaciji z omenjenima indikatorjema kaže prehod v družbo znanja meriti tudi s kompleksnim modelom indikatorjev. V tabeli 2 smo pripravili sintezni model indikatorjev, ki so jih v poročilih in projektih o družbi znanja uporabile raz-

[5] *NZTI... na znanju temelječa industrija*

lične organizacije. Število indikatorjev, ki so vključeni v nabor za merjenje družbe znanja, se od ene do druge organizacije spreminja. V konceptualnih tekstih so predlagani nabori indikatorjev za merjenje znanja občutno obsežnejši od indikatorjev, ki se za merjenje znanja uporabljajo v praksi: trenutno uporabljeni modeli indikatorjev družbe znanja (npr. WB, 1995-, ABS, 2002-, ...), so manj strukturirani ter temeljijo na bolj poznanih naborih podatkov. Svetovna banka, na primer, je pripravila nabor 76 indikatorjev družbe znanja, vendar se pogosto sklicuje le na 12 osnovnih. Avstralski statistični urad (2002-) je uvrstil v merjenja avstralske družbe znanja 43 indikatorjev. Slovenski UMAR je v Razvojnem poročilu (2003) na družbo znanja vezal »le« 7 indikatorjev ter njihovo število leto kasneje (2004) zmanjšal na 5 indikatorjev, pri čemer pa je veliko posrednih indikatorjev NZTD umeščenih v druge kategorije posredno (npr. makroekonomska stabilnost, konkurenčnost gospodarstva, ...).

V sintezi tega poglavja smo izbrali 21 indikatorjev družbe znanja, razvrščenih v štiri kategorije: poslovno okolje, IKT, inovacijski sistem ter razvoj človeških virov. Vsak indikator smo kategorizirali tudi glede na proces ciklusa znanja, ki mu najbolj ustreza (ustvarjanje, prenos in uporabo znanja). Izbor lahko utemeljimo predvsem s frekvenco pojavljanja posameznega indikatorja v reprezentativnih poročilih ABS, APEC, OECD, in ostalih uglednih institucij.

Predstavljen sintezni nabor (področij) indikatorjev tako po našem mnenju predstavlja solidno osnovo za vzpostavitev ustreznega merskega modela za proučevanje pojavnosti družbe in gospodarstva znanja modernih držav, tudi Slovenije.

TABELA 2: Sintezni predlog indikatorjev (slovenske) družbe/gospodarstva znanja

Področja indikatorskega merjenja in proces v ciklusu znanja	**Opis indikatorja**	**...organizacija, ki ga je uporabila v svojem poročilu/projektu vezanem na kontekst opisa NZTG/NZTD[6]**
Poslovno okolje		
Po znanju intenzivne industrije *(uporaba znanja)*	Dodana vrednost »po znanju intenzivnih industrij« (glej OECD, 1999) kot % BDP.	OECD, 1999, 2001b; APEC, 2000; ABS, 2002-04
Izvoz storitev *(uporaba znanja)*	...kot % BDP.	APEC, 2000
Izvoz visoke tehnologije (high tech) *(uporaba znanja)*	...kot % BDP.	WB 1999-00; APEC, 2000
Neposredne tuje investicije (FDI) *(prenos znanja)*	...priliv v državo kot % BDP.	IMF, 1998; APEC, 2000

[6] *Organizacije so označene z naslednjimi kraticami: ABS (Avstralski statistični urad), APEC (Azijsko pacifiška gospodarska zveza), IMF (Mednarodni finančni sklad), OECD (Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj), SITS (Siemens International Telecom Statistics), UMAR (Urad za makroekonomske analize in razvoj), UN (organizacija združenih narodov), UNESCO (Organizacija Združenih Narodov za izobraževanje, znanost in kulturo), WB (Inštitut Svetovne banke in Svetovna banka) in WCY (Letopis svetovne konurenčnosti, IMD).*

Področja indikatorskega merjenja in proces v ciklusu znanja	Opis indikatorja	...organizacija, ki ga je uporabila v svojem poročilu/projektu vezanem na kontekst opisa NZTG/NZTD
Konkurenčna politika (stopnja). *(uporaba znanja)*	npr. IMD, 1999, meri s skalo od 1-10. (npr. 10=Konkurenčni zakoni prepovedujejo nepošteno konkurenco v vaši državi).	IMD, 1999; APEC, 2000
Odprtost (stopnja) *(prenos in uporaba znanja)*	npr. IMD, 1999, skala 1-10. (10=Nacionalna zaščita ne preprečuje uvoza tujih proizvodov).	IMD, 1999; APEC, 2000
Informacijske in komunikacijske tehnologije		
Število mobilnih telefonov (na 1000 prebivalcev) *(prenos znanja)*	Število mobilnih telefonov v uporabi na 1000 prebivalcev	APEC, 2000; SITS, 1999; OECD, 1999, ABS, 2002-04, WB 1995-04
Število stacionarnih priključkov (na 1000 prebivalcev) *(prenos znanja)*	Število stacionarnih priključkov v uporabi na 1000 prebivalcev	SITS, 1999; OECD, 1999; APEC, 2000; ABS, 2002-04; WB 1995-04
Računalniki na prebivalca *(prenos in uporaba znanja)*	Število računalnikov (osebni in njim podobni) na 1000 prebivalcev	APEC, 2000; ABS, 2002-04, WB 1995-04
Priključki na internet *(prenos znanja)*	Število priključkov na internet na 10.000 prebivalcev	APEC, 2000; WB 1999/00, 1995-04; ABS, 2002; OECD, 2001b
Varni strežniki *(prenos znanja)*	Število varnih strežnikov na milijon prebivalcev	OECD, 2001a; UMAR, 2003
Izdatki za IKT *(prenos znanja)*	Izdatki gospodinjstev, poslovnih subjektov in države za IKT po velikosti	WB 1995-04; OECD, 2001b
Inovacijski sistem		
Znanstveniki in inženirji (na milijon prebivalcev) *(ustvarjanje znanja)*	Število znanstvenikov in inženirjev na milijon prebivalcev	APEC, 2000; OECD, 2000b; WB 1999/00.
Raziskovalci (na milijon prebivalcev) *(ustvarjanje znanja)*	Raziskovalci na področju naravoslovja in tehnike (FTE) na milijon prebivalcev	APEC, 2000; UNESCO, 1998-; ABS, 2002; OECD, 2001b; UMAR, 2003; WB 1995-04.
Bruto domači izdatki za RR *(ustvarjanje znanja)*	Bruto domači izdatki za RR kot % BDP	APEC, 2000; UNESCO, 1998-; ABS, 2002; OECD, 2001b; UMAR, 2003; WB 1995-04.
Število registriranih patentov *(ustvarjanje znanja)*	Število patentov določene države, ki so registrirani v uradu ZDA ali EU, na milijon prebivalcev (pogosto tudi število nagrajenih patentov na populacijo).	OECD, 2001a, 2001b; APEC, 2000; ABS 2002; WB 1995-04, posredno UMAR, 2003
Sodelovanje med podjetji (stopnja) *(ustvarjanje in prenos znanja)*	npr. IMD raziskava (10=Tehnološko sodelovanje med podjetji je pogosto)	IMD, 1999; APEC, 2000; ABS, 2002
Sodelovanje med podjetji in univerzo *(ustvarjanje in prenos znanja)*	npr. IMD raziskava (10=Tehnološko sodelovanje med podjetji je pogosto)	IMD, 1999; APEC, 2000; WC 1995-04

Področja indikatorskega merjenja in proces v ciklusu znanja	Opis indikatorja	...organizacija, ki ga je uporabila v svojem poročilu/projektu vezanem na kontekst opisa NZTG/NZTD
Razvoj človeških virov		
Vpis v sekundarno izobraževanje *(prenos znanja)*	Število vpisanih v sekundarno izobraževanje ne glede na starost v odnosu do števila »ustrezno starega« prebivalstva za vpis. Pogosto tudi število prebivalcev s končano srednjo šolo.	APEC, 2000; UNESCO 1999-; ABS, 2002; OECD, 2001b; UMAR, 2003, WB 1995-04
Diplomanti v naravoslovju *(prenos znanja)*	Število novih diplomantov v naravoslovju in tehničnih vedah na določeno leto	APEC, 2000; UNESCO 1999-; ABS, 2002
Delavci znanja (knowledge workers) *(uporaba znanja)*	... kot % delovne sile. Glej opredelitev delavcev znanja v tem poglavju!	APEC, 2000; ABS, 2002; WB 1995-04
Število migracij usposobljene delovne sile *(prenos znanja)*	Število emigrantov in imigrantov usposobljene delovne sile izraženo v absolutnih številkah ali v odnosu do delovno aktivnega prebivalstva	ABS, 2002; WB 1995-04; posredno OECD, 2001
Indeks razvitosti človeških virov (HDI) *(uporaba znanja)*	Tvorijo ga: pričakovana življenjska doba, izobrazbeni dosežki (vključno s pismenostjo odraslih ter vpis v primarno, sekundarno in terciarno izobraževanje) ter življenjski standard (vključno s kupno močjo).	UN(DP), 1998; APEC, 2000; WB 1995-04

Referenčni viri: Glavni referenčni vir APEC (2000): Towards Knowledge-Based Economies in APEC. Ostali referenčni viri: ABS (2002): Measuring a Knowledge-Based Economy and Society - an Australian Framework; IMF (1998): Balance of Payments Statistics Yearbook; OECD (2001a): The new economy: Beyond the hype, final report on the OECD Growth project; OECD (2001b): Science, Technology and Industry Scoreboard: Towards a Knowledge-based Economy; UMAR (2003): Poročilo o razvoju. Ljubljana; UN(DP) (1998): Razvojni program Združenih narodov - Svetovno poročilo razvoja; UNESCO (1998, 1999): Statistical Yearbook. National Statistics; WB (1997, 1999/00): Statistics in World Bank Development Report; WB (1995/04): Program on knowledge for development, Knowledge Assessment Methodology and Scorecards; IMD (1999/2005-): Survey, WCY (World Competitiveness Yearbook).

V tabeli smo prikazali nabor osnovnih indikatorjev, ki so jih razvile in jih uporabljajo različne organizacije po vsem svetu z namenom, da bi merile prehod v družbo znanja. Pričakujemo lahko, da se bo v naslednjih letih nabor indikatorjev spreminjal, ravno tako kot se spreminja vloga znanja v družbi/gospodarstvu. V takem okolju znanje stalno zastareva in hkrati predstavlja osnovo za razvoj novega. Učenje postaja vedno pomembnejša komponenta človekovega dela. Odkrivanje prave narave človekovega »učečega se« dela, tehnologij, ki jih pri tem uporablja in okolja, ki ga s tem ustvarja, postavlja pred preizkušnjo institucije, ki tradicionalno skrbijo za prevzemanje, ustvarjanje, širjenje in uporabo znanja. Vprašanja, ki si jih bomo morali postaviti ob razvijanju »merskih modelov« za merjenje znanja v družbi so:

- Kako obstojno znanje pridobivajo učenci, dijaki in študentje v izobraževalnem sistemu?
- Ali je trg delovne sile sposoben absorbirati vedno večje število vedno bolj izšolanih posameznikov?
- Kakšne so implikacije digitalnega in izobrazbenega razkoraka ter kakšen del populacije bo lahko aktivno vključen v družbo znanja?

- Ali smo priča modelu polarizacije med vedno močnejšimi državami izvoznicami produktov znanja in vedno šibkejšimi državami uvoznicami?
- Kako strateška partnerstva, neposredne tuje investicije, združitve in prevzemi vplivajo na prenos znanja?

LITERATURA

ABS (2002): Measuring a Knowledge-Based Economy and Society - an Australian Framework. Australian Burreau of Statistics.

http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/Lookup/4F8E59034103E624CA256C230007DC05/$File/13750_aug %202002.pdf

ABS (2002-); Measures of a knowledge-based economy and society, Australia.

http://www.abs.gov.au/Ausstats/abs %40.nsf/94713ad445ff1425ca25682000192af2/4f377c757da4394fca256d97002c1a68!OpenDocument

APEC (2000): Towards Knowledge-Based Economies in APEC. *http://www.isr.gov.au/library/content_library/NEBTowardsKBEsummary.doc*

Bell, Daniel (1974): The Coming of Post-Industrial Society. New York: Basic Books.

Bole-Kosmač, Daša, Samo Pavlin (2005): Indikatorji družbe znanja. V Bevc, Milena in drugi: Raziskovalni projekt Dejavniki in indikatorji razvoja na znanju temelječe (slovenske) družbe: raziskava druge faze projekta. Indikatorji na znanju temelječe družbe - metodologija, pregled, nabori. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.

Bontis, Nick, Chun Wei Choo (2002): Knowledge, Intellectual Capital, and Strategy. V knjigi: Choo, C.,W., Bontis, N. (2002). The Strategic Management of Intellectual Capital and Organisational Knowledge. Oxford: Oxford University Press.

Dahlman, Carl (1999): Knowledge, Growth and Performance in the New World Economy. Presentation at the Seminar on the Promotion of Knowledge-based Industries in the APEC Region, Seoul, Korea, 17-18 June 1999. V APEC, 2000.

Dahrendorf, Ralf (1959): Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Stanford University Press.

Drucker, Peter F. (1968): The Age of Discontinuity. New Jersey: Transaction Publishers.

Drucker, Peter F. (1988): The Coming of the New Organization. Harvard Business Review. January-February.

EC (European Commission) (2002): Employment in Europe 2002 - Recent Trends and Prospects. Internet: *http://europa.eu.int/comm/employment_social/empl_esf/docs/empleurope2000_en.pdf*

Eurostat (2005-): Structural Indicators. Internet: *http://epp.eurostat.cec.eu.int/portal/page?_pageid=1133,1400891,1133_1402816&_dad=portal&_schema=PORTAL*

IMD International Institute for Management Development (1999/2005-): World Competitiveness Yearbook. Internet: *http://www02.imd.ch*

IMF (International Monetary Found) (1998): Balance of Payments Statistics Yearbook Internet: *http://www.imf.org*

MTC - Massachusetts Technology Collaborative (1997): Index of the Massachusetts Innovation Economy. Internet: *http://www.mtpc.org/2002Index/INDEX3.PDF*

OECD (1996): The Knowledge-based Economy, Paris.

OECD (1997): Sustainable Flexibility. Paris.

OECD (1999): The Knowledge-based Economy: A Set of Facts and Figures, Paris.

OECD (2001a): The new economy: Beyond the hype, final report on the OECD Growth project, Paris. *http://www.oecd.org/subject/growth/*

OECD (2001b): Science, Technology and Industry Scoreboard: Towards a Knowledge-based Economy, Paris. Internet: *http://www1.oecd.org/publications/e-book/92-2001-04-1-2987/.*

OECD (2001c): Knowledge Management in the Learning Society. Paris.

Rifkin, Jeremy (1995): The end of work: the decline of the global labor force and the dawn of the post-market era. Putnam's Sons. New York.

Sočan, Lojze (1978): Pot v gospodarsko razvitost. Delavska enotnost. Ljubljana.

Solow, Robert S. (1957): Technical Change and the Aggregate Production Function. Review of Economics and Statistics 39: 312-20.

Svetlik, Ivan, Pavlin, Samo (2004): Znanje v na znanju temelječi družbi/gospodarstvu. V Bevc, M. in drugi (2004): Opredelitev, dejavniki in mehanizmi družbe znanja. Raziskovalni projekt Dejavniki in indikatorji razvoja na znanju temelječe (slovenske) družbe. Faza projekta - 1. Inštitut za ekonomska. Ljubljana, str. 12-38.

Touraine, Alain (1974): The Post-Industrial Society.

UMAR (2003, 2004): Poročilo o razvoju. Ljubljana.
http://www.sigov.si/zmar/projekti/pr/2003/por.html

UNESCO (1998, 1999): Statistical Yearbook. National Statistics.
Internet: *http://www.uis.unesco.org/ev_en.php?ID=2867_201&ID2=DO_TOPIC*

Wenger, Etienne, Richard Arnold McDermott, William Snyder (2002): Cultivating communities of practice: a guide to managing knowledge. Harvard Business School Press, Boston.

World Bank Institute, (1995/04): Program on knowledge for development, Knowledge Assessment Methodology and Scorecards.
Internet: *http://www1.worldbank.org/gdln/kam.htm;*

World Bank Institute (2002): Program on knowledge for development, Knowledge
Internet: *http://www.worldbank.org/wbi/mdf/mdf3/papers/education/Dahlman.pdf*

Sergej FLERE, Miran LAVRIČ***

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

DRUŽBENE NEENAKOSTI IN TERCIARNO IZOBRAŽEVANJE NA SLOVENSKEM

Vpogled v odnos med šolskim sistemom in socialno strukturo

Povzetek. *Avtorja v daljšem časovnem obdobju raziskujeta razmerje med družbenimi neenakostmi in šolanjem na terciarni ravni v Sloveniji. Pri tem upoštevata tudi vplive šolskih reform in politike v času več desetletij. Ugotovita, da se vpliv družbenih neenakosti na možnosti vstopanja v vrste študentov v zadnjem času zmanjšuje, in sicer predvsem kot posledica ekspanzije števila šolajočih se na terciarni ravni. Šolska in socialna politika in celo financiranje imajo pri tem le majhno vlogo. Kaže, da se, kljub izmerjenemu občutnemu zmanjševanju, družbene neenakosti pri šolanju še vedno izražajo in skozenj reproducirajo. Do izraza pa najverjetneje prihajajo tudi nove oblike socialnih neenakosti, s katerimi si privilegirani sloji zagotavljajo lastno reprodukcijo.*

Ključni pojmi: *družbene neenakosti, družbena slojevitost, šolanje, šolski dosežek, kulturna reprodukcija*

Uvod

Družbene neenakosti je sicer možno definirati kot vertikalne razlike v družbenem položaju posameznikov in skupin, vendar je določanje družbenih neenakosti v izobraževanju treba umestiti v splošnejši pojem družbene pravičnosti oz. pravičnosti v družbenem življenju nasploh. Vendar niti to ne odpravlja raziskovalnih problemov na hitro, zlasti ne tistih operacionalnega značaja. Pravičnost kot vrednoto je možno razumeti vsebinsko in proceduralno (formalno). Slednja se kaže v postopku, kar bi glede izobraževanja nakazovalo na enake formalne možnosti v dostopu do izobraževanja in enakost obravnave pri ocenjevanju. Vsebinska pravičnost se lahko razume porazdelitveno (enakomernost porazdelitve dobrin), menjalno (enakost, ekvivalentnost v menjavi) in kompenzatorno (v primeru kršitev, kjer se subjekt kršitve kaznuje). V našem raziskovanju se bomo osredotočili na vsebinsko pravičnost. Ta pristop je relevanten prav na področju izobraževanja in predstavlja prevladujoče pojmovanje v analizah s področja sociologije izobraževanja (Lynch, 2001).

Družbeno pravičnost na področju formalnega izobraževanja v teoriji razumejo na različne načine:

- Kot *skupnostno pravičnost,* kjer se šteje, da je skupnost najvišja vrednota in da zato vsaki skupnosti pripada možnost, da dostop in potek izobraževanja določi na svoj način. Posameznik je dolžan podrediti se skupnosti, ta pa je suverena v

* *Dr. Sergej Flere, profesor na Pedagoški fakulteti, Univerza v Mariboru.*

** *Dr. Miran Lavrič, profesor na Pedagoški fakulteti, Univerza v Mariboru.*

določanju svojih vrednot (Sandel, Taylor). Skupnost lahko določi neko vrednoto, ki je višja od pravičnosti same. To je, seveda, v nasprotju z liberalnimi stališči, ki povzdigujejo posameznika.

- Kot *naturalistično pravičnost*, ki izhaja iz podmene, da so družbene neenakosti naravne, nujne, neizogibne in večne ter da je vsako poseganje z družbenimi intervencijami, vključno z ukrepi socialne politike, zmotno, kontraproduktivno in zmanjšuje človekovo svobodo in prizadevnost.[1]
- *Rawlsovo stališče*, po katerem »*pravična enakost družbenih izgledov*« terja omejevanje svobode posameznikov v korist najbolj deprivilegiranim, tistim na dnu družbene lestvice, kar je posplošitev številnih sodobnih socialnodemokratskih gledanj na vlogo šole in tudi države v družbenem življenju.
- Sorodno je *Walzerjevo* (1997) stališče, po katerem se pravičnost kaže v medsebojni neodvisnosti posameznih sfer (področij) družbenega življenja, kar pomeni, da bo izobraževanje pravično, ko bodo rezultati v šolanju neodvisni od ekonomskih in stratifikacijskih pogojev in okoliščin.
- Stališče *A. Sena* (2000), po katerem morajo biti zagotovljene možnosti za dosego tiste stopnje izobraževanja, ki se posamezniku zdi še smotrna za izboljšanje njegovega družbenega funkcioniranja.
- *Utilitaristično stališče*, po katerem se šteje, da je pravičnost dosežena, kadar nadaljnje širjenje izobraževanja ne bi več prispevalo k splošni blaginji. Gre torej za optimum učinkovitosti. (European Group, 2003). Zdi se, da je v praksi po padcu komunizma šolska politika v številnih evropskih državah še najbolj sledila temu vzorcu, s svojim poudarjanjem storilnosti, merjenja, osebnega in institucionalnega rangiranja, kar je predmet kritike s številnih stališč (Lynch, 2001).

Obstajajo torej zelo različna razumevanja tega, kaj bi pravičnost v izobraževanju sploh utegnila pomeniti, kaj šele, da bi to uspešno in učinkovito uporabili. Nekatera stališča se tudi medsebojno izključujejo. Recimo prvo (skupnostna pravičnost) je v popolnem nasprotju s tistim, kar se običajno razume kot družbena pravičnost. Je pares, da je težko priti do skupnih imenovalcev v razumevanju družbene pravičnosti v izobraževanju. Gre za zelo tehtno vprašanje, ki je povezano z osnovnimi vprašanji o družbeni enakosti in neenakosti, slojevitosti in njeni upravičenosti ter delitvijo dobrin v družbi. V Evropi to vprašanje ni bilo v ospredju političnih debat, je pa v ZDA, kjer so se pojavila vprašanja, kot je rasna integracija v šolstvu in *bussing*, kasneje pa kompenzatorno izobraževanje in kvote. Čeprav to v Evropi ni v ospredju političnih razprav, so evropske države in njih šolski sistemi temu vprašanju v praksi namenili veliko pozornosti (European Group, 2003: 54). To vprašanje se zastavlja kot vprašanje obravnave pripadnikov ekonomsko revnih slojev, še bolj pa kot vprašanje obravnave priseljenskih otrok.

Uvodoma lahko omenimo še osnovne ugotovitve o trendih na področju družbenih neenakosti v izobraževanju visoko razvitih držav. Mateju in Strakova (2003) ugotavljata, da so se v državah OECD od sedemdesetih let XX. stoletja do danes:

[1] *V neoliberalistični perspektivi se zagovarja, da državno poseganje v šolstvo nasprotuje svobodi posameznika, vsiljuje tista znanja, ki jih vrednoti birokracija in učitelji, ki pa so pristranski. Sploh pa birokracija ni učinkovita, glede na stroške, ki jih ustvarja. Na izobrazbene storitve in izobrazbene možnosti je treba gledati kot na vsako drugo blago. (Tooley, 1998).*

- neenakosti med spoloma hitro zmanjšale,
- število let šolanja se je hitro dvignilo,
- (višje) srednje izobraževanje je postalo »tako rekoč« standard in se je približalo univerzalnosti,
- neenakosti v drugih dimenzijah družbenega položaja (družbenoekonomski položaj družine, rezidencialni status, etnična pripadnost) pa se niso zmanjšale, le povečale.

Metoda

Metoda raziskovanja je prilagojena namenu pričujoče analize. V njej nameravamo obravnavati vplive izobrazbe in poklicnega statusa staršev na možnosti vstopanja v vrste rednih študentov. Ne bodo nas torej zanimali nekateri drugi (tudi pomembni) vidiki družbenih neenakosti, kot so etnične ali regionalne razlike v šolskem uspehu oziroma, v našem primeru, v dostopu do študija na terciarni ravni. Vendar pa se bomo na kratko ustavili pri vplivu spola kot posebej zanimivega kriterija za ugotavljanje vpliva na omenjeni indikator šolske uspešnosti.

Večji del naših analiz temelji na popisu mariborskih[2] študentk in študentov, ki smo ga izvedli v študijskem letu 2002/2003. Predmet našega raziskovanja so bili samo redni študentje in samo tisti, ki so bili v tistem času vpisani v prvi ali četrti letnik študija[3]. Raziskava temelji na kratkem vprašalniku, omejenem na vprašanja o družbenem izvoru študenta, družbenih značilnostih njegove družine ter njegovem šolskem uspehu, dosežku in študijski smeri ter še nekaterih drugih relevantnih indikatorjih.

Pomemben vir podatkov so tudi izračuni Statističnega urada RS, predvsem pa podatki popisa prebivalstva RS (2002), ter podatki, ki jih obdeluje izobraževalna statistika pri SURS.

Večji del prikazanih indikatorjev je rezultat kombiniranja in preračunavanja podatkov iz obeh skupin virov. Pri tem smo se v primerjavah indikatorjev študentske populacije s populacijo, ki jo ocenjujemo kot reprezentativno za populacijo staršev študentov (starost 45–54 let), omejili na regijo, ki gravitira na mariborske visokošolske institucije. V analizo smo tako vključili populacijo, ki izhaja iz Pomurske, Štajerske, Koroške in Savinjske regije.[4]

Ekspanzija šolstva v Sloveniji

Za lažje razumevanje dogajanja na področju družbenih neenakosti v šolanju, se je smiselno najprej ustaviti ob vprašanju ekspanzije šolstva. Ta se lahko obravnava

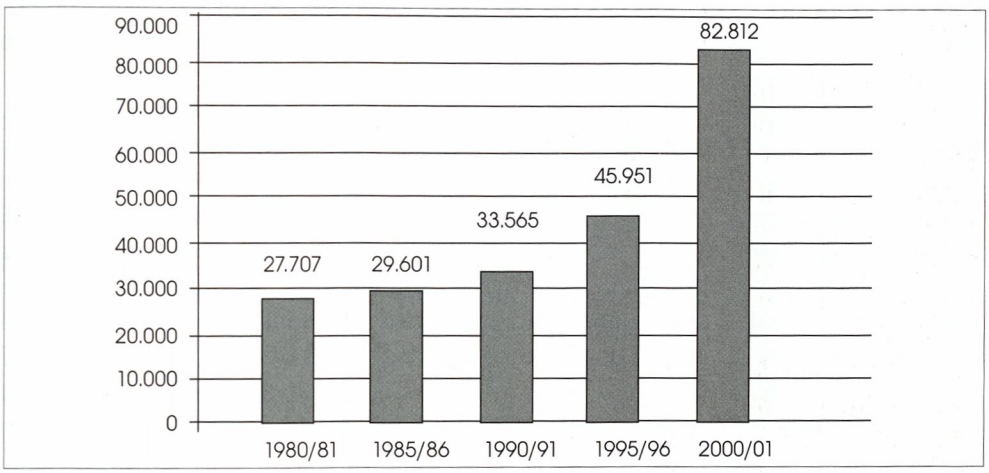
[2] *Torej ni šlo za študente Univerze v Mariboru, saj v popisu niso bili zajeti vpisani na dislocirano Fakulteto za organizacijske vede, bili pa so zajeti študenti, ki v Mariboru študirajo na nekaterih drugih šolah (teologija, komercialisti).*

[3] *Anketirali smo študente, ki so se oglasili na kraju raziskave, v mariborskem Zdravstvenem domu Adolfa Drolca, ob sistematskem pregledu. Ob tem gre posebna zahvala dr. Jasmini Skočir in ge. Meti Oset, ki sta nam omogočili ta dostop.*

[4] *Iz teh štirih regij izhaja več kot 90 % mariborskih študentov, če odmislimo dislocirano enoto v Kranju, ki pa ni bila predmet našega popisa.*

kot rast števila izobraževalnih ustanov, kot rast deleža populacije, ki je vključen v šolanje, najpogosteje pa jo obravnavamo kar kot rast števila šolajočih v absolutnem smislu. Ta rast je bila v Sloveniji kontinuirana in izrazita v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni, čeprav je obvezno osnovno šolanje obstajalo že od druge polovice 19. stoletja. V zadnjem času se največje spremembe kažejo na terciarni ravni, kjer v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja beležimo skokovite stopnje rasti.

Grafikon 1: Gibanje števila študentov v Sloveniji med leti 1980 in 2000

Vir: Statistični urad RS.

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja se je število študentov povečalo za dobrih 21 %, v devetdesetih pa je poskočilo kar za 47 %.

Posreden, vendar zanesljiv indikator ekspanzije šolstva je tudi izobrazbena struktura prebivalstva. Tudi ta se je v povojnem obdobju radikalno spremenila.

TABELA 1: Prebivalstvo, staro 15 let in več po pridobljeni šolski izobrazbi v obdobju 1961– 2002

	1961	1971	1981	1991	2002
Brez izobrazbe	2,3	1,6	1,5	0,8	0,8
Nepopolna osnovna	62,1	28,5	27,0	17,9	7,2
Osnovna izobrazba	22,6	48,8	38,6	35,4	30,8
Srednja izobrazba	11,7	18,6	27,4	36,9	47,9
Višja izobrazba	0,3	1,1	2,7	4,9	5,6
Visoka izobrazba	0,6	1,1	1,7	3,3	7,7
Neznano	0,4	0,4	1,0	0,8	-
SKUPAJ	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva.

V obdobju zadnjih štiridesetih let se je delež tistih brez končane osnovnošolske izobrazbe zmanjšal s 64,4 % na vsega 8 % populacije, starih 15 let in več. Na drugi

strani je delež tistih s končano višjo ali visokošolsko izobrazbo narasel z enega samega odstotka na 13,3 %. Ti radikalni premiki seveda niso mogli ostati neodmevni v odnosu med družbenimi neenakostmi in izobraževanjem.

Struktura družbenih neenakosti pri šolanju

V družboslovju je znano, da se reprodukcija družbenih neenakosti uresničuje tudi prek šolanja, in sicer kot kulturna reprodukcija. Na to sta opozorila zlasti P. Bourdieu in B. Bernstein v svojih klasičnih študijah, kjer sta podala ustrezne razlage o kulturnem kapitalu (Bourdieu in Passeron, 1965) oz. sociolingvističnem mehanizmu (Bernstein, 1960).

Sistematični vplivi na šolski uspeh se tudi v Sloveniji kažejo že zelo zgodaj. Pedagoške raziskave kažejo, da družbeni položaj staršev pomembno vpliva na šolski uspeh v osnovni šoli. PIRLS raziskava uspešnosti pri branju, ki je bila mednarodnega značaja, je razkrila jasne razlike pri osnovnošolskih otrocih glede na to, ali in koliko knjig imajo otroci doma, ali in koliko jim starši berejo, in ali imajo doma računalnik (timss.bc.edu/PIRLS2001.html, iv. pogl). Morda še bolj indikativne so razlike pri matematiki in naravoslovju, ki bi lahko bili manj povezani z družbeno stratifikacijo, saj bi naj tu jezikovne veščine in bogastvo besedišča bili odsotni. V mednarodni primerjalni raziskavi so pri slovenskih otrocih na osnovnošolski ravni ugotovili, da uspeh pri matematiki variira od 496 točk pri otrocih, katerih noben starš ni imel dosežene več od osnovnošolske izobrazbe, do 576 točk pri otrocih, katerih sta oba starša imela končano najmanj višješolsko izobrazbo. Teoretično bi lahko rekli, da je uspešnost slednjih pri matematiki višja za približno 16 %. Podobne razlike se kažejo tudi pri drugih naravoslovnih predmetih. Zanimivo pri tem pa je, da niso ugotovljene statistično pomembne razlike med dečki in deklicami. (Straus, 2003).

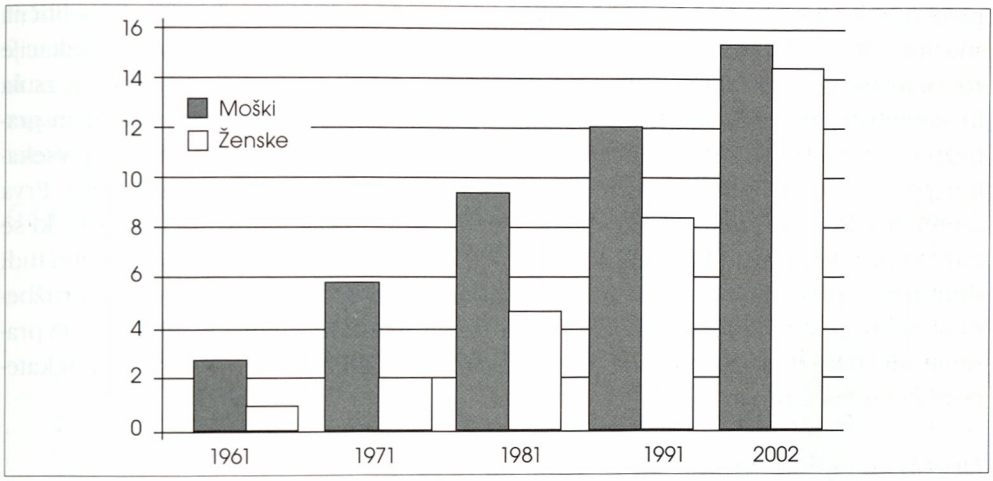
Razlike so zelo opazne tudi na sekundarni ravni. V ilustracijo bo dovolj podatek, da glede na podatke zadnjega popisa (SURS, 2002; preračunani podatki) v primerljivi starostni kohorti (15–18 let), obiskuje gimnazijske programe vsega 8 % otrok očetov z manj kot osnovnošolsko izobrazbo in kar 76 % otrok očetov z visokošolsko izobrazbo. Teoretično imajo slednji torej 9,5-krat večjo verjetnost vstopanja v gimnazijske programe. Podrobnejša analiza socialnih učinkov šolanja na sekundarni ravni je lahko predmet posebne analize. Za naš namen je pomembno, da se zavedamo globoke zakoreninjenosti socialnih vplivov na zgodnejših ravneh šolanja. Tozadevne neenakosti na terciarni ravni lahko v tej luči razumemo predvsem kot izraz razlik, ki nastajajo in se razvijajo v zgodnejših stopnjah šolanja in zorenja mladine.

Neenakosti med spoloma

Znano je, da so deklice bolj pridne od dečkov (prim. Powney, 1996; Tinklin, 2003). To se kaže tudi pri šolskem uspehu, čeprav se te razlike v isti smeri ne kažejo tudi v poklicni in zlasti ne v stratifikaciji moči. Odmik od patriarhalnega obrazca pri šolanju je na Slovenskem dosegel prelomno točko leta 1986, ko so dekleta prvič presegla svoje moške vrstnike glede stopnje udeležbe v študiju na terciarni

ravni. To razmerje se je v nadaljnjem obdobju le še dodatno nagibalo v prid ženskam, tako da imamo danes v starostni kohorti med 19 in 23 letom v terciarno izobraževanje vključenih vsega 35 % moške in kar 51 % ženske populacije. Če pozornost umerimo na število diplomantov, imajo moški v kohorti starih 30 let in več, sicer še vedno rahlo prednost, vendar ta zelo hitro kopni.

Grafikon 2: Odstotek prebivalcev, starih 30 in več let z diplomo na terciarni ravni, glede na spol

Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva.

Ob branju tega grafikona se moramo zavedati, da ta izraža izobraževalno privilegiranost moškega spola iz preteklih obdobij. Če se usmerimo zgolj na starostno kohorto med 30 in 34 letom, imajo v letu 2002 ženske že izrazito prednost. Kar 26 % se jih namreč ponaša z višješolsko ali visokošolsko diplomo, medtem ko je delež takšnih med moškimi le 16 %.

Podatki nazorno kažejo, da tradicionalne neenakosti izginjajo sicer počasi, vendar nezadržno, hkrati pa tudi, da gre pričakovati izobraževalne neenakosti v obratni smeri; v smeri kritične podizobraženosti moškega spola. Moški to v manjšem obsegu kompenzirajo s kasnejšim izobraževanjem, ženske delno izgubijo tekmo na poklicnem in zlasti na političnem področju zaradi različnih razlogov, ki pa tudi postopno izginjajo.

Stratifikacijske neenakosti

Stratifikacijske neenakosti so sociološko morda najbolj zanimive in tudi najbolj pomembne s stališča reprodukcije družbenih neenakosti. Stratifikacija se nanaša na tisto, kar šteje za odločilno dimenzijo družbenih neenakosti: neenakost med vertikalno strukturiranimi skupinami. (1) Ali je šola relevantna za reprodukcijo teh neenakosti, ali pa se morda (2) neenakosti reproducirajo po drugih kanalih, ali pa (3) se sploh ne reproducirajo? O tem nimamo dokončnih odgovorov, vendar vse kaže, da se tozadevne družbene neenakosti pri šolanju izrazito kažejo in to verjetno ni brez pomena za njihovo družbeno reprodukcijo.

Vprašanje je v našem primeru še posebej zanimivo s stališča odločilnega dejstva, da je v opazovanih desetletjih prišlo do zasuka od socializma oz. komunizma k demokraciji oz. tržnemu gospodarstvu in kapitalizmu. O vlogi izobraževanja v stratifikacijskih ureditvah v teh družbenih sistemih obstajajo različna mnenja. Nekateri so bili mnenja, da je v socializmu izobrazbena dimenzija bila (ali vsaj tendenčno postajala) odločilna dimenzija stratifikacije prav v socialističnih razmerah (Markiewicz Lagneau, 1969), drugi pa so mnenja, da je to šele uresničeno s tranzicijo oz. prehodom v demokratično kapitalistično družbo (Mateju in Strakova, 2003). Nasproti obema stališčema bi se lahko trdilo, da je v socializmu prevladovala politična stratifikacija (politična moč, skoncentrirana v okvirih nomenklaturne stratifikacije oz. »kadrovskih seznamov«) (Djilas, 1957), da pa v času tranzicije pride do razsula in »divje privatizacije«, kjer nobena dimenzija ne dominira v privatizacijskem grabežu ter da se bo stratifikacijska lestvica šele oblikovala v daljšem obdobju, vsekakor pa, da v tem oblikovanju niso šolska spričevala pomembna dimenzija. Prva dimenzija, ki bi se lahko oblikovala v družbi ekonomske tekme, bi bila tista, ki se nanaša na »ekonomski kapital«, šele kasneje pa bi lahko pomembnost pridobil tudi »kulturni kapital«. Za nas je vse to pomembno, ko opazujemo odnose med družbenimi neenakostmi in šolskimi dosežki ter mehanizmi doseganja le-teh. Gre za vprašanje, ali lahko opazujemo zadeve z isto optiko oz., ali imamo opraviti z istimi kategorijami in mehanizmi.

Družbena reprodukcija izobraževalnih dosežkov

Za začetek si poglejmo najbolj elementaren, pa vendar nazoren in zanesljiv indikator gibanja stopnje reprodukcije izobraževalnih dosežkov. Na tej ravni analize zgoraj omenjene dileme nimajo posebnega pomena, saj se stopnje izobrazbe očetov ob spremembi družbenega sistema niso spremenile. Velja pa omeniti, da se je postopoma dvigovalo relativno število očetov s srednješolskimi in visokošolskimi diplomami oz. se je postopoma dvigovalo povprečje šolanosti očetov slovenskih študentk in študentov.

TABELA 2: Koeficienti udeleženosti v terciarnem izobraževanju glede na najvišjo doseženo izobrazbo očeta (1981–2002)

Očetova izobrazba	Koeficienti udeleženosti[5]			
	1981	1991	1996	2002
Manj kot osemletna OŠ	22,8	16,6	22,6	43,5
Osemletna osnovna šola	63,4	58,9	51,6	37,2
Srednja šola (vse vrste in stopnje)	125,2	107,8	99,0	121,1
Višješolska izobrazba ali več	295,7	252,7	222,2	171,1
Razmerja izgledov*	12,9	15,2	9,8	3,9

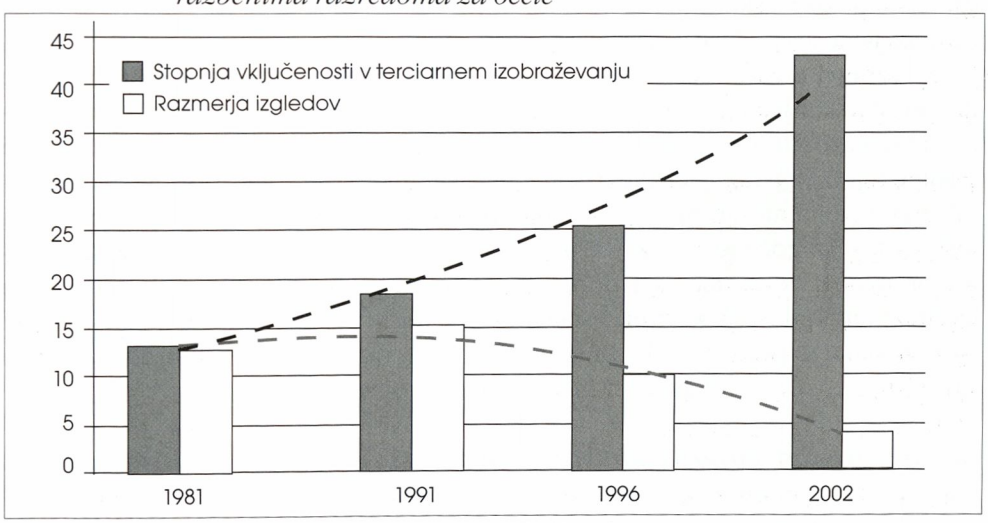
Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva in podatkov izobraževalne statistike.

[5] *Koeficient udeleženosti predstavlja kvocient med deležem študentov, katerih očetje so dosegli določeno stopnjo izobrazbe, z deležem enako izobraženih moških, starih 45–55 let v celotni slovenski populaciji enako starih moških. Če je npr. delež študentov z vsaj višješolsko izobraženimi očeti v študentski populaciji 25,7 %, delež vsaj višješolsko izobraženih moških, starih 45–55 let v slovenski populaciji pa 8,69 %, bo*

Če bi obstajala popolnoma meritokratska situacija, če bi bil dostop do vrst študentov odvisen le od inteligenosti[6] in prizadevnosti, bi bili vsi izobrazbeni razredi (od otrok nepismenih staršev, do otrok staršev magistrov in doktorjev znanosti) med študenti enako zastopani[7]. Iz sociološkega zornega kota ne preseneča, da koeficienti udeleženosti kažejo na bistven odklon od sorazmerne zastopanosti. Razmerje izgledov vstopa v vrste študentov med skrajnima skupinama glede izobraženosti očeta je bilo v letu 1991 na primer kar 1:15.

Za nas je bolj zanimiva časovna perspektiva; ali je obdobje zadnjih dveh desetletij zaostrilo ali zmanjšalo stopnjo tovrstne reprodukcije kulturnega kapitala. Iz tabele 2 je razvidno, da so razlike v opazovanih koeficientih udeleženosti občutno upadle skozi celotno opazovano obdobje (1981-2002). Predpostavljamo lahko, da so trendi zmanjševanja neenakosti v dostopnosti študija povezani z njegovo množičnostjo; da vse večje število študentov omogoča vstop tudi širšim družbenim slojem.

GRAFIKON 3: Časovna dinamika stopnje vključenosti v terciarno izobraževanje[8] in razmerij izgledov vstopanja na univerzo med skrajnima izobrazbenima razredoma za očete

Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva in podatkov izobraževalne statistike.

vrednost koeficient udeležbe: KU = (25,7/8,69) + 100 = 295,7. V teoretični situaciji, ko bi bila izobrazbena struktura očetov študentov povsem identična izobrazbeni strukturi toliko starih moških v Sloveniji, bi bili tako vsi koeficienti udeleženosti enaki 100.

* *Razmerje izgledov (ang: Odds Ratio) je statistična mera, ki izraža razlike v verjetnosti nekega dogodka v dveh različnih skupinah. V našem primeru gre za razmerje izgledov vstopa v vrste študentov med obema skrajnima skupinama glede na izobrazbo očeta. V letu 2002 so npr. imeli otroci očetov iz najbolj izobražene skupine v primerjavi z njihovimi vrstniki, katerih starši niso končali niti osnovne šole, v povprečju 3,9-krat večjo verjetnost, da se znajdejo v vrstah študentov.*

[6] *Za katero domnevamo, da je socialno enako razporejena, če ne gre za kulturno vsiljeno operacionalizacijo preizkusa inteligence (čeprav obstajajo tudi drugačna mnenja, kot izhaja iz raziskav A. Jensena, 1959, in R. Herrnsteina ter C. Murraya,1994).*

[7] *V tem primeru bi bila vrednost vseh izračunanih koeficientov enaka 100.*

[8] *Navajamo deleže starih med 19 in 23 let, vključenih v katerokoli obliko terciarnega izobraževanja.*

Podatki iz grafikona 3 prepričljivo potrjujejo našo hipotezo. Naraščajoča množičnost študija postopno zajema vse širše družbene sloje, s čimer se stopnja enakosti možnosti povečuje. Rahel porast v letu 1991 je povezan s strukturo ekspanzije terciarnega izobraževanja, ki je v prvi fazi vključevala pretežno srednji družbeni sloj, in na ta način kratkoročno povečala razliko med njim in manj izobraženimi družbenimi sloji. Kasneje se je začelo intenzivno zmanjševanje deleža najmanj izobraženih v slovenski izobrazbeni strukturi ob hkratnem povečevanju udeleženosti tega sloja v vrstah študentov, kar je povzročilo oster upad indikatorja neenakosti možnosti dostopanja na univerzo. Ta trend se je nadaljeval kljub uvedbi mature (1994/95) kot ukrepa, ki bi utegnil v socialnem pogledu zožiti možnosti vstopanja v univerzitetni študij. Sicer je temu sledila uvedba poklicne mature, ki bi utegnila imeti nasprotne socialne učinke. Na naši ravni analize vsekakor ni zaznati učinkov omenjenih institucionalnih sprememb. Brez podrobnejših raziskav ne bi mogli trditi, da imajo organizacijsko-šolski ukrepi (uvedba in opuščanje usmerjenega izobraževanja in uvedba bolj klasično profiliranega srednjega izobraževanja) jasnejši vpliv. Prej bi lahko trdili nasprotno, da so tendence, ki jih opazujemo, malo odvisne od organizacijskih ukrepov in stukturiranja srednjega šolstva (za oceno uvedbe devetletke je sploh še prezgodaj soditi).

K razpravi o zmanjševanju stopnje reprodukcije izobraževalnih dosežkov gre dodati še razmislek o novih mehanizmih te reprodukcije. Kot možen takšen mehanizem se kaže študij na podiplomski ravni; drugi mehanizem te vrste bi utegnil biti študij v tujini; pravtako velja raziskati stratifikacijske vplive na pridobivanje dodatnih znanj, pomembnih pri zaposlovanju (dodatna spričevala tujih jezikov, računalništva idr.). Mogoče je tudi zastaviti hipotezo, da je porast števila spričeval sorazmeren njihovi devalvaciji, kar dodatno potrjuje pomen raziskovanja reprodukcije izobraževalnih dosežkov izven ustaljenih in v naši raziskavi uporabljenih okvirov. Dokazovanje te predpostavke bi terjalo dodatno raziskovanje vpliva dohodkov in drugih dimenzij stratifikacije ter njihove medsebojne povezanosti.

Neenakosti v dostopu do terciarnega izobraževanja glede na poklicni status staršev

Drugo pomembno vprašanje znotraj raziskovanja odnosa med družbeno stratifikacijo in šolanjem zadeva vpliv poklicnega statusa staršev na izobraževalne dosežke otrok. Tukaj gre za neko vrsto splošne, lahko bi rekli, odločilne dimenzije stratifikacije. Za namene naše analize smo poklicne skupine iz Standardne klasifikacije dejavnosti agregirali v tri razrede. Pri tej agregaciji smo pri vrhu družbene lestvice morali oblikovati dokaj široko skupino, da bi zagotovili homogenost in primerljivost stratifikacijskih skupin. V »delavski sloj« smo všteli tri poklicne skupine: *Poklici za neindustrijski način dela, Upravljalci strojev in naprav* ter *Poklici za preprosto delo*. V »kmečki sloj« smo všteli skupino *Kmetovalci, gozdarji, ribiči*. Kot »višji in srednji sloj« pa obravnavamo preostale poklicne skupine: *Politični funkcionarji, Visoki uradniki, menedžerji, Strokovnjaki z najmanj višješolsko izobrazbo, Tehniki in drugi sodelavci s srednješolsko izobrazbo, Uradniki s srednje ali višješolsko izobrazbo, Poklici za storitve; Prodajalci* ter *Vojaški poklici.*

TABELA 3: Socialni izvor mariborskih študentov glede na socioprofesionalno pripadnost očeta, 2003

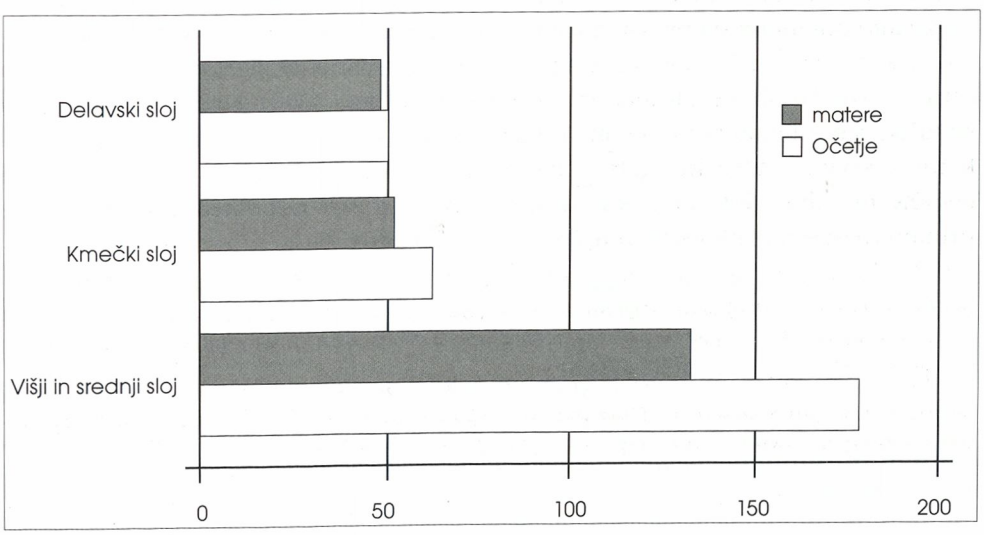
Socio-profesionalna skupina	% moškega delovno aktivnega prebivalstva (45-54 let)	% očetov na UM	Koeficient udeležbe
Višji in srednji sloj	37,3	66,7	178,8
Kmečki sloj	10,7	6,6	61,6
Delavski sloj	50,8	25,5	50,2

TABELA 4: Socialni izvor mariborskih študentov glede na socioprofesionalno pripadnost matere, 2003

Socio-profesionalna skupina	% ženskega delovno aktivnega prebivalstva (45-54 let)	% mater na UM	Koeficient udeležbe
Višji in srednji sloj	61,6	81,37	132,0
Kmečki sloj	10,8	5,55	51,6
Delavski sloj	26,4	13,07	49,5

Metodološko vrednost tridimenzionalne agregacije potrjuje primerjava koeficientov udeleženosti otrok glede na socioprofesionalno pripadnost obeh staršev, pri čemer se vpliv očetovega poklicnega statusa sicer kaže kot občutno bolj izrazit. Na drugi strani očitna podobnost položaja kmečkih in delavskih otrok sugerira možnost dvopartitne agregacije, v kateri bi nastopal skupni 'sloj delavcev in kmetov'. Ocenjujemo, da je zaradi vsebinske različnosti teh dveh slojev in že tradicionalnega ločevanja teh dveh skupin v slovenskih študijah (prim. Hribernik, 1994), tripartitna agregacija vsebinsko primernejša.

GRAFIKON 4: Koeficienti udeležbe v visokošolskem izobraževanju glede na socioprofesionalno pripadnost očeta in matere, 2003

Analiza nas je pripeljala do slike jasne podprivilegiranosti in nadprivilegiranosti osnovnih stratifikacijskih skupin[9]. Dohodkovno privilegirane socio-profesionalne skupine (zbrane v skupini višji in srednji sloj) so bistveno uspešnejše glede vstopanja njihovih otrok v vrste študentov. Otroci delavskega in kmečkega prebivalstva imajo v primeru očetov povprečju 3,6-krat (delavci) oz. 2,9-krat (kmetje) manjše teoretične verjetnosti vstopanja na terciarno raven študija. V primeru mater so razmerja izgledov nekoliko milejša (2,6 oz. 2,7), kar je nasprotno z ugotovitvami glede vpliva stopnje dosežene izobrazbe, kjer se kaže vpliv matere celo kot nekoliko pomembnejši (6,3 proti 6,0).

Ugotovitve kažejo, da pri vplivih na vstop v terciarno izobraževanje ne gre le za kulturno stratifikacijo in vpliv elementov vzgoje v družinah izobražencev, temveč da gre v precejšnji meri tudi za družbeno stratifikacijo. Tudi ta je tista, ki se skozi sistem visokega šolstva reproducira, ustvarjajoč manjše možnosti za dejansko promocijo nižjih slojev družbe in v tem smislu zavirajoč enakosti možnosti za družbeni uspeh vseh državljanov Slovenije.

Žal na področju razmerij med poklicnim statusom očeta in verjetnostjo vstopa v terciarno izobraževanje nimamo možnosti zanesljivih časovnih primerjav, tako kot v primeru vpliva očetove izobrazbe. Imamo pa možnost določenega vpogleda v čas, ko so se šolali starši današnjih študentov. Po naših izračunih je leta 1970 znašal obseg neenakosti med osnovnimi stratifikacijsko-poklicnimi skupinami[10] *ob diplomiranju* okoli 1 : 7 (Flere, 1976: 245). Glede na to, da naši izračuni kažejo, da socialna selekcija glede uspešnosti študentov pri študiju nima velikega pomena[11], lahko pogojno vzamemo razmerje 1 : 7 kot izhodišče naše primerjave.

Podobno kot na področju vpliva izobrazbe očeta, lahko tudi na področju vpliva očetovega poklicnega statusa opazimo občuten upad ostrine neenakosti možnosti v dostopanju do terciarnega izobraževanja. Če smo o razponu izgledov med osnovnimi sloji v začetku sedemdesetih govorili kot o razmerju 1 : 7, lahko danes govorimo, da se je ta razpon do danes približno prepolovil in znaša 1 : 3,6. Najverjetneje gre tudi v tem primeru predvsem za učinke ekspanzije terciarnega izoraževanja, ki pa na področju vpliva poklicnega statusa očeta ni povzročila tako močne egalizacije možnosti, kakor v primeru vpliva očetove izobrazbe[12].

Naše ugotovitve so skladne z ugotovitvami obsežne analize, ki so jo izvedli in objavili Ganzenmboom, Kramberger in Nieuwbeerta (2000). Avtorji so s pomočjo linearne regresije na obsežni bazi podatkov ugotovili kontinuirano upadanje koeficienta vpliva izobrazbe staršev na izobraževalni dosežek posameznika skozi celotno obdobje 1960–1990. Zaradi različnih pristopov neposredne kvantitativne primerjave naših in njihovih izsledkov žal niso možne.

[9] *Seveda je stvarnost bolj kompleksna, ko npr. upoštevamo ekonomsko ne-aktivnost, brezposelnost, umrlost staršev itd. Vendar pa so na splošni ravni rezultati prepričljivi in nedvomno indikativni.*

[10] *V tedanji analizi je sicer šlo v bistvu za iste osnovne družbene sloje, kakršne obravnavamo danes: delavce, kmetovalce in za srednji ter višji sloj.*

[11] *Izračuni so opravljeni na osnovi podatkov iz našega popisa študentov. Ugotovljen je sicer precejšen vpliv izobrazbe staršev na uspešnost študenta – ti rezultati so okvirno predstavljeni v raziskovalnem poročilu USTREZNOST INDIKATORJEV DRUŽBENE IZKLJUČENOSTI IN NEENAKOSTI V TERCIARNEM IZOBRAŽEVENJU (Flere in drugi, 2004: 34). Vendar pa so variacije uspešnosti študija, kar zadeva poklicni status očeta, minimalne.*

[12] *V tem primeru je bilo zmanjšanje koeficienta 70 %.*

Drugačna perspektiva: Ginijev koeficient za izobraževanje

Doslej smo se ukvarjali s teoretičnimi razlikami v možnostih otrok iz različnih družbenih slojev za vstopanje v vrste študentov. Ginijev koeficient za izobraževanje (Thomas, Wang in Fan, 2000) nam pomaga razumeti stvar nekoliko drugače: kaže namreč na relativne neenakosti v distribuciji izobraževalnih dosežkov. Odgovarja na vprašanje, kako enakomerno so skupna dosežena leta formalnega izobraževanja v neki družbi porazdeljena med njenimi pripadniki (enako kot je klasični Ginijev koeficient mera enakomernosti distribuiranosti celotnega nacionalnega dohodka med prebivalci). Njegova vrednost se giblje med 0 in 1, pri čemer bi vrednost 1 teoretično pomenila, da ima en sam (npr.) državljan Slovenije v svojem izobraževalnem kapitalu vsa dosežena leta šolanja v Sloveniji. Če pa bi bila njegova vrednost 0, bi to teoretično pomenilo, da so dosežena leta šolanja porazdeljena povsem enakomerno; da imamo torej vsi slovenski državljani enako stopnjo dosežene izobrazbe (merjene v letih šolanja).

Skladno z našimi dosedanjimi ugotovitvami, tabela 5 kaže na konstantno zmanjševanje neenakosti v razporejenosti izobraževalnih dosežkov med slovenskimi državljani.

TABELA 5: Ginijev koeficient za izobrazbo, 1961–2002[13]

	Ginijev koeficient	Povprečno št. let šolanja
1961	0,2723	6,30
1971	0,2263	7,97
1981	0,2258	8,65
1991	0,1909	9,56
2002	0,1557	10,28

Vir podatkov: Lastni izračuni na podlagi podatkov SURS.

Posebej je zanimiva mednarodna primerjava izračunanih Ginijevih koeficientov:

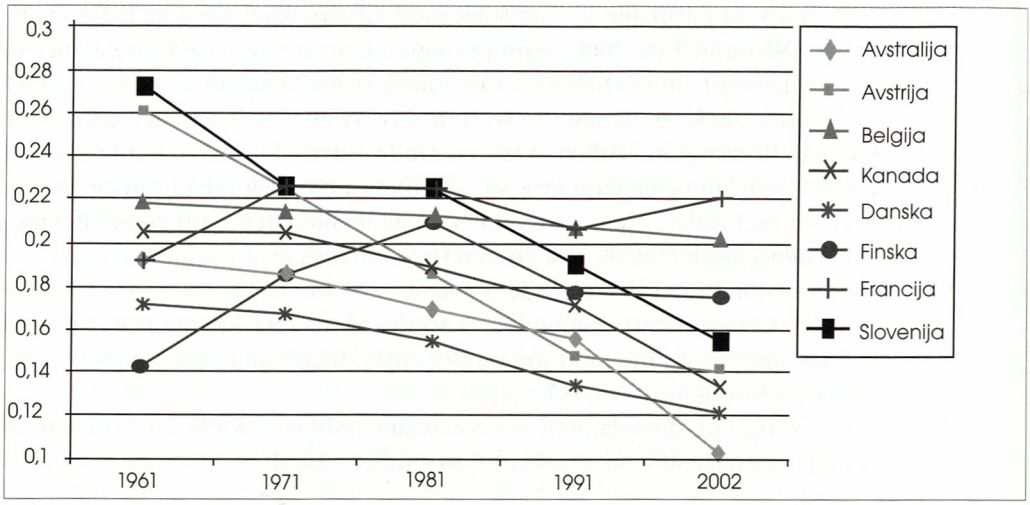
TABELA 6: Primerjava osmih držav v štiridesetletni dinamiki gibanja Ginijevega koeficienta za izobrazbo

	Avstralija	Avstrija	Belgija	Kanada	Danska	Finska	Francija	Slovenija
1961	0,1918	0,2607	0,2183	0,205	0,1721	0,1426	0,191	0,2723
1971	0,186	0,225	0,2149	0,2049	0,1676	0,1853	0,227	0,2263
1981	0,1694	0,1853	0,2121	0,1895	0,1546	0,2094	0,2264	0,2258
1991	0,1557	0,1477	0,2072	0,1721	0,1341	0,1777	0,2061	0,1909
2002	0,1028	0,1416	0,2013	0,1342	0,1214	0,1759	0,2211	0,1557

Vir podatkov: Statistika OECD in lastni izračuni.

[13] *Izračuni so na osnovi podatkov SURS narejeni za starostno kohorto starih vsaj petnajst let. Opozoriti velja tudi, da podiplomski študentje niso obravnavani kot posebna kategorija, kar bi v letu 2002 že utegnilo nekoliko (čeravno ne bistveno) vplivati na vrednost koeficienta.*

GRAFIKON 5: Primerjava osmih držav v štiridesetletni dinamiki gibanja Ginijevega koeficienta.

Vir podatkov: Statistika OECD in lastni izračuni.

Mednarodna primerjava gibanja Ginijevega koeficienta izraža izrazit napredek Slovenije v smeri enakomernosti distribucije izbraževalnih dosežkov med državljani. Slovenija je v tem smislu od leta 1981 celo »prehitela« države, kot so Francija, Belgija in Finska, tako da se sedaj nahaja nekje v povprečju obravnavnih držav. Kot je razvidno iz tabele 5, obstaja močna negativna koreliranost Ginijevega koeficienta s povprečnimi doseženimi leti šolanja v družbi. Ginijev koeficient se torej zmanjšuje s stopnjo množičnosti višjih izobraževalnih ravni, pri čemer je v trenutni razporeditvi šolskih dosežkov ključna prav množičnost terciarnega izobraževanja. Ta je očitno v zadnjih dveh desetletjih v Sloveniji izrazito egalizirala možnosti dostopanja v vrste študentov (kar smo videli v prejšnjem poglavju) in hkrati egalizirala tudi distribucijo izobraževalnih dosežkov med državljani.

Sklepna podoba

Naše ugotovitve kažejo na longitudinalen trend upadanja stopnje socialne selekcije pri vstopu v terciarno izobraževanje, kar lahko v širšem smislu razumemo kot gibanje k egalitarnemu vzorcu šolanja. V tem smislu kaže, da je Slovenija v zadnjih desetletjih dosegla precejšen napredek - tudi, kadar se primerja z drugimi evropskimi državami. Po drugi strani se kaže, da ostajajo vplivi družbenih neenakosti na šolsko uspešnost dokaj sistemskega značaja. To je skladno s splošnima predpostavkama in trditvama o tem, 1. da je šolsko izobraževanje povezano z dobrim delom stratifikacijskih neenakosti (zlasti, ko gre za poklice, ki imajo značaj monopola in rentnega zaposlovanja)[14], 2. da je stratifikacija (tudi) v naši družbi sistemske narave in da se reproducira iz roda v rod.

[14] *O tem je pisal Weber že pred stoletjem, ko je izrazil zelo cinično stališče o šolanju in rasti prizadevanja po pridobivanju raznih spričeval, kot nečesa popolnoma ločenega od vedoželjnosti in povezanega s*

Veliko vprašanje za šolsko politiko na področju socialne selekcije v šolanju je torej iskanje realnega ravnotežja med učinkovitostjo in (realno uresničljivo) socialno pravičnostjo šolskega sistema. Današnja evropska družba v tem smislu ne more zastavljati neuresničljivih, himeričnih ciljev. Enako velja tudi za slovensko šolsko politiko[15]. Je pa možno, tako z načelnega vidika kot s stališča socialne inkluzije,[16] zastaviti cilje, ki presegajo sedanje stanje in so hkrati uresničljivi. To je zagotavljanje določenih minimumov dosežka za celotno kohorto mladih. Ta minimum se danes giblje okoli končane srednje šole. Uresničevanje tega cilja je povezano z možnostmi v vseživljenjskem izobraževanju[17], s spremembami v financiranju šolstva in s celotnim družbenim položajem šolstva.[18]

LITERATURA

Bernstein, B. (1960): *Language and social class.* British Journal of Sociology, 11.

Bourdieu, P. in Passeron, J.C: (1965): *Les Heritiers.* Paris: Ed. du Minuit.

Djilas, M. (1957): *The New Class, an Analysis of the Communist System.* New York: Praeger.

European Group of Reserach on Equity of the Educational Systems (2003): *Equity of the European Educational Systems, a Set of Indicators.* Liege: University of Liege.

Flere, S. (1976): *Obrazovanje u društvu. Uvod u sociologiju vaspitanja i obrazovanja*, Niš: Gradina.

Ganzenmboom, H.B.G., Kramberger, A., Nieuwbeerta, P. (2000): *The parental effect on educational and occupational attainment in Slovenia during the 20th century.* Družboslovne razprave XVI, 9-54.

Grusky, D. (2001): *Introduction, Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective.* D. Gursky, ed., Boulder: Westview, 1-54.

Herrnstein, R. J. in Murray, C.A. (1994): *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*, New York: Free Press.

Human Development report 2002,Deepening Democracy in a Fragmented World. New York, Oxford: Oxford University Press.

Hribernik, F. (1994): *Marginalci v družbi - marginalci v izobraževanju.* Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport.

pridobivanjem in zagotavljanjem različnih družbenih privilegijev, monopolizacij in rent (Weber, 2, 92-95). To je v skladu z novejšimi interpretacijami Webrovega splošnega stališča do stratifikacije, po katerem naj bi bil Weber mnenja, da je katerakoli podlaga ustrezna za povezovanje in pridobivanje monopolističnih privilegijev kot podlaga družbene stratifikacije. (Grusky 2001, 17-18).

[15] Ki je imela od devetdesetih let kot primarni cilj dvig mednarodno primerljive učinkovitosti. Treba pa je tudi priznati, da so vedno bile prisotne tudi socialne komponente.

[16] Vključenosti vseh družbenih skupin, kar je pomembno za zagotavljanje funkcionalnosti in skladnosti družbe.

[17] Po eni strani, naši visokošolski in univerzitetni študentje še niso končali svoje študijske poti. Nekateri ne bodo končali študija, med tistimi, ki pa bodo, so številni takšni, ki bodo z njim, v različnih oblikah, nadaljevali. Tudi tukaj se verjetno kaže neka socialna selekcija. Po drugi strani, med tistimi, ki niso prišli skozi visokošolska vrata (ki se niso skupaj s svojo kohorto vpisali v univerzitetni oz. visokošolski strokovni študij), temveč so se ustavili na nekih nižjih stopničkah, bodo nekateri nadaljevali z izobrazbo. To izobraževanje odraslih se je pokazalo kot pomemben kanal izobraževanja in družbene mobilnosti ter tudi prilagajanja spremembam na poklicnem trgu.

[18] V Sloveniji trenutno kaže, da je še najneugodnejši položaj terciarnega izobraževanja, ki je doživel ekspanzijo, brez ustreznega povečanja števila osebja in sredstev.

Jensen, A. (1969): »How much can we boost IQ and selective achievement?«, *Harvard Educational Review* (9), 155–173.

Lynch, K. (2001): *Creating a dialogue between sociological and egalitarian theory.* International Studies in the Sociology of Education, 3, 237–255.

Markiewicz Lagneau, A. (1969): *Socialisme, egalite, education.* Paris: Anthropos.

Mateju, P. in Strakova, J. (2003): *Equality and equity in education. Indicators for a comparative educational policy assessment.* delovno gradivo, Paris: OECD

Powney, J. (1996): *Gender and Attainment: a Review.* Edinburgh: Scottish Council for Research in Education.

Straus, M. (ed.) (2003): *Poročilo o raziskavi, 2. del. Opisni podatki o socioekonomskih kazalcih in drugih dejavnikih v povezavi z znanjem pri matematiki in naravoslovnih predmetih.* Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Thomas, V., Wang, Y. and Fan, X. (2000): *Measuring Education Inequality: Gini Coefficients of Education. http://ssrn.com/abstract=258182*

Tinklin, T. (2003): *Gender Differences in High Attainment.* British Educational Research Journal, 29.

Weber, M. (1976): *Privreda i društvo.*Beograd: Prosveta, zv. 1–2.

*Todor KULJIĆ**

PREVOD

SODOBNA MONUMENTALIZACIJA SRBSKE MONARHIJE

O sodobnih razpravah o restavraciji monarhije v Srbiji

Povzetek: V članku je *predstavljen monarhistični vidik politične restavracije v sodobni srbski kulturi spomina. Najprej je definirano bistvo monarhije nasploh, in sicer kot najpopolnejše oblike osebne oblasti, zatem je na kratko predstavljena specifičnost srbske novoveške monarhije in nazadnje še nova posocialistična srbska monarhistična kultura. Srbska monarhija je bila še funkcionalna v 19. stoletju, po 1. svetovni vojni pa je postala čisti anahronizem, današnji restavratorski monarhizem pa je poskus okrepiti šibko nacionalno in državno enotnost.*

Ključni pojmi: *monarhija, osebna oblast, politična kultura, konvertiti*

S koncem hladne vojne in obnovi kapitalizma v 90. letih prejšnjega stoletja so se skoraj vse balkanske države soočile tudi z restavracijo predsocialističnih monarhij. Čeprav bivši monarhi in njihovi nasledniki niso skrivali želja po vrnitvi na oblast, pa so bile njihove aspiracije in pretenzije vendarle precej različne. Tako je bolgarski prestolonaslednik Simeon II. sprejel republikansko ustavo in postal predsednik vlade Bolgarije. Črnogorski princ Nikolaj Petrović se je izjasnil kot republikanec in obljubil, da ne bo odpiral vprašanja monarhije. Tudi romunski kralj Mihael je priznal republiko in v zameno postal veleposlanik. Grški kralj Konstantin je že leta 1967 zapustil Grčijo, monarhija pa je bila z referendumom odpravljena l. 1974, do nedavnega pa je bila kralju vrnitev še prepovedana. Podobno je bilo v Albaniji, saj je tudi tam l. 1997 na referendumu propadel poskus vrnitve kralja Leke I. Tudi v Jugoslaviji je bila monarhija z referendumom odpravljena, a že leta 1945, toda prestolonaslednik Aleksandar Karađorđević se je v 90. letih vrnil v državo, l. 2000 pa so mu celo uradno vrnili premoženje. Če pregled zaključimo v širši Evropi vidimo, da razen Juana Carlosa I, ki je bil po Francovi smrti leta 1975 v Španiji okronan za kralja (monarhija je bila sicer odpravljena l. 1931), v Evropi ni bilo ponovnih vzpostavitev monarhij.

Ali lahko kriza na Balkanu vzpodbudi obnovitev monarhij in v kakšnem okviru se v Srbiji lahko obnavlja monarhizem?

Srbski kolektivni spomin in posocialistično zgodovinopisje vse bolj v ospredje postavljata srbske mite o epski preteklosti in o monumentalni srbski zgodovini. In del te monumentalne zgodovine, v Nietzschejevem smislu, je tudi srbska monarhija kot nosilec nacionalne identitete in enotnosti, in zato tudi tolikšne želje po obnovi monarhije. Ponovno naraščanje interesa za vzpostavitev monarhije je rezultat prav tega tesnega prežemanja novooblikavenega kolektivnega spomina in

* *Dr. Todor Kuljić, profesor na Filozofski fakulteti v Beogradu.*

zgodovine. Ti dve vrsti družbene zavesti se močno prepletata pri srbskem zgodovinopisju, čeprav sta si spoznavna in integrativna vloga v nasprotju. Spomin je absoluten, zgodovina pa dojema preteklost le kot relativno. V jedru zgodovine je kritična razprava, v spominu pa so vsebine, ki pripomorejo k integraciji skupine. Zgodovina vedno dvomi v spomin in si ga prizadeva razbiti. Razvoj zgodovine je njena permanentna sekularizacija. F. Nietzsche (1979) in P. Nora (1989) sta jasno dojela, da kritična zgodovina ne slavi, temveč detronizira, spomin pa sakralizira. Kritično zgodovino ne zanima družbena vloga niti skrb za slavne identitete, temveč racionalna rekonstrukcija preteklega.

V nasprotju s tem je vsak kolektivni spomin, ki poudarja zbrane dogodke kot čustvena in vrednotna središča spomina, sočasno moralizacija preteklosti. Raziskave »svetle« nacionalne preteklosti se najlažje podrejajo imperativom kolektivnega spomina. V renacionaliziranem kolektivnem spominu ni več prostora za trpljenja in pregone komunistov, temveč za žrtve njihove politike. V posocialističnih raziskavah preteklosti, ki se še kar naprej zakrivajo z Rankejevim načelom *wie es eigentlich gewesen*, ni težko razpoznati mobilizacije spomina zaradi obeleževanja moralnih zahtev. Ali je danes *boom* spomina preseženih ustanov nacionalne države v Srbiji nadomestek za hladno kritično zgodovino naroda ali spomin danes postaja nova »posvetna religija«, nadomestek za metafiziko, z novim čustvenim potencialom, ki lahko politizira? Takoj je treba reči, da obstajajo tudi skrita področja med zgodovino in spominom, ne zaznati jih pa pomeni biti pozitivistično slep in pasti v pomodernistično past, kjer so vse krave črne (češ, da je vse le konstrukcija). Hobsbaum piše o sivi coni med spominom in zgodovino kot nikogaršnji deželi. Najbližja preteklost še vedno skriva največ presenečenj in ta ja za zgodovinarje najtežji del preteklosti. Brez distance vidimo tako, kot si želimo videti, kot nas interesi nosijo. Vendar nas tu in zdaj ne zanima napetost med spominom in zgodovino, temveč vdor sodobnega kolektivnega spomina v zgodovinopisje, tj. tista vloga preteklosti v zgodovini, o kateri je Habermas govoril kot o »javni rabi zgodovine« (Habermas, 1987). Z drugimi besedami, v kakšnem sklopu se odvija nova restavracija, tj. vrnitev k predsocialističnim vrednotam iz prve polovice 20. stoletja?

Globalizacija in rehabilitiranje monarhije

Najprej je treba ugotoviti, da ni lahko ločiti zgodovinskih od nezgodovinskih vrednot, ker se v vdoru »novega« skrivajo številni arhaizmi. Domača postmoderna oživlja celo fašizem, zagovorniki človekovih pravic in pravne države pa branijo cerkev in monarhijo kot ključne nacionalne ustanove. Kljub kaosu pa je le mogoče ločiti vsebine kolektivnega spomina, ki so družbeno-integrativnega značaja, od vsebin kritične zgodovine, ki so spoznavnega značaja. Z malo kritičnosti vseeno ni težko dojeti premoči prve oblike zavesti, ki se razodeva z znanostjo. Kljub temu, da je mogoče zaznati precej normalizirano hegemonijo kolektivnega pomina nad zgodovino, pa je težko ugotoviti, kaj je v preteklosti vredno spoznanja in ohranjanja, in kaj je med idejami in ustanovami spodbujalo razvoj, dojet s kriteriji modernizacije. Pojavi pa se občutek zaskrbljenosti, kadar zgodovina odkrije, da je žrtev spomina, ki si prizadeva prevladati (Nora). Grobo povedano, tovrstne previdnosti

ni v sodobni srbski misli o preteklosti. To je zlahka mogoče ugotoviti, če primerjamo domače razmere z evropskim okoljem, ne pa, kadar se ravnamo po lastnih kriterijih ali kadar se primerjamo z najbližjimi sosedi.

Nadnacionalna politična kultura, ki jo globalizacija prinaša, ustvarja novo kulturo spomina, v kateri se herojska dejanja iz preteklosti vse bolj razpoznavajo kot konstruirani miti. Čeprav tudi globalizacija prinaša različne oblike fragmentacije, v direktivni obliki pa vsiljuje prevzemanje oblike središča procesa, nespoštovanje njenih pravil pelje predvsem v periferizacijo. Globalizacija je v Evropi spodbudila rušenje različnih nacionalnih mitov, ker etnocentrizem omejuje tržišče in gibanje multinacionalnega kapitala. Nekoč svetla pretekelost in ponos izgubita integrativno moč, potrebna so drugačna politična sredstva. Ponos ni več mobilizacijsko sredstvo, nikoli pa ni bil vzvod kritične zgodovine. Vsako slavljenje preteklosti duši prihodnost, monumentalizacija pa krni kritičnost. Razhajanje zahodnega Balkana in Evrope konec 20. stoletja tudi kaže, poleg ostalega, kako poherojska kultura globalizacije ni združljiva z monumentalizacijo zgodovine. Novo tisočletje vsiljuje nove okvire spomina, tj. nove potrebe, ki oblikujejo pogled na preteklost. Nova kultura spomina seveda išče nove prednostne točke spomina v preteklosti kot mejnike novih vrednot. Od narave potreb je odvisna tudi globina in vrsta predelave zgodovine, pa tudi ostrina v razlikovanju med trajnim in bežnim v preteklosti. Priče smo dvema vzporednima procesoma, protislovni in nepredvidljivi globalizaciji in trdovratni balkanizaciji. Ta napetost se običajno ideološko nevtralizira in zato tudi ni takoj opazna. Kljub skoraj nevidnemu spopadu med globalnim in lokalnim, pa je vseeno občutiti nov čustveni nacionalni spomin, kjer etnična pripadnost vsiljuje restavrativno-monumentalni vzorec predelave preteklosti. Smo priče restavracije »predkomunističnih skeletov« v nacionalnih zgodovinah, ki sočasno razvijajo močne mehanizme pozabe. Enega teh skeletov tvorijo različni poskusi rehabilitiranja srbske monarhije v splošnem sklopu globalizacije. Ne gre samo za izrecne zahteve po restavraciji monarhije, temveč za širšo obnovo konservatizma, v jedru katerega je monumentalizacija nacionalne in konfesionalne preteklosti.

Monumentalizacija monarhije in relativiziranje antifašizma

V vzhodni Evropi je vdor preteklosti v sedanjost omogočil nacionalizmu zrelativizirati dotedanji temeljni antifaštični državno legitimacijski okvir. Konstituiranje novih nacionalnih držav je terjalo izmišljanje in dodelavo predsocialistične monumentalne preteklosti. Na Zahodu je preteklost desakralizirana (osvobojena pritiska hladne vojne), na Vzhodu pa je šlo za krčevito iskanje za ustanoviteljskimi miti in pričetkom avtentične zgodovine. Ena takih oblik novega ustanoviteljskega mita v Srbiji je tudi revalorizacija monarhije. Monumentalizacija monarhije je samo druga plat relativiziranja antifašizma. Da bi z monarhije odstranili senco izdajstva, ki je padla nanjo po pobegu kralja iz države leta 1941, je bilo potrebno antifašizem razglasiti za iracionalen punt, kvislinštvo pa za razumno nacionalno politiko. Takole pravi en sodoben monarhist (M. Bečković): »V Jajcu je bilo leta 1943 izgubljeno Kosovo, zanikano Takovo, zrušen Lovćen in razveljavljen Oplenac«. Zlom monarhije naj bi bila sinteza in vrhunec celotne srbske martirologije. Poraz monarhije ni

samo nacionalno-državna diskontinuiteta, temveč tudi pomemben in ponosen člen v verigi srbskih žrtev. In ker je trpljenje martra za bodočo odrešitev, je ta rojalistična martirologija važen segment monarhistične ideologije. Slika pasivne srbske monarhije kot žrtve komunizma vsekakor ni preveč politično prepričljiva, zato so potrebni dodatni popravki zgodovine. S predelavo preteklosti je potrebno zgraditi novo podobo monarhije, prikazati jo je potrebno kot aktivno antifašistično državno tvorbo. Če je že podobo kralja kot izdajalca, ker je iz Nikšića odletel v času vojaškega razsula aprila 1941, težko opravičevati, pa je vredno poskusiti prikazati vsaj njegovo vojsko kot antifašistično. Komunisti so namreč spretno instrumentalizirali in trajno kastrirali bojevniško karizmo dinastije. Čast monarhije poskušajo reševati z vključevanjem četnikov v antifašistično oboroženo gibanje. Četniki naj ne bi bili samo antifašisti, temveč tudi prvi antifašisti u Srbiji. Videti je, da je cilj tovrstnih konstrukcij prav zmanjševanje pomena komunističnega odpora proti fašizmu, s tem pa postavljanje pod vprašaj legitimnost komunistične oblasti. Na Balkanu je bil vojaški učinek vedno tudi najvišja legitimacija suverenosti oblasti, zato je tudi izguba vojaške karizme jasno da vodila v strmoglavljenje z oblasti. Ker je socializem pravzaprav desakraliziral nacionalne mite, je monarhistična reakcija danes razumljivejša, saj je slava monarhije pač del nacionalnega mita, ki se danes uspešno prenavlja tudi zaradi nasičenosti z diskreditirano komunistično sliko preteklosti. Iz spomina na drugo svetovno vojno in stanje po njej se gradijo nove dogme o nacionalnih junakih v monarhističnem taboru in o izdajalcih v nasprotnem, antimonarhističnem taboru. Poleg tega pa ni treba posebej poudarjati niti spominjati, da vsaka monumentalna zgodovina pač živi v dogmah. Jasno pa je, in to je komaj vredno omenjati, da se vsako kritično gledanje na nacionalno preteklost močno razlikuje od monumentalne zgodovine. Kritičnost zahteva pozabo lastne monumentalnosti, takšen slojevit pristop do preteklosti pa tudi uničuje družbeno-integrativne iracionalne iluzije in problematizira ideologijo, v kateri le te lahko vzcvetijo. Nietzsche je opazil, da je težnja po vzpostavitvi zgodovinske pravičnosti »grozna vrlina, ker vedno spodkopava in ruši vse, kar je živo« (Nietzche, 1979: 50). V nasprotju s tem, presoja kritične zgodovine vedno pomeni detroniziranje monumentalnih videzev in razbremenitev sedanjosti od imperativov preteklosti. V tem prispevku bo beseda tekla le o enem segmentu sodobne restavrativne srbske kulture spomina, tistem monarhističnem. Zato je najprej treba (1) definirati bistvo monarhije, zatem (2) v kratkem predstaviti značilnosti srbske novoveške monarhije in (3) novo posocialistično monarhistično kulturo.

Bistvo monarhije

Tisto, kar lahko vsak spomin naredi simbolnega in politično uspešnega, je njegova nedoločenost, tj. možnost različnega akcentiranja in tolmačenja. Neusklajeno in različno tolmačenje bistva monarhije povzroča še dodatne spopade o njenem značaju. Zaradi dvomov, ki se pojavljajo v sodobnih razpravah o bistvu monarhije, je treba nujno pojasniti vsebino tega pojma, ki se v različnih oblikah pojavlja skozi zgodovino. Monarhija je državna oblika, ki jo vodi ena sama oseba. Monarh je nad državo, s tem pa tudi zunaj pravnega reda, njegova oblast pa je zasebno pravne na-

rave. Ni monarha z omejenim mandatom, teokracija in patrimonializem pa sta najboljša podlaga monarhije. Monarhija je zgodovinsko najtrajnejša oblika osebne oblasti, monarhično politično-družinsko dedovanje pa je najbolj trdna institucionalizirana kontinuiteta osebne oblasti. Osebna državna oblast zajema različne oblike nedeljene oblasti, ki nimajo za podlago podrejanje brezosebnemu splošnemu zakonu, ki je enako zavezujoč za vse pripadnike družbe, temveč ima za podlago pravila, ki se izvajajo iz osebnega spoštovanja poglavarja. V pravnem pogledu osebno oblast karaktezira: (1) obstoj avtonomnega, bolj ali manj poglavarjevega patrimonialnega prava, ki nima splošnega značaja, in (2) v prostorskem in časovnem pogledu neomejena pooblastila poglavarja in odsotnost neodvisnih ustanov za nadzorovanje oblasti (Kuljić, 1994: 6).

V monarhičnem načelu sta v nemaskirani obliki izraženi nezmotljivost in neodgovornost kot jedrni vsebini osebne oblasti. Bistvo tega načela je, da se noben politični boj ne sme usmerjati proti kroni ali monarhu, saj je na vsak način potrebno vzdrževati absolutno avtoriteto zaradi enotnosti države. Zgodovinarji monarhičnega prava so pokazali na različne zgodovinske oblike neodgovornosti, ki so v tem pravu vsebovane (Hauke, 1913; Koantorowicz, 1990).

Ni monarhije brez cerkvene posvetitve. Sakralna družba zahteva sakralnega vladarja, a v mističnem sklopu Kristusovega kraljestva je pogosto nejasno, kje se preneha cerkveno in pričenja posvetno podložništvo. Pri monarhiji je vidna navezava tuzemske pravice na sveto poslanstvo, kar tudi legitimira monarhovo transcedentno naravo. In božja milost je dolgo zatirala vsako pravico do odpora. Zato tudi odnosi kraljev z ostalimi skupinami veljakov v pravnem smislu nikoli niso bili jasno urejeni, pa tudi klavzula o odgovornosti monarha nikoli ni mogla pridobiti jasne in trdne oblike (Kern, 1914: 50). Nauk o oblasti po milosti božji je bil kompleksna in raztegljiva hierokratična ali cezaropapistična idejna tvorba, ki se je lahko različno akcentirala in prilagajala interesom konkretne vladajoče razredne zveze. Vedno je v božjem mandatu kralja prisotna večna in neodvisna pravica, ki se ne more izvesti iz volje podrejenih. Čeprav je kralj umrljiv, pa sta njegovo dostojanstvo in politično bitje brezsmrtna (Kantorowicz, 1990: 73). Konec koncev teokratično-monarhična legitimnost ne sloni na volji podrejenih, temveč na iracionalnem božjem mandatu. Niti oblast niti ljudstvo nista suverena, temveč je to le bog. Vladar in podrejeni so v vseh monarhijah vključeni v teokratično zamisel o suverenosti in so podrejeni iracionalnemu in transcedentnemu božjemu pravu, ki ga tolmači bolj ali manj samostojna verska ustanova. Pri opravičevanju oblasti z božjo milostjo, se monarh razlikuje od republikanskega voljenega oblastnika po tem, da njegova subjektivna vladajoča pravica (in ne le neodtuljive ugodnosti monarhije kot ustanove) izvira iz božjega hotenja in nastaja brez udeležbe človekove volje. Najkonkretnejši izraz te ideologije je nauk o dedni pravici dinastije do vladanja.

Neodgovornost monarha pri vladanju je še do danes ostal privilegij pri tej obliki vladanja. Krona je zakon v dnevni politiki, zato je jasno, da so kralji izvzeti iz pristojnosti civilnega sodstva. Včasih so te privilegije opravičevali z ideologijo o oblasti po božji milosti (klasični), občasno pa z naukom o družbeni pogodbi (razsvetljeni absolutizem), kar je seveda imelo izključno okrasno vlogo. Celo nekateri klasiki konstitucionalizma in pravne države so bili prizanesljivi do monarhije.

Montesquieu je namreč pisal, da je slab nasvet monarhu kazniv, toda monarhu samemu ni mogoče soditi. B. Constant je celo trdil, da kralj sploh ne more storiti napake, Jellinek pa je trdil, da položaj monarha kot vrhovnega organa, od katerega izhaja vsa oblast, ni združljiv z odgovornostjo. Gerber je zagovarjal pravno varstvo monarhove integritete (Kuljić, 1994: 329). Okoliščino, da je krvno nasledstvo pravzaprav precej podobno hazardu, saj je na oblast z dedovanjem utegnil priti genij ali pa tudi norec, so opravičevali z višjimi imperativi državne ali nacionalne enotnosti. V obeh primerih pa je bilo potrebno negovati iluzijo o monarhovi nezmotljivosti. Dejansko so monarhi najpogosteje imeli le tisto, čemur pravimo božanski diletantizem.

Karizmatična nestanovitnost srbske monarhije

Monarhije utegnejo biti same po sebi kar različne, četudi so v osnovni strukturi pravzaprav enake. Monarhija je državna oblika, ki ima na voljo kar velike možnosti prilagajanja različnim zgodovinskim in socialnim okoliščinam, zato so tudi različno organizirane države združljive s pojmom in bistvom monarhije. Pomemben vir elastičnosti monarhije je vsekakor opravičevanje slabosti po božji milosti. Harold Laski je že davno opazil, da sama metafizična vsebina britanske krone presega možnosti racionalne kritike. Poleg tega, ravno tako kot tudi vse druge politične oblike, se tudi monarhija oblikuje po konkretni politični kulturi in prostorskih protislovjih. Novoveška srbska monarhija je bila oblikovana v sklopu patriarhalne družbe, orientalski (ruski in osmanski) cesaropapizem pa ji je dodal še posebno barvo. To se je potrjevalo predvsem v vojnah, kjer je brez daljše dinastične krvne karizme ostala tudi brez božje milosti. Prve vladarje neodvisne Srbije je ljudstvo volilo v času vstaje, dokler pa je bila Srbija turški vazal, so bili le ti postavljani po sultanovi milosti. Sultanova milost je nadomeščala milost krščanskega boga in njegovega namestnika - patriarha. Turški sultan je dolgo dolgo izkazoval svojo milost vazalnemu srbskemu vladarskemu domu. Srbski dinastiji, ki sta izšli iz ceha živinskih trgovcev, sicer nista bili uvoženi (kot pri ostalih mladih balkanskih državah 19. stoletja), sta pa bili pregovorno nestanovitni. Okoliščina, da na Balkanu samo Srbija ni imela tuje vladarske dinastije, pri nekaterih ustvarja iluzijo etnične superiornosti, ponosa in samozadovoljstva, češ da je to dokaz srbske državotvorne moči. Vendar pa je treba vedeti, da je bilo mednarodno priznanje Srbije in njene monarhije vedno povsem odvisno od interesov velikih sil. Da ne govorimo o večnih trenjih znotraj dinastij, kar je povzročalo neprestano povzpetništvo in pretorianski ton v njeni novoveški zgodovini. Pretorianske oficirske garde so bile vedno blizu dvoru. V začetku dvajsetih let prejšnjega stoletja je komunistični poslanec Ž. Milojković prepričeval monarhistično skupščino, da Šumadija pravzaprav sploh ni monarhistična, saj je ljudstvo v zadnjih sto letih tu enega vladarja ubilo s sekiro, drugega in tretjega pregnalo, četrtega tudi ubilo, petega pa so celo ubili skupaj z ženo (Ribar, 1965: 224). In prav te besede je potrdil tudi kasnejši razvoj dogodkov, saj je vojska marca 1941 strmoglavila kneza Pavla, nato pa je ljudstvo na volitvah novembra 1945 strmoglavilo še monarhijo, najverjtneje ne zaradi tega, ker ni več zaupalo v demokratičnost novega vladarja, temveč predvsem zato, ker se monarh na bojiš-

ču ni prav nič izkazal. Prav karizma bojevnika in junaka je namreč dala avtoriteto srbskim monarhijam, strahopetnost črnogorskega kralja Nikole in zadnjega Karađorđevića pa je dokončno uničila mit in karizmo teh dinastij. V avstrijskem in britanskem parlamentarizmu so bile pravice krone postopoma prenešene na bolj ali manj razvite stanovske zbore, na Balkanu pa so vladarji vedno obdržali nadparlamentarno moč, saj ni bilo ne stanov ne razvitega meščanstva, ki bi jih peljalo v kakršnokoli vladanje po ustavi. Večina balkanskih držav je bila še v vazalnem odnosu do Osmanskega cesarstva, ko so v Evropi ustavne monarhije že nadomestile absolutizem. Šele knez Mihailo Obrenović (1823-1868) je ustvaril dvor, ta zapozneli relikt absolutizma, in s tem odpravil patriarhalni očetov absolutizem. Tako so rezidenco kneza Miloša Obrenovića (1780-1860) (*konak*) v času kneza Mihaila nadomestili z dvorom. Toda v tem času se je v zahodni Evropi že močno širilo republikanstvo in organizirano delavsko gibanje. V tem času so bili v srednji, vzhodni in južni Evropi monarhi še realni vladarji, ne pa le simbolni imetniki najvišje oblasti kot v zahodni Evropi, bili pa so seveda tudi dejanski poveljniki vojske.

Povzpetniški srbski dinastiji

Začetki srbske monarhične tradicije ne segajo v leto 1804 niti v leto 1814, ker vodje takratne vstaje niso takoj postali monarhi. Naziv monarh jim ni bil priznan ne znotraj in ne zunaj države. Šele 1882 je Srbija postala kraljevina. Do leta 1878 je bil namreč srbski vladarski naziv vazalnega značaja. Podstat stabilne monarhije je državna neodvisnost, homogena nacija, nacionalna cerkev, priznana in verodostojna dinastija ter plemstvo. Toda zadnja dva pogoja v Srbiji nista bila podana. Nestabilnost srbske monarhije je bila posledica izbora vladarja in večna grožnja rivalske dinastije po prevzemu oblasti. Ustoličenje mladih dinastij je bilo neurejeno navkljub tradiciji. Ljudstvo je namreč volilo vodje vstaje aklamativno, v miru pa so to počele oligarhične skupine bojevnikov-knezov (*ustavobranitelji*) ali zarotnikov (*crnorukci*). Sčasoma se je rodila nezaupljivost, hinavske in zatiralske poteze prvih srbskih politikov pa so postale stalnica (junak in krvoses). Boj za preživetje je ustvarjal posebno politično kulturo, ki je ustrezala okolju, obremenjenim z zvijačnostjo, hinavstvom, *hajdučijo*[1] in zarotništvom. Zdi se, da je tako stanje zaznavala le domača inteligenca, izobražena na Zahodu. Tudi dvorni ceremonial monarhije je bil nerazvit. Srbski monarhi-bojevniki so pač negovali neuradno komuniciranje vladarja z ljudstvom, kar je pač ostalina vstajniških časov. Šlo je za relativno spontano plebejsko kulturo mladih dinastij, ki so izšle iz ljudstva bojevnikov in živilskih trgovcev, ne pa iz elitne stanovske sredine z ekskluzivno kulturo in s stoletji dolgim genealoškim deblom (Kuljić, 1994: 31-51). Srbske monarhije so bile zato venomer v senci antidinastičnih vojaških zarot, izbor vladarjev pa ni bil vezan na trdnejši predstavniški sistem. Zato je bil položaj kneza in kralja vedno negotov in je nihal med hiliastičnimi kultizacijami bojevnikov in nenadnimi popolnimi padci.

[1] *Hajdučija – od beseda hajduk, v srbski rabi sočasno cestni ropar in bojevnik za svobodo od Turkov.*

Pretorianstvo in labilnost monarhije

Pretorianstvo je najvidnejši segment kaotičnega in nebirokratsko urejenega dedovanja srbske monarhije, ne samo v odnosu vladarja in podrejenih, temveč tudi glede stabilnosti karizmatično kvalificiranega doma - dinastije. Orientalska dediščina je v Srbiji pustila močno sled, predvsem pa v nestabilnem razmerju med vojsko in vladarjem. V časih sultanov so morali vladarji stalno podkupovati vojsko z darili in obljubami, z istimi sredstvi pa so vladarji tudi nevede spodbujali vojake, da so jih strmoglavljali. V Srbiji je vojska strmoglavljala ne le kralje, temveč celo dinastije, ker so bile le-te takorekoč nevkoreninjene v družbo kot tako. Zato tudi ni bilo posebno karizmatične in hkrati nedotakljive rodbine, kot so bili npr. Bourboni, Hochenzolerni ali Habsburgi v zahodni Evropi. Za specifično nestabilnost srbske monarhije je bila seveda odgovorna tudi srbska pravoslavna crkev kot glavna »ustanova odrešitve«, ki je sicer monopolizirala pristop do boga, ni pa bila toliko hierokratično izključujoča, da bi vztrajala na stališču, da le vladavina ene dinastije jamči povezavo z bogom. Cesaropapistično podrejeni patriarhi in škofje so brez večjih odporov prenašali božji dar milosti tako osvoboditeljem kot uzurpatorjem prestola, pretoriancem pa se ni bilo treba bati niti odtegnitve božje pomoči niti anateme. V nepretrganem stanju negotovosti je bila edinole suverena osvoboditvena politična kultura, kajti spoštovanje je mogoče pridobliti le na bojnem polju in ne v cerkvi. V takšni tradiciji je tudi uboj vladarja (tirana) mogoče opravičiti s solunaštvom, tj. s terjanjem pravic borcev do absolutne oblasti na temelju vojnih zaslug (Kuljić, 1998: 40-44). Moralni kapital borcev je bil nedotakljiv, junak pa je bil »starejši« od uradnika. Toma Vučić naprimer ni spoštoval Miloša Obrenovića, Črna roka pa je bila stalna grožnja za obe dinastiji. Kljub prizadevanju za legitimnost oblasti, pa prav zaradi neprekinjenega pretorianstva srbske monarhije niso mogle vzpostaviti birokratske stabilnosti.

Treba je omeniti še eno zelo pomembno okoliščino, ki je onemogočala stabilnost srbske krone. Ni stabilne monarhije brez stanovske aristokracije, ki ustvarja nekakšen prstan okrog vladarja, in je nekakšna opora kroni. Knez Miloš je namreč preprečil oblikovanje nasledstvenega plemstva, kar bo kasneje bistveno olajšalo delo republikancem. Tako bo tudi lahko Tomo Vučić kasneje kar naprej ponavljal besede »vsi smo enaki, saj je knez tudi svinjar« (Jovanović, 1925: 189-190), in ustavobranitelji so bili latentni republikanci. Prav odsotnost aristokracije je vnašala posebno nestabilnost v srbski dinastiji, ki sta se vse bolj naslanjali na vojsko in trgovce. Pri stabilnih dinastijah je plemstvo namreč temelj dinastije, kralj pa je pač prvi plemič. Dedna aristokracija je tudi življenjsko zainteresirana za dednost v monarhiji in jo zato tudi na različne načine podpira, hkrati pa jo tudi osmišlja. Zato je bil srbski dvor brez plemstva lahko tudi stalno na udaru pretorianskih skupin. Karađorđe in Miloš sta si pridobila oblast z bojem in ne s krvno ali dedno pravico. Močna sta bila lahko le tako dolgo, dokler ju je osvetljevala karizma osvoboditeljev in junakov. Toda oblast njunih naslednikov je bila lahko kaj hitro vprašljiva, če se je naprimer pojavil nov osvoboditelj, ki je razvnel množice. S strmoglavljanjem dinastij so pretorianci postali nekakšni rušitelji prestola (Črna roka). Tako so vojvode pregnale tudi Miloša, njegovi mladi dinastiji pa je vojska kar

naprej grozila. Kljub nestabilnosti, pa je prva srbska vazalna monarhija (kneževina), na čelu z Milošem, opravila velike modernizacijske posege. Miloš je sicer vladal despotsko, toda navzven je srbsko avtonomijo močno okrepil, na notranjepolitičnem področju pa je uzakonil svobodno kmečko posest in pospešil razvoj kapitalizma. Na nek način je bil učinek vseh kasnejših monarhičnih režimov precej manjši od Miloševega.

Aktualnost in anahronizem monarhije

Aktualnosti in zgodovinski funkcionalnosti srbske monarhije ni moč slediti zunaj evropskega zgodovinskega okolja. Težko je reči, da je bila do začetka 20. stoletja srbska vladarska hiša, ki se je postopno osvobajala vzhodnjaške barvitosti, v duhu časa monarhične Evrope. Imela pa je državotvorno vlogo, saj se je tudi Balkan moral prilagajati politični kulturi okolja. Vse do konca prve svetovne vojne je bila močno prevladujoča monarhična politična kultura. Zato je povsem nerealno razmišljati, da je republikanstvo na Balkanu izšlo direktno iz osvoboditve izpod osmanskega despotizma. Po vsem sodeč se to ni moglo zgoditi vse do konca prve svetovne vojne, ko so se zlomila tudi ostala evropska cesarstva in s tem tudi monarhična kultura. Toda srbska monarhija je preživela ta pomembni republikanski udarec, ker je pripadala taboru vojnih zmagovalcev. Konec svetovne vojne pa je sicer pomenil za republikanstvo odločilen vstop na evropsko prizorišče. Seveda pa spremembe niso bile vedno tudi demokratične. Nemški fašizem naprimer je usoden reakcionarni izraz zloma nemške krone in aristokracije. Pred l. 1918 republikanstvo kot gibanje, razen francoskega in ameriškega, ni bilo prevladujoča miselnost v Evropi niti ni bilo deležno kakšnega posnemanja. ZDA so postale republika precej prej, saj je bila multinacionalna država pravzaprav antiteza še vednom grozečemu britanskemu monarhizmu. Prav zaradi odpora proti britanski kroni ZDA ustanovijo republiko l. 1783, iz istega razloga pa tudi katoliški Irci l. 1949. Vse tri francoske republike (prva 1792–1804, druga 1848–52 in tretja 1870–1940) do konca prve svetovne vojne niso kaj posebnega ogrožale monarhizma. Srbsko monarhijo pa je najbolj destabiliziral šele zlom ruskega cesarstva.

Po vsem sodeč je prav oktobrska revolucija najbolj vplivala na zaton evropske monarhične kulture, saj se je revolucionarni duh preselil tudi med nezadovoljne delavske in vojaške množice v zahodni Evropi in strmoglavil nemško in avstroogrsko cesarstvo. Antimonarhistično razpoloženje je seveda obstajalo že tudi prej, ampak je šele po prvi svetovni vojni z vso močjo udarilo na plan in tudi pod vplivom boljševizma zrušilo monarhično miselnost. Z verižno reakcijo so tudi padali kapitalistični režimi v začetku dvajetih let in konec štiridesetih let 20. stoletja, prav tako pa tudi komunistični režimi po 1989 letu. V Evropi so bili močni idejnopolitični zasuki vedno precej nalezljivi in so se, po domino efektu (1789, 1848, 1917, 1989), hitro širili, saj je evropski etnično pomešani prostor v družbenoekonomskem, verskem in idejno-političnem pogledu močno prepleten, soroden in povezan. Zaradi vse večje dinamike širitve idej in zaradi socialnega nezadovoljstva širokih slojev, je bila predvsem pod vplivom oktobrske revolucije evropska monarhična kultura po 1918 letu takorekoč mrtva. S propadom močnih cesarstev so postale

tudi preostale kraljevine nekakšni anahronizmi. Zlom ruskega pravoslavnega cesarstva 1917 je bistveno oslabil tudi vse ostale pravoslavne monarhije, prav tako pa so bile spremembe v Sovjetski zvezi konec osemdesetih let prejšnjega stoletja odločilnega pomena za konec evropskega socializma. Sicer pa je bila kraljevina SHS še nekaj časa potrebna Hrvatom in Slovencem zaradi strahu pred obnovo avstro-ogrske monarhije, Francozom pa kot antikomunistični *cordon sanitaire*. Če ob tem pomislimo še na nenehno nestabilne balkanske razmere, kjer je tudi po razpadu evropskih cesarstev ostal neprestano eksploziven prostor etnično mešanih malih narodov in njihovih nedefiniranih meja, je lažje dojeti težave z ustvarjanjem stabilne monarhije. Začetna slava srbske vojske iz predhodne vojne ni mogla monarhiji za daljši čas okrepiti mednarodnega ugleda, predvsem tudi zaradi vzpona Nemčije, pa tudi zaradi nezainteresiranosti Sovjetske zveze. Sočasno je solunaštvo (ki ga je v vsej brutalnosti izkazal Puniša Račić s pištolo v parlamentu) trajno motilo odnose v novi državi, jugoslovanstvo pa je vse bolj želelo ustvariti nekakšno republikansko federacijo namesto krutega monarhičnega centralizma. Na kratko, Karađorđevići niti zaradi zunanjih niti zaradi notranjih razlogov niso mogli postati nekakšni Habsburžani, tj. vladarji multietnične države. Hkrati pa je bilo bistvo monarhije, tudi zaradi moči kosovskega mita, temeljna idejna konstrukcija srbske nacije, ena cerkev, en narod. Mimogrede rečeno, smešno je v takih pogojih sploh pomisliti na možnost oblikovanja jugoslovanskega plemstva. Podobno ameriškemu in irskemu antimonarhističnemu separatizmu, se je tudi hrvaški oblikoval po republikanski podobi. Poslednji srbski monarh je na to odgovarajal z militarističnim *ultima ratio*: »Jim bo pa prišel Pera (Živković), *oca im hrvatskog!*« (kletvica) (Stanković, 1995: 74). V Evropi in v Jugoslaviji sami med svetovnima vojnama je postala kraljevina nekakšen ne bodi ga treba, s krepitvijo evropskih in domačih republikanskih sil različnih usmeritev (levičarskih in desničarskih) pa je bila monarhija tik pred zlomom. Zlom cesarstev je pomenil tudi zlom klasičnih kraljevin, ki se sedaj v obliki ustavnih monarhij, se pravi preoblečene v nove vsebine, borijo za preživetje. Zlom ruskega, nemškega, avstro-ogrskega in turškega cesarstva je definitvno utrdilo evropsko republikanstvo. Na ruševinah dveh zadnjih multietničnih cesarstev je nastala večnacionalna jugoslovanska monarhija, obremenjena z mednacionalnimi in socialnimi spopadi in prežeta z anahronizmom *dei gratia* v novi republikanski Evropi. Kljub notranjim napetostim je bila Jugoslavija najbolj domiselna politična ideja, ki je nastala in se uresničila v vzhodni Evropi (Pavlowitch, 1999). Z nastankom Jugoslavije se je končalo obdobje neskončnih oblikovanj razno raznih etničnih držav. Prav jugoslovanstvo, in ne nacionalizem, je bilo radikalna antiteza srbski monarhiji.

Način uresničevanja jugoslovanske države kaže na državotvorni potencial različnih političnih kultur. Nacionalni, liberalni in levičarski odpor proti srbski kroni se je pričel že l. 1920, dejansko pa se je udejanil z atentatom 1934 v Marseillesu. Republikanci so bili bolj naklonjeni prosvetljenstvu evropskega okolja, zlasti po zlomu evropskih cesarstev. Liberalni in komunistični antimonarhizem pa je kozmopolitiziral politično kulturo. Pri komunistični oblasti je šlo za avtoritarno modernizacijo in kozmopolitizacijo, obnovljeni posocialistični večstrankarski sistem pa je vzpodbudil militantni nacionalizem. V okviru osvobodilne politične kul-

ture je potekal dialektični spopad med balkanskim monarhizmom in republikanstvom. Hkrati so nacionalni konservativci v monarhiji vedno videli obrambo pred socializmom in liberalizmom, pa tudi pred kosmopolitizmom in internacionalizmom. Le ti tudi trdijo, da monarhije niso ukinili Srbi sami, temveč je bila Srbom v Jajcu preprosto ukinjena. Idejnopolitična polarizacija se je precej jasno izrazila v delitvi na monarhiste in republikance. Monarhizma zunaj nacionalizma ni, republikanstvo pa se je napajalo tudi iz nadnacionalnih idej.

Monarhistična konvertitska politična kultura Srbije

Srbski povzeptniški dinastiji se torej nista legitimirali s karizmo krvi (dolgo dedno vrsto), temveč pretežno s solunaštvom, tj.pravico do neomejene oblasti na podlagi izpričanih vojnih junaštev.Vojaku, udeležencu vstaje, po naravi namreč pripada neomejena oblast in plen. V permanentnem vojnem stanju je seveda najvišji vložek tveganje življenja v boju. Po obdobju obževanja vladarjev - vojskovodij je sledila njihova demonizacija. Nagli vzpon se je lahko kaj hitro končal s strmoglavljenjem. Odrešitelji so postali pogubniki. V takih kriznih obdobjih je bila odpoved lojalnosti vladarju samorazumljiva, saj je bila prav moralna nestanovitonost pogoj preživetja. Solunaštvo in spreobrnjenje sta bili neločljivi plati srbske osvobodilne politične kulture. In v ta sklop sodita tudi apologija in detronizacija monarhije.

Ocena monarhije bi bila nepopolna brez ocene monarhistične politične kulture, kamor pa sodi tudi novo monarhistično zgodovinopisje. Zelo splošno rečeno, monarhistična politična kultura je nekako v sivi coni med kolektivnim spominom in zgodovino. Sodobno srbsko zgodovinopisje je pod močnim vplivom dnevnopolitičnih potreb in ne zmore ostati objektivno. Pusti si vplivati kolektivnemu spominu, ki ga sproti oblikujejo nove vladajoče sile. Družbenointegrativni spomin se je pomešal z zgodovino. Ne samo da ni v »zgodovinopisju tranzicije« ločitev zgodovine od spomina proriteta, temveč se pri nas (v Srbiji) ne razvijata niti zgodovina spomina niti kultura spomina, torej panogi, ki se ukvarjata s proučevanjem vpliva zgodovine. Kultura spomina je pomemben segment politične kulture. Aktualnost monarhije je naglo zrasla po zlomu zadnjega evropskega socialističnega vladarja v Srbiji l. 2000. Oblast obnovljenega srbskega kapitalizma je vrnila pretendentu na prestol posest, četudi brez dvornega ceremoniala, kar naj bi še poudarilo dokončni konec »komunističnega obdobja«. Iz istega razloga se tudi srbski velekapital hitro pravoslavizira in poudarja patriotsko retoriko, verjetno pa bi iz strahu pred levico sprejel tudi monarhijo. Monarhija je bila po »revoluciji iz leta 2000« sredstvo za močan poudarek novega začetka.

Sočasno se je v javnosti aktiviralo novo telo, t. i. kronski svet, z jasnimi restavrativnimi pretenzijami. Hkrati je pomembno poudariti, da so apologeti monarhije, nič manj kot monarhi, zrcalo politične kulture. Jasno je in prav nič čudno ni, da ima tudi monarhija svojo inteligenco. Bilo bi zmotno misliti, da je precedens in paradoks, ker se v Srbiji danes dober del monarhistične inteligence pravzaprav rekrutira iz vrst bivših uglednih komunistov (P. Nikolić, R. Stojanović, V. Draškoić). Ta proces je samo manjši in manj pomemben rokav splošnega toka prehoda

od levice k desnici. Morda bi ga lahko imenovali kar kot dvojna konverzija. Ne gre namreč samo za zasuk od opravičevanja socializma k apologiji kapitalizma, temveč tudi za zasuk od republikanstva k monarhizmu. Ti zasuki se danes različno pojasnjujejo, opravičevanja dvojne konverzije pa se trivializirajo. Bilo bi namreč neupravičeno izpostavljati precedenčnost teh zasukov. Reči postanejo hitro manj zapletene, če vemo, da je v politični kulturi nestabilnega Balkana konverzija prej pravilo kot izjema. Najprej je J. Cvijić, zatem pa tudi V. Dedijer, v poudarjeno kruti borčevski mentaliteti ugovotil nagnjenost, ki ji je bila nasprotna. To je konvertitstvo ali dogmatična preobrzba kot sestavni del dinarske mentalitete. Cvijić je pisal o konvertiranju in spremembi vere prav zaradi težkega življenja (islamiziranje in pokatoličevanje). Brezkompromisnemu boju proti Turkom so sledila obdobja prehajanja v turško službo (Dedijer, 1991). Prav v odnosu do voditeljev je takoimenovano konvertitstvo najtrajnejše in tudi najizrazitejše. Kaže se v neprestanem spreminjanju čustev, evforično navdušenje nad vladarji se hitro spremeni v strastno demoniziranje le teh, od popolne vdanosti do sovraštva, od gole apologije do zanikanja kakršnegakoli učinka. Eksistencialna ogroženost in pragmatizem, neobrzdana pričakovanja in razočaranja so okoliščine, ki lahko pojasnijo konvertitstvo kot skoraj normalen segment politične kulture, ne pa kot nekaj nenavadnega, kar je treba obsojati kot moralno sporno. To, da tudi Tito, kot žrtev maščevanja bivših lakajev, ni doživel boljše usode od srbskih kraljev, samo potrjuje tovrstno konverzijo kot dolgoročen proces.

Naloga kritične zgodovine ni črtanje lastne preteklosti, temveč kritični bris neresnične lažne slave. In kakšna je dejavna pozaba v posocialističnem svetu? Samo navidezno je naravna in spontana. Po rušenju Titovih spomenikov in množični obsodbi socializma kot obdobja totalitarizma je sledil molk o lastni vpletenosti v bivši režim. Iz tovrstne napetosti se porajajo nove skrajnosti, lojalnost do novega političnega sistema se dokazuje s poudarjenimi demonizacijami socializma, konvertiti pa se prikazujejo kot strašne žrtve socializma ali notranjih disidentov. Tako se soočanje s preteklostjo odvija na javni družbeno zaželeni ceremonialni ravni antikomunizma. Antikomunizem je okvir za novo vrsto spomina, pa tudi pozabe. To je prostor za izkazovanje lastne demokratične usmerjenosti in lojalnosti do novega duha časa, na posamični ravni pa soočanje s komunistično preteklostjo ni toliko tabuizirano kot pa je zamejeno kot nebistven življenjepisni detajl. Tudi tu se je oblikovala nekakšna molčeča skupnost konvertitov s stališči, da je komunistična preteklost nepomembna, da je bila le naključna in prehodna epizoda, ki je ne gre niti omenjati.

Zasuk k monarhizmu bi bilo napačno pojasnjevati samo z nekakšno nestanovitnostjo idejnopolitične opredelitve zaradi eksistencialne ogroženosti. V vsaki krizi se pojavi želja in klic k enotnosti, kar simbolizira tudi karizmatičnost nezmotljivega vodje in ljudskega junaka. Že zdavnaj so spoznali, da krize in vsakršno razsulo kar kličejo po nekakšnem očetu naroda, nepogrešljivi avtoriteti, jedru zbiranja in nedotakljivem nacionalnem simbolu. Bolj ali manj iracionalizirana enotnost skupine (razreda, naroda, rase) pa zahteva voditelja posebne vrste. Konec osemdesetih let prejšnjega stoletja je bil simbol srbske enotnosti še vedno lahko le komunist, toda v začetku 21. stoletja je bila nacionalna potreba Srbov povsem drugačna.

Radikalizirala se je v še vedno nejasno smer, ki jo je zaznamovala težnja po restavraciji monarhije, se pravi klic za kraljem, saj so Srbi takorekoč ostali brez pravega vodje, država pa se je znašla v razsulu. Ustavna monarhija naj bi zagotovila vladarja, močno avtoriteto, ki bi ponovno združila narod in ga izvlekla iz družbenopolitične krize. Tako potrebo po kralju opravičujejo tudi z današnjo nestabilno politično strukturo, ki nima nekakršne nadstrankarske avtoritete. Načelo »kralj kraljuje, vendar ne vlada« bi prav gotovo omililo nestabilnost države, kot trdijo sodobni monarhisti, do kakršne pride zaradi strankarskih spopadov. Prav skrb za državno enotnost je pri številnih vzbudila dvom v republikanstvo. Delež bivših komunistov v kronskem svetu in v njegovi bližini kaže na ambivalentnost domače politične kulture, četudi se zdi konverzija kot nekaj normalnega. Prizadevanje bivših komunistov za vzpostavitev monarhije se, kot tudi pri vseh ostalih konvertitih in renegatih, lahko razloži tudi kot izraz prepotentne pokore in dokazovanja nove lojalnosti na vsak način, ali pa tudi kot spontana psihološka reakcija po močni voditeljski roki. Večja so pričakovanja, bolj boleča je njihova neizpolnitev in s tem streznitev. Izgleda, kot da so najbolj goreči, ne pa tudi najbolj dosledni komunisti, najbolj in najhitreje razočarali. Intelektualci pa samo navidezno osmišljajo in opravičujejo ta ekstremna kolebanja s spretno kvazikonstitucionalno frazeologijo (demokraciji je potrebno, da »kralj kraljuje«) ali konservativno retoriko (»bog, kralj, gospodar domačije«). Vsaj za zdaj ostaja grenak priokus »patriotizma«: če gre za nacionalno enotnost, bomo žrtvovali tudi odgovornost poglavarja.

Sklep

Iz povedanega ne sledi, da je bila novoveška srbska monarhija od samega začetka tudi zgodovinsko nefunkcionalna, še manj pa, da je bila vedno anahronistična. Funkcionalnost srbske monarhije je pač treba kar se da pazljivo razčlenjevati in zgodovinsko tolmačiti, vklapljajoč jo vedno v širše okolje in prevladujoče politične kulture posameznega ožjega zgodovinskega obdobja. V celoti gledano, srbska monarhija v 19. stoletju pravzaprav ni imela nikakršne alternative, je pa v uporu proti turškemu cesarstvu potrdila svojo državotvorno vlogo. Z velikimi družbenopolitičnimi spremembami po prvi svetovni vojni je pa bila tako labilna monarhija seveda obsojena na propad. Jugoslavija je bila med obema vojnama videti anahronistični pojav zaradi monarhizma in ne zaradi jugoslovanstva, v 21. stoletju pa je obujanje monarhizma povsem v nasprotju z zgodovino. Težko je najti državo, ki bi se, namreč, po polstoletnem republikanskem obdobju, vrnila k monarhičnemu sistemu.Vzpostavljanje monarhije v Srbiji bi še okrepilo obstoječe stereotipe o nepopravljivem balkanizmu naroda. Ali je današnji poskus restavracije monarhije samo želja po obnovi mitske slave, saj Srbija danes česa drugega nima slaviti? Ali je morda danes to poudarjanje aktualno le zato, ker je kolektivni spomin tako močno zbledel. Mitska monarhija je najprej zbledela v komunistični avtoritarni modernizaciji, danes pa jo še bolj ogrožajo neherojski časi in neherojski spomin, značilen za globalizacijo. Končno pa, ali je monarhijo res treba oživljati samo zaradi identitete njenih čuvajev-zgodovinarjev? Ali je sedanjosti, tudi srbskemu kapitalizmu, res potrebno nekakšno slavno ozadje, ki ga Srbi tako pogrešajo, in ga

želijo ustvariti vsaj z rekonstrukcijo monarhične preteklosti. Kljub vsemu pa sodobni monarhisti utegnejo biti tudi koristni, saj nas silijo k previdnosti in potrebi po prepoznavanju preoblečenih verzij monarhizma?

LITERATURA:

Dedijer, Vladimir (1991): Veliki buntovnik Milovan Đilas - prilozi za biografiju, Beograd: Prosveta.

Habermas, Jurgen (1987): Vom öffentlichen Gebrauch der Historie, in »Historikerstreit« - Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, München: Piper.

Hauke, Franz (1913): Die geschichtlichen Grundlagen des Monarchenrechts, Ein Beitrag zur Bearbeitung des österreichischen Staatsrechts, Wien: W. Braumüller.

Jovanović, Slobodan (1925): Ustavobranitelji i njihova vlada 1838-1858, Beograd: Napredak.

Kantorowicz, Ernst, H. (1990): Die zwei Körper des Königs - Eine Studie zur politischen Theologie des Mittelalters (prevod s engleskog), München: Deutsche Taschenbuch Verlag.

Kern, Fritz (1914):Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter, Leipzig: K. F. Koehler.

Kuljić, Todor (1994): Oblici lične vlasti - Sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba, Beograd: Institut za političke studije.

Kuljić, T. (1998): Tito - Sociološkoistorijska studija, Beograd: Institut za političke studije.

Nietzche, Fridrih (1979): O koristi i šteti istorije za život (prevod s nemačkog), Beograd: Grafos.

Nora, Pierre (1989): Between Memory and History:
Les Lieux de Memoire (prevod iz francoščine), Representations 26 (3)

Pavlowitch, S. (1999): A History of the Balkans, London: Longman.

Ribar, Ivan (1965): Iz moje političke suradnje (1901-1965), Zagreb: Naprijed.

Stanković, Đorđe (1995): Nikola Pašić i Hrvati (1918-1923), Beograd: BIGZ.

*Miro HAČEK**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

POSKUSI POLITIZACIJE SLOVENSKE JAVNE UPRAVE?

Povzetek. *Politizacija javne uprave je bila v zahodnih demokracijah v preteklih dveh stoletjih predmet upoštevanja vredne razprave; tovrsten razmislek je zlasti pomemben v očeh javnih uslužbencev, a tudi teoretikov države. Za javne uslužbence predstavlja politizacija grožnjo njihovemu profesionalnemu statusu in strateškemu ravnotežju, ki se je skozi desetletja mukoma vzpostavljalo med sferama uprave in politike. Za teoretike pa pojem politizacije pomeni nujnost upoštevanja različnih dimenzij birokratske aktivnosti. Dejansko je javna uprava, v najširšem smislu, politična institucija, saj birokratska aktivnost nenehno skuša vplivati na to, komu politična oblast kaj nameni in kot taka ne more biti brez vrednot; torej je vsa javna uprava v tem smislu politična. Najpogosteje se pojem politizacije nanaša na stopnje in vrste politične aktivnosti javnih uslužbencev, kot tudi na poskuse različnih posameznikov in skupin, da bi politično vplivali na javne uslužbence. V prispevku bomo s pomočjo nekaterih empiričnih podatkov analizirali aktualno stopnjo politizacije slovenske javne uprave, zlasti v luči zadnjih sprememb uslužbenske zakonodaje. V tem smislu je zlasti pomembna stopnja materialne politizacije, pri kateri bomo analizirali kriterije, po katerih se kadruje na politične in najvišje upravne položaje.*

Ključni pojmi: *javna uprava, politizacija, Slovenija, politiki, visoki javni uslužbenci.*

Teoretično - metodološka izhodišča

Pojem politizacije javnih uslužbencev kot večina pojmov v družbenih znanostih nima enotne, natančne in široko sprejete opredelitve, pač pa le niz omejenih teorij, ki skušajo pojasniti nekatere spremenljivke in analizirati primere različnih držav. Pojava politizacije uprave ni mogoče proučevati brez upoštevanja družbenega razvoja, politične kulture in zgodovinskega razvoja posamezne države. Poleg tega politizacija javne uprave ni le kompleksen fenomen, ampak tudi spremenljiv proces, ki se znotraj posamezne države lahko hitro spreminja in prilagaja. Za Francijo je, na primer, po letu 1958 značilna nizka stopnja politizacije, po letu 1981 pa se je začela relativno hitra politizacija uprave (Rouban, 2001).

Najpogosteje se pojem politizacije nanaša na »stopnje in vrste politične aktiv-

* *Dr. Miro Haček, docent na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

nosti javnih uslužbencev, kot tudi na poskuse različnih posameznikov in skupin, da bi politično vplivali na javne uslužbence« (Aberbach in Rockman, 1987: 27). Vprašanje politizacije javnih uslužbencev je pomembno vprašanje, saj predstavlja precep, prisoten v večini sodobnih demokratičnih družb; javni uslužbenci se namreč sami pogosto znajdejo v položaju, v katerem se morajo odločiti med politično dovzetnostjo na eni ter strokovnostjo in profesionalno odgovornostjo na drugi strani (Almond in Powell, 1966: 152-158). Mnogo avtorjev, med njimi tudi Aberbach in Rockman (1987), ocenjuje pojem politizacije javnih uslužbencev kot sinonim za kršitev načela politične nevtralnosti javnih uslužbencev. Natančna opredelitev politizacije javnih uslužbencev je pogosto bolj odvisna od tega, kaj različni avtorji vidijo kot primerno in kaj kot neprimerno vedenje javnih uslužbencev, kot pa od kateregakoli drugega niza političnih dejanj ali aktivnosti (Aberbach, Putnam in Rockman, 1981).

Iz večine znanstvenih diskusij o politizaciji javnih uslužbencev izvirata predvsem dve politični dimenziji, vezani na delovanje javnih uslužbencev, ki se zdita bolj kritični od drugih (Hojnacki, 1996: 139). Prva dimenzija se nanaša na niz političnih aktivnosti, s katerimi se ukvarjajo sami javni uslužbenci; gre na primer za vedenje, ki ga kažejo ob vsakodnevnem stiku s političnim sistemom, katerega del so. Pri tem gre predvsem za vprašanje, koliko dela znotraj političnega procesa od faze iniciacije do faze implementacije naredijo javni uslužbenci po svoji lastni volji. Druga dimenzija pa se nanaša na delovanje različnih posameznikov in skupin,[1] da bi na politične načine vplivali na delovanje javnih uslužbencev. Naslednje pomembno vprašanje je vprašanje, ali je morda proces politizacije uprave načrten? Ali morda obstaja »politizacijska politika«? Politizacija je namreč lahko rezultat prostovoljnega procesa, kot je to (bil) primer v totalitarnih režimih, ali sistemskega učinka, kot je to najpogosteje primer v zahodnih civilizacijah (Peters in Pierre, 2003: 311). Področje politizacije uprave odpira številna pomembna vprašanja, ki se dotikajo narave upravnih modelov in dejanskega obsega demokracije. Prekrivanje obeh področij pa povzroča številne klišeje in zmešnjave. Velika večina upravnih strokovnjakov (Aberbach et al, 1981; Peters, 1988; Pierre, 1995) se strinja, da se pojem politizacije uprave nanaša vsaj na tri različne fenomene, in sicer na politizacijo participacije javnih uslužbencev v procesu sprejemanja odločitev, na politizacijo odločanja glede kariernega razvoja javnih uslužbencev ter politično udejstvovanje javnih uslužbencev.

Prevladujoč, skorajda enoglasen pogled v večini sodobnih demokratičnih držav se zavzema za nevtralnost javne uprave in ljudi, ki delujejo znotraj nje (Gordon, 1982: 50-51). Kljub temu pa ne smemo pozabiti, da je upravni aparat del izvršilne veje oblasti, ki je po definiciji politična. Poleg tega mora imeti družba, ki hoče slediti demokratičnim principom, aktiven in razburkan politični proces, v katerem so vse komponente (politične) oblasti, vključno z upravnim aparatom, vsaj posredno odgovorne ljudstvu, ki mu vladajo (Hojnacki, 1996: 137). Ideja o politični nev-

[1] *Ti posamezniki in skupine se lahko nahajajo zunaj ali znotraj meja oblasti. Pri tem gre lahko za izvoljene ali imenovane politične funkcionarje, ki skušajo pridobiti javne uslužbence za izvajanje njihovih političnih projektov. Lahko pa gre za zunanje predstavnike različnih interesov, ki skušajo lobirati oziroma vplivati na izid upravnega procesa odločanja (Riggs, 1988).*

tralnosti uprave predstavlja nasprotje pogledu, v skladu s katerim igra uprava tudi politično vlogo, hkrati pa je konsistentna s tradicionalnim pogledom na vlogo in položaj javne uprave oziroma javnih uslužbencev (Hojnacki, 1996: 142); v skoraj vseh modernih političnih sistemih po svetu je videna tudi kot eno temeljnih izhodišč v sistemu javnih uslužbencev (Heady, 2001: 167-170).

Večina modernih političnih sistemov je prevzela postulat politične nevtralnosti uprave kot pooblastilo za poskus izolacije oziroma osamitve javnih uslužbencev od vsakršnih politik; dlje kot so javni uslužbenci od vpliva politike, tem bolje (Hummel, 1977: 176). »Dobri« javni uslužbenci so ne glede na morebitne drugačne osebne poglede vedno zvesti trenutnemu političnemu režimu, hkrati pa nanj ne skušajo niti vplivati niti (si) ne dovolijo biti vplivani (Aberbach in Rockman, 1987: 606-609). Peters (2001: 183-185) razlikuje nekaj osnovnih dimenzij politične aktivnosti javnih uslužbencev. V prvi dimenziji, ki se označuje s terminom »notranje-zunanje«, je na eni strani politična aktivnost znotraj upravne organizacije, ki sprejema celo vrsto različnih inputov s strani interesnih skupin, političnih strank, izvršilne veje oblasti in vrste drugih virov z namenom oblikovanja politik. Na drugi strani kontinuuma so politične aktivnosti, usmerjene v vzdrževanje, rast in preživetje upravne organizacije. Obe obliki političnega delovanja v realnem svetu seveda nista tako lepo ločeni, saj prva prispeva k uspešnemu izvrševanju ciljev druge in obratno. Druga dimenzija administrativne politike je formalnost. Javni uslužbenci imajo stike tako z političnimi funkcionarji (zakonodajalci, funkcionarji v izvršilni veji oblasti, predstavniki regionalnih in lokalnih oblasti itd.), kot tudi z neuradnimi političnimi akterji (predvsem s predstavniki skupin pritiska). Prvo skupino stikov Peters (2001: 183-184) označuje kot formalne, drugo skupino pa kot neformalne stike. Tudi tovrstnih stikov ni mogoče vedno popolnoma jasno medsebojno razločevati, saj so politični funkcionarji pogosto obvezani interesu katere od skupin pritiska, pa tudi skupine pritiska lahko delujejo v napol formalnih pogojih. Obe dimenziji politične aktivnosti javnih uslužbencev ponazarja tabela 1. Primer, ki je za našo tematiko najbolj relevanten, je formalna administrativna politika, usmerjena v oblikovanje politik, ki je ponazorjena z odnosom med političnim funkcionarjem in visokim javnim uslužbencem.

Tabela 1: Politična aktivnost javnih uslužbencev po Petersu (2001: 184)

	Notranje - oblikovanje politik	Zunanje - preživetje
Formalno	Odnos politični funkcionar (minister) - visoki javni uslužbenec	Proračun: odgovornost
Neformalno	Administrativno lobiranje	Podpora interesnim skupinam

Podobno opredeljuje pojem politizacije nekaterih klasično nepolitičnih dejavnikov tudi Lukšič (1997: 982), ki navaja kar trinajst različnih kriterijev presoje politizacije na primeru takratnega slovenskega ustavnega sodišča. Medtem ko je Lukšičevo razmišljanje v številnih točkah ekvivalentno z razmišljanji klasičnih upravnih teoretikov,[2] prinaša njegovo razmišljanje vsaj v nekaterih točkah svež pogled. Na

[2] *Birokracija kot ključen del izvršilne, v skladu z doktrino delitve oblasti, klasične politične veje obla-*

osnovi Lukšičevih (1997: 984) kriterijev presoje političnosti lahko namreč opozorimo na politično vlogo slovenske birokracije, ki jo prevzema v primerih, ko politični organi ne želijo prevzeti neposredne odgovornosti za določeno odločitev. V teh primerih obe veji oblasti delegirata pristojnost za (pogosto politično) odločitev na upravne organe, ki tako (politični) odločitvi vdahnejo videz strokovnosti, moralnosti in apolitičnosti. V podstati te predstave je navijaški odnos do stroke kot najboljšega dobrega in omalovaževanje politike kot nečesa najslabšega slabega. Domnevna najvišja strokovnost birokracije se tako pogosto potencira do najvišje možne mere tako, da se *apriori* vsem odločitvam, ki jih navidezno sprejema birokracija, pripisuje duh strokovnosti, vsem odločitvam, ki jih sprejemajo politični organi, pa se *apriori* pripisuje duh nestrokovnosti in nesposobnosti.

Vse od začetka procesa reforme slovenske javne uprave v devetdesetih letih je v slovenskem političnem prostoru prisotna teza, v skladu s katero bi naj (vsaka) politična oblast poskušala spolitizirati upravni aparat oziroma si olajšati možnost zamenjav najvišjih javnih uslužbencev. Tovrstna razmišljanja so se še posebej okrepila po zmagi zdajšnje vladajoče koalicije na državnozborskih volitvah oktobra 2004. Po drugi strani pa ostaja dejstvo, da v Sloveniji nihče nikoli ni niti poskušal empirično analizirati stopnje politizacije v javni (državni) upravi. V prispevku bomo zato s pomočjo nekaterih javno dostopnih empiričnih podatkov in opravljenih znanstvenih raziskav[3] analizirali stopnjo politizacije slovenske javne (državne) uprave; zlasti nas bodo zanimale zadnje spremembe uslužbenske zakonodaje. V tem smislu je zlasti pomembna stopnja materialne politizacije, pri kateri nas bodo posebej zanimali kriteriji, ki se v tej državi uporabljajo v procesih kadrovanja na politične in najvišje upravne položaje.

Analiza stopnje (de)politizacije slovenske javne uprave

Razkorak med tistim, kar se pričakuje od javnih uslužbencev v smislu njihovega političnega delovanja v idealnem primeru, in tistim, za kar se zdi, da se operativno dogaja v večini upravni sistemov po svetu, je očiten (Hojnacki, 1996: 143). Ravno ta razkorak predstavlja temeljno dilemo, s katero se vse pogosteje soočajo upravni sistemi po svetu; dilemo, ki jo v različnih državah rešujejo na zelo različne načine. V večini držav so se v zadnjih desetletjih uveljavili nekateri standardi, namenjeni omejevanju politizacije in depolitizacije javnih uslužbencev, ki so ponekod namenjeni predvsem najvišjim in visokim javnim uslužbencem, drugod pa zajemajo celo vse javne uslužbence. V večini modernih demokratičnih držav je v veljavi prepoved neposredne participacije javnih uslužbencev v volilnem procesu, ki se - od

sti; klasična obravnava prežetosti birokracije s politiko in neizogibnega vpliva le-te na birokracijo; način nastopa administrativne elite na najvišje položaje skozi imenovanja v izvršilni veji oblasti itd.

[3] V prispevku so uporabljeni tudi empirični podatki iz raziskave, opravljene v juniju 2003 z metodo anketnega zbiranja podatkov. V raziskavo smo zajeli vse (takratne) politične funkcionarje (228) in najvišje (469) javne uslužbence v Republiki Sloveniji (generalne sekretarje na vseh ministrstvih Vlade Republike Slovenije ter vse državne podsekretarje). Odziv je bil zelo dober, saj smo prejeli 233 izpolnjenih vprašalnikov, ki so jih posredovali visoki javni uslužbenci (49,7 % vseh), 64 izpolnjenih vprašalnikov, ki so jih posredovali politični funkcionarji iz izvršilne veje oblasti (46,4 % vseh) ter 45 vprašalnikov (50 % vseh), ki so jih posredovali poslanci Državnega zbora Republike Slovenije.

države do države različno - nanaša na prepoved sodelovanja v volilni kampanji, prepoved finančnih donacij itd. (Hojnacki, 1996: 151).[4] Večina držav skuša omejevati aktivnost javnih uslužbencev v političnem procesu, v nekaterih političnih sistemih pa je prepovedano tudi članstvo javnih uslužbencev v političnih strankah.

Večina evropskih sistemov je uvedla posebne postopke izbire kandidatov za javne uslužbence, ki predstavljajo procesne garancije za preprečevanje zaposlovanja na podlagi osebnih oziroma političnih preferenc in zagotavljajo kar največjo stopnjo strokovnosti in nepristranskosti izbranih kandidatov, s tem pa kakovostno zagotavljanje storitev javnega sektorja naproti uporabnikom. Ena takih varovalk je ureditev, v kateri sprejem v uslužbensko razmerje nadzoruje ali opravlja neodvisno telo, s tem pa se vzpostavlja obveznost javnega ali internega natečaja ali pa razpisa za zasedbo delovnih mest. V Latviji državni uradnik ne sme zasedati voljenih položajev znotraj političnih organizacij. Francija po eni strani vzpostavlja splošno dolžnost nepristranskega opravljanja nalog, vendar izrecno določa pravico do političnega udejstvovanja vseh javnih uslužbencev, uvaja prepoved diskriminacije na osnovi političnega prepričanja in olajšuje vrnitev na delovno mesto javnim uslužbencem, ki so določen čas opravljali voljene politične funkcije. Slovenska ureditev je najbliže nemški, kjer je pravica do političnega udejstvovanja omejena le s tem, da mora pri tem javni uslužbenec ohraniti pravo mero in zadržanost, ki izhaja iz njegovega položaja in obveznosti službe. Lahko je tudi član političnih strank, ki niso bile prepovedane zaradi protiustavnega delovanja. Poljska omejuje politično udejstvovanje do te mere, da uradniki ne smejo javno izražati svojega političnega prepričanja. Članstvo in delovanje v političnih strankah je prepovedano samo najvišji kategoriji uradnikov, saj njihovo članstvo preneha z dnem imenovanja v to kategorijo. Tudi na Madžarskem obstajajo ostre omejitve, po katerih uradnik ne sme imeti nobenega položaja v politični stranki in ne sme opravljati nobene dejavnosti za politično stranko, razen če sam kandidira za politično funkcijo (Toonen in Raadschelders, 1997).

Matas (1995: 3) razume politizacijo javnih uslužbencev kot formalno in materialno. Upravne strukture glede na stopnjo formalne politizacije deli v dve skupini. V prvo skupino, ki jo imenuje apolitična, se uvrščajo javni uslužbenci z daljšo upravno karierno potjo in manjšim številom imenovanj na različne politične položaje, v drugo skupino pa javni uslužbenci s krajšo upravno karierno potjo in več imenovanji na različne politične položaje. Matas trdi, da je mogoče stopnjo formalne politizacije določiti že na osnovi skrbnega študija zakonodaje, ki ureja zaposlovanje javnih uslužbencev; zakonodaja namreč določa, kateri položaji znotraj

[4] *Slovenski zakon o javnih uslužbencih (2002) v 28. členu pravi, da uradnik izvršuje javne naloge v javno korist, politično nevtralno in nepristransko. 100. člen istega zakona govori o opravljanju različnih dejavnosti in konfliktu interesov in med drugim določa, da uradnik ne sme opravljati dejavnosti, če bi opravljanje dejavnosti lahko vplivalo na nepristransko opravljanje dela in bi pri opravljanju dejavnosti lahko zlorabil informacije, do katerih ima dostop pri opravljanju nalog v službi in ki niso javno dostopne. Preden uradnik začne opravljati dejavnost, za katero meni, da bi bila ali bi utegnila biti v nasprotju s prvim odstavkom tega člena, mora to sporočiti predstojniku. Kršitev dolžnosti iz tega odstavka je lažja disciplinska kršitev. Dolžnost sporočanja in omejitve iz tega člena pa med drugim ne velja za članstvo oziroma delovanje v političnih strankah. 123. člen istega zakona govori o vrstah disciplinskih kršitev in med težjimi kršitvami omenja tudi kršitev načela nepristranskosti in politične nevtralnosti.*

upravne strukture so namenjeni profesionalnim javnim uslužbencem ter nanje politika nima vpliva in kateri so tisti položaji, na katere se kadruje (tudi) na podlagi političnih meril. Razmerje med obema kategorijama določa stopnjo formalne politizacije.[5] V Republiki Sloveniji se v zadnjem obdobju formalno gledano zmanjšuje število tistih politično vezanih položajev, ki bi jih zasedali politični funkcionarji. Po določbah Zakona o javnih uslužbencih (2002) so predstojniki organov in organizacij v sestavi ministrstev in vladnih služb ter njihovi namestniki od 28. junija 2003 uradniki na položaju in jih ni mogoče več prištevati med politične funkcionarje. Posledica tega je zmanjšanje števila političnih funkcionarjev za 80 odstotkov v obdobju od leta 2001 do konca leta 2004 (tabela 2). Po novi zakonodaji so politični funkcionarji v izvršilni veji oblasti le še ministri, državni sekretarji in generalni sekretar vlade. Zakon o državni upravi (2002: 17. člen) določa, da se na ministrstvu lahko imenuje samo en državni sekretar,[6] Zakon o javnih uslužbencih pa določa poseben status uradnikov na položajih predstojnikov organov v sestavi ministrstev, vladnih služb, generalnih direktorjev direktoratov v ministrstvih, generalnih sekretarjev ter načelnikov upravnih enot. Po posebnem natečajnem postopku, ki ga vodi uradniški svet prek posebnih natečajnih komisij, uradnike na teh položajih imenuje vlada za dobo petih oziroma štirih let.

Tabela 2: Število političnih funkcionarjev, visokih javnih uslužbencev ter zaposlenih v državni upravi v Republiki Sloveniji v obdobju 31. 12. 2001 - 31. 12. 2004

	31. 12. 2001	31. 12. 2002	31. 12. 2003	31. 12. 2004	Sprememba 2001-2004 v %
Politični funkcionarji v izvršilni veji oblasti	180	173	72	36	-80.0
Uslužbenci na položaju z mandatom*	-	-	143	137	-
Visoki javni uslužbenci**	5251	5597	ni podatka	6426	+22.4
Zaposleni v državni upravi	31.641	32.209	33.529	34.650	+9.5

* v navedeni števili niso všteti uslužbenci, ki so na položaju kot vršilci dolžnosti (v.d.).

** v številu visokih javnih uslužbencev z dne 31. 12. 2004 so upoštevani uradniki od 1. do 6. stopnje uradniškega naziva (število uradnikov v I in II kariernem razredu, kar ustreza opredelitvi višjih upravnih delavcev po prejšnji zakonodaji), vključuje pa tudi uradnike na položaju ter uradnike na položaju z mandatom.

Vir: podatki Kadrovske službe Vlade Republike Slovenije.

[5] *Matas (1995) navaja primer katalonske administracije, za katero ugotavlja, da je za razliko od nekaterih drugih, na angleškem modelu osnovanih upravnih struktur, formalno politizirana, saj se je število političnih funkcionarjev od leta 1981 do leta 1995 povečalo za 56 odstotkov (na 78). Januarja 2002 je število zaposlenih v katalonski deželni upravi znašalo 47.183, avgusta 2003 pa 48.207 javnih uslužbencev, medtem ko je bilo zaposlenih v katalonski upravi v istem obdobju 155 političnih funkcionarjev (razmerje eden politični funkcionar na 311 javnih uslužbencev). Vir: Governancio Catalunya, http://www.gencat.es/governacio-ri/funcio.htm; september 2003.*

[6] *Vlada pa lahko na predlog predsednika vlade ali ministra imenuje državnega sekretarja, ki opravlja strokovno delo na širših zaokroženih področjih v okviru ministrstva oziroma v uradu predsednika vlade. Državni sekretar pomaga predsedniku vlade oziroma ministru pri opravljanju funkcije v okviru pooblastil, ki mu jih da predsednik vlade oziroma minister.*

V Sloveniji smo imeli do leta 2003 relativno visoko število političnih funkcionarjev, saj je bilo razmerje med političnimi funkcionarji in javnimi uslužbenci v Republiki Sloveniji konec leta 2002 en politični funkcionar na 186 zaposlenih v državni upravi.[7] Razmerje se je z novo uslužbensko zakonodajo in novim zakonom o državni upravi (2002) drastično spremenilo, saj je konec leta 2004 znašalo en politični funkcionar na kar 962 zaposlenih v državni upravi. Ob tem pa je zanimivo tudi razmerje med visokimi javnimi uslužbenci in zaposlenimi v državni upravi, saj se je iz razmerja en visoki javni uslužbenec na šest zaposlenih v državni upravi do konca leta 2004 spremenilo v razmerje 1 : 5,4, kar pomeni, da je določen delež nekdanjih političnih funkcionarjev z novo uslužbensko zakonodajo »prebegnil« v vrste najvišjih javnih uslužbencev. Nenazadnje se je število visokih javnih uslužbencev v Sloveniji v zadnjih treh letih povečalo za neverjetnih 22 odstotkov, ob čemer se seveda zastavlja vprašanje izvora tega povečanja.

V sklop formalne politizacije posredno sodi tudi možnost političnih funkcionarjev razpolaganja s posebnimi strokovnimi štabi in skupinami svetovalcev, kar je tudi ena od ključnih značilnosti v Petersovem (1988: 150) formalnem modelu odnosa med javnimi uslužbenci in političnimi funkcionarji. Del sistema javnih uslužbencev se je namreč v toku zgodovinskega razvoja razvil v visoko specializirane »zbore«, ki so neposredno pripojeni k političnim organom znotraj oblasti.[8] V vsakem političnem organu je torej mogoče oblikovanje posebne skupine uradnikov (funkcionarjevega kabineta), ki so vezani na funkcionarjevo osebno zaupanje. Pogosto se zgodi, da ti uradniki zapustijo kabinet skupaj s političnim funkcionarjem in se vrnejo na delovna mesta znotraj sistema javnih uslužbencev, od koder so najpogosteje tudi rekrutirani (Raadschelders in Rutgers, 1996: 86). Ta upravna struktura je ločena od sistema javnih uslužbencev, ki zajema tudi najvišje vodstvene položaje. Število in vrste delovnih mest v kabinetu določi v okviru kadrovskega načrta za organe državne uprave vlada, za druge državne organe sam državni organ, za organe lokalnih skupnosti pa predstavniški organ.[9] Položaj zaposlenih v funkcionarjevem kabinetu je vsaj posredno odvisen od mandata predpostavljenega političnega funkcionarja, čeprav tovrstna povezava v Republiki Sloveniji seveda ni tako neposredna kot to velja za administracijo znotraj ameriške izvršilne veje oblasti. Kot lahko ugotovimo na podlagi podatkov v tabeli 3, je odstotek tistih slovenskih političnih funkcionarjev, ki imajo kot pomoč pri svojem delu na voljo posebno skupino svetovalcev in pomočnikov (kabinet), večji v zakonodajni (80 odstotkov) kot v izvršilni veji oblasti (49 odstotkov); obenem pa drži, da je v kabinetih političnih funkcionarjev, ki delujejo v izvršilni veji oblasti, redno zaposlenih povprečno večje število oseb.

[7] *Navedeni podatek se nanaša na stanje dne 31. 12. 2002 (vir: Kadrovska služba Vlade Republike Slovenije).*

[8] *Kot primere lahko navedemo ministrski kabinet v Franciji ali pa patronažni sistem v Združenih državah Amerike (Raadschelders in Rutgers, 1996: 86). Člani francoskega ministrskega kabineta tako verjamejo, da področij uprave in politike ni mogoče jasno ločiti, medtem ko predstavniki uprav znotraj posameznih resorjev verjamejo, da gre za dve zelo različni področji (Heady, 2001: 181–190). Po drugi strani pa se je sistem javnih uslužbencev na Nizozemskem in v Veliki Britaniji razvil v nevtralno in lojalno telo, ki ostaja na svojem položaju tudi po vsakokratnih političnih menjavah na oblasti (Raadschelders in Rutgers, 1996: 87).*

[9] *72. člen Zakona o javnih uslužbencih (2002).*

Tabela 3: Svetovalci političnih funkcionarjev v Sloveniji

Svetovalci političnih funkcionarjev	Vsi politični funkcionarji	Politični funkcionarji v izvršilni veji oblasti	Politični funkcionarji v zakonodajni veji oblasti
a) Odstotek političnih funkcionarjev, ki imajo kot pomoč pri svojem delu na voljo tudi posebno skupino svetovalcev in pomočnikov (kabinet)	62 (N=107)	49 (N=63)	80 (N=44)
b) Povprečno število oseb, ki so redno zaposlene v skupini svetovalcev in pomočnikov (kabinetu)	6,0 (N=58)	6,9 (N=28)	5,2 (N=30)

Vir: Haček (2005).

Za natančnejšo določitev stopnje politizacije v upravi pa je potrebno preseči zgolj normativno in kvantitativno perspektivo. Potrebno je namreč določiti tudi stopnjo materialne politizacije (Matas, 1995: 4). Pojem materialne politizacije se nanaša na dejansko stopnjo politizacije strankarske kontrole nad najvišjimi javnimi uslužbenci znotraj upravnega sistema neke državne entitete. Pri merjenju stopnje materialne politizacije je potrebno ugotoviti vsaj dvoje in sicer prvič, kateri so tisti kriteriji, po katerih se kadruje na politične položaje in drugič, kateri so kriteriji, po katerih se kadruje na najvišje upravne položaje. Materialne politizacije toliko ne zanimajo morebitni (politični) položaji na vrhu upravne hierarhije, ki so vezani na izvolitev v voljenem predstavniškem telesu, pač pa jo predvsem zanima kadrovanje na tiste položaje v upravi, na katere so posamezniki imenovani.[10] Pri tovrstni politizaciji je precejšnja zmešnjava. Prvo nerazumevanje se nanaša na dejstvo, da je lahko tovrstna politizacija popolnoma legalna in legitimna, saj demokratična vladavina sama po sebi predpostavlja implementacijo izbora volivcev, le-to pa lahko izbrani predstavniki ljudstva dosežejo le preko birokracije. Določeni najvišji položaji so v upravi logično odvisni od politične izbire, saj imajo v očeh (politične) vlade posebno strateško pomembnost. Na splošno rečeno gre pri tem za omejeno število najvišjih javnih uslužbencev, katerih mandat je vezan na mandat aktualne oblasti, in ki služijo kot posredovalci med politično sfero in sfero birokracije. Tovrstne »politične« položaje znotraj upravnega sistema lahko zasledimo v skorajda vseh zahodnih demokracijah; ustvarjeni so z namenom nuditi političnemu delu izvršilne veje oblasti vsaj neko sredstvo nadzora nad javno politiko (Peters in Pierre, 2003: 313).

V tej luči lahko razumemo tudi najnovejšo novost slovenske uslužbenske zakonodaje (Sprememba zakona o javnih uslužbencih, 2005), katere bistvena spre-

[10] *V Republiki Sloveniji so takšni uslužbenski položaji po Zakonu o javnih uslužbencih (2002: 80. člen) v ministrstvih (generalni direktor, generalni sekretar in vodje organizacijskih enot), v organih v sestavi ministrstva (direktor in vodje organizacijskih enot), v upravnih enotah (načelnik upravne enote in vodje organizacijskih enot), v vladnih službah (direktor in vodje organizacijskih enot) ter v upravah lokalnih skupnosti (direktor in vodje organizacijskih enot). Večina od navedenih položajev se pridobi z odločbo o imenovanju, na navedene položaje pa kandidate večinoma imenuje Vlada Republike Slovenije na predlog ministra oziroma tistega političnega funkcionarja, ki mu je določeni visoki javni uslužbenec odgovoren. Navedeni položaji se pridobijo za dobo petih let (Zakon o javnih uslužbencih, 2002: 82. člen).*

memba se nanaša na 83. člen Zakona o javnih uslužbencih, ki sicer govori o prenehanju položaja najvišjih javnih uslužbencev. Položaj le-tem sicer preneha, če to sam zahteva; če v enem mesecu od imenovanja ne sklene pogodbe o zaposlitvi oziroma aneksa k pogodbi o zaposlitvi; če se v predpisanem postopku ugotovi, da ni sposoben opravljati nalog na položaju; na podlagi sklepa o ugotovitvi odgovornosti za disciplinsko kršitev oziroma v primeru prenehanja delovnega razmerja. Ne glede na navedene razloge pa lahko funkcionar oziroma organ, pristojen za imenovanje razreši generalnega direktorja v ministrstvu, predstojnika vladne službe, *generalnega sekretarja v ministrstvu, predstojnika organa v sestavi ministrstva*[11] in direktorja občinske uprave oziroma tajnika občine na predlog funkcionarja, pristojnega za predlaganje imenovanja. S spremembami uslužbenske zakonodaje v februarju 2005 je bil dejansko razširjen obseg najvišjih javnih uslužbencev, ki jih lahko politični funkcionarji razrešijo iz kateregakoli razloga oziroma nekrivdno. Ob tem seveda drži, da gre za določeno povečanje v obsegu materialne politizacije, vendar pa je hkrati potrebno jasno povedati, da je tovrstna politizacija popolnoma legalna in legitimna, saj lahko v demokratični vladavini izbrani predstavniki ljudstva implementacijo izbora volivcev dosežejo le prek birokracije. Za upravne strokovnjake je bolj zaskrbljujoče povečevanje števila zaposlenih v državni upravi, še zlasti pa povečanje števila visokih javnih uslužbencev, katerih število se je v zadnjih treh letih povečalo za 1200 oziroma za dobro petino.

Drugo nerazumevanje se nanaša na dejstvo, da politizacija imenovanj na najvišje upravne položaje nujno ne pomeni tudi popolne odsotnosti strokovnosti. V javnosti je namreč pogosto zaslediti vtis, da je proces politizacije (najvišjih) upravnih položajev na splošno povezan z idejo nestrokovne birokracije. V Nemčiji ali Franciji je omejeno število upravnih položajev v rokah najvišjih javnih uslužbencev, ki so hkrati visoko kvalificirani strokovnjaki in politično aktivni člani političnih strank. Politizacija najpogosteje implicira na nesposobnost takrat, ko ne vpliva le na imenovanja na najvišje upravne položaje, ampak tudi na kariero. V tem primeru lahko politizacija postane sredstvo za izražanje naklonjenosti do nekaterih političnih zaveznikov na škodo drugih, ne glede na dejansko stopnjo strokovnosti ali kvalitete dela.

Prvi in morda najpomembnejši dejavnik materialne politizacije je politično udejstvovanje vseh, ki zasedajo visoke položaje v upravi; za materialno politizacijo je pomemben tudi podatek, kateri politični opciji »pripadajo« tisti visoki javni uslužbenci, ki so člani političnih strank - ali je to ista politična opcija, ki je tudi na oblasti? Na podlagi zbranih podatkov lahko ugotovimo, da je v Republiki Sloveniji članstvo v političnih strankah visoko predvsem pri političnih funkcionarjih, še zlasti pri poslancih Državnega zbora Republike Slovenije (93 odstotkov jih je članov političnih strank) in županih slovenskih občin (66 odstotkov), manj kot polovično (45 odstotkov) pa je članstvo v političnih strankah pri političnih funkcionarjih iz izvršilne veje oblasti. Pri visokih javnih uslužbencih prevladuje nečlanstvo v političnih strankah in to izraziteje na državni kot na lokalni ravni; tako kar 85 odstotkov visokih javnih uslužbencev na državni ravni ni članov političnih strank.[12]

[11] *Ležeče so označene novosti v uslužbenski zakonodaji iz leta 2005 (Sprememba zakona o javnih uslužbencih, ZJU-A, 2005: 1. člen)*

[12] *Na lokalni ravni ni članov političnih strank 69 odstotkov visokih javnih uslužbencev, šest odstotkov pa se jih ni želelo opredeliti.*

Tabela 4: Članstvo visokih javnih uslužbencev in političnih funkcionarjev v političnih strankah v Republiki Sloveniji I. (v odstotkih)

Članstvo v politični stranki	Visoki javni uslužbenci	Vsi politični funkcionarji	Politični funkcionarji v izvršilni veji oblasti	Politični funkcionarji v zakonodajni veji oblasti	Politični funkcionarji na lokalni ravni oblasti	Visoki javni uslužbenci na lokalni ravni oblasti
Je član politične stranke	13	65	45	93	66	25
Ni član politične stranke	85	34	53	7	34	69
Se ni želel opredeliti, ni odgovora	2	1	2	0	0	6
Skupaj	100	100	100	100	100	100
N=	(232)	(109)	(64)	(45)	(68)	(67)

* podatki so iz leta 2003.

Vir: Haček (2005).

Tabela 5: Članstvo visokih javnih uslužbencev in političnih funkcionarjev v političnih strankah v Republiki Sloveniji II. (v odstotkih)

Članstvo v politični stranki	Visoki javni uslužbenci	Vsi politični funkcionarji	Politični funkcionarji na lokalni ravni oblasti	Visoki javni uslužbenci na lokalni ravni oblasti
LDS	38	50	31	20
ZLSD	24	11	11	20
DeSUS	0	3	0	0
SLS	21	17	27	27
vladajoča koalicija v letih 2000–2004 (LDS+ZLSD+DeSUS+SLS)	83	81		
SDS	10	6	25	27
Nsi	7	6	2	6
SNS	0	4	2	0
SMS	0	3	0	0
Drugi	0	0	2	0
Skupaj	100	100	100	100
N=	(29)	(71)	(45)	(17)

* podatki so iz leta 2003.

Vir: Haček (2005).

Med sicer redkimi visokimi javnimi uslužbenci, ki so se opredelili kot člani ene izmed političnih strank (tabela 5), jih je velika večina članov tistih političnih strank, ki so v času izvedbe raziskave sestavljale tudi vladajočo koalicijo; enaka ugotovitev velja tudi za politične funkcionarje. Če primerjamo še državno in lokalno raven ob-

lasti lahko ugotovimo, da je članstvo v političnih strankah na lokalni ravni precej bolj heterogeno porazdeljeno. Na osnovi dostopnih podatkov seveda ni mogoče sklepati, da je slovenski sistem javnih uslužbencev politiziran niti ni mogoče trditi, da prevladuje kadrovanje po političnih merilih ali da je mogoče celo zaslediti elemente patronažnega sistema.[13]

Sklepne ugotovitve

Na osnovi dostopnih podatkov lahko trdimo, da je mogoče v slovenskem upravnem sistemu zaslediti sledi politizacije. Formalni kriteriji rekrutacije v upravne službe sicer ne omogočajo neposrednega sklepanja o formalni politizaciji, prav tako je ugotovljena stopnja članstva visokih javnih uslužbencev na državni (pa tudi na lokalni) ravni zelo nizka. Na nekatere sledi politizacije napotuje relativno visoko število političnih funkcionarjev, sploh glede na število visokih javnih uslužbencev, pa tudi dejstvo, da so tisti visoki javni uslužbenci, ki so člani političnih strank, v tako visokem odstotku člani strank vladajoče koalicije.[14] Posebno vprašanje je vprašanje pravnih in družbenih možnosti, ki jih imajo na voljo javni uslužbenci za vključevanje v politično življenje. Medtem ko velja v nekaterih upravnih sistemih po svetu prepoved političnega udejstvovanja javnih uslužbencev (npr. v Veliki Britaniji), podobnih omejitev ne poznajo v Španiji, Franciji, Nemčiji, pa tudi ne v Sloveniji. Posledično je slovenska politična elita sestavljena iz večjega števila nekdanjih visokih javnih uslužbencev, ki imajo v primeru neuspeha v politični karieri še vedno možnost vrnitve na upravni položaj. Tovrstna svoboda sicer predstavlja prednost nasproti tistim, ki vstopajo v politične vode iz zasebnega sektorja, kljub temu pa učinkov večjega zastopstva nekdanjih visokih javnih uslužbencev v politiki ne gre precenjevati, saj se nekdanji visoki javni uslužbenci hitro prilagodijo pravilom politične igre. V okviru tega je vsekakor potrebno omeniti tudi specifično značilnost večine slovenskih političnih funkcionarjev; le-ta pravi, da slovenski politični funkcionarji sploh nočejo biti videni kot politični funkcionarji oziroma povedano drugače, sebe nimajo za politične funkcionarje, pač pa za strokovnjake na svojih specifičnih področjih (Haček, 2005), kar pa je že tematika za novo, specifično analizo.

[13] *Kot ugotavlja Matas (1995: 5-6) za katalonsko deželno upravo, v kateri je kar dve tretjini visokih javnih uslužbencev članov političnih strank, od tega kar 70 odstotkov strank vladajoče koalicije.*

[14] *Seveda velja enak sklep tudi za politične funkcionarje, vendar so le-ti per definitionem politično (strankarsko) opredeljeni.*

LITERATURA

Aberbach, D. J., Putnam, D. R. in Rockman, A. B. (1981): *Bureaucrats and politicians in Western democracies.* Cambridge, Massachusetts in London.

Aberbach, D. J. in Rockman, A. B. (1987): »*Comparative administration: methods, muddles, and models*«. Administration and Society, 18: 473-506.

Almond, A. G. in Powell, G. B. (1966): *Comparative politics: A developmental approach.* Little, Brown & Company: Boston.

Gordon, J. G. (1982): *Public administration in America.* St. Martinžs Press: New York.

Haček, M. (2005): *Politika birokracije.* Modrijan: Ljubljana.

Heady, F. (2001): *Public administration: A comparative perspective.* Marcel Dekker Inc.: New York, Basel.

Hojnacki, P. William (1996): »Politicisation as a civil service dilemma« V Bekke, H., Perry, L. J. in Toonen, T. (ur.) *Civil service systems in comparative perspective.* Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis, str. 137-164.

Hummel, P. R. (1977): *The bureaucratic experience.* St. Martin's Press: New York.

Levine, C., Peters, B. G. in Thompson, F. J. (1990): *Public administration, challenges, choices, consenquences.* Scott Foresman: Chicago.

Lukšič, I. (1997): »*Političnost ustavnega sodišča*«. Teorija in praksa, let. 34, št. 6, str. 982-1000.

Matas, J. (1995): »*Public administration and the recruitment of political elites: Formal and material politicisation in Catalonia*«. Working paper no.104, IASIA Conference 1995, Barcelona.

Peters, B. G. (1988): *Comparing public bureaucracies: Problems of theory and method.* The University of Alabama Press: Tuscaloosa, London.

Peters, B. G. in Barker, A. (1993): *The public service, the changing state and governance.* Canadian Centre for Management Development: Ottawa.

Peters, B. G. (2001): *The politics of bureaucracy.* Routledge: London in New York.

Peters, B. G. in Pierre, J. (2003): *Handbook of public administration.* SAGE: London, Thousand Oaks, New Delhi.

Raadschelders, J. in Rutgers, M. (1996): »The evolution of civil service systems«. V Bekke, H., Perry, L. J. in Toonen, T. (ur.) *Civil service systems in comparative perspective.* Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis, str. 67-100.

Riggs, W. F. (1988): »*Bureaucratic politics in the U.S.: Benchmarks for comparison*«. Governance: an international journal of policy and administration, 1: 347-379.

Rouban, L. (2001): »*Le cadres du prive et du public: des valuers sociopoliticques en evolution*«. Revue Française d'Administration Publique, 98: 329-344.

Spremembe zakona o javnih uslužbencih, Uradni list Republike Slovenije št. 20/2005, 24. februar 2005, EPA 103/IV.

Toonen, T. in Raadschelders, J. (1997): *Public sector reform in Western Europe.* School of public and environmental affairs, Indiana University: Bloomington.

Zakon o državni upravi, Uradni list Republike Slovenije št. 52/2002, EPA 020-05/01-22/3 Ljubljana, 31. maj 2002.

Zakon o javnih uslužbencih, Uradni list Republike Slovenije št. 56/2002, 28. junij 2002, EPA 185/III.

Zakon o Vladi Republike Slovenije - uradno prešiščeno besedilo, Uradni list Republike Slovenije št. 24/2005.

*Anja KOPAČ**

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK

AKTIVACIJA KOT KONVERGENTNI IN DIVERGENTNI PROCES REFORME DRŽAVE BLAGINJE

Povzetek: *Od sredine sedemdesetih let se države blaginje soočajo s krizo, ki ima tako ekonomski kot tudi moralni značaj. Iskanje izgubljenega ravnotežja med (ekonomsko) učinkovitostjo in (socialno) varnostjo se v zadnjem obdobju kaže predvsem v poudarjanju pomena dela oziroma participacije na trgu delovne sile za posameznikovo aktivno vključenost v družbo in družbene procese. Vpeljuje se princip aktivacije, ki postaja osrednji element preobrata »pasivne« k »aktivni« socialni politiki in povzroča reformo obstoječih konceptov zagotavljanja (socialne) varnosti in njihove povezanosti s trgom delovne sile in tako pomembno spreminja položaj posameznikov in družbenih kategorij. Vpeljane spremembe lahko označimo za paradigmatične, novo fazo v razvoju socialne politike pa lahko pojmujemo kot aktivacijsko socialno politiko. Na ravni političnega diskurza predstavlja princip aktivacije splošni, univerzalni odgovor (tj. konvergentni proces), ki se na ravni politične prakse, to je implementacije, prevede v različne strategije in ukrepe (tj. divergentni proces). Oblikujejo se različni modeli aktivacije, ki ustrezajo v preteklosti oblikovanim različnim blaginjskim režimom. Aktivacija je tako razvojno pogojena.*

Ključni pojmi: *aktivacija, (post)moderna država blaginje, aktivacijska socialna politika, kriza države blaginje, državljanstvo.*

Uvod

Osnovni namen članka je predstavitev aktivacijske paradigme in njenega vključevanja v socialno politiko postmodernih držav blaginje.[1] Pri tem so izpostavljene razlike med konvergentno in divergentno naravo principa aktivacije. Prva se pojavlja na ravni političnega diskurza, kjer aktivacija predstavlja splošni, univerzalni odgovor na eksogene in endogene dejavnike krize države blaginje, druga pa na ravni implementacije, kjer se sprejete vrednotne orientacije prevedejo v različne aktivacijske strategije in ukrepe (t. i. modele aktivacije). Spremembe, vpeljane v socialno politiko pod vplivom političnega diskurza o aktivaciji, lahko označimo za paradigmatične, katerih posledica naj bi bilo oblikovanje nove faze v razvoju socialne politike - to je takoimenovane aktivacijske socialne politike. To je tudi osnovna teza

* *Dr. Anja Kopač, raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.*

[1] *Članek povzema nekatere izmed temeljnih ugotovitev, ki so obširneje predstavljene v delu avtorice »Aktivacija - obrat v socialni politiki«.*

pričujočega dela, ki je povezana s spremembami, ki se dogajajo znotraj koncepta državljanstva. Analizo principa aktivacije na ravni političnega diskurza dopolnjuje tudi analiza na ravni implementacije, kjer se oblikujejo različni modeli aktivacije. Ti predstavljajo razvojno pogojeni odgovor držav blaginje na današnje izzive. Aktivacijska socialna politika na ravni implementacije tako ostaja zvesta v preteklosti vzpostavljenim relacijam med sistemi (socialne) varnosti in trgom delovne sile oziroma stopnji dopustnosti vmešavanja države blaginje v delovanje trga delovne sile, spreminja se zgolj narava te intervencije. Ta se pomika od »redistribucije dohodka« k »redistribuciji dela« oziroma priložnosti na trgu delovne sile. V zaključku so na kratko predstavljene tudi možnosti in omejitve te politike v praksi oziroma so izpostavljene nekatere njene pasti.

Kriza države blaginje: od modernizma k postmodernizmu

Spremembe, s katerimi se srečujejo postmoderne družbe, se bistveno razlikujejo od tveganj, značilnih za takoimenovane moderne družbe. Proces modernizacije je oblikoval specifične probleme, ki so zaznamovali razvoj »moderne« socialne politike, predvsem v prvi polovici 20. stoletja. Moderna socialna politika, za katero je bila značilna povečana stopnja odgovornosti države za zagotavljanje socialne varnosti in socialne blaginje, je v povojnem obdobju temeljila predvsem na konceptu socialnega zavarovanja (tj. principu reciprocitete). Sistemi socialne varnosti so delovali na predpostavki polne zaposlenosti in normalnih oziroma standardnih zaposlitvenih pogojev (tj. zaposlitev za nedoločen, polni delovni čas, s 40-urnim tedenskim delovnikom). Izražen je bil princip ekvivalence, z določeno stopnjo solidarnosti med bogatejšimi in revnejšimi, ki se je nanašal na demografsko sliko takratne povojne družbe, v kateri je prevladovala mlada populacija in je bila pričakovana življenjska doba nižja od sedanje. Sistemi so bili tudi prilagojeni takratnemu prevladujočemu družinskemu modelu, v katerem so bili moški zadolženi za zagotavljanje materialne (finančne) varnosti *(»male breadwinner model«),* ženske pa so skrbele za družino in gospodinjstvo *(»female-carer model«).*

Moderna država blaginje je bila v zlatem povojnem obdobju kapitalizma razumljena kot njegov neločljivi del, kjer so bili blaginja, enakost in polna zaposlenost v medsebojnem harmoničnem odnosu in se medsebojno niso izključevali oziroma med njimi ni bilo igre ničelne vsote (»zero-sum game«). Ta bolj ali manj »harmonični« odnos je temeljil predvsem na *»keynesianskem konsenzu«* (Esping-Andersen, 1996), ki je s spodbujanjem povpraševanja s strani (ekonomsko zaprte) države zagotavljal neinflacijsko gospodarsko rast, ki je omogočala polno zaposlenost. To obdobje številni avtorji enačijo s keynesiansko državo blaginje *(»Keynesian Welfare State«* - Esping-Andersen, 1996).

Vsi temeljni pogoji povojno vzpostavljenega ravnotežja med trgom delovne sile in sistemi socialne varnosti[2] so se v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja zače-

[2] *Povezanost med trgom delovne sile in sistemom socialne varnosti je ključnega pomena za uspešno delovanje in splošno blaginjo (post)modernih družb (Sarfati, 2002). Skupaj določata distribucijo virov znotraj družbe, tipe spodbud, ki so na voljo posameznikom pri njihovih ekonomskih odločitvah, in vplivata na splošni družbeni razvoj (npr. ekonomsko emancipacijo žensk, gibanje rodnosti itd). Hkrati pa so posledice njunega medsebojnega neusklajenega delovanja velike in se izražajo predvsem v brezposelnosti, revščini in socialni izključenosti.*

li postopno rušiti in zaostrovati *vprašanje izključujočega odnosa med (ekonomsko) učinkovitostjo in (socialno) varnostjo.* Pojavljati se je začela takoimenovana ekonomska (fiskalna) in kasneje, v osemdesetih letih 20. st., tudi moralna kriza države blaginje. Prva se nanaša predvsem na spremenjeno razmerje med vplačniki in uporabniki (oziroma med aktivno in neaktivno populacijo), medtem ko moralna/vrednotna kriza odraža splošni negativni pogled na vlogo države blaginje pri zagotavljanju socialne varnosti in blaginje.

Kriza države blaginje je posledica predvsem strukturnih sprememb v ekonomski sferi (tj. deindustrializacija, tehnološke revolucije), procesa globalizacije (kapitala, storitev, proizvodnje in trgovine), demografskih sprememb (predvsem staranjem prebivalstva) ter sprememb v sferi družine in gospodinjstev (več o tem v Kopač, 2004).

Spremembe, s katerimi se srečujejo postmoderne države blaginje, je mogoče zaobjeti s pojmom postmodernizem, za katerega so značilni procesi, ki po Rusovem (1990: 109) mnenju *»vplivajo na večjo enakost med ljudmi in hkrati vse manjšo stopnjo uniformnosti, ki se kaže na različnih življenjskih področjih«* (slogih življenja, karierah, potrošnjah itd.). Spreminja se kontekst socialne politike. Prehod od industrijske k postindustrijski družbi (Burgguley, 1994) oziroma od fordizma k postfordizmu (Jessop, 1994; Gorz, 1999) spremljajo procesi prestrukturiranja, družbena dezorganizacija in reorganizacija, ki vplivajo tudi na državo blaginje. Postfordizem je s svojo vgrajeno fleksibilnostjo izziv za državo blaginje, saj generira nove potrebe (predvsem po prilagodljivosti in adaptabilnosti) in zahteve (predvsem po specializaciji in individualizaciji socialnih storitev), na katere morajo odgovoriti postmoderne države blaginje, če želijo držati korak z družbenoekonomski spremembami, ki oblikujejo okolje, v katerem delujejo.

Današnje postmoderne družbe se spreminjajo v »družbe tveganja« *(»Risk societies«* – Beck, 1992) oziroma prehajajo skozi obdobje »transformacije modernosti« od »primarne« v »sekundarno modernost« (Beck, 2000). Sposobnost prilagajanja postaja ključni mehanizem uspeha in učinkovitosti, pri tem pa ima pomembno vlogo predvsem znanje. Spremenjene družbenoekonomske in politične razmere zahtevajo spremembo obstoječih držav blaginje (predvsem njenih mehanizmov), da bodo te sposobne zagotavljati socialno integracijo, solidarnost in socialno pravičnost.

Iskanje (novega) ravnotežja oziroma preseganje igre ničelne vsote med ekonomsko učinkovitostjo in socialno varnostjo je sprva potekalo v smeri deregulacijskih politik, katere so ob koncu osemdesetih in do sredine devetdesetih let prejšnjega stoletja zagovarjale številne ugledne mednarodne organizacije, kot na primer Svetovna banka, OECD in IMF (Deacon, 2000), vendar so se socialni stroški te strategije izkazali previsoki (tj. naraščanje stopenj revščine in socialne izključenosti) in ob koncu devetdesetih let so se pojavili novi poskusi preoblikovanja socialne politike v produktivni dejavnik razvoja. Enega izmed pomembnejših načinov predstavlja prav aktivacija, ki *poudarja pomen plačanega dela* (torej participacije na trgu delovne sile) za zagotavljanje posameznikove aktivne vključenosti v družbo in družbene procese (oziroma za zagotavljanje polnopravnega državljanstva) in *povzroča reformo obstoječih konceptov zagotavljanja (socialne) varnosti in njihove povezanosti s trgom delovne sile in tako spreminja položaj posameznikov in družbenih kategorij v družbi.*

Princip aktivacije in njegove temeljne značilnosti

Pojem »aktivacija« in z njim povezane besede (aktiven, aktivirati) so predvsem politični izrazi (Pascual, 2002; Barbier, 2003), ki predstavljajo pomemben element novodobnega političnega diskurza (tj. ideologije) o reformi države blaginje, tako na ravni EU[3] kot tudi v posameznih nacionalnih državah.

Pojem »aktivacija« se v političnem diskurzu in tudi v teoretični literaturi (Barbier, Ludwig-Mayerhofer, 2004; Van Berkel in Møller, 2002; Pascual, 2002; itd) uporablja za označevanje sprememb, povezanih s prestrukturiranjem države blaginje. Princip aktivacije je danes osrednji element preobrata iz pasivne k aktivni socialni politiki (oziroma t. i. »aktivacijski« socialni politiki), pri čemer izhaja iz normativne predpostavke, da je »aktivno« življenje boljše kot »pasivno« in da lahko le aktivna politika poveča možnosti ljudi za aktivno življenje in polnopravno članstvo v družbi (Hvinden, 1999). Pri tem večina teoretikov in političnih akterjev izhaja iz predpostavke (oblikovane v 90. letih), da je polnopravno državljanstvo (kot cilj države blaginje) mogoče le s sodelovanjem na trgu delovne sile. Poudarjanje (izključnega) pomena plačanega dela (torej sodelovanje na trgu delovne sile) kot temeljnega mehanizma za zagotavljanje polnopravnega državljanstva, ne glede na njegovo dejansko kakovost, postaja za vse številnejše, predvsem skandinavske avtorje, vprašljivo. V zadnjem času tako lahko zasledimo opredelitve, ki aktivacijo razumejo širše - kot participacijo v družbi, pri čemer ta vključuje poleg plačanih oblik dela tudi neplačane oblike, kot je na primer sodelovanje v neformalni/civilni sferi. V tem primeru govorimo o takoimenovani socialni aktivaciji,[4] ki izhaja iz širšega koncepta dela in zagotavlja socialno integracijo posameznikov v Dürkheimovem smislu.[5]

Vpeljani princip aktivacije s poudarjanjem pomena participacije na trgu delovne sile za doseganje polnopravnega državljanstva spreminja *temeljno logiko socialne politike* (od zagotavljanja »varne« izključenosti s trga delovne sile, k zagotavljanju »vključenosti« na trg delovne sile) in postavlja v ospredje nove vrednotne usmeritve, ki posledično *determinirajo njene cilje* (tj. zagotavljanje višje stopnje zaposlenosti in aktivnosti) in *izpeljane strategije ter ukrepe,* ki so usmerjeni k zagotavljanju rekomodifikacije delovne sile (npr. pogojevanje socialnih prejemkov s posameznikovo pripravljenostjo do dela oziroma sodelovanja v (re)integracijskih ukrepih itd.) in/ali odpravljanju »napak« pri delovanju trga delovne sile (npr. finančne spodbude za delo, zmanjševanje »velikodušnosti« sistemov socialne varnost itd).[6]

---

[3] *Na ravni EU se pojem aktivacije uporablja predvsem v povezavi z evropsko strategijo zaposlovanja in reformo evropskega socialnega modela.*

[4] *Pojem »socialna aktivacija« se je prvič pojavil že leta 1999, ko so ga uporabili Van Berkel, Coenen in Dekker (1999: 89) v povezavi z zagotavljanjem 'participacije' dolgotrajno brezposelnim osebam (in drugim težje zaposljivim skupinam) v neplačanih bolj kot plačanih aktivnostih. Ideja se je pojavila zaradi problematičnosti zaposlovanja težje zaposljivih oseb, ki potrebujejo posebne, prilagojene programe in ukrepe, in za katere pogosto cilj vključevanja na trg delovne sile niti ni realno izvedljiv.*

[5] *Po Dürkheimovi tradiciji je socialno integracijo moč opredeliti kot »participacijo v različnih oblikah produktivnih socialnih mrež, ki niso povezane le s plačnim delom, temveč tudi z družinskim delom, kulturnimi aktivnostmi in prostovoljnim delom« (Van Berkel in Møller, 2002: 6).*

[6] *Več o tem v Kopač, 2004.*

Vpeljevanje principa aktivacije v socialno politiko postmodernih družb (tj. takoimenovana aktivacijska socialna politika) povzroča številne spremembe, ki se odražajo na vseh ravneh, to je na makro, mezo in mikro ravni. Na sistemski ravni se spreminja odnos med sistemi (socialne) varnosti in trgom delovne sile, kar se izraža na individualni ravni - to je v položaju posameznikov in družbenih kategorij, spreminjata pa se tudi vloga in pomen institucij države blaginje (tj. mezo raven). Aktivacijska socialna politika tako vključuje tri različne dimenzije, to je aktiviranje posameznikov, sistema in institucij. Aktiviranje posameznikov se nanaša na ustvarjanje okolja, ki posameznike spodbuja k delu, torej gre za reformo odnosa med posameznikom in državo (tj. koncept državljanstva in vprašanje odnosa med pravicami in dolžnostmi), pri aktiviranju sistema gre za odpravljanje »napak« pri delovanju trga delovne sile, torej za reformo povezanosti med sistemi zagotavljanja varnosti[7] in trgom delovne sile, pri aktiviranju institucij pa gre predvsem za zagotavljanje uspešne in učinkovite implementacije aktivacijske politike v praksi.

Model konceptualizacije aktivacije: med konvergentnostjo in divergentnostjo

Zaradi mnogoplastnosti uvedenih sprememb pojma »aktivacija« ni mogoče enoznačno opredeliti. Cilj konceptualizacije aktivacije je zaobjeti njene različne vidike oziroma ravni ter jih logično povezati v smiselno celoto, iz katere bo moč razbrati značilnosti postmoderne socialne politike na ravni političnega diskurza in na ravni prakse oziroma bo mogoče vzpostaviti ločnico med konvergetno in divergentno naravo principa aktivacije.

V ta namen bo uporabljen klasični model oblikovanja (javne) politike[8] (tj. policy proces), ki ločuje dve *fazi*, to je fazo političnega diskurza *(»policy-making«)* in implementacije[9] (oziroma prakse), in vsaki pripisuje različne *naloge*. V fazi diskurza se (iz)oblikujejo vrednotne orientacije oziroma temeljni principi, ki določajo cilje, ti pa se nato v izvedbeni fazi preoblikujejo v strategije in specifične ukrepe. Na podlagi tega modela je možno *koncept aktivacije razdeliti na dve ključni dimenziji, to je aktivacijo kot vrednotno orientacijo in cilj ter aktivacijo kot strategijo in ukrep* (glej tabelo 1). Koncept aktivacije je kot princip znotraj socialne politike tako analiziran z vidika različnih faz oblikovanja javne politike.

---

[7] *Varnost se zagotavlja prek različnih sistemov, pri čemer javni sistemi socialne varnosti (tj. sistem socialnih pomoči in sistem socialnega zavarovanja) predstavljajo enega izmed najpomembnejših redistributivnih mehanizmov države, ki pa nikakor ni edini, in katerega pomembno dopolnjujejo pravice iz delovnega razmerja, sistem minimalnih plač in davčni sistem (Glej Kopač, 2004).*

[8] *T. i. klasični model oblikovanja javne politike je bil oblikovan na začetku 20. stoletja. Ta vidi celotni politični proces (»policy process«) zelo poenostavljeno - kot hierarhični, linearni proces, kjer so posamezne faze procesa medsebojno ločene (tj. faza formulacije in implementacije). Koncept »klasičnega« modela policy procesa predstavlja veliko poenostavitev in je njegova »uporabna« vrednost zgolj v ilustracijskem potencialu v primeru konceptualizacije principa aktivacije na različnih ravneh oziroma dimenzijah.*

[9] *Faza implementacije se nanaša na implementacijo vrednotnih orientacij v strategijo in ukrepe in ne na vprašanje dejanske izvedbe teh ukrepov.*

TABELA 1: Model konceptualizacije principa aktivacije

Faze v procesu oblikovanja javne politike (klasični model)	Naloge v procesu oblikovanja javne politike	Dimenzije koncepta aktivacije
Politični diskurz	VREDNOTNE ORIENTACIJE (ideologija)	Aktivacija kot vrednotna orientacija
	CILJI	Aktivacija kot cilj
Implementacija (praksa)	STRATEGIJE	Aktivacija kot strategija
	UKREPI	Aktivacija kot ukrep

Aktivacija kot vrednostna orientacija in cilj – Nova faza v razvoju socialne politike?

Danes vse pogosteje govorimo o *»novi politiki blaginje«* (*»New politics of Welfare«* - Jordan, 1998) in o premiku od *»keynesianske« države blaginje* k *»schumpeterjanski« državi dela* (Jessop, 1994) ter o premiku od *»države blaginje« (»welfare state«)* k *»državi dela« (»workfare state«)* oziroma od *»kompenzacijske države blaginje«* k *»aktivacijski državi blaginje«* (Geldof, 1999). Socialna politika se mora prilagoditi potrebam po fleksibilnosti in mednarodnim omejitvam, v ospredje stopa predvsem pravica (dolžnost) državljanov do dela oziroma sodelovanja na trgu delovne sile (tj. rekomodifikacija) in ne več pravica do blaginje v smislu dekomodifikacije.[10] Vzpostavlja se *»novi model socialne intervencije«* (Pascual, 2002), ki temelji na preoblikovanem družbenem vprašanju, ki posledično spreminja temeljne koncepte, kot so »koncept brezposelnosti« (*o brezposelnosti kot strukturnem problemu – tj. pomanjkanju delovnih mest, k brezposelnosti kot individualnem problemu – tj. pomanjkanja zaposljivosti*), »koncept varnosti« (*od »varstva pred tveganji« k razumevanju varnosti kot »sposobnosti za spremembo«*), »koncept državljanstva« *(od poudarjanja pravic k poudarjanju dolžnosti)*, »koncept države blaginje« *(od solidarnosti oz. kolektivne odgovornosti kot osnovi za intervencijo na trg delovne sile, k poudarjanju odgovornosti posameznikov)* in njihove medsebojne relacije.

Znotraj socialne politike vpeljani princip aktivacije oziroma aktiviranja poudarja pomen dela/zaposlitve kot temeljnega mehanizma za preprečevanje izključenosti in promoviranje vključenosti. Kot tak pomeni novo vrednotno orientacijo, ki spreminja temeljno paradigmo socialne politike, saj pomeni premik od zagotavljanja varnosti prek dohodka k zagotavljanju participacije prek dela (Van Berkel in Møller, 2002; Van Berkel, Coenen in Dekker, 1999) Socialna pravičnost se v družbi ne zagotavlja več primarno preko redistribucije dohodka (tj. rezultatov), temveč prek redistribucije dela (tj. priložnosti). To povzroča tudi premik od pasivne (tj. politika, ki je usmerjena k zagotavljanju virov za preživetje tistim, ki si jih zaradi

[10] *Koncept »dekomodifikacija« je prvi vpeljal Polany (1944), pozneje je nadaljeval s tem delom neomarksist Offe (1972, 1984), končno pa ga je Esping-Andersen v svojem najodmevnejšem delu »Three Words of Welfare Capitalism« (1990) operacionaliziral tako, da meri stopnjo, do katere država blaginje omejuje moč trga delovne sile, z dodeljevanjem upravičenj (tj. socialnih pravic), ki so neodvisna od posameznikove participacije na trgu delovne sile. Dekomodifikacija tako pomeni enega izmed načinov operacionalizacije Marshallovega koncepta socialnih državljanskih pravic (Esping-Andersen, 1999). Dekomodifikacija se tako nanaša na možnost posameznikov ali gospodinjstev, da živijo dostojno življenje, ne glede na njihovo stopnjo participacije na trgu delovne sile. Dekomodifikacija je povezana z brezpogojno oziroma univerzalno naravo socialnih pravic.*

različnih razlogov ne morejo zagotoviti sami) k aktivni socialni politiki (tj. politika, ki se v prvi vrsti ukvarja s pravico in/ali dolžnostjo do participacije v družbi, predvsem na trgu delovne sile).

Osrednji cilj socialne politike, ki jo izvaja aktivna država blaginje, postaja rekomodifikacija in ne več dekomodifikacija delovne sile, kar preusmerja socialno politiko od politike *ex post* k politiki *ex ante,* s težnjo izboljševanja posameznikovih možnosti za integracijo na trg delovne sile, predvsem njihove stopnje zaposljivosti. Ključna strategija socialne politike tako postajata doseganje socialne vključenosti, predvsem s sodelovanjem na trgu delovne sile, ter zagotavljanje ekonomske konkurenčnosti (Hvinden, 1999).

Odnos med ekonomsko in socialno politiko se spreminja, kot poudarja Jessop (1994), pri čemer se izpostavlja potreba po prilagoditvi socialne politike spremenjenim družbenoekonomskim in političnim razmeram, zlasti v smislu reorientacije od zagotavljanja dohodkov k zagotavljanju zmožnosti za participacijo na trgu delovne sile. Socialna politika se mora prilagoditi potrebam ekonomske politike, kjer pomenijo investicijo predvsem vlaganja v izobraževanje in usposabljanje (torej ponudbeno stran) in ne več, tako kot v preteklosti, vlaganja v potrošnjo (torej stran povpraševanja). Socialna politika mora (na nek način) »dohiteti« ekonomsko politiko, ki je svoje temeljne cilje in mehanizme regulacije že prilagodila novemu globalnemu redu. Vpeljevanje aktivacijskega principa znotraj socialne politike pomeni prav to, poskus usklajevanja socialne politike z ekonomsko, na način, ki bi omogočal preseganje obstoječega izključujočega se odnosa med učinkovitostjo in varnostjo in bi prispeval k preoblikovanju socialne politike v *»produktivni dejavnik razvoja«.* Slednje poudarja predvsem Evropska komisija pri reformi obstoječega evropskega socialnega modela.

Spremembe, vpeljane v socialno politiko pod vplivom političnega diskurza o aktivaciji lahko označimo za paradigmatične (strukturne) oziroma spremembe tretjega reda.[11] Te zaznamuje *»radikalni preobrat v hierarhiji ciljev in vzpostavljenih mehanizmih, s katerimi naj bi se dosegali zastavljeni cilji«* (Hall, 1993: 284). Vpeljane spremembe vodijo k oblikovanju nove faze v razvoju socialne politike, takoimenovano »aktivacijsko« socialno politiko.

Temeljni cilj aktivacijske socialne politike se nanaša na zmanjševanje tveganj in negotovosti, značilnih za globalne postmoderne družbe, kjer postaja ključnega pomena sposobnost hitrega in učinkovitega prilagajanja spremenjenim razmeram, torej fleksibilnost vseh akterjev na trgu delovne sile ter njihova stopnja kompetentnosti in učinkovitosti. *Funkcija* »aktivacijske« socialne politike je proaktivna (ex ante) in se nanaša na ustvarjanje možnosti in priložnosti za posameznikovo vklju-

[11] *Hall (1993) je razvil koncept tristopenjskega reda sprememb (»third order change«), ki ločuje tri različne stopnje sprememb znotraj politike. Nastajanje sprememb znotraj politike je povezal s procesom »socialnega učenja«, pri čemer se ta proces nanaša na zavestni poskus prilagajanja ciljev in/ali inštrumentov politike preteklim izkušnjam in novim informacijam. Sprememba prvega reda prinaša zgolj spremembe znotraj obstoječih mehanizmov (npr. spremenjena višina in trajanje denarnih prejemkov), sprememba drugega reda vpeljuje nove mehanizme (ki lahko, odvisno od razvoja, vodijo tudi k spremembi splošnih principov in logike), sprememba tretjega reda posega najgloblje v dani institucionalni okvir, saj spreminja temeljne cilje in vpeljuje nove principe, na katerih sloni posamezna (npr. socialna) politika.*

čevanje v družbene procese, še zlasti na trg delovne sile, ki velja za temeljni mehanizem zagotavljanja socialne vključenosti v družbo. *Temeljno področje delovanja* »aktivacijske« socialne politike je (aktivna) politika zaposlovanja, usmerjena predvsem k ponudbeni dimenziji, torej delovni sili in njihovi zaposljivosti in fleksibilnosti (tj. ustvarjanju človeškega kapitala), ki postajata temeljna pogoja za posameznikovo uspešno vključevanje in sodelovanje na trgu delovne sile. *Predmet redistribucije* »aktivacijske« socialne politike so priložnosti na trgu delovne sile (oziroma delovna mesta), *inštrument* pa zagotovljena pravica do sodelovanja na trgu delovne sile in/ali v (re)integracijskih ukrepih. Pri tem je pravica mnogokrat tudi dolžnost. Aktivacijska socialna politika tako dopolnjuje Kolaričevo (1990) in Rusovo (1990) generično definicijo socialne politike, ki vključuje ubožno/dobrodelno, (za)varovalno in blaginjsko socialno politiko[12] (glej tabelo 2).

*TABELA 2: Osnovne dimenzije razvojnih modelov socialne politike**

	Razvojni modeli			
	Dobrodelni	**Zavarovalni**	**Blaginjski**	**Aktivacijski**
Dimenzije				
Cilj	Zadovoljitev osnovnih potreb	Zmanjšanje industrijskih in urbanih tveganj	Socialna blaginja oziroma kakovost življenja	Zmanjševanje postindustrijskih tveganj, povezanih z naraščajočo negotovostjo okolja, ki zahteva visoko stopnjo fleksibilnosti
Funkcija	Demarginalizacija revnih, marginalnih skupin	Zaščita in vzdrževanje dohodkov	Socialna integracija na osnovi nadindividualne solidarnosti	Zagotavljanje socialne vključenosti - tj. ustvarjanje priložnosti/ možnosti za participacijo posameznikov na trgu delovne sile
Področje	Sistem javne pomoči	Socialno varstvo in zavarovalnice	Družbene dejavnosti	(Aktivna) politika zaposlovanja
Predmet distribucije	Osnovne potrebe	Industrijski in urbani riziki	Storitve	Priložnosti na trgu delovne sile (oz. delovna mesta)
Instrumenti	Zagotovljeni minimalni standardi	Socializacija oziroma kolektivizacija rizikov	Enak dostop do nedeljivih javnih dobrin	Pravica do sodelovanja na trgu delovne sile in/ali v (re)integracijskih ukrepih
Temeljni princip	**selektivnost**	**recipročnost**	**univerzalnost**	**aktivacija**

* Tabela je narejena na osnovi Rusove generične definicije socialne politike (190:183), dodana pa je aktivacijska socialna politika in dimenzija principa.

Pri tem je potrebno poudariti, da so posamezne faze razvoja socialne politike kumulativne, to pomeni, da vsaka naslednja faza vključuje tudi elemente svoje

[12] *Poleg omenjenih modelov socialne politike Rus (1990) ločuje tudi t. i. izenačevalni model, ki je bil značilen za realsocialistične družbe. Ta model je radikalno drugačen in ne upošteva preteklega razvoja (torej je nekomulativen).*

predhodnice. Današnja socialna politika, poimenovana kot »aktivacijska« socialna politika, tako vsebuje elemente vseh preteklih faz (tj. dobrodelne, zavarovalne in blaginjske) in prav dinamika njihovega prepletanja je lahko eno izmed meril ločevanja obstoječih držav blaginje oziroma njihovega klasificiranja v različne tipe / režime blaginje. Za učinkovitost in uspešnost današnje socialne politike je ključno vprašanje doseganja pravega razmerja med (za)varovalno, to je bolj pasivno politiko, ki je prevladovala do nedavnega, in novejšo, aktivacijsko politiko, ki bo omogočalo vključevanje posameznikov na trg delovne sile in hkrati spoštovalo njihovo temeljno pravico do socialne (dohodkovne) varnosti in pravico do svobodne izbire zaposlitve.

Tezo o aktivacijski socialni politiki kot novi fazi v razvoju socialne politike je moč povezati tudi s spremembami, ki se odvijajo znotraj koncepta državljanstva - kjer gre za premik od poudarjanja pravic k poudarjanju dolžnosti oziroma vzpostavljanje recipročnosti med pravicami in dolžnostmi (več o tem v Kopač, 2004). Socialno državljanstvo po mnenju večine teoretikov namreč konstituira ključno idejo države blaginje (Esping-Andersen, 1990; Kvist, 2000; Cox 1998) in spremembe v paradigmi državljanstva nujno vodijo tudi k spremembam na ravni socialne politike in države blaginje.

Koncept državljanstva oziroma razmerje med pravicami in dolžnostmi ni konstantno in se spreminja v času, prav tako narava tega odnosa. To predstavlja pomemben dejavnik evolucije socialne politike in držav blaginje. V obdobju ubožne/dobrodelne socialne politike je bil tako vpeljan *princip selektivnosti*, ki je pogojeval socialne pravice z ugotovljeno oziroma izkazano potrebo po pomoči, v obdobju (za)varovalne socialne politike je prevladoval *princip reciprocitete*, kateremu je v obdobju blaginjske socialne politike sledil *princip univerzalnosti oziroma brezpogojnosti*, danes pa se vpeljuje *princip aktivacije*. Ta izhaja iz logike, da so pravice posameznikov omejene s pravicami ostalih članov družbe, dolžnosti pa so legitimne, saj imajo davkoplačevalci/državljani pravico, da država ravna z njihovim denarjem odgovorno. Cox (1998: 12) te spremembe označuje kot prehod od razumevanja pravic (tj. upravičenj) kot »brezpogojnih zahtev« *(»absolute claims«)* k razumevanju pravic v smislu »dogovorjenih zahtev« *(»negotiated claims«),* ki poleg spoštovanja svobode in avtonomije posameznika upoštevajo lete tudi od drugih članov skupnosti.

Obstajajo različne diskusije o upravičenosti oziroma dopustnosti pogojevanja posameznikovih pravic z dolžnostmi, pri čemer obstajata dva nasprotna pola teoretikov. Prvi, med katerimi velja omeniti predvsem Dahrendorfa (1994) in Esping-Andersena (1990; 1996; 1999), poudarjajo nezdružljivost socialnih pravic z dolžnostmi in izpostavljajo državljanstvo kot »družbeno pogodbo«, pri čemer je vloga socialnih pravic zaustavitev »nevidne roke trga« kot tudi »vidne roke« vladarjev, ki govorijo ljudem, kaj naj delajo in česa ne smejo delati. Brezpogojna narava socialnih pravic je po njihovem mnenju ključ do svobode posameznikov. Drugi, med katere sodijo Giddens (1998), Dwyer (2000) in drugi, pa poudarjajo neposredno povezanost pravic z dolžnostmi in njihovo neločljivost. Pri tem pa se vsi sklicujejo na T. H. Marshalla in njegov znameniti esej *»Citizenship and Social Class«* (1950), s katerim je postavil temelje koncepta državljanstva.

Na ravni političnega diskurza, znotraj katerega se oblikujejo vrednotne orientacije in cilji, je moč tako aktivacijo označevati kot univerzalni odgovor postmodernih držav blaginje na endogene in eksogene dejavnike, pri čemer gre za proces konvergence. Vsekakor pa analiza na ravni političnega diskurza ne daje odgovora o dejanski naravi aktivacije, saj se vrednotne orientacije in cilji prevedejo v prakso na različne načine in imajo različne posledice za posameznika in družbene kategorije. Vprašanje torej je, na kakšne načine se aktivacija kot vrednotna orientacija, ki poudarja pomen dela za posameznikovo aktivno vključevanje v družbo in družbene procese in kot cilj, ki stremi k doseganju višjih stopenj zaposlenosti in aktivnosti, prevede v strategije in ukrepe oziroma, kakšne modele aktivacije lahko najdemo v praksi.

Aktivacija kot strategija in ukrep – razvojna pogojenost reforme držav blaginje?

V procesu implementacije vrednotnih orientacij in ciljev stopijo v ospredje različni akterji, institucije in njihovo medsebojno razmerje, ki sooblikuje končno naravo aktivacije. Po mnenju institucionalnih teoretikov (razvoja) države blaginje (Esping-Andersen, 1996; Palier, 2001; Scharpf in Schmidt, 2000; Ferrera in Rhodes, 2000; Pierson, 2001) je vsaka reforma države blaginje, torej tudi aktivacija, »ujetnik« institucionalnozgodovinskega okvira države blaginje oziroma režima blaginje, ki določa temeljne principe in »kritične« točke sistema ter tako, posledično, določa izzive držav blaginje in možne oziroma sprejemljive oblike odziva. To so aktivacijske strategije in ukrepi, ki pomenijo prilagajanja sistema razmeram spremenjenega družbenoekonomskega in političnega konteksta. V tem kontekstu govori Esping-Andersen (1996) o tipih države blaginje (oziroma režimu blaginje) kot »zaledenelih pokrajinah« (*»frozen landscapes«*).

Na ravni implementacije principa aktivacije poteka proces divergence, katerega rezultat so različni 'modeli aktivacije'[13] (Pascual, 2002). Zanimivo vprašanje pri tem je, ali vzpostavljeni modeli aktivacije soupadajo s klasičnimi tipologijami tipov / režimov držav blaginje ali jih ti presegajo.

Pregled obstoječih aktivacijskih strategij in ukrepov v praksi (glej Kopač, 2004), pokaže, da je možno idealtipsko ločevati dva različna modela aktivacije, takoimenovani univerzalni in liberalni model.

Prvi to je liberalni model, je posledica (neo)liberalnih principov, kjer prevladuje trg delovne sile in je vloga države blaginje močno omejena, rezidualna. Izključenost s trga delovne sile je razumljena predvsem kot osebni problem,[14] pri čemer so družbenoekonomski razlogi zanemarljivi. Brezposelnost (oziroma neaktivnost) je tako posledica pomanjkanja morale oziroma pravega odnosa posameznika do dela (t. i. negativna aktivacija). V skladu s tem prepričanjem se »aktivacijska« politika usmerja (predvsem) na oblikovanje ukrepov za spremembo posameznikovega odnosa do dela (npr. vpeljevanje novih oblik socialne kontrole in pogojevanje upravičenosti do socialnih prejemkov s posameznikovo pripravljenostjo do dela, zniževanje višine in omejevanje trajanja socialnih prejemkov itd.). Gre za aktivaci-

[13] *Modeli aktivacije vključujejo različne aktivacijske strategije in ukrepe.*

[14] *Pomanjkanje fleksibilnosti, prilagodljivosti oziroma zaposljivosti naj bi bila posameznikova krivda, ki je posledica njegovega odnosa do dela.*

jo, ki izpostavlja elemente discipliniranja (oziroma 'motiviranja') državljanov in se kaže v obligatorni naravi (mnogokrat poimenovani kot *»workfare«*). Številni avtorji označujejo omenjeni »aktivacijski« diskurz kot moralistični (Pascual, 2002), saj uporablja predvsem podobe »podrazreda« in »kulturo odvisnosti«.[15]

Drugi, takoimenovani univerzalni model pa je posledica (neo)socialdemokratskih vrednotnih orientacij, kjer prevladujejo vrednote enakosti in kjer zagotavljanje socialne pravičnosti nikoli ni bilo prepuščeno zgolj trgu delovne sile. Izključenost predstavlja strukturni problem, ki zahteva aktivno vlogo države (blaginje), zlasti z omogočanjem posameznikom, da prilagajajo svoje sposobnosti in znanja potrebam trga delovne sile. Funkcija države je tako zagotavljanje redistribucije priložnosti oziroma redistribucija dela prek vlaganja v razvoj človeškega kapitala. Aktivacijski ukrepi so, v skladu s tem principom, usmerjeni predvsem k dvigovanju posameznikove stopnje zaposljivosti z oblikovanjem različnih programov usposabljanja in izobraževanja (t. i. aktivna politika zaposlovanja, usmerjena predvsem k ponudbeni strani). Govorimo torej lahko o neki obliki »blaginje, temelječe na izobraževanju in usposabljanju« (*»learnfare«* - Madsen, 2002), ali kot je to poimenoval Jordan (1996, v Lødemel in Trickey, 2001: 9) - *»trainfare«*.[16]

Liberalnemu modelu aktivacije se v praksi, na evropskih tleh, najbolj približa Velika Britanija - torej predstavnica liberalnega tipa države blaginje, kjer prevladujejo ukrepi, usmerjeni k aktiviranju posameznikov prek trga delovne sile in poudarjajo posameznikovo primarno odgovornost za neodvisno življenje. Aktivacijski ukrepi, sprejeti v Veliki Britaniji, imajo po mnenju Deacona (1998, v Judge, 2001) tri temeljne cilje: prvič, povečati možnosti zaposlitve za tiste, ki so odvisni od socialne podpore (to so programi New Deal); drugič, spremeniti odnos in motivacijo brezposelnih (in tudi drugih neaktivnih kategorij) do dela in iskanja dela (to je leta 1996 sprejet zakon o iskalcih zaposlitve - Jobseekers Act); ter tretjič, reformirati davčni sistem in sistem socialne varnosti na način, ki bo omogočal izboljšanje finančnih spodbud za delo *(»making work pay«)* tako za delodajalce kot tudi delojemalce. Finančne spodbude za delo predstavljajo najpomembnejši vidik aktivacije v britanskem blaginjskem sistemu in vključujejo široko paleto različnih ukrepov, usmerjenih k aktiviranju sistema in posameznikov. Ključni cilj teh je vključitev vseh sposobnih za delo na prožni trg delovne sile ter (posledično) zmanjševanje njihove revščine in socialne izključenosti.[17]

[15] *To stališče najbolj jasno izraža nova desnica, ki poudarja »odgovorno vedenje« (Mead) kot temeljni pogoj za posameznikovo upravičenost do socialnih pravic, saj naj bi brezpogojne socialne pravice vodile k disfunkcionalnemu vedenju posameznikov (več o tem v Kopač, 2004).*

[16] *V literaturi najdemo tudi ožje definicije aktivacije, ki obsegajo zgolj strategije in ukrepe, osredotočene k »motiviranju« oziroma »disciplíniranju« posameznikov (tj. liberalni model), medtem ko strategije in ukrepe, prednostno usmerjene k dvigovanju zaposljivosti posameznikov (tj. univerzalni model) umeščajo med takoimenovane politike zmožnosti (»capabilities policy«) ali politike omogočanja (»enabling policy«). Po mojem mnenju je širša definicija aktivacije primernejša, saj obe politiki - »workfare« in »learnfare« ter sprejete strategije in ukrepi, ki jih lahko umestimo v liberalni in univerzalni model, vključujejo enake cilje - to je predvsem doseganje višje stopnje aktivnosti in zaposlenosti.*

[17] *V Veliki Britaniji se kot posledica dereguliranega trga delovne sile pojavlja veliko število revnih med zaposlenimi (»working poor«).*

Univerzalni model je moč, z večjimi ali manjšimi odstopanji, najti v skandinavskih državah, to je Švedski, Norveški, Danski - torej državah, ki sodijo v socialdemokratski režim blaginje. Tam aktivacijski ukrepi temeljijo na ravnotežju med posameznikovimi in družbenimi zahtevami in so usmerjeni predvsem k povečevanju možnosti posameznikov za vključevanje na trg delovne sile (Halvorsen in Jensen, 2004; Kopač, 2004). Prevladujejo ukrepi aktivne politike zaposlovanja, katere temeljni cilj je dvig človeškega kapitala in opolnomočenja posameznikov. Osredotočeni so lahko k delu ali k izobraževanju. Prvi vključujejo različne oblike subvencioniranih zaposlitev, kjer je posameznik, ki prejema socialne prejemke, začasno zaposlen v zasebnem ali javnem podjetju ali pa sodeluje v občinskih zaposlitvenih projektih, drugi, torej izobraževalno usmerjeni ukrepi, pa so posebno oblikovani programi izobraževanja ali usposabljanja. Poleg omenjenih ukrepov se za aktivacijo šteje tudi sodelovanje v različnih drugih organiziranih aktivacijskih programih (t. i. programi rehabilitacije) in prostovoljnih neplačanih aktivnostih. Aktivacija tako poteka predvsem k večji decentralizaciji in individualizacije aktivne politike zaposlovanja (tj. aktiviranje aktivne politike zaposlovanja), pri čemer je koncept dela razumljen širše in vključuje tudi druge aktivnosti poleg plačanega dela.

Liberalni in univerzalni model aktivacije je moč »prenesti« v začrtani okvir obstoječih blaginjskih režimov, problem pa nastane v primeru konservativno-korporativističnega oziroma kontinentalnega blaginjskega režima, kjer vpeljane aktivacijske strategije in ukrepi predstavljajo mešanico liberalnih in socialdemokratskih pristopov (Barbier in Ludwig-Mayerhofer, 2004; Kopač, 2004). V posameznih državah, predstavnicah kontinentalnega režima, najdemo različne ukrepe, usmerjene k aktiviranju sistema predvsem prek zniževanja visokih stroškov dela[18] (kot na primer: subvencioniranje socialnih prispevkov za različne rizične kategorije, deregulacija trga delovne sile itd) ter ukrepe, namenjene aktiviranju posameznikov. Slednji so povezani tudi z ukrepi aktiviranja javnih institucij, zlasti zavodov za zaposlovanje. Kontinentalne države, katere predstavljajo konservativno-korporativistični tip države blaginje, do sedaj še niso razvile svojega specifičnega modela aktivacije. Vpeljevanje principa aktivacije v prakso zaznamuje postopnost (večja kot v primeru drugih držav) in odsotnost koordiniranega pristopa, ki bi združil različna področja politike (trg delovne sile, ekonomijo, davke, družino in socialno varnost) in tako dosegel globjo in učinkovitejšo reformo celotnega sistema povezanosti med varnostjo/blaginjo in delom. To bi lahko pojasnili s prevladujočo tezo (Daly, 2001; Prior in Sykes, 2001) o večji stopnji odpornosti Bismarckovega sistema socialnega zavarovanja v primerjavi s sistemi, izhajajočimi iz Beveridgovega koncepta socialne varnosti.

Kakor koli, sprejete aktivacijske strategije in ukrepi predstavljajo razvojno pogojeni *(»path-dependent«)* odgovor obstoječih režimov blaginje, na spremenjeni družbenoekonomski in politični kontekst. Vpeljana aktivacijska socialna politika ostaja bolj ali manj zvesta v preteklosti vzpostavljenim relacijam med sistemi (socialne) varnosti in trgom delovne sile oziroma stopnji dopustnosti vmešavanja

[18] *Visoki stroški dela oziroma delovne sile so povezani z Bismarckovim sistemom socialnega zavarovanja.*

države blaginje v delovanje trga delovne sile, spreminja pa se narava te intervence. Ta se odmika od zagotavljanja »redistribucije dohodkov« k »redistribuciji dela« oziroma »priložnosti na trgu delovne sile«.

Zaključek: aktivacija kot nov mehanizem zagotavljanja solidarnosti v postmodernih družbah

Princip aktivacije ne predstavlja nekaj povsem novega v razvoju socialne politike. Socialne pravice so bile (vsaj do določene mere) vedno povezane z dolžnostmi, pri čemer so se skandinavske države, s svojim institucionalnim modelom države blaginje, najbolj približale konceptu univerzalnih socialnih pravic. Blaginjska socialna politika je tako zagotavljala univerzalne socialne pravice, pri čemer pa univerzalnost ne pomeni tudi brezpogojnosti, saj so bila upravičenja vedno pogojevana, če ne kako drugače, pa s statusom državljanstva. Poleg tega se univerzalnost nanaša predvsem na zagotavljanje socialnih pravic *VSEM pod ENAKIMI POGOJI* in ne brezpogojno, kot se to pogosto interpretira.

Danes so se tako spremenili predvsem *pogoji*, ki se bolj kot v preteklosti povezujejo s primarno odgovornostjo posameznikov za samostojno in neodvisno življenje. Koncept državljanstva se premika od liberalne k bolj komunitaristični tradiciji, ki poudarja pomen posameznikovega doprinosa k skupni blaginji. Reinterpretira se koncept socialne pravičnosti in svobode posameznikov. Pri tem je potrebno izpostaviti, da predstavlja socialna politika odsev prevladujočih družbenih norm in vrednot in je tako rezultat oziroma posledica stvarnosti.

Premik od univerzalnosti k aktivaciji lahko razumemo kot odgovor na ekonomsko in moralno krizo države blaginje, predvsem njene (za)varovalne in blaginjske socialne politike. Delo kot temeljna evropska vrednota, katere pomen je izpostavil že M. Weber v svojem delu *»Protestantska etika in duh kapitalizma«*, tako znova prihaja v ospredje in predstavlja *»legitimno dolžnost«* posameznikov nasproti družbi oziroma skupnosti. Izpostavljanje pomena dela za zagotavljanje socialne vključenosti posameznikov in družbenih kategorij postaja tudi pomemben integrativni element skupne evropske socialne politike in evropskega socialnega modela. To se najočitneje odraža v sprejeti evropski strategiji zaposlovanja in socialnega vključevanja.

Kakor koli, princip aktivacije predstavlja novo obliko solidarnosti v globalni družbi, katero Streeck (v Prior in Sykes, 2001) poimenuje *'produktivistična-kompetitivna solidarnost'*. Kako uspešen in učinkovit pa je oziroma bo princip aktivacije kot mehanizem zagotavljanja solidarnosti v družbi, pa je odvisno od številnih dejavnikov, predvsem sprejetega koncepta socialne vključenosti in prožnosti oziroma odzivnosti politike na specifične probleme posameznikov in družbenih kategorij (t. i. refleksivna socialna politika - van Berkel in Roche, 2002). Pri tem je ključnega pomena predvsem implementacija te politike v prakso.

Na splošni ravni, princip aktivacije lahko pomembno prispeva k vzpostavitvi porušenega ravnotežja med interesi posameznikov in družbe, pri čemer lahko prinaša pozitivne rezultate posameznikom in družbi (ekonomiji) kot celoti. Posameznikom naj bi omogočal zmanjšanje negativnih posledic izključenosti s trga delov-

ne sile, povečanje zaposljivosti ter jim zagotavljal možnost uresničevanja pravice do dela, družbi kot celoti pa omogočil potrebno fleksibilnost, socialno kohezivnost ter gospodarsko rast. Seveda pa so mogoči tudi mnogo bolj črni scenariji, predvsem v primeru, če bi rekomodifikacija delovne sile vodila v preoblikovanje človeškega dela v tržno blago, ki mora biti na trgu delovne sile prodano po ceni, ki jo ta oblikuje.

Poudarjanje pomena vključenosti na trg delovne sile tako lahko postane problematično, če postane zaposlenost sama po sebi cilj in ne več sredstvo za doseganje socialne vključenosti oziroma polnopravnega državljanstva. V tem primeru lahko postane socialna politika zgolj servis (fleksibilnemu) trgu delovne sile oziroma mehanizem, ki zahteva od »rezervne« delovne sile, da sprejme fleksibilna delovna mesta in s tem prenaša tveganje s sistemske ravni na posameznika.

Aktivacijska socialna politika ima veliko potencialov, hkrati pa je tudi tveganje za posameznikovo svobodno in neodvisno življenje. Obstoječi rezultati implementacije aktivacijskih strategij in ukrepov kažejo, da aktivacija ne ruši v preteklosti vzpostavljenih razmerij med trgom delovne sile in sistemi (socialne) varnosti, spreminja se predvsem narava intervencije. Ta se pomika od redistribucije dohodka k redistribuciji priložnosti, pri čemer je ključnega pomena, kako so v posamezni družbi interpretirane priložnosti. Edino družbe, ki bodo sposobne zagotoviti možnost razvoja človeškega kapitala oziroma zagotoviti možnost vseživljenjskega učenja za vse in pod enakimi pogoji, bodo sposobne hkrati preseči tudi večno dilemo med (ekonomsko) učinkovitostjo in (socialno) varnostjo.

LITERATURA

Bagguley, Paul (1994): Prisoners of the Beveridge dream? The political mobilisation of the poor against contemporary welfare regimes. V Langen, M. (ur.), The State of Welfare. Routlurge: London, New York.

Barbier, Jean-Claude (2003): The European Employment Strategy, a channel for activating social protection? Fotokopije.

Barbier, Jean-Claude in Ludwig-Mayerhofer, Wolfgang (2004): Introduction: The many words of activation. European Societies, Vol 6, No. 4, str. 423-437.

Beck, Ulrich (1992): Risk Society: Towards a New Modernity. Sage Publications: London.

Beck, Ulrich (2000): The Brave New World of Work. Polity Press: Cambridge, Malden.

Cox, Robert Henry (1998): The consequences of welfare reform: how conceptions of social rights are changing. Journal of Social Policy, vol. 21, no1, pp 1-16.

Dahrendorf, Ralf (1994): The Changing Quality of Citizenship. V Steenbergen Bart van (ur), The Condition of Citizenship. Sage Publication: London, Thousand Oaks, New Delhi.

Daly, Mary (2001): Globalization and the Bismarckian Welfare State. V Robert Sykes, Bruno Palier in Pauline M. Prior (ur), Globalization and European Welfare States. Palgrave: Hampshire, New York.

Deacon, Bob (2000): Globalization and Social Policy: The Threat to Equitable Welfare. Geneva 2000 - The Next Step in Social Development, Occasional Paper no. 5.

Dwyer, Peter (2000): Welfare Rights and Responsibilities - Contesting Social Citizenship. The Policy Press: Bristol.

Esping-Andersen, Goul (1990): The Tree Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press: Princenton, New Jersey.

Esping-Andersen, Goul (ur.) (1996): Welfare States in Transition. National Adaptation in Global Economies. Sage Publications: London, Thousend Oaks, New Delhi.

Esping-Andersen, Goul (1999): Social Foundation of Postindustrial Economies. Oxford University Press: Oxford.

Ferrera, Maurizio in Rhodes, Martin (ur) (2000): Recating European Welfare States. Frank Cass Publishers: London, Portland.

Geldof, Dirk (1999): New Activation Policies: Promissis and Risks. V Linking Welfare and Work. European Foundation of the improvement of Living and Working conditions. Dublin.

Giddens, Anthony (1998): The Third Way. Cambridge: Polity.

Gorz, Andre (1999): Reclaming Work - Beyond wage-based society. Cambridge, Oxford, Malden: Polity Press.

Hall, A. Peter (1993): Policy Parasigms, Social Learning and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain. Comparative Politics, Vol. 25, No. 3, str. 275-296.

Halvorsen, Rune in Per H Jensen (2004): Activation in Scandinavian welfare policy. Denmark and Norway in a comparative perspective. European Societies, Vol. 6, No. 4, str. 461-485.

Hemerijck, Anton, in Van Kersbergen, Kees (1999): Negotiated Policy Change: Towards a Theory of Institutional Learning in Tightly Coupled Welfare States. V Dietmar Braun and Andreas Busch (ur), Public Policy and Political Ideas. Edward Elgar: Cheltenham, UK.

Hvinden, Bjorn (1999): Activation: a Nordic Perspective. V Linking Welfare and Work. European Foundation of the improvement of Living and Working conditions. Dublin.

Jessop, Bob (1994): The transition to postFordism and the Schumpeterian workfare state. V Langen, M. (ur.), The State of Welfare. Routlurge: London, New York.

Jordan, Bill (1998): The New Politics of Welfare: Social Justice in a Global Context. London: Sage.

Judge, Ken (2001): Welfare to Work in the UK. V Gilbert, N. in Van Voorhis, R.A. (ur.), Activating the Unemployur. A Comparative Appraisal of Work-orientur Policies. International Social Security Series, Vol. 3. Transaction Publishers: New Brunswick, London.

Kolarič, Zinka (1990): Socialna politika in družbene ter prostorske spremembe: doktorska disertacija. FDV: Ljubljana.

Kopač, Anja (2004): Aktivacija - obrat v socialni politiki. Znanstvena knjižnica FDV: Ljubljana.

Kvist, Jon (2000): Changing rights and obligations in unemployment compensation: Using fuzzy set theory to explore the diversity of Nortern European policy developments in the 1990s. ISSA - The Year 2000 International Research Conference on Social Security. Helsinki, 25-27 September, 2000. Dosegljivo na: *http://www.issa.int/engl/homef.htm.*

Lødemel, Ivar in Trickey, Heather (2001): A new Contract for Social Assistance. V Lødemel Ivar in Trickey Heather (ur.), 'An Offer You Can't Refuse'. The Policy Press: Bristol.

Madsen, Per Kongshøj (2002): The Danish Model of Flexicurity: a Patradise - with some Snakes. V Hedva Sartafi in Giuliano Bonoli (ur), Labour Market and Social Protection Reforms in International Perspective. Parallel or converging tracks? Achgate: Hampshire, Burlington.

Marshall, T. H. (1950): Citizenship and Social Class. University Press: Cambridge.

Palier, Bruno (2001): Beyond Retrenchment: four problems in current welfare state research and one suggestion how to overcome them. V Clasen, J (ur), What Future for Social Security? Kluwen Law International: The Hague, London, Boston.

Pascual, Amparo Serrano (2002): Are European activation policies converging? Contribution prepared for the IREC Conference, Aalborg, 28. Avg. Dosegljivo: *http://www.socsci.auc.dk/irec/papers/Amparo_Serrano.pdf.*

Pierson, Paul (ed) (2001): The new politicy of the Welfare State. Oxford University Press: Oxford.

Powell, Martin (2002): The hidden History of Social Citizenship. Citizenship Studies, Vol. 6., no. 3, september 2002, str. 229-245.

Prior, M. Pauline in Sykes, Robert (2001): Globalization and the European Welfare States: Evaluating the Theories and Evidence. V Robert Sykes, Bruno Palier in Pauline M. Prior (ur), Globalization and European Welfare States. Palgrave: Hampshire, New York.

Rus, Veljko (1990): Socialna država in družba blaginje. Inštitut za sociologijo: Ljubljana.

Sarfati, H. (2002): Labour Market and Social Protection Policies: Linkages and Interactions. V Sartafi, H. in Bonoli, G. (ur), Labour Market and Social Protection Reforms in International Perspective. Parallel or converging tracks? Achgate: Hampshire, Burlington.

Scharpf, Fritz Wilhelm in Schmidt, Vivien A. (ur.) (2000): Welfare and Work in the Open Economy. From Vulnerability to Competitiveness. Vol. I. Oxford University Press: Oxford.

Titmuss, Richard M. (1958): Esseys on the Wefare States. George Allen & Unwin: London.

Van Berkel, Rik, Coenen, Harry in Dekker, Arjen (1999): Regulating the unemployed: from protection to participation. V Jens Lind in Iver Hornemann Møller (ur.), Inclusion and exclusion: Unemployed and non-standard employment in Europe. Alderhot: Ashgate.

Van Berkel, Rik in Møller, Iver Hornemann (2002): The concept of activation. V Van Berkel R. in Møller I.H. (ur), Active social policies in the EU. Inclusion through participation? The Policy Press: Bristol.

Van Berkel, Rikn in Roche, Maurice (2002): Activation policies as reflexive social policies. V van Berkel Rik in Møller Iver Hornemann (ur), Active social policies in the EU. Inclusion through participation? The Policy Press: Bristol.

Weber, Marx (1988): Protestantska etika in duh kapitalizma. Prevod: Ganter, Pavel in Vevar, Štefan. ŠKUC: Ljubljana.

Srečo DRAGOŠ

Marko Kerševan
Svoboda za cerkev, svoboda od cerkve
Sophia (Zbirka Sodobna družba), Ljubljana 2005, str. 246, 3.900,00 SIT (ISBN: 967-6294-64-4)

Naslov označuje jedro problema, s katerim se intenzivno ukvarjamo v zadnjih desetletjih na Slovenskem v zvezi z Rimskokatoliško cerkvijo (RKC). Problem je v tem, kako prakticirati ločitev cerkva in verskih skupnosti od države, da bi zadostili imperativu, povzetem v naslovu. Na Slovenskem ne izstopamo od drugih družb po tem, da se ukvarjamo z omenjenim vprašanjem. Naša posebnost je, da se znova prepiramo, ali je ločitev sploh smiselna. Oponenti so skeptični do tega, pri nas z ustavo določenega načela zato, ker v njem vidijo ideologijo laicizma, s katero se hoče RKC spet potisniti v »katakombe«. Pogosta slepa pega zagovornikov ločitve pa je reduciranje cerkve kot kompleksnega pojava zgolj na vrhovno elito cerkvenih funkcionarjev RKC, ki se borijo za oblast. Osnovna poanta knjige je pokazati zgrešenost takšnih poenostavitev in odgovoriti na vprašanje, kako naprej.

V ta namen je avtor (i)zbral svoje ključne tekste iz obdobja zadnjih desetih let in jih opremil z uvodnim komentarjem. V prvem delu je zbranih sedem sociooloških razprav na naslovno temo, drugi del knjige pa prinaša različne sprotne posege in komentarje, nastale ob pomembnih in hkrati spornih temah, ki se občasno odpirajo v javnosti (o papežu in njegovem obisku pri nas, o verstvih in etiki v javni šoli, o vatikanskem sporazumu, o bivšem nadškofu, o cerkvenem odnosu do džamije, do vojne v Iraku ipd.). Kakšen smisel ima ponoven natis že objavljenih besedil? To se počne takrat, ko gre za znanstvene študije s trajnejšo veljavo, da se jih zbere na enem mestu v zvezi z določeno temo. Običajno se z monografsko izdajo lažje zagotovi celovitejša refleksija izbrane teme, ker se posamične objave iztrga pozabi, saj so v periodičnih publikacijah podvržene inflatornemu učinku. Pri Kerševanovi knjigi pa so še trije dodatni razlogi za takšno odločitev:

- domet: opozoril bi na žalostno razliko med analitičnim in širšim druženim dometom besedil v tej knjigi, ki je izrazito obratnosorazmeren. Ob tako pomembni temi, ki okupira slovensko družbo in politiko že dolga desetletja, je analitični domet (povzet v nadaljevanju) občutno večji od družbene odmevnosti, zdi se mi celo, da večji kot je prvi, manjši je drugi. Kako si sicer pojasniti dejstvo, da se znova odpirajo povsem iste teme, ki so pri nas konceptualno bile razrešene povsem zadovoljivo že pred stotimi leti (npr. s Krekom), da se na najvišjih ravneh sprejemajo odločitve, ki ignorirajo strokovne predloge, da se vedno znova na isti način polemizira o istih problemih, kot da se z njimi ne bi nihče nikoli strokovno ukvarjal.
- dialog: spomnimo se, kakšen je dialog med specialisti za obravnavano temo, npr. med teologi in sociologi na Slovenskem. Vemo, da se težavnost tega dialoga v zadnjih letih rešuje z načinom, ki bolj kot kadarkoli prej povečuje njegovo brezizhodnost. Da se uporabljajo stigme, podtikanja in diskvalifikacije niti ni najhuje (to je vsaj znak, da ne gre za popolno ignoranco). Zaskrbljujoče pa je, da se celo v najburnejših polemikah nikoli ne zgodi, da bi npr. kak

teolog pri kritiki svojega nasprotnika uporabil njegove tekste, se skliceval na zapisane misli, izpodbijal študije, skratka, citiral, analiziral, kar je bilo in kakor je bilo objavljeno. Seveda tudi Kerševanova knjiga dialoga ne bo izboljšala. Verjeti v kaj takega bi bila razsvetljenska iluzija, saj gre pri takšnih polemikah bolj za interese kot za nevednost. Vendar pa knjiga olajšuje možnost za *ad rem*, da se kritičnost in polemičnost do stališč, konceptov in rešitev opira na tekste, zdaj zbrane na enem mestu; banalno, a dragoceno opozorilo (mimogrede: v dodatku je na pobudo izdajatelja objavljena tudi študija z naslovom Cerkev in sodobni svet, ki jo je avtor napisal daljnega leta 1965!, ko je bil še študent. Besedilo je presenetljivo aktualno in vzdrži strokovno presojo tudi z današnjega vidika. Bralce -zlasti najbolj kritične - pozivam, naj mi ne verjamejo na besedo in sami preverijo. Ali se kdo spomni kakšnega družboslovnega članka pri nas na omenjeno temo, ki bi vsebinsko vzdržal štiridesetletni časovni preizkus?)

- metoda: tretji razlog za monografijo zbranih besedil je nov način branja. Pri razumevanju posameznih člankov, ko so ločeni od drugih zaradi raztresenosti po različnih publikacijah, stopata v ospredje predvsem funkcionalistični ali pa simbolni pristop k obravnavani tvarini. Prvi takrat, ko se sprašujemo, kakšna je narava neke deklarirane ali namišljene dejavnosti, ko jo primerjamo z učinki, ki jih sproža, ali pa s tistimi, ki so jo povzročili. Če se spomnimo, da ima RKC pri nas od najvišje sodne instance priznan status »splošno koristne ustanove« in če ne pozabimo, da je Merton že pred pol stoletja izpodbijal to klasično funkcionalistično predpostavko, ker za nobeno institucijo ne more veljati *a priori*, potem vemo, da je osredotočanje na družbena dejstva nujno zlasti v okoljih, kjer se ta zamegljujejo. Podobno velja za simbolni pristop, ko se v ospredje analize postavlja mišljenje (cerkve, vere, dogodkov in trendov v tej zvezi, doktrinarnih izjav itd.), razumevanje teh pojavov in načinov komuniciranja o njih. Kaj se skriva pod trditvami, da smo Slovenci katoliški narod, kakšna je npr. sporočilnost dogodkov, ko se najvišji državni funkcionarji skupinsko udeležujejo cerkvenih ritualov, ko vojaki na službene stroške romajo v Lurd, ko političen stranke nasprotujejo izgradnji džamije itd., pri takšnih vprašanjih je simbolna analiza nepogrešljiva. Preprečuje samoumevnost teh dogodkov in dviguje preprogo, da lažje vidimo pod njo. Tretji način analize je kompleksnejši, recimo mu strukturalističen. Obravnavano tvarino skuša analitično razcepiti na osnovne strukture, oblike, dogodke in motive, nakar preverja načine, kako se te sestavine povezujejo med sabo in zakaj se tako, ne pa drugače. Na ta način dobljeni opisi in razlogi pojavov razgaljajo strukturo pod njihovo površino, omogočajo vpogled v njihove »geološke plasti«. Razporeditev teh plasti pojasi, kar vidimo na površju. Ker je strukturalističnemu pristopu težko slediti v posameznih člankih, je monografija bolj hvaležen medij. Avtor se je namesto kronološkega zaporedja odločil za vsebinsko razvrstitev prispevkov in z dodanim uvodom podčrtal skupno problematiko. S tem je izostril struk-

turno kompleksnost naslovne teme, ki se v parcialnem branju hitro izmuzne.

V nadaljevanju naj opozorim na RKC kot eno od takšnih tem. Za kakšno kompleksnost gre v tem primeru in s kakšnimi »geološkimi plastmi« se srečujemo? RKC opravlja številne dejavnosti, ki se različno obnašajo v posameznih obdobjih. Pomen te trditve lahko ilustriramo s križanjem štirih temeljnih področij (cerkvenih funkcij) s tremi družbenimi obdobji slovenske družbe v zadnjih stopetdesetih letih. Funkcije, ki jim RKC tako ali drugače ostaja zvesta od svojega začetka, lahko na kratko označim kot: 1. evangelijska, 2. religijska, 3. socialno regulativna in 4. organizacijska. Če jih križamo s tremi obdobji - modernizacijskim, realsocialističnim in tranzicijskim - kakšna je »geologija« razmerij med cerkvenim in posvetnim, zakaj nastajajo premiki in občasni potresi?

1. Prva funkcija je evangelijska: RKC je ustanova, zavezana dvojni sporočilnosti evangelija, usmerjenega k človekovi individualni odrešitvi po božji milosti in hkrati h kolektivni eshatologiji. Z upoštevanjem družbenega konteksta (po omenjenih obdobjih, »plasteh«) se to sporočilo komplicira v naslednjem smislu:

Modernizacija: okrepi premik v smeri individualizacije odrešenja, kolektivna eshatologija pa se začenja uveljavljati sekularizirano, vse bolj zunaj RKC (politične in nacionalne utopije, ideologije).

Realni socializem: z uresničevanjem sekularizirane variante kolektivne (socialistične) eshatologije se znotraj RKC pospeši premik k individualiziranemu odrešenju kot funkcionalni alternativi socialistične eshatologije.

Tranzicija: kriza socialistične variante kolektivistične eshatologije okrepi individualistično usmerjenost. Ker ta ne vodi v samodejno oživljanje krščanske variante kolektivne eshatologije, skuša z njeno afirmacijo RKC zaustaviti sekularizirani individualizem, pri tem pa ignorira solidarnostno dimenzijo prejšnje kolektivne eshatologije (v socializmu), čeprav je skupna tudi cerkveni doktrini in čeprav je še živa v javnem mnenju. Hkrati pa si s pavšaliziranjem, stereotipiziranjem in celo demoniziranjem socializma RKC oteži možnost kritike liberalističnega individualizma. Problem: ideološka in doktrinarna zagata RKC pri vprašanju, kako hkrati kritizirati neoliberalizem, zagovarjati svobodo posameznikov in afirmirati solidarnost.

2. Religijska funkcija: RKC je ustanova, ki zadovoljuje splošne religiozne interese (regulacija stika s svetim, osmislitev sveta in posameznika v njem, skrb za temeljne moralne vrednote, pomoč posameznikom v kriznih situacijah itd.). Te različne religijske dejavnosti si je od vseh institucij uspela ravno RKC koncentrirati (monopolizirati) v največji meri.

Modernizacija: RKC še opravlja vse splošne religijske funkcije, a s pluralizacijo izgublja monopol nad njimi.

Realni socializem: RKC se s svojo dejavnostjo znajde v situaciji, kjer predvsem ona sama ohranja pluralistični položaj (okrog omenjenih funkcij), saj je zdaj uradna državna ideologija tista, ki izvaja monopol.

Tranzicija: s propadom državnega monopola lahko zdaj RKC spet odkrito sodeluje skupaj z drugimi pri legitimiranju (osmišljevanju, utemeljevanju) glavnih družbenih institucij, človekovih pravic, celo naroda in nacionalne države. Problem: ko se v tej skušnjavi skuša postavljati v vodstveni položaj, se RKC diskreditira navzven in si ustvarja napetosti navznoter.

3. Socialno regulativna funkcija: v zgodovinskem razvoju je RKC razvila in prevzela vrsto družbenih dejavnosti, od socialno skrbniških, izobraževalnih, kulturnih do političnih, gospodarskih, umetnostnih itd.

Modernizacija: z (raz)ločitvijo cerkve od države izgubi RKC večji del dotakratne privilegiranosti, izgubi podporo države, hkrati pa se znebi njenega nadzorstva in postane akter znotraj civilne družbe.

Realni socializem: načelo ločitve od države se radikalizira, RKC je omejena na neposredno religiozno dejavnost in izključena iz vseh drugih področij, ki jih zdaj monopolizira država. Od tod njen paradoksalen položaj, izrinjena je iz sistema in hkrati z marginaliziranostjo pridobi (potencialen) status alternative režimu.

Tranzicija: s svojo vlogo v bivšem režimu si RKC pridobi komparativno prednost v primerjavi z ostalimi civilnimi akterji. Lastno avtonomijo (ki je bila zreducirana, a ne ukinjena!) lahko znova razširja na druga področja, od vseh drugih civilnodružbenih akterjev razpolaga z najmočnejšimi in najraznovrstnejšimi mednarodnimi zvezami, s katerimi si zdaj lahko izdatneje pomaga (medtem ko morajo drugi začeti iz nič) in k temu bi lahko dodali tudi dejavnik, izrazito pomemben na Slovenskem – okrepi si lastno materialno osnovo (denacionalizacija). Problem: kako naj RKC znotraj lastne strategije razmeji religiozno poslanstvo od ostalih, kvazireligioznih in povsem nereligioznih dejavnosti, še zlasti v razmerih, ko tudi mlada država še nima kriterijev o teh razlikah?

4. organizacija: funkcionalna kompleksnost dejavnosti RKC komplicira tudi njeno institucionalno strukturo, hkrati pa razredna in slojevska struktura družbe vpliva na artikulacijo razmerij med klerom in navadnimi verniki. Ta razmerja nihajo med dvema ekstremoma: posvetna oblast in kler stojita nasproti ostalim vernikom ali pa se posvetni funkcionarji razglašajo za vodje vernikov nasproti cerkveni hierarhiji. Zaradi nevarnosti teh ekstremov RKC razvija različne transmisijske organizacije laikov, ki ostajajo pod vodstvom klerikov (redovi, bratovščine, združenja, Opus Dei, Katoliška akcija idr.).

Modernizacija: razločevanje RKC od države okrepi osamosvajanje lokalnih cerkva od nacionalnih držav, njihovo transnacionalno povezovanje, hkrati pa jim zmanjša avtonomijo do vatikanskega vrha, RKC se še bolj centralizira.

Realni socializem: marginalizacija RKC je interesno povezala klerike z verniki (ker so oboji izključeni iz sistema), hkrati pa tudi okrepila razlikovanje med njimi, ker so se slednji v nasprotju od klerikov lahko vključevali v sistem prek drugih dejavnostih.

Tranzicija: ko cerkvene dejavnosti prenehajo biti zamejene le na versko funkcijo v ožjem smislu (ker država ni več v konkurenčnem odnosu z RKC), se izostri protislovje, ki ga zdaj lahko rešuje le RKC sama pri sebi. Problem: kako skrbeti za temeljno katoliško identiteto in hkrati dejavnost razširjati z drugimi vsebinami, področji, ki niso specifično religiozne? Recimo, kako vzdrževati temeljne dogmatske in teološke postulate, pravovernost duhovnikov itd., hkrati pa s tem ne odvračati drugih, biti popustljiv do navadnih vernikov, prosperirati na demonopoliziranem trgu verskih idej, iskati soglasja v socialnih in kulturnih vprašanjih itd. Kako naj v tej razpetosti RKC igra vlogo »kolektivnega intelektualca«?

Recenzirano delo ponuja koncep-

tualna izhodišča za reševanje omenjenih problemov. Izšlo je ob 100-letnici zakona o ločitvi cerkve in države, ob 40-letnici drugega vatikanskega koncila, ob prvi obletnici odhoda bivšega nadškofa Rodeta, v letu smrti Janeza Pavla II. in v letu, ko bomo dobili nov zakon o verskih skupnostih, ki bo v marsičem zakoličil tu obravnavano problematiko povsem na novo. Monografija je zgleden primer, kako je lahko tudi specialistično delo s področja sociologije (religije) politično aktualno in pisano na način, dostopen tudi nespecialistom. Torej prava knjiga ob pravem času.

Jerzy J. WIATR

Drago Zajc
Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov
Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 2004, str. 272, 3.900,00 SIT (ISBN 961-235-170-8)

Dr. Drago Zajc, profesor politologije na Univerzi v Ljubljani in predsednik Slovenskega političnega društva, je izdal novo knjigo o sodobnem parlamentarizmu. Gre za enkratno študijo, v kateri se prepletajo trije različni pristopi: analiza zgodovinskih idej, povezanih z vlogo parlametov v sodobni demokraciji, pravna analiza statusa parlamentov v ustavah sodobnih demokratičnih držav ter empirična študija delovanja sodobnih parlamentov. Tako je študija primerjalna že po svoji naravi. Poleg tega, da profesor Zajc podrobno opisuje delovanje slovenskega parlamenta, hkrati ponuja tudi zanimive mednarodne primerjave, večinoma (čeprav ne izključno) na podlagi podobnih izkušenj drugih »novih« demokratičnih držav Srednje in Vzhodne Evrope.

Knjiga je razdeljena na štiri dele. V prvem delu avtor obravnava razvoj teorije in prakse parlamentarizma, pri čemer parlamentarizem razume in obravnava kot dinamičen proces, v katerem se razvijata institucionalni okvir in parlamentarne funkcije. Rast vloge parlamentov v drugi polovici devetnajstega in v prvih desetletjih dvajsetega stoletja je določila smer razvoja demokracije v Evropi. V zvezi s tem Zajc poudarja pomen medsebojne povezanosti med evropskim parlamentarizmom in razvojem modernih političnih strank. Čeprav ima njegova analiza veliko vrednost, pa lahko vseeno obžalujemo, da avtor v knjigi ni primerjal evropskega modela parlamentarne demokracije z ameriškim predsedniškim sistemom. Zelo zanimivo delo, ki opisuje razlike med tema modeloma in bi bilo v tem primeru vredno obravnave, je prispeval Fred Riggs.

V drugem delu se avtor posveča različnim razumevanjem koncepta parlamentarizma, in sicer tako, kot so ga razumele najpomembnejše ideologije dvajsetega stoletja. Pri tem so glavni poudarki namenjeni marksistično-leninistični kritiki parlamentarne demokracije, nemškim, avstrijskim in britanskim socialnim idejam, korporativizmu (tudi neokorporativizmu), fašizmu in nacizmu. Posebno poglavje je avtor namenil izkušnji jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja. Zajčeva kritika temelji na oceni, da je šlo za utopično idejo, ki je temeljila na zamisli o neposrednem predstavništvu družbenih interesov.

V tretjem delu avtor analizira proces demokratizacije nekdanjih komunističnih držav v Srednji in Vzhodni Evropi z vidika spremenjene vloge parlamentov

in pa proces demokratizacije nekdaj avtoritarnih režimov južnega dela Evrope (Španija, Grčija, Turčija, Portugalska). Gre za zanimivo poglavje, v katerem se bralec seznani z zelo natančno analizo procesa demokratične transformacije. Zajc poudari dejstvo, da so parlamenti z demokratizacijo postali osrednja institucija novega sistema. Pri tem se poraja zanimivo vprašanje, ki pa zahteva nadaljnje reziskovanje vloge parlamentov v začetku demokratizacije. Ali so bili parlamenti samo veliki zmagovalci v procesu ali pa so celo sami prispevali pomemben delež k spremembi njihove vloge in demokratizacije sistema? Mednarodna primerjava bi omogočila boljše razumevanje mehanizmov demokratične transformacije in vloge pred-demokratičnih parlamentov v tem procesu. Tako je David M. Olso, ameriški strokovnjak za parlamentarne študije, v svoji študiji Poljske v času komunističnega obdobja, uvedel koncept minimalnih parlamentov, s katerim opisuje specifičen položaj parlamentov v nekaterih avtoritarnih državah, ki sicer niso bili demokratično izvoljeni, a so imeli vlogo, ki je bila večja od zgolj golega potrjevanja zakonov.

Več kot polovica knjige (četrti del) je posvečena sistematični analizi delovanja sodobnih parlamentov. Zajc ponuja obilo informacij o glavnih funkcijah sodobnih parlamentov, kot so legitimizacija demokratičnega sistema, zastopanje družbenih interesov, racionalizacija in reševanje konflikta interesov, zakonodajna funkcija, oblikovanje in nadziranje državnega proračuna, oblikovanje politične elite, informiranje in mobilizacija državljanov. V knjigi so primerjalno analizirane izkušnje novih demokratičnih držav na podlagi zgoraj naštetih razsežnosti.

V celoti gledano gre za zelo pomembno knjigo, ki predstavlja prvo celovito primerjalno študijo sodobnega parlamentarizma v novih demokratičnih državah. Knjiga predstavlja dober povzetek teoretičnega in empiričnega znanja o parlamentarizmu v novih demokratičnih državah in nakazuje smeri, v katere bi se moralo primerjalno parlamentarno raziskovanje razvijati v prihodnje.

Simona KUSTEC LIPICER

Drago Zajc
Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov
Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 2004, str. 272, 3.900 SIT (ISBN 961-235-170-8)

Akademsko-raziskovalno proučevanje parlamentarizma je praviloma osnovano na poznavanju zgodovinskih in pravnih vidikov njegovega nastajanja in delovanja, vendar se zaradi potrebe po prepoznavanju njegovih dejanskih učinkov parlamentarizma povezuje tudi s politološkimi teorijami in pristopi. Delo *Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov* pravzaprav lahko razumemo kot multidisciplinarni in s tem posledično tudi multimetodski poskus (upo)rabe treh disciplin in njim lastne metodologije, kjer osrednjo mesto zavzema mednarodno primerjalna politološka analiza dejanskih učinkov parlamentarizma oziroma njegovih teoretičnih elementov. Delo je pravzaprav možno razumeti tudi kot nadaljevanje oziroma nadgradnjo avtorjevega predhodnega dela *Parlamentarno odločanje*, ki je bilo v okviru knjižne zbirke Profesija pri založbi FDV izdano

pred štirimi leti. Že v prvi knjigi je avtor opredelil vsebine, ki jih v aktualnem delu deloma dopolnjuje še z zgodovinskopravno metodo, deloma pa s primerjalno analizo podatkov o dejanskem delovanju parlamentov v nekaterih evropskih državah skozi čas. Tako v prvem delu knjige *Razvoj parlamentarizma* najprej predstavi razvoj ideje političnega predstavništva in delitve oblasti, ki ju povezuje z deli Hobbesa, Locka, Montesquieuja in Rousseauja oziroma obdobjem, ko so se začele razvijati prve oblike parlamentarizma v Evropi. Avtor zgodovinski razvoj parlamentarizma povezuje z razumevanjem sistema delitve oblasti in s tem tudi vloge, moči in pristojnosti predstavniških teles, pa tudi z volilno pravico in volilnimi sistemi in hkrati z oblikami poslanskih mandatov na eni strani ter razvojem političnih strank na drugi.

Parlamentarizem se je kot oblika tekmovalne in predstavniške demokracije v t. i. razvitih državah, ob predpostavkah spoštovanja vsaj temeljnih oblik človekovih pravic, postopoma uveljavil najkasneje do začetka dvajsetega stoletja in ga je po Zajčevem mnenju danes potrebno razumeti kot *»odraz tako družbenih kot tudi političnih pojavov in s tem tako modernizacije družbenega življenja kot tudi racionalizacije političnega delovanja in upravljanja«* (str. 41). Prepričanje o pomenu parlamentarizma kot o *»najboljši in edini demokratični alternativi«* (str. 251) še dodatno utrjuje z analiziranjem nekaterih drugih - fundamentalističnih, kot jih imenuje sam - ureditev na evropskih tleh, ki v središče političnega in družbenega delovanja niso postavljale instituta parlamenta. Med njimi navaja marksizem, različne korporativne ureditve, fašizem in samoupravni model, ki so se skozi zgodovino pojavljali praviloma v odvisnosti od aktualnih družbenopolitičnih konfliktov. Ker so se do danes izpostavljene oblike neparlamentarnih ureditev izkazale kot nedemokratične, praviloma tudi avtoritarne, se je s tem po avtorjevem mnenju ideja o učinkovitosti parlamentarizma tako le še bolj utrdila.

V tretjem delu knjige je avtor parlamentarizem povezal s politično sistemsko ureditvijo postsocialističnih držav srednje in vzhodne Evrope, predvsem s tedaj prevladujočimi pogledi na politično modernizacijo, v okviru katere je izpostavil načine prehoda držav v demokracijo. Pri tem se zdi, da kljub jasno začrtanem poskusu ni uspel najti eksplicitnih pokazateljev povezanosti med različnimi načini prehodov (transformacija, ruptforma, ruptura) in končno odločitvijo o vpeljavi parlamentarnega (eno oziroma dvodomnega) oziroma (pol)predsedniškega sistema oblasti, čeprav je pokazal, da se je večina razvitejših tranzicijskih držav na koncu odločila za v Evropi najbolj preizkušen parlamentarni sistem.

Četrti del knjige je osredotočen na funkcije parlamentov. Na eni strani Zajc razvoj parlamentarizma prikazuje z vidika zgodovinskega razvoja in nadaljnjega utrjevanja njegovih ključnih funkcij, na drugi pa izpostavljene teoretične vsebine preverja s konkretnimi podatki dejanskega delovanja izbranih parlamentov skozi čas. Tako ugotavlja, da je legitimacijska funkcija sodobnih evropskih parlamentov, še posebej pa tistih v državah na prehodu, povezana z njihovo učinkovitostjo usklajevanja interesov in iskanja najboljših alternativ, kar je povezano tudi že z naslednjo funkcijo predstavljanja družbenih interesov. Slednjo avtor pojasnjuje prek odločitev o izboru volilnega sistema in ugotavlja,

da tudi z vidika parlamentarizma *»ni možno najti idealnega sistema, ki bi omogočal najbolj verodostojno izražanje vseh interesov«* (str. 134). Odločitev o volilnem sistemu je možno povezovati tudi z razumevanjem vloge in števila tekmujočih političnih strank na volitvah ter njihovim volilnim uspehom. Pri tem Zajc ugotavlja, da je za konsolidirane parlamente značilno, da se število tekmujočih strank manjša, obratno s tem pa se veča razlika med volilnimi rezultati strank, ki jim uspe pridobiti sedeže v parlamentu, ter tistimi, ki so pri tem neuspešne. V okviru funkcije predstavljanja družbenih interesov poudarja tudi pomen socialne in spolne strukture, kjer zlasti v okviru slednje ugotavlja in s tem hkrati pritrjuje številnim drugim že izvedenim raziskovalnim ugotovitvam na tem področju, da je prisotnost žensk v parlamentih držav srednje in vzhodne Evrope v primerjavi s t. i. zahodnimi parlamenti precej nižja in praviloma odraz tradicionalnih pogledov na vlogo žensk v družbi. Pri razumevanju funkcije racionalizacije in razreševanja interesnih konfliktov avtor skozi zgodovinsko analizo in pojasnjevanje odnosov med koalicijami in opozicijami v izbranih evropskih državah ugotavlja, da se je v novih demokratičnih državah kooperativni način sodelovanja med obema uveljavil le počasi in da je bilo njuno medsebojno delovanje praviloma konfliktno, tudi ko se je nanašalo na oblikovanje pomembnih politik in projektov nacionalnega interesa. Izjema je bilo le politično odločanje, povezano z vključevanjem v EU. V tem delu avtor še posebej izpostavlja primer oblikovanja koalicij v Sloveniji med leti 1990 in 2003, za katerega je bilo v nasprotju z drugimi preučevanimi primeri zahodnih in tudi srednje ter vzhodne evropskih praks koaliranja značilno, da ni temeljilo na sicer ustaljenih ideološko in programsko podprtih podobnostih medstrankarskega povezovanja. *»Tako za Slovenijo kot tudi nekatere druge tranzicijske države lahko trdimo, da so stranke koalicijsko povezovanje razumele v prvi vrsti kot možnost povečanja moči in ne kot način doseganja svojih in skupnih ciljev«* (str. 166). Preučevanje zakonodajne funkcije je povezano predvsem s poznavanjem pravil zakonodajnega procesa in obsegom sprejetih zakonov, kjer avtor poleg proceduralnih pravil izpostavi tudi pomembnost poznavanja predlagateljev zakonov, deleža sprejetih zakonov izmed vseh predlaganih, deleža sprejetih zakonov po nujnem postopku ter deleža naknadno spremenjenih ali dopolnjenih zakonov. Avtor z mednarodno primerjalno analizo podatkov ugotavlja, da je poseben problem v tranziciji tudi t. i. zakonsko prereguliranje, ki se kaže v velikem številu sprejetih, pa tudi naknadno spremenjenih ali dopolnjenih zakonov, s čimer se odpira vprašanje resničnih potreb in političnih motivov podrobnega zakonskega urejanje problemov. Nato analizira še nadzorne funkcije parlamenta, ki jih veže na nadziranje proračuna in vlade. Pri tem nadzor nad slednjo ugotavlja prek, s strani opozicije ali koalicije, vloženega števila poslanskih vprašanj, pobud, (ne)zaupnic in ustavnih obtožb ter njihovimi končnimi učinki. Za primer Slovenije ugotavlja, da se sredstva nadzora niso izkazala kot posebej učinkovita, saj so bila uspešna le v redkih primerih. Zanimivo in vsebinsko zelo kompleksno pa prikazuje tudi funkcije rekrutacije in socializacije poslancev oziroma oblikovanje parlamentarno-vladnih elit ter sklop informacijskih, vzgojnih in mobilizacij-

skih funkcij. Za slednje ugotavlja, da so pogostokrat tesno povezane z načinom medijskega poročanja, ki lahko na ugled in delo parlamenta in poslancev v javnosti deluje tudi negativno, zaradi česar predlaga, da je v okviru izvrševanja teh funkcij smiselno vzpostavljati bolj neposredne stike parlamentarcev z volivci, denimo s poslanskimi pisarnami, sistematičnim in strateškim načrtovanjem parlamentarnih odnosov z javnostjo, pa tudi z bolj poglobljenimi in na strokovnih ekspertizah podprtimi analizami znotraj samega parlamenta.

Na osnovi prebranega in prikazanega sklepamo, da je bil avtorjev namen, da v vsebinskem smislu predstavi širino preučevanja parlamentarizma, dosežen, posebej, ker je uspel idealno-pravne poglede nanj soočiti s spremljanjem podatkov njegovega dejanskega delovanja. S to kombinacijo historičnega, pravnega in politološkega pristopa, ki ima veliko podobnosti z razumevanjem teorij novega institucionalizma, je nakazal tudi potrebo po očitnem ločevanju med različnimi parlamentarnimi sistemi v Evropi. Tako bi na podlagi geografskih in deloma tudi politično sistemskih kriterijev lahko v njegovem delu razbrali vsaj dve ključni skupini parlamentov: zahodne parlamente že dolgo uveljavljenih demokracij ter parlamente t. i. postsocialističnih demokracij. Pri tem je avtor prav na primeru slednjih, ki jim je v knjigi tudi sicer namenil večjo pozornost, pokazal, da se tudi znotraj te skupine države glede na parlamentarno prakso vidno razlikujejo. V povezavi s to ugotovitvijo je vidno, da veliko vrednost recenziranega dela vsekakor predstavljajo številni podatkovni viri, s katerimi je avtor na eni strani legitimiral zaključke pravnih in zgodovinskih dejstev, na drugi strani pa tudi razkrival nove pravilnosti v razvoju sodobnega parlamentarizma in z njim povezanih procesov, ki lahko celo odpirajo potrebo po spreminjanju obstoječih formalnih proceduralnih postopkov (denimo primer spreminjanja volilnih sistemov, parlamentarnih poslovnikov). Po drugi strani pa prav avtorjeva odločitev, da prikaže celoto raznolikih vsebin preučevanja parlamentarizma, pričakovano ni omogočila njihovega kompleksnejšega in bolj poglobljenega razumevanja, kar pa lahko razumemo tudi kot napoved ali pa izziv za nadaljnja preučevanja. Sem sodijo morda tudi nekatere tematike, ki jih je avtor povsem zavestno izpustil iz obstoječe analize (denimo posebnosti delovanja Evropskega parlamenta ter razmerij med njim in nacionalnim političnim sistemom, značilnosti neevropskih parlamentarnih praks). Nedvomno pa so za nadaljnja raziskovanje zanimiva tudi vprašanja učinkov parlamentarizma v širše sistemskem smislu, kar se odslikuje v ugotovitvi, *»da je parlament nedvomno edini prostor, kjer se lahko različni interesi na racionalen in predvidljiv način izrazijo, soočijo in pretehtajo v javni razpravi in edina alternativa«* (str. 251).

Zaradi vsega napisanega menimo, da je recenzirano delo zelo zanimivo in informacijsko bogato branje za širše zainteresirano bralstvo, ki si želi pridobiti vsebinski in hkrati strokovno podprti vpogled v razumevanje parlamentarizma. Hkrati pa je to delo dobrodošlo tudi za ožje, zlasti po akademsko-raziskovalni plati zainteresirane skupine, ki bi lahko v njem našle številna alternativna vsebinska izhodišča za razumevanje, preučevanje in tudi nadaljnje ukvarjanje z različnimi tematikami parlamentarizma.

Milan JAZBEC

Jožef Kunič
Ambasador vseh
Založba Tuma, Ljubljana 2004, str. 207, 5.900 SIT (ISBN: 961-6470-31-0).

Slovenska diplomatska memoaristika je bogatejša za novo knjigo. Avtor je eden redkih, ki so v diplomacijo prišli iz gospodarstva in se prelevili v karierne diplomate. Navedena značilnost gotovo mestoma vpliva na njegov bolj direkten način pisanja, večjo prostodušnost in poučnost. Avtor sodi med tiste redke posameznike, ki so memoare izdali še za časa svoje aktivne diplomatske službe. Od leta 2003 je predsednik Slovenskega društva za mednarodne odnose. Pred tem je v zunanjem ministrstvu vodil center za analize, bil veleposlanik v Parizu in Teheranu ter v začetku devetdesetih vodja predstavništva Ljubljanske banke v Teheranu in v Abidžanu.

Že pri prvem stiku z besedilom opazimo njegov dvojni tok. Na eni strani gre za poglavja, ki so izrazito avtobiografska, z opaznimi vložki o družinski preteklosti, na drugi strani za tista, ki se osredotočajo na diplomacijo kot poklic, dejavnost in organizacijo, čeprav tudi slednjim ne manjka avtobiografskih potrditev tistega, kar beremo kot zanimiva strokovna razglabljanja. Zaradi tega knjiga deloma odstopa od predstav o klasični memoaristiki; v slovenskem diplomatskem berivu bi jo žanrovsko lahko umestili med Golobove (1992) in Capudrove (1999) memoare. K tej dvojni naravi teksta moramo dodati še opazen podton: avtor večino razmišljanj opremi z optiko male države, njenih predstav, potreb in percepcij. V tem je gotovo dodatna vrednost njegovih zapisov. Besedilo se v celoti bere tekoče in deluje sveže ter je pomemben prispevek k prikazovanju in pojasnjevanju klasične in sodobne diplomacije. Knjiga je tudi kronologija prvih let slovenskega delovanja v mednarodni skupnosti, ki jo beremo skozi nizanje številnih in raznolikih izkušenj ter odpiranje raznovrstnih tem, pri čemer v ospredje ves čas stopa avtorjevo jasno pozitivno zavzemanje za takega diplomata - veleposlanika - ki je predstavnik države in kot tak v svojem delu ni prvenstveno politično motiviran. Diplomat je v državni službi in avtor si je to - kot izvemo na več mestih - želel postati že dolgo.

Knjigo ob predgovoru sestavlja petnajst poglavij, ki obravnavajo ključne in tipične teme iz diplomatskega in diplomatovega življenja (npr. jezik, znanje, kadri, mediji, lojalnost, partnerji, čenče itd.). Tako nam predstavi in komentira večino tistega, s čimer se diplomat, tako v zunanjem ministrstvu kot na diplomatskem parketu v tujini, sreča v napornem vsakdanu. Že na samem začetku opozori na pomembno, pionirsko vlogo gospodarskih (npr. Iskra) in bančnih predstavništev (Ljubljanska banka) v izgradnji slovenske diplomacije. (str. 19-20) Za poučenega bralca so posebej zanimiva poglavja o zunanji politiki, domači javnosti in medijih, v vsebinskem smislu pa gotovo izstopa zadnje poglavje - Diplomacija prihodnosti, v katerem avtor nazorno in spretno govori o prihodnosti te dejavnosti.

Vsekakor se lahko strinjamo z njegovo ugotovitvijo, da »je zunanja politika malih držav mnogo zahtevnejše področje, kot to velja za velike« (str. 21) in da je »osnovni, takorekoč dominantni interes vsake male države /je/ ostati na zemljevidu«. (str. 23). Potem ko pragmatično in z načelno pozo kritično obravnava to področje, ga povzame z ugotovitvijo oz.

»s preprostim dejstvom: majhni narodi se morajo na področju zunanje politike ukvarjati predvsem s področjem neposrednih nacionalnih interesov.« (str. 31). Poglavje sklene s premislekom, ki ga izrazi v obliki nasveta, namreč, da so za malo državo prednostnega pomena odnosi s sosedi, zatem ohranjanje dobrih odnosov z vodilno svetovno silo (katerakoli pač to v določenem trenutku je) in vzdrževanje stikov s posamezniki, ki nastopajo na svetovni sceni in ki imajo velik, četudi neformalen vpliv na svetovno dogajanje. Morda je ravno to poglavje tisto, kjer bi avtor lahko bolj neposredno poudaril vpliv članstva v mednarodnih povezavah, kot sta EU in Nato, na oblikovanje zunanje politike zlasti male države.

Javnost je v minulem stoletju postala tisti nepogrešljiv dejavnik, ki ne samo da kaže naraščajoč interes za vpogled v urejanje zunanjepolitičnih vprašanj, ampak nanje vedno bolj tudi vpliva. Dobršen del tega pojava se da razložiti z naraščajočim vplivom medijev, ki so zaradi tehnološkega razvoja danes sposobni dobesedno v istem hipu, ko se kaj zgodi, prenesti informacijo o tem dogodku. To dejstvo postavlja diplomate v zahtevno pozicijo, ko se povečujejo možnosti vpogleda v njihovo delo in takojšnjega kritičnega odziva nanj. Zato so diplomati vse bolj izpostavljeni tudi pojavljanju v domači in tuji javnosti, kjer morajo govoriti o tistem, o čemer praviloma naj ne bi. Avtor s tem opozarja na t. i. informacijski paradoks (str. 136), ko morajo zunanjepolitični akterji obveščati javnost o svojem delu in si s tem pridobivati njeno zaupanje, hkrati pa ne poslabšati svojih pogajalskih pozicij. Ko govori o vlogi medijev, avtor opozori na problem odtekanja zaupnih informacij in na dejstvo, da imajo nekateri novinarji tudi v slovenskem primeru dostop do notranjih informacij, ki naj sicer ne bi bile dostopne javnosti. Ob tem lahko opozorimo na to, kako je obdobje vzpostavljanja slovenske diplomacije sovpadlo z odpiranjem diplomacije javnosti in s pojavom t. i. javne diplomacije. Lahko bi celo rekli, da je slovenska diplomacija že od samega začetka v središču javne pozornosti. Če so še pred dvema desetletjema diplomati v večini držav ostajali v ozadju, je danes precej drugače: zdi se, da je njihovo nastopanje v javnosti oz. na medijski sceni povsem vsakodneven, običajen pojav. Verjetno lahko tudi kar zapišemo, da to dejstvo ne olajšuje dela ne enim ne drugim. Ker velikokrat slišimo uradna pojasnila, da določen medij ni dobro prenesel izjave visokega diplomata, avtor svetuje, da »naj bodo diplomati previdni v komuniciranju: povzeti bodo korektno, njihovim izgovorom, češ da je bil nesporazum, pa bodo verjeli le naivni ali pa tisti brez izkušenj.« (str. 158)

Omenili smo, da je zadnje poglavje napisano nazorno in spretno. Nazorno, ker nam predstavi vrsto razmišljanj o bodoči vlogi diplomacije v svetu medijev in globalne soodvisnosti. To vpliva na spreminjanje marsikatere klasične diplomatske funkcije: diplomati so vedno manj udeleženi v klasičnih pogajanjih, vedno bolj se ukvarjajo z gospodarskimi vprašanji, manj je klasičnega poročanja in več je pojasnjevanja ozadij ter iskanja možnosti vplivanja na sprejemanje odločitev, med diplomati pa pridobivajo na ceni odkritost, dober značaj in verodostojnost. Diplomat je torej za svojo državo lahko koristen le, če živi in deluje v lokalnem okolju (str. 195), kar pomeni, da je dostikrat slišano vprašanje o potrebnosti diplomata na terenu gotovo odveč. Ker nobena telefonska linija, noben telefaks, nobena elek-

tronska pošta ne morejo nadomestiti tesnih medčloveških vezi, bodo zato predvsem diplomati pripomogli k poglabljanju medsebojnih odnosov med državami in k odpravljanju sporov, takšna diplomacija pa bo čedalje potrebnejša. (str. 193–4) Zadnje poglavje, morda pa tudi kar osnovno sporočilo celotne knjige, se izteče v naslednjo ugotovitev: »Vendar bo diplomacija uspešna le, če bo mnogo bolj kot doslej delovala v svojem primarnem bistvu, to je z osebnimi stiki, s prijateljskim povezovanjem s pomembnimi osebami ter z lucidnim opazovanjem in predvidevanjem, kaj bo druga stran najverjetneje naredila«. (str. 198) Spretno pa je to poglavje napisano zato, ker ga avtor postavi v okvir pogovora z znancem, ki ga sreča na letališču: kakopak, saj diplomati potujejo in letališke lože prvega razreda so znane po tem, da v njih vedno srečaš diplomate. Diplomati torej vedno bolj potujejo, saj je vse pogosteje treba predstavljati, pojasnjevati, a tudi zagovarjati stališča svoje države.

Avtor je marsikje kritičen (in samokritičen) do diplomatskih poslov in tudi do nekaterih primerov iz slovenske prakse. O njih in o avtorjevih ocenah si bo bralec ustvaril stališče sam. Če pozna diplomacijo, mu bo ta knjiga gotovo dodala kakšen pomemben odtenek; če je ne pozna, mu bo avtor z nazornim ubesedovanjem in preprostim stilom, ki zadene v bistvo, omogočil vpogled v nekaj novega. Vsekakor pa je to še en zapis več o prvih letih slovenske države, ki ga podaja karierni diplomat, ko dodaja svoj pogled in izkušnjo iz tistega prelomnega časa, ki je bil poln izzivov, dilem in priložnosti. Pomembno je še njegovo opazno zavzemanje za profesionalno diplomatsko službo, ki ne sme biti opredeljena s strankarskim delovanjem, in ki mora imeti za izhodišče svojega delovanja ambicijo zastopati svojo državo kot celoto. Za širšo publiko je tudi pomembno, da knjiga ni pisana v šifrah, ki bi jih razumeli le redki posamezniki, ki bi jih avtor morda želel hvaliti ali pa se ob njih spotikati, temveč v jeziku, ki diplomacijo približa, pritegne in dodatno osvetli.

Avtor strne predgovor s pojasnilom, da je hotel s knjigo pokazati, kako se naj bi v določenih situacijah ravnalo in česa bi se bilo treba izogibati, in doda upanje, da se bo bralec v podobnih okoliščinah, ki jih avtor opisuje, bolje znašel. Knjiga pa seveda ni namenjena samo diplomatom, ampak še bolj tistim, ki želijo o tem poklicu zvedeti kaj več, pa najsi gre za študente, širšo publiko ali pa za pisce analov. Ker iz prve roke opisuje začetna leta slovenske diplomacije in zunanje politike, ob tem pa razglablja o diplomaciji nasploh, je knjiga dobrodošel vodič po tej, za našo publiko še vedno novi tematiki.

Tomaž KRPIČ

Slavko Splichal

Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju

Fakulteta za družbene vede – Zbirka Javnost, Ljubljana 2005, str. V + 395, 4.500,00 SIT (ISBN: 961-235-191-0) 1. ponatis

Ni ravno navada, da bi ponatis neke knjige pospremili z njeno recenzijo. Sploh v primeru, ko ne gre za prenovljeno izdajo. Nenazadnje je od časa, ko je knjiga prvič ugledala luč sveta, minilo že kar nekaj časa. A vedno enkrat pride čas, ko velja vsako pravilo prelomiti z iz-

jemo. Še posebej takrat, kadar ga slednja potrjuje. In Splichalova knjiga *Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju* nedvomno je knjiga, ki si zasluži takšno izjemo. V prvi vrsti zaradi tega, ker se po slabem desetletju, odkar je bila knjiga prvič objavljena v slovenskem jeziku, kasneje je leta 1999 knjiga doživela tudi objavo v angleškem jeziku pri založbi Rowman & Littlefield, zdi, da knjiga kakšne poglobljene revizije pravzaprav sploh ne potrebuje. Z drugo besedo, da tisto, kar je v njej zapisano, še vedno stoji. Po drugi strani pa pisca teh vrstic fascinira nenavadno dejstvo, da za čas, ko je bila knjiga prvič izdana, ni mogoče najti niti ene njene recenzije v vodilnih družboslovnih revijah na Slovenskem, kljub temu, da njen »prevod« v tujini ni bila neopažen (glej na primer Moy, 2000; Rabkin, 2000; Stanyer, 2001; Worcester, 2002). Težko si namreč predstavljamo, da bi knjiga takšnih razsežnosti v Sloveniji ostala neopažena, še posebej v ozkih akademskih krogih.

Prav nič ne zgrešimo, če rečemo, da je osrednje poglavje Splichalove knjige poglavje, v katerem se podrobno in sistematično loteva analize Tönniesovega koncepta mnenja javnosti kot specifične oblike kompleksne socialne in kolektivne volje. Ferdinand Tönnies je med sociologi in ostalimi družboslovci znan predvsem oziroma skorajda izključno po svoji dihotomniji *skupnost* (Gemeinschaft) in *družba* (Gesellschaft), vendar je za teorijo javnosti mnogo bolj pomembna njegova knjiga *Kritika javnega mnenja* iz leta 1922, za katero Splichal v svoji knjigi pravi, da: »*[J]e še vedno eden najdragocenejših kritičnih izzivov teoriji in raziskovanju javnega mnenja*« (str. 156). Avtor knjige ugotavlja, da Tönnies mnenja javnosti sicer ni nikjer povsem enoznačno opredelil, kar je deloma posledica Tönniesovega prepričanja, da se nam mnenje javnosti odkriva le v svojih pojavnih oblikah, samo na sebi pa se izmika strogemu raziskovalnemu motrenju. Tönniesovo razumevanje mnenja javnosti je tesno povezano z veliko publiko, javno artikulacijo mnenja in različnimi agregatnimi stanji (trdno, fluidno ali plinasto agregatno stanje). Splichalova analiza Tönniesovega pogleda na javno mnenje je toliko bolj dragocena, saj pregled literature pokaže, da gre za skorajda povsem prezrtega teoretika javnega mnenja. Slednje Splichal deloma pripisuje naglemu vzponu empiričnega raziskovanja javnega mnenja v tridesetih letih prejšnjega stoletja, deloma pa dejstvu, da je Tönnies zaradi svojih nazorov šele tik pred upokojitvijo smel predavati na univerzi, zaradi česar je praktično ostal brez svojih učencev. Prezrtost Tönniesovega dela je toliko bolj boleča, saj »*[J]e bil prvi, ki je v vsaj v nastavkih javno mnenje postavil tudi v središče empirične sociologije*« (str. 116), pa vendar se v svojih kritikah nanj niso sklicevali niti tisti teoretiki javnega mnenja, ki so nasprotovali operacionalističnim in pozitivističnim šolam raziskovanja javnega mnenja. Ni odveč, če rečemo še to, da je ravno Splichal eden tistih, ki so naredili največ za Tönniesovo teoretsko rehabilitacijo, še posebej s tem, ko sta skupaj s Hannom Hardtom uredila in izdala prevode Tönniesovih ključnih spisov v knjigi *Ferdinand Tönnies on public opinion* (Hardt in Splichal, 2000).

V nadaljevanju knjige se Splichal osredotoči na teoretski »spor« dveh pomembnih klasikov javnomnenjske teorije. Gre za Johna Deweya in Walterja Lippmana, katerih pogledi na družbeno komuniciranje, javno mnenje in javnost so veliko prispevali k razumevanju prob-

lema participacije posameznikov in vprašanju prestavniške demokracije v sodobni družbi. Njuni pogledi in razlage so po Splichalovem mnenju na nek način komplementarni. Če na eni strani Dewey verjame, da javnost obstaja kot nekakšna velika skupina posameznikov, ki jih druži skupni interes za nadzor nad družbenimi transakcijami, edino, kar jim slednje dejansko tudi omogoča, je veliko medosebnega sporazumevanja, pa je za Lippmana takšno razmišljanje naravnost utopično. Lippmanu je bila ideja vladavine majhne skupine kompetentnih posameznikov ljubša in nikakor ni bil pripravljen sprejeti teze, da so ljudje v splošnem sposobni aktivnega in kompetentnega sodelovanja v procesu nastajanja javnega mnenja, kajti pri oceni dejanskosti se posamezniki močno naslanjajo na stereotipe. Čeprav Lippman, za razliko od Deweya, ne vidi, da je s tem množice že vnaprej oropal možnosti neposredne participacije, je na drugi strani Deweyeva ideja oziroma pogoj vsesplošne participacije v javnih zadevah prav tako vredna nekaterih kritičnih pomislekov. Povsem jasno je, da je neposredno sporazumevanje med posamezniki mogoče le ob omejevanju njihovega števila na neko razumno mero, hkrati pa gre tudi za to, da vzajemnost dialoga nujno še ne pomeni kar enakopravnosti sogovorcev. Zdi se, da tudi nove komunikacijske tehnologije tej težavi niso in ne morejo biti kos, kajti kljub temu, da naj bi pomembno prispevale k redukciji kompleksnosti modernih družb, v resnici to kompleksnost samo še povečujejo, čemur pa človekove naravne zmogljivosti že dolgo ne zmorejo več slediti. Ali kot na koncu poglavja svoja razmišljanja o teoretskem »sporu« med Deweyem in Lippmanom sklene avtor sam: *»Vse več v absolutnem smislu, kar govori za Deweya, je vse manj v relativnem smislu, kar govori za Lippmana«* (str. 188).

Naslednje poglavje, v njem Splichal spregovori o javnem mnenju kot o mediju vpliva, je mogoče razumeti tudi kot nekakšen uvod v avtorjevo kritiko teorije spirale molka Elisabethe Noelle-Neumann. Konsenz, konsonanca in koorientacija so elementi, ki v veliki meri puščajo pečat na naravi interakcij v skupnosti. Še posebej to velja takrat, ko je v ospredje postavljeno vprašanje vloge družbenih sprememb in vplivov, ki ga ima v tem procesu konformnost posameznikov. Splichal v ospredje postavi kritiko Keyeve operacionalistične definicije konsenza, ki pravi, da konsez izvira iz unimodalne porazdelitve mnenj posameznikov oziroma je stanje, ko ima vsakdo delno prav in je vsakdo tudi delno v zmoti. Kritika je dvojna. Po eni strani konsenz ni nujno kompromis, saj ga je mogoče ustvariti na skrajnih pozicijah stališč, po drugi strani pa Keyeva definicija ne vsebuje zaznave soglasja. Slednje nas pripelje do problema koordinacije in koorientacije med posamezniki, dveh elementov v procesu sporazumevanja, ki temeljita na posameznikovem spoznanju o tem, kakšno mnenje ima o neki stvari njegov sogovornik. Pridobivanje soglasja o določeni stvari ali procesu je za posameznika pomembno, saj kompleksna narava sodobnega družbenega sveta nemalokrat v njegovem umu povzroča stanja negotovosti. Festinger bi dejal, da gre za kognitivno konsonanco, ki posameznika naravnost žene v pridobivanje informacij v procesu sporazumevanja, s katerimi želi zmanjšati stopnjo negotovosti. Splichal pa pred vstopom v naslednje poglavje, doda še to, da: »*[U]stvarjanje sporov kot vir novega ni v jedru jav-*

nomnenjskega procesa; javno mnenje je v prvi vrsti usmerjeno k preseganju družbenih konfliktov in k ustvarjanju konsenza...« (str. 204–205).

Sedmo poglavje Splichalove knjige predstavlja koncizno kritiko teorije spirale molka Elisabethe Noelle-Neumann. Kot pravi avtor sam, se z večino hipotez Noelle-Neumannove sicer ne strinja, vendar je: »[*N*]*jen model zaradi svoje integrativne narave nadvse primeren temelj za očrt križišč tradicionalnih in sodobnih teoretskih perspektiv ter behavioristič nih tradicij, kar lahko odpre nove poglede v iskanju odgovora na večno vprašanje o njihovem možnem povezovanju.«* (str. 226). Splichal razdeli kritiko teorije spirale molka na teoretski in empirični del, vsak del pa se sestoji iz štirih predpostavk. Teoretski del obravnava predpostavko o izvoru moči javnega mnenja, predpostavko o naravi in pomenu družbenega konsenza, predpostavko o pomenu pojma mnenje in predpostavko o pomenu pojma javno. Splichal ugotavlja, da teorija spirale molka ni v zadovoljstvo teoretično razdelana, kar lahko pospremimo s pikrim komentarjem, da behavioristični pristop k raziskovanju javnega mnenja zaradi svoje narave očitno sploh ne potrebuje teorije, s katero bi opravičil svoj obstoj. Predpostavki Noell-Neumannove, da konsenz lahko temelji zgolj na posameznikovi konformnosti, Splichal ob bok postavi Moscovicijev model konsenza, po katerem imamo opraviti z dvostopenjskim procesom. V prvi fazi je posameznik res v podrejenem položaju, a prav zaradi slednjega se nato v drugi fazi zgodi preobrat k inovaciji in normalizaciji. Sicer pa Splichal v prvi vrsti Noelle-Neumannovi očita, da javno mnenje povezuje predvsem z družbenimi sankcijami, ki v posamezniku vzbudijo strah pred izolacijo, kar ga v končni fazi vodi v kompromis. Noelle-Neumannova o javnem mnenju govori kot o neke vrste Benthamovem panoptikonu, v katerem so izolirani posamezniki izpostavljeni javnemu mnenju, zaradi česar javno mnenje reducira na nekakšno mnenjsko ozračje. Javno mnenje je tako razumljeno kot proces oblikovanja posameznikovega mnenja in njegovega izražanja. Hkrati v Noelle-Neumannovi teoriji spirale molka ni mogoče zaslediti razlage nastanka javnega mnenja, kar je svojevrsten paradoks, saj je ravno v tej točki Noelle-Neumannova rada kritizirala Allportovo definicijo javnega mnenja. V nasprotju od Noelle-Neumannove Splichal odgovori tudi na to vprašanje, ko pravi, da: »[*K*]*onsenz nastane iz pomembnega nestrinjanja, iz razprav o spornih zadevah in iz koorientacije«* za kar je *»nujno potrebna racionalna razprava* [...].« (str. 240). Po Splichalovem prepričanju gre Noelle-Neumova nekoliko predaleč, ko poskuša ustvariti vtis, da se pri svojem delu naslanja na Tönniesovo teorijo javnega mnenja, saj je slednja v resnici lahko le odskočna deska za falsifikacijo teorije spirale molka.

V empiričnem delu kritike spirale molka se Splichal loteva predpostavke o strahu pred izolacijo kot temelju prisile k posameznikovi (politični) konformnosti, predpostavke o zaznavanju javnomenjskih trendov, predpostavke o predstavljanju javnega mnenja v medijih in predpostavke, ki se tiče metod raziskovanja spirale molka. Strah pred socialno izolacijo še zdaleč ne igra tako zelo pomembne vloge, kakor je rada trdila Noelle-Neumannova. Nekatere empirične raziskave so pokazale, da posameznik s trdnimi stališči lahko v konfliktnem soočenju z drugimi posamezniki celo vidi izziv. Prav tako razlogov za

konformnost posameznikov ni potrebno vedno iskati ravno v njihovem strahu pred izoliranostjo. Vzrok konformnosti je lahko tudi posameznikovo iskanje pričakovanih koristi. Empirične raziskave so med drugim pokazale tudi to, da je zaznavanje javnega mnenja pri posameznikih pogosto precej pomanjkljivo oziroma »izkrivljeno', saj ljudje pogosto v resnici sploh ne vedo, da se »strinjajo« z mnenji drugih posameznikov, ali pa celo živijo v zmotnem prepričanju, da so njihova mnenja identična. Mediji deloma res krojijo javno mnenje, vendar pa je res tudi to, da krojijo predvsem že obstoječa latentna mnenja posameznikov. Za nameček pa se Splichal obregne še ob metodologijo, ki jo je pri svojem delu uporabljala Noelle-Neumannova. Njena raziskovanja so temeljila predvsem na metodi intervjuja z izoliranim posameznikom, ki še zdaleč ne more odslikati dejanskega procesa konformnosti v skupnosti.

Naj se na koncu zapisa za hip vrnemo še na začetek Splichalove knjige *Javno mnenje: teoretski razvoj in spori v 20. stoletju*. Avtor knjigo začne z dilemo, ali je pojem javnega mnenja sploh mogoče opredeliti, ne da bi pri tem naredili »krivico«: »*[V]ečrazsežni naravi javnega mnenja in njegovi prostorski nespecifičnosti ali celo nedoločnosti*« (str. 4). Kljub tej epistemološki dilemi, katere kompleksne posledice segajo globoko, tako v metodologijo raziskovanja javnega mnenja kot tudi v teorijo o javnem mnenju, pa avtor še zdaleč ne vrže puške v koruzo. Javno mnenje opredeli kot: »*...komunikacijski proces, v katerem si posamezniki in skupine prizadevajo doseči konsenz o spornih javnih zadevah z namenom, da bi vplivali na delovanje institucij oblasti.*« (str. 4). V nadaljevanju se avtor še sprehodi skozi zgodovino teorij javnega mnenja od njenega pojava v 18. stoletju do današnjih dni. Zato knjigo v branje toplo priporočamo tudi tistim, ki se morda šele seznanjajo s teorijo javnega mnenja.

Literatura:

Hardt, Hanno (ur.), Splichal, Slavko (ur.) (2000): Tönnies, Ferdinand. Ferdinand Tönnies on public opinion: selections and analyses. Lanham: Rowman & Littlefield

Moy, Patricia (2000): Public Opinion: Developments and Controversies in the Twentieth Centhury. Journal of Communication 50 (4): 198–200.

Stanyer, James (2001): Public Opinion: Developments and Controversies in the Twentieth Century. 16 (2): 264–266.

Rabkin, Jeremy (2000): Philosophizing Public Opinion. Public Interest (140): 122–126.

Worcester, Robert M. (2002): Public Opinion: Developments and Controversies in the Twentieth Centhury. International Journal of Public Opinion Research 14 (4): 475–477.

Malči GRIVEC

Maja Makovec Brenčič in Tone Hrastelj
Mednarodno trženje
Ekonomska fakulteta, Ljubljana 2003, str. 484, 15.000 SIT (ISBN: 86-7061-309-3)

Današnji čas je poln nenehnih sprememb, ki ne zadevajo le posamičnega podjetja oziroma lokalnega gospodarstva, ampak so zaradi delovanja globalizacije prisotne v celotnem svetovnem gospodarstvu. Podjetja se morajo takšnemu turbulentnemu okolju nenehno prilagajati, biti morajo inovativna, skratka, čim bolj zanimiva za potrošnika, če

želijo preživeti na svetovnem tržišču. Kajti že dolgo vemo, da proizvoda ni težko narediti, ampak uspešno prodati. Zato je potrebno dajati vedno več poudarka trženju, ki ni več samo lokalno, ampak vsaj regionalno, če ne že kar globalno.

Prav zaradi tega sta se Maja Makovec Brenčič in Tone Hrastelj, kljub dejstvu, da je v času nenehnih sprememb težko napisati knjigo, ki bi zajela vse novosti, lotila dela in napisala knjigo, ki je namenjena vsem ravnem bralcev. Knjiga je pregled vseh ključnih področij, ki jih mora poznati vsak, ki se s trženjem ukvarja na kakršenkoli način. Zaradi obsežnosti obravnavane tematike in širokega spektra ciljne publike avtorja vseh področij ne obdelata v detajle, ampak bralca raje napotita na dodatno literaturo, ki obravnavano problematiko predstavi bolj podrobno ali z drugega zornega kota.

Knjiga je razdeljena na dvanajst poglavij, ki bralca vodijo od tako rekoč osnovnega spoznavanja s pojmi o mednarodnem trženju, prek nepogrešljivih metod analize mednarodnih okolij in s tem povezanih različnih načinov vstopa na posamezne trge. Na koncu avtorja podata tudi poglede na prihodnji razvoj obravnavanega področja, ki bo po njunem in tudi po mojem mnenju še naprej polno sprememb, ki jih bodo podjetja, ki bodo želela uspešno (globalno) poslovati, morala brezpogojno upoštevati. Še bolje pa se jim bo godilo, če bodo s svojim znanjem in uspešnimi proizvodi ter storitvami sposobna vplivati na njihov tok nenehnih sprememb.

Obravnavano delo je po vsebinskem pristopu napisano kot univerzitetni učbenik. V ta namen se vsako poglavje začne z opredelitvijo cilja, ki naj bi ga bralec dosegel s tem, ko ga bo prebral, ter konča s sklepom in pomembnimi ugotovitvami. Z namenom preverjanj in utrjevanjem znanja so na koncu posameznih vsebinskih sklopov navedena kreativna vprašanja. Skozi celotno besedilo avtorja navajata praktične primere iz različnih kulturnih okolij, ki plastično ponazorijo predstavljeno teoretično snov in so bralcu v veliko pomoč pri razumevanju prebrane snovi. S tem pa se hote ali nehote približata strukturi tujih, zlasti angleških učbenikov, ki bralca sili k ustvarjalnemu razmišljanju.

V prvem poglavju avtorja opredelita osnovne pojme mednarodnega poslovanja in njihovo medsebojno razmejitev. Pri tem se osredotočata na poudarjanje podobnosti in razlik med nacionalnim in mednarodnim trženjem. Pri vsem skupaj pa že na začetku poudarita pomen trženja na podlagi odnosov in družbenega trženja. V drugem poglavju podata glavne komponente analize okolij mednarodnega trženja, ki naj bi bila posameznim podjetjem podlaga za odločitev o izboru trgov oziroma razširitvi delovanja na že obstoječih trgih. Pri tem je dan zlasti poudarek sociokulturnemu okolju kot poglavitni komponenti za uspešno prodiranje podjetij na tuje trge. V tretjem poglavju logično sledi razlaga pomena in samega procesa mednarodne trženjske raziskave, za katero tako kot v domačem okolju velja, da šele dobro definiran raziskovalni problem lahko da uporabne in koristne rezultate. Do slednjih posameznik pride prek zbiranja podatkov in informacij in seveda njihovega kritičnega ovrednotenja.

V četrtem poglavju, ki nosi naslov *Izbor trgov in strateške odločitve o vstopu na trge*, avtorja predstavita proces in glavne kriterije, ki jih je potrebno upoštevati pri izboru tujih trgov. Opišeta postopek segmentiranja in pozicionira-

nja in navedeta merila ter pogoje za uspešno izpeljavo segmentiranja. V naslednjem poglavju obravnavata različne načine in oblike vstopa podjetij na mednarodne trge, od izvoznih, pogodbenih, do investicijskih oblik. Za katero se posamezno podjetje odloči pa je poleg lastnosti same oblike odvisno tudi od notranjih in zunanjih dejavnikov podjetja. V šestem poglavju predstavita zakonitosti oblikovanja trženjskega spleta. Tu za vse elemente spleta nazorno prikažeta načela ofenzivnega oblikovanja, kulturne razsežnosti in neetične pristope. Na koncu poglavja je glede na čas pisanja knjige oz. tekoča dogajanja v svetu in hiter razvoj poudarjen tudi vpliv interneta na vsak element trženjskega spleta.

V sedmem poglavju se avtorja najprej zadržita pri sestavinah kulture in njenem vplivu na trženje. Za tem pa so predstavljeni tudi različni pogajalski slogi. Poglavje se zaključi z etiko, ki je v podjetje vpeta od samega trženjskega raziskovanja do večnacionalnega poslovanja nasploh. Tako se avtorja dotakneta tudi problematike poslovnih daril in podkupovanja, pri čemer je zlasti poudarjena zelo nejasna meja med obema pojmoma. V osmem poglavju je teža raziskovanja na pomenu in hkrati zahtevnosti načrtovanja v mednarodnem trženju. Opozorita na razlike med trženjem v domačem in mednarodnem okolju ter bralca seznanita z nekaterimi vrstami načrtovanja v mednarodnem trženju.

Naslednja tri poglavja obravnavajo posebna področja trženja. V devetem poglavju se lotita posebnosti medorganizacijskega trženja, pri čemer najprej predstavita različnost do končnega potrošniškega trženja. Pri tem izpostavita pomembnost trženja na podlagi odnosov. V desetem poglavju so v ospredju posebnosti mednarodnega trženja storitev. Tudi tu najprej predstavita osnovne pojme oz. lastnosti storitev v primerjavi z izdelki. Na koncu pa umestita storitve tudi v pogledu globalnega trga ter predstavita vzroke za nadpovprečno rast storitev. Predzadnje poglavje je namenjeno posebnostim najpomembnejših svetovnih trgov (EU, nekdanji SEV, trg nekdanje Jugoslavije ter hitro razvijajočega se trga Kitajske in Indije). Izpostavita lastnosti trgov in pogajalske sloge ter v današnjem času pomen regulative in hitrost sprememb. Bralcu na podlagi praktičnih izkušenj tudi svetujeta, kateri načini vstopa na tuje trge so za posamezen trg priporočljivi in zakaj. Zadnje, dvanajsto poglavje, pa avtorja namenita analizi mednarodnih trženjskih okolij, ki so po besedah avtorjev najbolj primerno izhodišče za ocenjevanje smeri prihodnjega razvoja. Na koncu navedeta tudi silnice, ki zaznamujejo trenutni čas ter v povezavi s tem navedeta tudi nekatere pričakovane izpopolnitve instrumentov trženja.

Za konec naj še enkrat poudarim, da knjiga ni namenjena samo študentom ekonomskih in poslovnih ved, ampak tudi bolj ostalim zahtevnejšim bralcem. Primeri, navedeni v knjigi, so koristni tudi ljudem iz prakse. Služijo jim lahko kot primer in opomin za napake in zamujene priložnosti, ki so jih zagrešila nekatera mednarodna podjetja, kar lahko samo prepreči ponavljanje istih napak. Praktično predstavljene koncepte ob ustrezni prilagoditvi času in kraju lahko koristno uporabijo tudi v svojem podjetju. Dejstvo je, da je mednarodno trženje postalo naš vsakdanjik, ki pa se ne odvija vedno po naših željah in načrtih. Zaradi hitrih sprememb na tržišču lahko uspešno načrtujemo, kot navajata tudi avtorja, le na krajši časovni rok.

UDC: 659.3/.4(497.4):342.573

Slavko SPLICHAL: MASS MEDIA BETWEEN COMMODIFIED POLITICS AND SERVICE TO THE PUBLIC REJOINDER TO CURRENT PUBLIC DEBATES ON THE NEW LAW ON RADIO-TELEVISION SLOVENIA
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4–6, pg. 557-578

The article discusses specific characteristics and problems of regulating the media as public service and relates them to the fundamental, primarily communication human and citizens' rights. The idea of public service broadcasting and media in general is led by the ideal of culturally and spiritually enlightened society in which cultural and spiritual wealth is not reduced to the individual material wealth. To protect the true public character and responsibility of the media, civil society actors must participate in key decisions made by and about public media corporations; otherwise, the media are in danger of being subordinated to political authorities and/or commercial pressures.
Keywords: Mass media, public service, civil society, public sphere, RTV Slovenia.

UDC: 321:316.3

Rudi RIZMAN: GLOBALISATION AND THE NATION-STATE – DIMENSIONS AND PARADOXES OF THEIR RELATIONSHIP
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 579-593

Globalisation arguably questions the traditional self-sufficiency and almost absolute practicing of the political subjectivity of nation-states. The author notes the substantial altering of the relationship between the external world and nation-state. Both in the internal as well as in the international sense the nation-states with few exceptions conform to "universally correct" model of state organization (structure) and their framing of national identity. The locus of their political power is no more limited to national governments, but can be achieved only on the basis of their sharing with various transnational (global) public or private organizations on diverse levels: sub-national, national, regional and international.
Key words: Nation-state, globalisation, democracy, transnational democracy, EU, small states, large states, sovereignty

UDC: 26:316.346.2:305

Maca JOGAN: CATHOLIC CHURCH AND DISCRIMINATION AGAINST WOMEN
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 594-605

In spite of the decrease of the religious value orientation among women in the second part of the 20th Century the doctrine of the Catholic Church cannot not be pushed on the margins of the past, particularly because of the systematic and totally directed "new evangelisation". By revealing key features of the religious and church's determinations of woman's identity and her social role, the authoress confirms several newest critiques of the sexist Church activity inside as well as outside its institutional frames. Based on the analysis of various post-councilian Church's documents she concludes that the traditional misogynist orientation is preserved and that the "aggiornamento" in regard to the gender relations is superficial only. Regardless the political system of the different European societies (including Slovenia) the traditional Church's misogynist orientation does exist as one of the factors - stimulated by the increase of women's social independence - contributing to the increase of the women's desertion from the Church. In spite of this fact women yet prevail among religious people.

According to the authoress conviction the more comprehensive explanations regarding the gender and religiosity, connection should be searched within the complete androcentric division of social labour, within the asymmetric connection of the women's usefulness (to live for others) with their exclusion from the control of the total existence circumstances. In this field the answers to the issue of gender different content of religiosity and its reproduction should be find. The decomposition of this connection is very slow due to the institutionally guaranteed interweaving of this connection into all formal and informal elements of the contemporary dynamic social structure. The Catholic Church attempts to decelerate this process.

Key words: androcentrism, discrimination against women, woman's identity,Catholic church, misogyny, religiousness, secularization.

UDC: 321:330.3:338.24

Viljem MERHAR: Viljem MERHAR: DEEPENING CAPITALIST CONTRADICIONS WITH NEOLIBERALIST WITHDRAWAL OF THE STATE FROM ECONOMY
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 606-621

The 1st half of the 20th century is characterized by two forms of the etatisation of economy: state-capitalistic and state-socialistic etatisation. The first was theoretically defined by J. M. Keynes, B. Kidrič advocated the second in our environment and conditions. Both etatisations stressed the maximization of social income with greater use (exploitation) of social production possibilities and social welfare based on the two. This should be realized by mixed profit and use-value motivated market-planned or plan-marketed economic systems, which would, according to J. K. Galbraith, converge. However, the convergence of the economic systems did not occur because the Keynes solution of the intervention-managed capitalist economy was opposed in the most developed capitalist countries by the carriers of economic policies and their apologists. By advocating neo-liberalist economic management and consequently, the withdrawal of the state from the economy, they returned the most developed capitalist economies into monopolist ones, and with that into the neo-imperialist stage, which now strains and deepens the capitalist global contradictions. This calls for new theoretical solutions from which global mankind should benefit.

Key words: economic role of state, economic system with market-planned or plan-marketed coordination of management, convergence of economic systems, transitional withdrawal of the state from economy, market structure and competition, accumulation by concentration and centralization of capital, deflation gap, industrial reserve armada and its structure, economic globalization and multinational capitalist corporations, social contradictions.

UDC: 342.553:341.176(4)EU

Hilmer ROMMETVEDT and Drago ZAJC: INTERNATIONALISATION OF NATIONAL PARLIAMENTS
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 622-643

Globalisation and internationalisation are processes of growing interdependence between the states, which do not want to take the risks associated with formulation of independent policies. In the case of Norway and Slovenia domestic policies are more directly influenced by the Europeanisation, while national matters are being brought to the supranational organizations where national interests are negotiated.

What seems to change is also the traditional division of prerogatives between the parliament and executive. The data presented confirmed the authors' expectations. National parliaments of Norway and Slovenia have become much more actively engaged in international affairs and at the same time in the "domestification' of the international matters. Both parliaments have made substantial steps in internal institutionalisation by setting up adequate parliamentary bodies to handle issues concerning relations with the EU and there has been an increase of parliamentary delegations. More than one third of the Norwegian and more than one half of the Slovene deputies are members of the relevant committees and international delegations. In spite of the important political differences between the two countries, the experiences of both parliaments are relevant to other parliamentary systems as well, thus indicating that internationalisation of parliaments is a general trend.

Key words: Globalisation, internationalisation of parliaments, European Union, parliamentary bodies for EU matters, international delegations.

UDC: 130.2:32

Jernej PIKALO: METAPHORS OF NATURE IN POLITICAL SCIENCE
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 644-657

The article analyses the ways political metaphors have been used throughout history to imagine and perform in political discourses. Each historical period has brought different conceptions of main political concepts, often based on natural imagery. Metaphors of "body', "machine', "market as a self-balancing mechanism' etc. have all been used in this context at various historical periods. The aim of the article is to explore the relationship between political discourses and conceptions of nature via metaphor. Roles of metaphors of nature in political science, their workings, links between nature, political science and political discourses, etc. are considered. The first part explores theoretical considerations about metaphors in political science, its uses and interpretations, while the second focuses on discovering and recovering the relationship between nature and political metaphors.

Key words: political metaphors; theories of metaphors; metaphor of body; history of political thought; political theory; Nicolas Copernicus; Isaac Newton; Thomas Hobbes.

UDC: 26:17:211.5

Marjan SMRKE: ATHEISM AND MORALITY IN POST-SOCIALISM
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 658-673

The article represents a continuation and conclusion of a series of sociological commentaries pertaining to three prejudices regarding atheism being revived by some representatives of the Roman-Catholic Church in post-socialist states. Said assertions allege that atheists are immoral, intrinsically unhappy, and that there is a lack of meaning in their lives. In the author's treatment of the thesis regarding the immorality of atheists - which figures prominently in the (endless) discourse on the »*general and relentless attrition of values*« - he has undertaken empirical research as to the values and moral orientations of atheists and theists in postsocialist states. The research, which was based on data acquired through EVS 1999-2000 and ISSP 1998, reveals that: (1.) In some post-socialist states convinced atheists are among the most morally rigorous groupings, while in others they are among the most permissive. (2.) In general, they do not seem to constitute a social basis upon which "a decline in values" may be predicated. (3.) In Slovenia there is no correlation between disbelief in God and moral permissivity. The convinced atheists are in some instances even more morally scrupulous than theists. It seems that the Roman Catholic Church resorts to the centuries-old notion of immorality of atheists in order to legitimise the supposed irreplaceable social role.
Key words: atheism, theism, morality, post socialism, Catholic Church

---

UDC: 291

Aleš ČRNIČ: COMPARISON OF RELIGIOUS PRACTICES BETWEEN ADHERENTS OF HARE KRISHNA MOVEMENT AND CATHOLICS
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 674-690

The article analyses the differences in intensity of religious practices of Slovene adherents of the Hare Krishna movement and Catholics. Furthermore it measures the influence of discovered differences on everyday life of believers. It uses data of the first systematic case study research of any new religious movement in Slovenia and compares them with the results of international surveys Aufbruch 1997 and ISSP 1998. The findings prove that the Krishna adherents are considerably more active in their religious activities than Catholics and quite orthodox when it comes to application of religious rules in everyday life. But counter to the general conviction this does not lead to noticeable closure of the Krishna community and its separateness from the society neither to above average conservativeness of its' members.
Key words: Religiosity, Hare Krishna, New Religious Movements, Cults, Catholicism

UDC: 332.834.4

Boris ŽNIDARIČ: ATTITUDES OF RESPONDENTS TOWARDS INSURANCE IN SLOVENIA
Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 691-703

Insurance as a complexity of economic subjects dealing in insurance as an economic activity is increasingly becoming an important mechanism for attaining individual security in modern society. Slovene society is no exception. However, the time dimension and the changed social conditions are exceptional and due to these a major part of the care for social and economic security shall be transferred from the state to the individual (gradual transfer). The legislature in the field of pension, disability and health insurance triggered a different concept of the phenomenon of individual security in Slovene society. The gradual and partial withdrawal of the state from this field, which means also a voluntary loss of monopoly, presents new opportunities for commercial and other insurance companies. The performed study undoubtedly showed that the respondents were prepared to invest more of their income for health and safety than before, even though these reforms were a novelty.

Key words: security, individual safety, insurance

UDC: 351-778.5(497.4)

Srna MANDIČ, Maša FILIPOVIČ: LACK OF ADEQUATE HOUSING IN SLOVENIA: AN UNEXISTENT PROBLEM?
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 704-718

The article deals with a lack of adequate housing in Slovenia and analyses it as both "an objective' issue per se as well as a socially constructed phenomenon. It is found that during the past decades the debates about inadequate floor space were mainly concerned about an inefficient use of housing and about the problem of too spacious dwellings, while the issue of overcrowded housing did not gain much recognition. Different definitions of adequate housing in the international documents and in the selected European countries are reviewed and different types of housing shortages are discussed. Moreover, their definitional specificities are discussed as well as the specific trends in the development of these definitions. The article also brings data on housing conditions in Slovenia trying to quantify the extent of overcrowded housing and the shortage dwellings that ensure secure and stable housing. The authors found out that the average floor space of Slovenian housing is considerably smaller than in many European countries and that there is a pro-

nounced shortage of secure and accessible rented dwellings. Along with that, the authors emphasise vulnerability of particular groups, such as single parent households, migrants etc.

Key words: Adequate housing, housing shortage, housing vulnerability, overcrowding,

---

UDC: 00:681.2.08

Samo PAVLIN, Ivan SVETLIK: AGAINST THE KNOWLEDGE MEASUREMENT
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 719-729

In introduction, the article elucidates the need for the study of knowledge in general. The reasons why traditional statistical information on production, investment, consumption and employment no longer adequately explain the movements in society and economy are also scrutinized. Different approaches to the structuring of indicator models of »knowledge-based society and economy« are presented. The authors specially lean on the findings of OECD and APEC. Knowledge measurement in society is a very complex but cruicial project. In conclusion, the indicator model is structured and 21 indicatiors of the knowledge society are ranked.

Key words: knowledge, society, economy, knowledge measurement, indicator models structuring

---

UDC: 316.34(497.4):37

Sergej FLERE, Miran LAVRIČ: SOCIAL INEQUALITY AND TERTIARY EDUCATION IN SLOVENIA
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 2-3, pg. 730-744

The authors study the relationship between social inequalities (stratification, gender, regional and other disparities) and schooling, as well as academic achievement during a long-term period in Slovenia. The issue is indicated most clearly at the tertiary education level. They consider school reforms during a lengthier period of time. They find that social disparities diminish primarily owing to scholastic expansion. School and welfare policy, even financing has little significance. There are clear indications that social disparities at school still reproduce themselves in spite of their diminishing by standard measures. New forms of social disparities by which the privileged ascertain their reproduction, come about.

Key words: social inequalities, social stratification, schooling, academic achievement, cultural reproduction

UDC: UDK=32.000.008(497.11)

Todor KULJIĆ: MODERN MONUMENTALISATION OF SERBIAN MONARCHY
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 745-758

The article presents the monarchist viewpoint of political restoration in the contemporary Serbian culture of memory. The essence of monarchy as such is defined. The most significant forms of personal power are presented, followed by a brief overview of the specifics of the Serbia new age monarchy, and in conclusion, the article presents the new post socialist Serbian monarchist culture. The Serbian monarchy was still functional in the 19th century, but after the 1st World War became an anachronism, while the contemporary restoration monarchism is an attempt to fortify the weak national and state unity.
Key words: monarchy, personal power, political culture, convertites

UDC: 35(497.4):328.183

Miro HAČEK: ATTEMPTS OF POLITICISATION OF SLOVENIAN PUBLIC ADMINISTRATION?
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 759-770

The politicisation of the public administration has been the subject of considerable debate in Western democracies for at least two centuries. The matter is of particular importance in the eyes of both civil servants and theorists of the state. For the civil servants at the start of twenty-first century, politicisation represents a threat to their professional status and the strategic balance that has gradually been achieved between public administration and politics. For theorists, politicisation implies taking into consideration all dimensions of bureaucratic activity. In fact, public administration is, in a broad sense, political institution. In the paper the author analyses - with the assistance of empirical data - the degree of politicisation of Slovenian public administration, especially from the viewpoint of the latest legislation changes of Civil Service Act. He emphasizes the degree of material politicisation, that is determined by the selection criteria to the political and highest bureaucratic positions.
Key words: public administration, politicisation, Slovenia, politicians, senior civil servants.

UDC: 364.013

Anja KOPAČ: ACTIVATION AS CONVERGENT AND DIVERGENT PROCESS OF THE WELFARE STATE REFORM
Teorija in praksa, Ljubljana 2005, Vol. XLII, No. 4-6, pg. 771-786

The welfare states are from mid 70's onwards faced with financial and moral crisis. Finding the lost balance between the (economic) effectiveness and (social) security has recently turned to emphasising the participation in the labour market. Work is deemed to have the only power to ensure active participation of individuals in the society. Principle of activation has been introduced and has become the central element within the turn from "passive" to "active" social policy. It has changed the basic concepts of (social) security and their relation with the labour market, which in turn has important influence on the position of individuals and social categories. Introduced changes are paradigmatic, leading towards new phase in the development of social policy, so-called "activational" social policy. On the level of political discourse activation presents a uniform response, which is implemented differently within different welfare state regimes. As all reforms, activation is a path-dependent.
Key words: activation, post-modern welfare state, 'activational' social policy, welfare state crisis, citizenship.

KAZALO XLII. LETNIKA TEORIJE IN PRAKSE

	Št. revije	Št. strani
A		
Antončič Boštjan, Zorn Otmar		
Kvalitativna analiza nasprotij med prodajalci in inženirji v poslovni enoti z vidika Foucaultove moči in znanja	1	5-28
B		
Bačlija Irena		
Marjan Brezovšek (ur.), Miro Haček (ur.): Upravna kultura (recenzija)	2-3	535-538
Berk Ksenija		
Rekrutacijski plakati prve svetovne vojne in migracija podobe uperjenega prsta	2-3	430-438
Bernik Ivan, Trbanc Martina		
Avtoportret višjega srednjega sloja: izjemnost in konformnost	1	65-88
Bezjak Simona		
Andrej Grubačič: Globalizacija nepristajanja (recenzija)	1	285-287
Č		
Črnič Aleš		
Primerjava religijskih praks pripadnikov gibanja Hare Krišna in katolikov	4-6	674-690
D		
Dragoš Srečo		
Marko Kerševan: Svoboda za cerkev, svoboda od cerkve (recenzija)	4-6	787-791
E		
Erjavec Aleš		
Umetnost, vizualna kultura in vizualni študiji	2-3	313-332
Erjavec Karmen		
Spolna diferenciacija v fotoljubezenskih zgodbah mladostniških revij	2-3	457-469
F		
Fink Hafner Danica in Kustec Lipicer Simona		
Spremljanje in vrednotenje kulturnih politik: mednarodno primerjalna analiza	1	212-238
Flere Sergej, Lavrič Miran		
Družbene neenakosti in terciarno izobraževanje na Slovenskem	4-6	730-744
G		
Gnamuš Nadja		
Kontinuiteta in diskontinuiteta v slikarski misli od Cezanna do sodobnega slikarstva	2-3	506-524
Grebenc Vera		
Heroinska kriza kot pokrajina na zemljevidu uživanja drog	1	159-177

Grivec Malči
Maja Makovec Brenčič in Tone Hrastelj: Mednarodno trženje (recenzija) 4-6 802-804

H

Haček Miro
Poskusi politizacije slovenske javne uprave? 4-6 759-770

J

Jazbec Milan
Jožef Kunič: Ambasador vseh (recenzija) 4-6 796-798

Jogan Maca
Katoliška cerkev in diskriminacija žensk 4-6 594-605

Jontes Dejan
Kako skupaj misliti kulturo in ekonomijo? 1 52-63

K

Kogovšek Tina
Zanesljivost in veljavnost v kvalitativnem in kvantitativnem raziskovanju 1 256-278

Kopač Anja
Aktivacija kot konvergentni in divergentni proces reforme države blaginje 4-6 771-786

Križnar Naško
Etnografski film in vizualna kultura 2-3 332-344

Krošelj Damjana
Ultrazvok je (tudi) medij: vizualizacija življenja pred rojstvom 2-3 470-474

Krpič Tomaž
Estetsko razmerje med telesom in sekundarnim kulturnim predmetom 1 239-255

Krpič Tomaž
Eviatar Zerubavel: Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past (recenzija) 2-3 528-529

Krpič Tomaž
Slavko Splichal: Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju (recenzija) 4-6 798-802

Kuljić Todor
Sodobna monumentalizacija srbske monarhije 4-6 759-770

Kustec Lipicer Simona
Jernej Pikalo: Neoliberalna globalizacija in država (recenzija) 1 281-284

Kustec Lipicer Simona
Drago Zajc: Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov (recenzija) 4-6 792-795

Kvaternik Jenko Ines
Političnost (uporabe) prepovedanih drog 1 178-191

L

Legan Jerca
Žensko telo kot oglaševalski objekt 2-3 475-490

M

Mandič Srna, Filipovič Maša
Stanovanjski primanjkljaj v Sloveniji: problem, ki ga ni? 4-6 704-718

Mastnak Tanja
Akademsko šolanje umetnikov in njihova reprezentacija v devetnajstem stoletju 2-3 491-505

Merhar Viljem
Poglabljanje kapitalističnih protislovij z neoliberalističnim umikom države iz gospodarstva 4-6 606-621

P

Pavlin Samo, Svetlik Ivan
Nasproti merjenju znanja 4-6 719-729

Pikalo Jernej
Metafore narave v politični znanosti 4-6 644-657

Pinterič Uroš
Workshop on Small States 2-3 525-527

Pušnik Maruša
Fotografija v muzeju kot arhiv kolektivnega spomina: ljubezen do zgodovine 2-3 408-429

R

Rihter Liljana, Boškić Ružica
Možni ukrepi za dvig zaposljivosti: primer brezdomcev in oseb zasvojenih z nedovoljenimi drogami 1 192-211

Rizman Rudi
Globalizacija in nacionalna država - razsežnosti in paradoksi njunega medsebojnega razmerja 4-6 579-593

Rommetvedt Hilmar, Zajc Drago
Internacionalizacija nacionalnih parlamentov 4-6 622-643

Rončević Borut
Med jedrom in periferijo: o vlogi socio-kulturnih dejavnikov razvoja 1 29-51

S

Sedmak Mateja
Italijanska narodna skupnost v Republiki Sloveniji - družbena (samo)umestitev 1 89-112

Smrke Marjan
Ateizem in morala v postsocializmu 4-6 658-673

Splichal Slavko
Množični mediji med poblagovljeno politiko in služenjem javnosti 4-6 557-578

Stankovič Peter
Podobe emancipacije? Reprezentacija ženskosti in moškosti v slovenskem partizanskem filmu 2-3 345-364

Š

Šabec Ksenija
Aleš Debeljak: Evropa brez Evropejcev (recenzija) 1 279-281

Šabec Ksenija
Simbolna vizualizacija in dve identiteti Evrope 2-3 387-407

Šaver Boštjan
Vizualne reprezentacije slovenske alpske kulture: od upodobljanja alpske krajine do žanra gorskega filma 2-3 365-386

Švab Alenka, Kuhar Roman
'Skrite' socialne manjšine - primer raziskovanja vsakdanjega življenja istospolno usmerjenih v Sloveniji 1 136-158

T

Tomanić Trivundža Ilija
Vizualni simbolizem ali besedilni komentar: odstopanje od in preseganje realistične reprezentacije v rabi novinarske fotografije 2-3 439-456

Trček Franc
Leonardo Benevolo: Mesto v zgodovini Evrope (recenzija) 2-3 530-531

U

Uršič Matjaž
Julie Campoli, Elizabeth Humstone, Alex Maclean: Above and Beyond: Visualizing Change in Small Towns and Rural areas (recenzija) 2-3 532-534

W

Wiatr W. Jerzy
Drago Zajc: Razvoj parlamentarizma: funkcije sodobnih parlamentov (recenzija) 4-6 791-792

Z

Zavratnik Zimic Simona, Pajnik Mojca
Trgovanje z ženskami: perspektiva žrtve 1 113-135

Ž

Žnidarič Boris
Odnos anketiranih do zavarovalništva in zavarovanosti v Sloveniji 4-6 691-703

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena drugje niti niso drugje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksaŽuni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrnjenih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994: 27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljate v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994: 7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994: 7; Kosec, 1998: 3-4; Kosec, 1998a: 58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a: 27-9) (Novak, 1994b: 1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik(številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno preko http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html, 10. 1. 2001.

RECENZIJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeljeno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

NEZGODNO ZAVAROVANJE DIJAKOV IN ŠTUDENTOV

OGLED POLETOV V PLANICI 2006
DARILO ZA SKLENITELJE
DARILCA ZA VSE SKLENITELJE
WWW.ZAV-TRIGLAV.SI/SKLENI
PREK SPLETA

DA SE BOSTE ZAVAROVALI PAMETNEJE

KOMAJ ČAKAMO VAŠE LIKOVNE IN PESNIŠKE UMETNINE!
POIŠČITE NATEČAJ NA WWW.ZAV-TRIGLAV.SI. SLEDITE KUŽKU PAZIJU.

Oktober je skrajni čas za sklenitev novega Nezgodnega zavarovanja študentov. Nezgodno zavarovanje študentov, ki ste ga sklenili v lanskem šolskem letu, namreč velja le še do konca oktobra, če prej ne sklenete novega. In zakaj ne bi tega storili kar takoj z enostavnim klikom na spletno stran: **www.zav-triglav.si/skleni.** Prospekte s ponudbo lahko dobite na nekaterih fakultetah in v vseh naših poslovalnicah. Pomisli: za ceno ene majice si zagotoviš visoke zavarovalne vsote v primeru nezgode.

KER ŽIVLJENJE POTREBUJE VARNOST

triglav

080 28 64

ZAVAROVALNICA TRIGLAV, D. D.

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
Č 73
186 613/2005
920053574.4/6
COBISS ©

ČLANKI

Slavko SPLICHAL, Rudi RIZMAN, Maca JOGAN,
Viljem MERHAR, Hilmar ROMMETVEDT in Drago ZAJC,
Jernej PIKALO, Marjan SMRKE, Aleš ČRNIČ,
Boris ŽNIDARIČ, Srna MANDIČ, Maša FILIPOVIČ,
Samo PAVLIN, Ivan SVETLIK, Sergej FLERE in Miran LAVRIČ,
Todor KULJIĆ, Miro HAČEK, Anja KOPAČ